Vijnana Chandrika Series

EDITED BY

K. V. LAKSHMANA RAO, M.A.

శ్రీ రాజదంపతులు

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం । న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీంమహీశాః.

ఢిల్లీదర్బారు.

ఇది

కే. వి. లక్ష్మణరావు, ఎం. ఏ.

గారిచేసంపాదితము.

చెన్నపట్టణము

జ్యోతిష్మతీ ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపఁబడియె

1912

చందాదారులకు 1-0-0] [ఇతరులకు 1-8-0

I

రాజపోషకులు.

శ్రీ బొబ్బిలి మహారాజుగారు

జి. సి. ఐ. ఇ.

శ్రీ పిఠాపురము రాజాగారు

శ్రీ మునగాల రాజాగారు

To

COMMEMORATE

The 12th of December 1911,

The Day of

The Coronation Durbar

of

HIS IMPERIAL MAJESTY GEORGE V.

AT DHELI.

Foreword.

His Majesty Emperor George V's Coronation Durbar is now a historical fact. Millions of people have rejoiced over the event and hundreds and thousands of them have expressed their intense pleasure in prose, verse and song. All have realized that the Durbar of the 12th of December 1911 is the most auspicious event in the history of our land. The time has now come for the Indian and the Briton to realize fully the responsibilities on either side and work together towards a common goal in complete trust and comradeship. Our Sovereign and his advisers, Lord Crewe and Lord Hardinge, have unmistakeably declared *his will* and made our millions throb with a new hope and a new life. His Majesty has by one of his boons indicated without doubt that the immediate work before us is the education of the people of our mother-land. And it is but right that those who have been engaged in that Department of work, be they among the rulers or the ruled, should treat the 12th of December last as a landmark in the history of India, more especially so, in the history of Indian Education. As a token of the humble ap-

preciation of the events that happened on that historic day in that historic city of Dheli, we feel happy in presenting this book to the public.

The plan of the book does not require much explanation. We have had in mind the idea that the book should be really historical. We have attempted to give a brief history of the city of Dheli, the biographies of their Majesties, the histories of Representative Native States whose princes were the most prominent at the homage ceremony, and the history of the more important Durbars held at Dheli.

Much less need there be said about the title of the book. The contents of it and the immediate cause of its publication do explain how it came to be named 'Dheli Durbar.'

In the preparation of this work a very large number of books and papers has had to be consulted. The more important among them are given in a separate list. We have great pleasure in acknowledging our indebtedness to all the authors and editors and offering them our sincerest thanks.

We have to express our thanks to Mr. V. Ramadoss Pantulu, B. A., B. L., High Court Vakil, for the kindness with which he perused the manuscript, to the Proprietors of the Guardian Press for lending some of the blocks used in this book, to Mr. Vedam Vencataraya Sastriar who

with his usual cheerfulness bore all the trouble that the rapid execution of the printing gave him while the book was passing through his press and finished the whole work in a very short time indeed and to Mr. A. Veerabhadra Rau for the most patient manner in which he went through the proofs.

The Editor.

SELECT BIBLIOGRAPHY.

GENERAL.

Treaties, Engagements and Sannads—Aitchinson..
Native States of India—Malleson G. B.
Princes, protected of India—Lee-Warner.
Two Native States—J. D. B. Gribble.
Chiefs, Rajas, Zamindars—Ghose.
India (British) Prosperous—Digby.
India, History of Hindu and Muhammadan Periods—Elphinstone.
India, History of—H. G. Keene.
India Comprehensive History—Beveridge.

DHELI PAST AND PRESENT.

History of Indian Architecture—Fergusson.
Seven Cities of Dheli—Hearne.
Dheli or Indraprasth—(Maharatti) B. Parsanese.
All about Dheli—G. A. Natesan.
Epigraphia Indica.
History of India, Muhammadan Period (Telugu) K. V. Lakshmana Rau. M. A.

BIOGRAPHIES OF THEIR MAJESTIES.

Our King and Queen—David Williamson.

Queen Mary—Sir C. Kinlock-cooke.

With the Prince through India—Abbot.

Prince of Wales Tour—Times of India.

Amrita Bazaar Patrika.

HYDERABAD.

Carnatic War, Committee to inquire into the Causes [East India Company].

Curzon, Lord—Notable Speeches.

India, History as told by its own inhabitants—Elliot.

India, Men and events of my time—Temple.

Journals kept in Hyderabad, Kashmere, Sikkim and Nepal—Temple.

Military transactions of the British Nation in Indostan—Orme.

Mogul Empire—Keene H. G.

Nizam, Origin and Future of Hyderabad—Mac Auliffe.

Nizam, Our Faithful ally—Fraser.

Nizam's Dominions, Photographic History—Campbell.

Rulers of India Series—Hyder Ali & Tippu
Imperial Gazetteer—Hyderabad State.
The Hindu—1902.
Administration Reports of Berar.
Times of India, Illustrated Weekly.
Parliamentary Paper relating to Berar [1902]

BARODA.

Maharattas, History—Grant Duff.
Maharatta power, Rise—Ranade.
Representative Indians—Parameswaram Pillai.
Bombay Gazetteer.
Imperial Gazetteer—Baroda State.
Baroda—C. S Raghunatha Rau.

MYSORE.

India, Hindu Period (Telugu) K. V. Lakshmana-Rau. M. A.
Mysore, Brief History—Krishna Rau
Mysore, Historical Sketches—Wilks.
Mysore,—C. S. Raghunatha Rau.
South India Dynasties, Sketch—Sewell.
History of the Andhras [Telugu]—Ch. Veera-bhadra Rau.

Mysore Gazetteer—P. L. Rice.

Epigraphia Carnatica

State Papers Published by the Standard Press, Bangalore.

HISTORY OF DURBARS.

Mahabharata (Telugu.)

Jaimini Bharata (Telugu)

Indian Review—Coronation Number.

Life of Queen Victoria [Telugu]—K. Veerasalingam Pantulu.

Fort St. George Gezette—1908 Dec.

The Hindu—Dec. 1911.

భూమిక.

మన యైదవజార్జి చక్రవర్తిగారి పట్టాభిషేకమహోత్సవపు దర్బారు గడచిన మాసముననే నడచినదే యైనను దాని ప్రబల ఫలములంబట్టి యది ముఖ్యచారిత్రికాంశములలో నొక్కటియని యంగీకరింపఁబడి యున్నది. కోట్లకొలఁది జనులు దర్బారు నాఁటి కార్యములకు మహానందంబు నందిరి. ఆయానందంబుం వెలిఁబుచ్చ విద్యావంతులును కవులును వేనవేలు గద్యరూపములును పద్యరూపములును గద్యపద్యాత్మకములును నగు వివిధకృతుల నొనర్చియున్నారు. అందఱును పందొమ్మిదివందలపదునొకండవ సంవత్సరము డిసెంబరుమాసము పండ్రెండవ తేది మంగళవారము అగునాదినము మహా సుదినంబని గ్రహించియున్నారు. ఆంగ్లేయులును భారతీయులును దమతమ కర్తవ్యములఁ బూర్ణముగ నెఱింగి పరస్పర గాఢానురాగముతో నేక పరిణామమునకయి నిందు ప్రయత్నములఁ జేయ నదను గలిగినది. మనసార్వభౌముండును ఆతని మంత్రిసత్తములగు లార్డుహార్డింగు లార్డుక్రూలును ఆతని యుదారహృదయమును వెల్లడించి మనయందు నూతనభావములఁ గల్పించి మనకొక నూతనవికాసము గల్గునట్లొనర్చి

యున్నారు. మనము మనమాతృదేశమునయి ప్రస్తుతము సేయ వలసిన 'ఏకపరిశ్రమ' విద్యాప్రసారణంబని మన చక్రవర్తిగారు తమవరములలో నొక్కింటిచేఁ జాటియున్నారు. కావునఁ దత్కార్యబద్ధులగువారు పాలకులైనను పాలితులైనను గడచిన డిసెంబరు మాసము 12 వ దినమును భరతవర్ష చరిత్రము నందు, అందును ముఖ్యముగ భరతవర్ష విద్యాచరిత్రమున, పరిస్ఫుటాంకముగ నెన్నవలసియున్నది. ఇట్టి చారిత్రిక సుప్రసిద్ధికి నర్హంబగునాదినమందు చిరకాల సుప్రసిద్ధంబగు ఢిల్లీనగరమున జరిగిన కార్యములయెడ మాకుంగల గౌరవమును సూచించు నుద్దేశముతో నాకార్యములకుఁ గొంత మునుపటి నుండియే మాచే రచియింపం బడుచుండిన ఈ గ్రంథమును వాచక ప్రపంచమునకు సమర్పించుచున్నారము.

ఈగ్రంథ విషయమును గురించి విశేషము వ్రాయుట అనవసరము. ఇద్దానిని నిశ్చయ చరిత్రాధికారానుసరణము చేయుటకు పాటుపడియున్నారము. సంక్షిప్తముగ ఢిల్లీనగర చరిత్రమును, శ్రీరాజదంపతుల చరిత్రమును సమ్మానసతులొనర్చిన సామంత ప్రభువులలో ప్రముఖులగు వారి రాజ్యచరిత్రమును, ఢిల్లీయందు నడచినముఖ్యమగు దర్బారుల చరిత్రమును, మాశక్తికొలంది బ్రదర్శింప పరిశ్రమఁ జేసినారము.

గ్రంథనామమును గురించియు నెక్కుడు వ్రాయఁబని లేదు. పైనిసూచింపఁబడిన విషయములను బట్టియు ప్రకటప

కారణమును బట్టియు నీగ్రంథమునకు 'ఢిల్లీదర్బారు' అనినామకరణముసేయుట సహజమని మాచదువరులకు విశదము గాకపోదు.

ఈగ్రంథము రచించుటయందు అసంఖ్యేయపుస్తకములయుఁ బత్రికలయు సాహాయ్యము గొనవలసివచ్చినది. అందు ముఖ్యములగునవి వేరొకచో నాంగ్లేయభాషయందుఁ బేర్కొనఁబడినవి.

గ్రంథనిర్మాణమునఁ దోడయిన గ్రంథకర్తలకును విశేఖకులకును, వ్రాతప్రతి నవలోకించి సాహాయ్యమిచ్చిన మ. రా. వేమవరపు రామదాసుపంతులు బి. ఏ., బి. ఎల్. గారికిని, ఇందలి కొన్నిపటముల దిమ్మెల (Blocks) నొసంగినందులకు గార్డియన్ ముద్రాక్షర శాలాధి పతులకును, తమముద్రాక్షర శాలయందు నీగ్రంథము ముద్రితమగునెడ నెంతో శ్రమ ప్రయాసలకోర్చి బహుస్వల్పకాలమున నుల్లాసముతోఁ దీనిని సంపూర్తిచేసి యిచ్చిన బ్రహ్మశ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిల వారికిని, మిక్కిలి యోర్పుతో అచ్చు చిత్తులను దిద్ది సాయపడిన శ్రీయుత ఆదిరాజు వీరభద్రరావు గారికిని వందనము లొనర్చుచున్నారము.

సంపాదకుఁడు

విషయసూచిక.

మొదటి ప్రకరణము.
ఢిల్లీ పూర్వ వృత్తాంతము.

రెండవ ప్రకరణము.
ప్రస్తుతపు ఢిల్లీ.

మూడవ ప్రకరణము.
శ్రీరాజదంపతులు

నాలుగవ ప్రకరణము.

హైదరాబాదు సంస్థానము.

అయిదవ ప్రకరణము.

బరోడారాష్ట్రము.

ఆఱవ ప్రకరణము.

మైసూరు రాజ్యము.

ఏడవ ప్రకరణము.

పూర్వపు దర్బారులు.

ఎనిమిదవ ప్రకరణము.

బ్రిటిషు దర్బారులు.

పటముల సూచిక.

---

* ఈ పటములన్నియు హాఫ్టోన్ పద్ధతిని చేయబడిన శ్రేష్ఠమైన చిత్రములు.

శ్రీ క్రూ ప్రభువుగారు

శ్రీ హార్డింజి ప్రభువుగారు.

ఢిల్లీదర్బారు.

ఢిల్లీనగరచరిత్రము.

ఢిల్లీ దర్బారు.

మొదటి ప్రకరణము

ఢిల్లీ పూర్వవృత్తాంతము.

ఆర్యావర్త చరిత్రమునఁ బ్రసిద్ధినొందినఁ బట్టణములలో నగ్రగణ్యము ఢిల్లీ. ఇది యనేకులచే ననేకయుగముల ననేక నామములచేఁ బిలువఁబడుచుండెడిది. దీనికి నాధునిక సుప్రసిద్ధ నామము ఢిల్లీయే యైనను, ప్రాచీనకాలమున సుప్రసిద్ధమయిన పేరు ఇంద్రప్రస్థపురము.

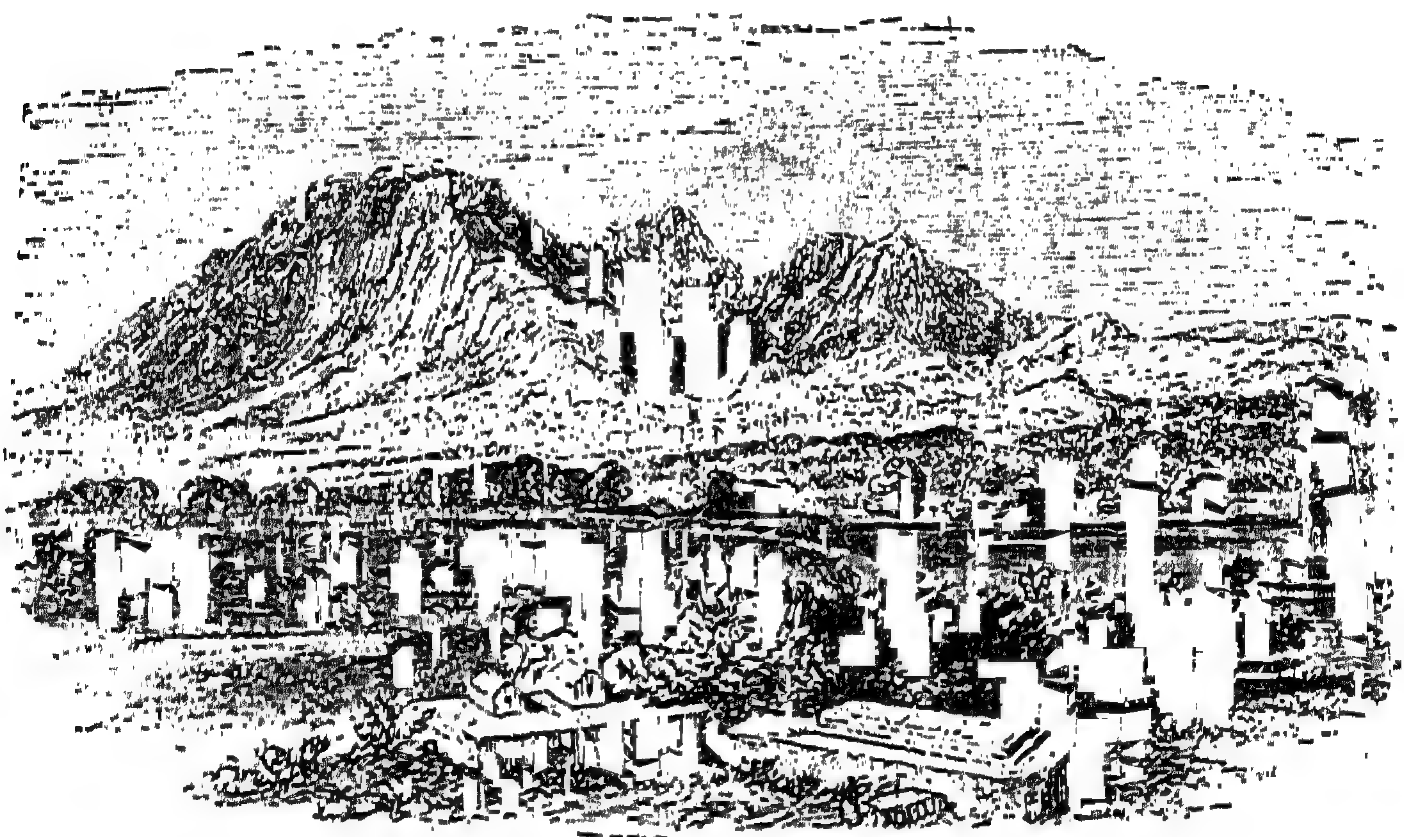
ఇంద్రప్రస్థము.

ఈనగరము పుట్టుటకుఁ బాండవులు కారణము. కురుసంతతి హస్తినాపురమున రాజ్యమేలుచుండిరి. పాండురాజు పరలోకమున కేగినపిదపఁ గొంతకాలమునకు ధృతరాష్ట్రుఁడు పాండుకుమారులకుఁ బాలు పంచియిచ్చెను. వారిభాగమునకు వచ్చినది కురుక్షేత్రమునందలి ఖాండవప్రస్థము.

ఖాండవప్రస్థమనఁగా వ్యాప్తిగల యడవి. ఈయటవి ప్రదేశమున మూలనివాసు లుండెడివారు. వారనార్యులు.

వారికి దక్షకులని పేరు. యుధిష్ఠిరుఁ డార్యసిద్ధాంత సంరక్షకుఁడు. అగ్ని బ్రాహ్మణరూపమును ధరించి ఖాండవదహనము నపేక్షించుటవలనను, అనఁగా ఆర్యులగు బ్రాహ్మణుల ప్రేరేపణవలనను, దిగ్విజయాపేక్షం జేసియు, యుధిష్ఠిరానుజుండగు నర్జునుఁడు కృష్ణసాహాయ్యమున మూలనివాసులను సాధించి యడవిప్రదేశముగనుండిన ఖాండవప్రస్థభాగమునంతయు నివాసయోగ్యముగ నొనర్చెను. తన్మధ్యమునఁ గట్టఁబడిన ధర్మరాజు ముఖ్యపట్టణమే ఇంద్రప్రస్థము. ఇంద్రుని సంరక్షణ దానికిఁ గలదను నమ్మకమువలనను నీనగరమూతని, యమరావతికి సౌందర్యమున నీడగుట వలనను దీనికీపేరు గలిగినట్టు తోఁచుచున్నది. పాండవులకాలమున నీపట్టణరాజము మిక్కిలి వృద్ధియయి 'పురోత్తమ' మనిపించుకొనియెను. ఇచ్చటనె ధర్మరాజునకు మూలనివాసులలో నుత్తమోత్తముఁడగు మయుఁడను శిల్పకళాధురీణుఁడు సాటిలేని సభామంటపమును నిర్మించి యిచ్చెను. అందే ధర్మరాజు రాజసూయయాగము చేసెను. ముందావిషయము వ్రాయఁబడును. భరత వంశజులగు నీనులు రాజ్యముచేసినంతకాల మింద్రప్రస్థపురము దలయెత్తికొని యుండెను. కృష్ణునిప్రపౌత్రుఁడగు వజ్రనాభుఁడు, దక్కినయదువంశమంతయు నశించినతరువాత, నిటనే రాజ్యాభిషిక్తుండయ్యెను. శకవంశజులకిదియె రాజధానిగ నుండెను. క్రీ. శ 395 సం॥ మున విక్రమాదిత్యుఁడను బిరుదువహించిన రెండవ

చంద్రగుప్తుఁడు ఢిల్లీనగరమున నిలిపిన లోహస్తంభముమీఁది శాసనమునుబట్టి యిదియె గుప్తరాజులకుఁగూడ ముఖ్యపట్టణముగ నుండెనని తెలియుచున్నది. గుప్తులకుఁ దరువాత నిది రాజధానిగా నుండినదియు లేనిదియుఁ జెప్పనలనుపడదు. కనింగ్హాముగారి వ్రాతననుసరించి తోమరవంశమునందలి యనంగపాలుఁడు పుట్టు నప్పటికి ఢిల్లీ నామమాత్ర శేషమై యుండెనని తెలియవచ్చుచున్నది.

అజమీర్ పట్టణము.

అతఁడు దీనికి మరలఁ బ్రాణముపోసి ప్రజలను జేర్చినట్లును తోఁచెడిని. ఇది పదునొకొండవ శతాబ్దమునందలి సమాచారము.

పృథ్వీ రాజు.

ఇతని సంతతి వారొక శతాబ్దకాలము పరిపాలించి యజిమీరు రాజ్యాధిపతులగు చౌహాణులలోని వీసలదేవునిచే

నోడింపఁబడిరి. నాఁటినుండి చౌహాణ్ రాజులు ఢిల్లీకి నాథులయిరి. వీసలదేవుని మనుమఁడే లోకప్రసిద్ధిగనిన పృథ్వీరాజు. ఇతఁడు అజమీరు ఢిల్లీల రెంటికిని రాజయి ఢిల్లీయందు 'లాల్కోట'యును, దానికి బలమొసఁగ, మఱియొక కోటయును గట్టించెను. కొంతకాల మీకొత్తగ నేర్పడిన పట్టణమునకుఁ బృథ్వీనగరమని పేరుండెడిది. నేఁటికిని కుతుబ్ మినారు చుట్టుపట్ల నీతనిచేఁ గట్టఁబడిన దుర్గపు శిథిల కుడ్యములు చూపట్టుచున్నవి. ఇతఁడు కనూజ్ రాజును తనకు విరోధియు నగు జయచంద్రుని పుత్రికయగు సంయుక్తను గాంధర్వ వివాహమున క్రీ॥ శ. 1175 - సంవత్సరమునఁగొని తరువాత మామగారితో ప్రచండముగఁ బోరి భార్యశౌర్యము వలన జయమందెను. *

1182-సం॥ మున నితఁడు చందెరాజును జయించెను. కాని యీతని యశస్సునకు హేతువు లివి యెవ్వియుఁగావు. భరతవర్షము నాక్రమింపఁ బ్రారంభించి దాడివెడలి బయలుదేరి వచ్చిన మహమ్మదీయ సైన్యమహాసముద్రమున కడ్డకట్టగా నిలిచి, ధైర్యస్థైర్య పరాక్రమములతోఁ బోరుటయె యీతని కజరామర కీర్తిని సంపాదించి పెట్టినది.

---

* (మహమ్మదీయ మహాయుగమున నీవివాహమంతయుఁ జక్కఁగ వర్ణింపఁబడియున్నది. విస్తరభీతిచే నిట విరమించితిమి).

పాంచాల దేశము మహమ్మదుగోరి స్వాధీనమై యుండెను. బిటుండా వఱకును నతని పటాలములు వ్యాపించి యుండెను. పృథ్వీరాజనేకులగు నాయకుల సమకూర్చుకొని గొప్ప సైన్యముతో నాపట్టణముపైకి వెడలెను. మహమ్మదుగోరి యితని నెదిర్చెను. స్థానేశ్వరమునకును గర్నాలునకును మధ్య ప్రదేశమున నిప్పుడు 'తిరౌరి' యనఁబడు 'నారాయణ్' ఒద్ద ఘోరయుద్ధము జరిగెను. పృథ్వీరాజు గోరీపైకురికి కుడిభుజమున ఖడ్గముఁ జొప్పించెను. 'ఇతని భటుఁడొక్కఁడీతనినిం దక్షణము మోసికొని పోవకున్న నా దెబ్బతోడనె యితఁడు చచ్చినవాఁడె" యని ఫెరిస్తా లిఖించి యున్నాఁడు. మహమ్మదీయ సైన్యము చెల్లాచెదరయి పోయెను. పృథ్వీరాజు సంపూర్ణవిజయమందెను. హిందూ చరిత్రకారులు గోరీ యీ విధమున నేడుసారు లోడిపోయి యేడుసారులు వదలిపెట్టఁబడెనని వ్రాయుచున్నారు. ఇది ఎట్లున్నను గోరీ గొప్ప పరాభవ మందెననుట మాత్రము నిజము. పృథ్వీరాజునకు వైరులగు జయచంద్రుఁడాదిగాగల ననేకావనీశులు మొదటి నుండియు గోరీకి సాయమొసఁగ్చిరి. కాని వారికి క్రీ॥ శ. 1193-వఱకును మనోభీష్ట మీడేరలేదు. ఆ సంవత్సరమున గోరీ 1,20,000 సైన్యమును జేర్చుకొని పృథివీరాజునకు "నీవు మహమ్మదీయుఁడైనను గమ్ము. లేకున్న సమరమొసంగు"మని వార్తఁబంపెను.

అతఁడి ద్దానిని తృణీకరించి రెండుసంవత్సరములకు మున్ను గోరీని ప్రాణావశేషునిఁజేసి వదలిన స్థలమునందె మరల యుద్ధమునకు సన్నద్ధుఁడయి "నీకు నీప్రాణములపై యాశలేదేని నీ సైనికుల కైననుండదా! వారికైన సుఖంబుగ నుండనీరాదా" యని పరిహసించుచుఁ బ్రత్యుత్తర మంపెను. గోరీ విశ్రమమునకుఁ గొంతకాలమడిగెను. ఆయొడంబడికను నమ్మి రాజు సైన్యములు హాయిగ నిదురఁజెంది యుండెను. అట్టి తరుణమున గోరీ మోసముచేఁ దన భటులను హిందువులమీఁదికిఁ గవి యించెను. హటాత్తుగ పైఁబడిన మహమ్మదీయ మహాంభోనిధిని దరియింప రాజుబలము లసమానశూరత్వముతోఁ బోరెను. కాని ఫలములేదయ్యె. పృథ్వీరాజును మహమ్మదీయులు పట్టి చంపివేసిరి. ఢిల్లీనగరము మహమ్మదుగోరీ బానిసీఁడగు కుతు బుద్దీను వశమయిపోయెను. ఇంతటితో భరతఖండంబున హిందూసామ్రాజ్య మంతరించెను.

బానిసవంశము.

క్రీ. శ. 1206 వ సంవత్సరమున ఢిల్లీరాజధానిగఁజేసి కొని కుతుబుద్దీను రాజ్యము ప్రారంభించి తనపేరఁబరగు మసీదును గట్ట మొదలిడెను. కుతుబ్‌మినారును నిర్మించెను. ఇతని యల్లుఁడగు నల్తమషు దీనిని బూర్తిగావించెను. ఈవంశములోని నాసిరుద్దీను కాలమున రాజ్యములో పలను వెలుపటను తిరుగు బాటులును కలహములును జరిగెను. కాని యితఁడు దనకుఁ గలుఁ

పూర్వమునందలి రాజులవలె దుర్మార్గుఁడును వృథావ్యయ పరుఁడునుగాక నిర్మలమగు నడవడిక గలవాఁడు. ఇతఁడొక విషయమున నెల్లరకును నాదర్శకుఁడనియే చెప్పనొప్పును. ఢిల్లీరాజ్య పరిపాలకుఁడుగనుండియు నీతఁడు దన స్వార్జితము వలననే జీవయాత్రఁగడపెను. పారసీ భాషయందలి గ్రంథముల ప్రతులు వ్రాసి యితఁడు దన కర్చులకు సంపాదించుకొను చుండెను. ఇతని ప్రోత్సాహముననె పారశీక భారత వర్షముల చరిత్రియగు 'తాబకాతినాసరి' యనునది రచింపఁబడెను. ఇతనికిఁ దరువాత నితని బానిసయు దండనాయకుఁడును నగు గ్యాసుద్దీన్ బల్బను రాజ్యమునకు వచ్చెను. ఇతని కాలము నరికి మొగలాయీలు దాడి యెక్కుడయినందునఁ బండ్రెండుగురు మహమ్మదీయప్రభువు లితనికడఁ జేరియుండిరి. ఢిల్లీయందలి వీథుల కీతఁడు వీరిపేరులఁ బెట్టెను. క్రీ. శ. 1288 లో నీ బానిసవంశపురాజును జంపించి జలాలుద్దీన్ ఖిల్జీ సింహాసనము నాక్రమించుకొనెను.

ఖిల్జీ వంశము.

జలాలుద్దీన్ ఖిల్జీ బహుపరాక్రమశాలి. ఢిల్లీ ద్వారము వఱకును నాలుగుమారులు ప్రయాణమై వచ్చిన మొగలాయీల నితఁడు తిరుగఁగొట్టి యందనేకులను దనమతమునకుఁ జేర్చుకొని తనకొలువునందే యుంచుకొనెను. వారికిఁ బ్రత్యేకించి యొకపుర భాగమును గట్టియిచ్చి దానికి 'మొగల్పుర'మని పేరిడెను. ఇతనిని జంపించి గద్దెనెక్కిన యల్లాయుద్దీను మొగలా

యాలను రెండుమారు లెదిర్చి యోడించి తన విడిదిని బల పఱుచుకొనుటకుఁ గోటను గట్టుకొనెను. (క్రీ. శ. 1299). ఇదియె నూతన ఢిల్లీ. దీనిని బురాతన ఢిల్లీలో జహాసపానా అనుపేట గలిపి వేయుచున్నది.

తుఘలఖ్ వంశము.

ఖిల్జీవంశ మంతరించి గ్యాసుద్దీన్ తుఘలఖ్ రాజ్యారూఢుఁడయిన తోడనే నతఁడు (క్రీ. శ. 1321) ఢిల్లీకి నాలుగు మైళ్లదూరమున తుఘలఖాబాదును నిర్మించెను. కాని యిప్పుడది నిర్జనముగా నున్నది. క్రీ. శ. 1325 లో మహమ్మదు తుఘలఖ్ సింహాసనమునకు వచ్చెను. అతని రాజ్యకాలములో బతూటాయను ప్రవాసికుఁ డొక్కఁడు ఢిల్లీని దర్శింప వచ్చెను. అతఁడప్పటి ఢిల్లీనిగూర్చి యిట్లు వ్రాయుచున్నాఁడు:—

“అది గొంచె మించుమించుగ నెకారినలె నుండెను. అందుఁ గట్టడములు చాలతక్కువ. గృహస్థు లింట్లునవదలిపోయి యుండినందున నది పూర్తిగఁ బాడుపడి యుండెను. ... రాజు వలన లోకమునందలి యత్యుత్తమ నగరమున నత్యల్పసాఖ్యగల గృహస్థులుండుట తటస్థించెను.” ఇందతిశయోక్తి యేమియును లేదు. “పేరువహించిన ఢిల్లీనగరమును గుడ్లగూబలకు నివాసముగను, అటవి మృగముల కాస్థానముగను వదలిపోవుచున్నాను.” అని ఫెరిస్తా వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్లున్నను “ఇది మిక్కిలి మహాత్వముగల పురము. సౌందర్యమును బలమును

దీనియందు మేళవసూది యున్నవి. దీని గోడలకు సమానమగు నవి లోకమున మఱియెచ్చటను గానము. హిందూస్థానమున నిద్దియె విశాలతమముగు హిందూస్థానమున నేల, మహమ్మదీయ మతము వ్యాపించిన పౌరవాత్యదేశములనెల్ల యనియే చెప్ప వచ్చును. నాలుగునగరము లొక్కటితో నొక్కటి చేరి యీ నగరమైయున్నది. దీని కోటగోడల వెడలుపు పదునొకండు మూరలు...ఇందూరము మసీదు మిక్కిలిగొప్పది. కట్టడపు వైశా ల్యమునను సొంపునను దానిని జయించున దింకొకటుండదు. ఢిల్లీ మహమ్మదీయులకు లోబడక మున్నిది హిందువుల 'ఎల్‌బుక్ ఖానా' యను దేవాలయముగ నుండెడిది. తరువాత నిది మసీ దుగ నుపయోగింపఁబడెను. దీని యంగణము నందొక ఖానా గలదు. మహమ్మదీయ నగరములందెచ్చటను దీనికిఁ బ్రతివచ్చు నది లేదు. దీనిపైనుండి క్రిందికిఁ జూచిన వయోవంతులగు మను ష్యులు చిన్నబిడ్డలవలెఁ గానుపింతురనిన దీని యున్నత్యము దెలియఁగలదు. ఆయావరణమునందే యొక స్థూల స్తంభము గలదు. సప్త ఖనులనుండి దీనినిగట్టుటకు శిలలు గొనిరాఁ బడెనట. దీనిపొడవు ముప్పది మూరలు చుట్టుకొలత యెనిమిది మూరలు. ఇది యత్యద్భుతముగదా" అని బటూటా వ్రాయు చున్నాఁడు. ఈ స్తంభ మశోకుని స్తంభమని తోఁచుచున్నది. క్రీ. శ. 1351 లో ఫిరోజుషా ప్రస్తుతము హుమాయూను సమాధి యెల్లగఁ గల ఫిరోజాబాదును గట్టెను. అతనికాలమునఁ బ్రజలు

మిక్కిలి సౌఖ్యమందిరి. కాని యతనికిఁ దరువాతి రాజులు బలహీనులు నవివేకులు నైనందున లోకప్రసిద్ధుఁడగు 'తయమూరులంగు' ఢిల్లీజొచ్చి యవాచ్యంబగు క్రౌర్యముతో క్రీ. శ. 1398 లోఁ జిన్నలు పెద్దలు, స్త్రీలు పురుషులు, నను విచక్షత లేకుండ నందఱను ఖడ్గము వాతనఱికి, నగరమునందలి ద్రవ్యము నంతయుఁ గొల్లఁ గొట్టుకొని పోయెను. అతఁడు దీసికొని పోయిన ధనమింత యని లెక్కపెట్టుటకుఁగూడఁ గాదని చరిత్రకారులు వ్రాయుచున్నారు. ఇతఁడు వెడలి పోయిన రెండు మాసముల వఱకును ఢిల్లీయరాజకముగనుండెను. ఇక్బాలను వాఁడు గొంత పరిశ్రమచేసి ఢిల్లీయందలి యల్లకల్లోలమును మాన్పెను. బానుషాహా యగు మహమ్మదీతని మరణానంతరము మరల సింహాసనము నెక్కెను. కాని ఢిల్లీకి బయట నితని శక్తిసాగలేదు. (1412)

తైమూరులంగ్.

ఆఫ్గన్ రాజవంశానుశాసనము

ఇతఁడు పరలోకగతుఁడైన తరువాతి సయ్యదు వంశము వారు పరిపాలించిరి. వారిని లోడివంశము మ్రింగివేసెను. ఈ

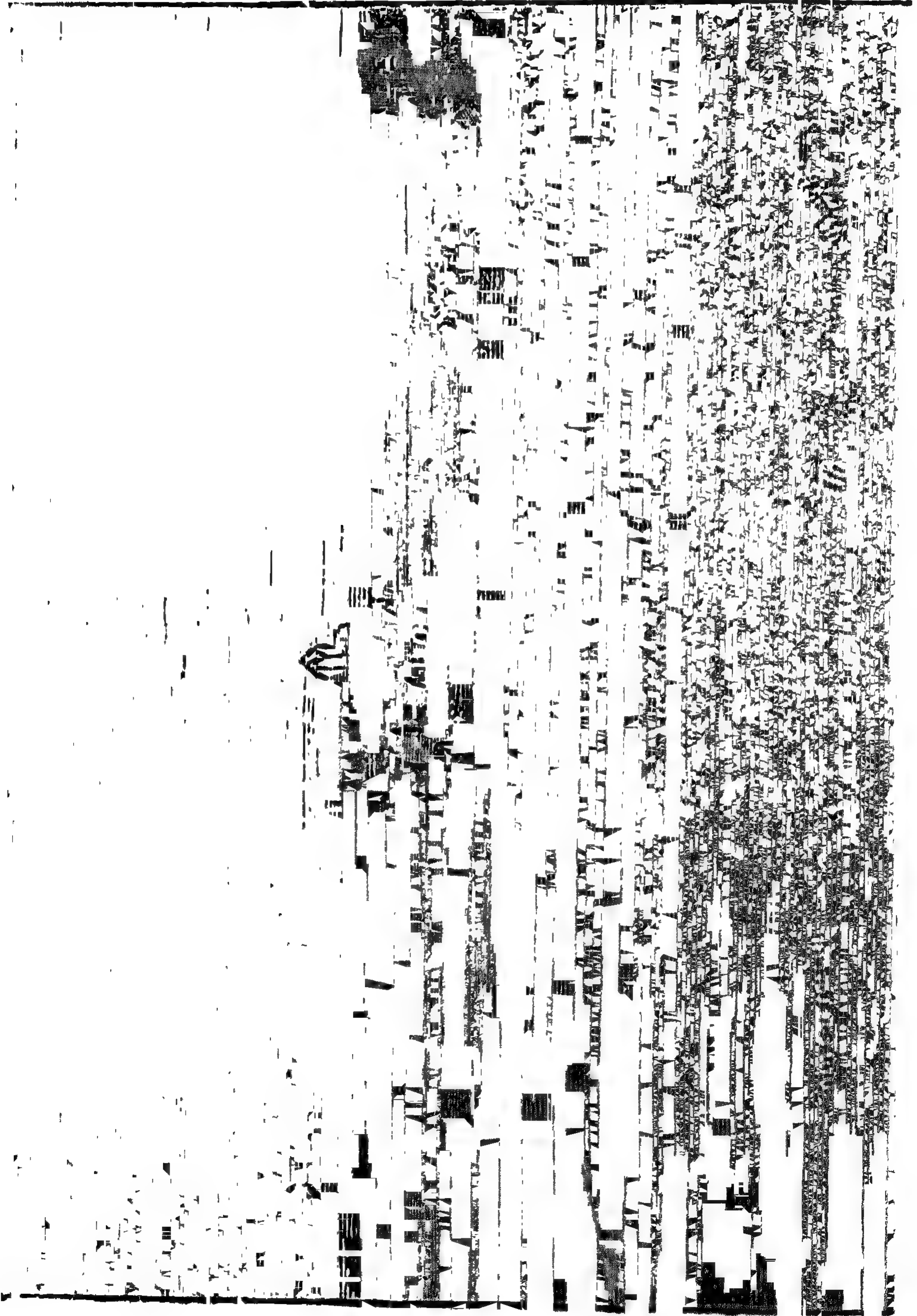
వంశములో రెండవవాఁడగు సికందరులోడీ ఢిల్లీని వదలి యాగ్రాను రాజధానిగ నేర్పఱుచుకొనియెను. ఇతని కుమారుఁడు సికందరు మిక్కిలి దుర్మార్గుఁడై నిరంకుశాధికారముతో మెలఁగఁ బ్రారంభించుట వలన తైమూరు వంశస్థుఁడగు బాబరు హిందూస్థానసామ్రాజ్యరమను గైకొనుట సులభసాధ్యమయ్యెను. లోడీ బాదుషాహ పానిపత్ కురుక్షేత్రమున నోడింపఁ బడెను. జహీరుద్దీన్ మహమ్మదు బాబరు బాదుషాహయయ్యెను.

మొగలాయివంశము

బాబరు.

బాబరు నాలుగుసంవత్సరములు (1526-1530) రాజ్యముచేసి చనిపోయెను. తన పెరియతని పుత్రుఁడు హుమాయూను బాదుషాహయై దన రాజధానిని మరల ఢిల్లీకి మార్చి యచ్చట నింద్రప్రస్థముండిన ప్రదేశమునందె ఒక్క కోటను గట్టించెను. దానినె 'పురానాఖిల్లా' (ప్రాతకోట) యందురు. ఇతనిని ఓడించి క్రీ॥ శ॥ 1540 లో 'కాబూలు' నగరమునకుఁ బారఁదోలి, షేర

షాహా యనునతఁడు పురమును సంరక్షింపఁ గ్రొత్తకోట నొక్క
దానిని నిర్మించెను. లాల్దర్వాజా యను పెద్దద్వార మిప్పటికిని

పురానా ఢిల్లీ

యతని కార్యవైభవమును జాటుచున్నది. ఇతని పుత్రుఁ డిప్పటి

హుమాయూను.

కినిగల సాలింఘురు కోటను గట్టించెను. హుమాయూను రెండవ మారు రాజ్యమునకు వచ్చెను. అతని సమాధి యీసాలింఘురుకు బ్రక్కన నే యున్నది. అక్కాలపు శిల్ప కళాభివృద్ధిని యిది బహు బాగుగఁ బ్రదర్శింపు చున్నది. అక్బరు చక్రవర్తి హుమాయూను మరణము నకు దరువాత క్రీ.శ. 1556 లో సింహాసనా రూఢుఁడయ్యెను. ఇతఁడు సర్వసాధారణముగ నాగ్రాయందె నివసించుచుండెడి వాఁడు. ఇతని యాస్థాన కవీశ్వరుఁడును మంత్రియు నగు 'అబుల్ ఫజలు' దన 'అయినీ అక్బరీ'లో ఢిల్లీని వర్ణించి యున్నాఁడు గాని యావర్ణనవలన నది రెండవపట్టణమని గోచరము గాక మానదు.

జహాంగీరునూర్జహానుల వివాహ సంవత్సరము (క్రీ. శ. 1611) న విల్లియమువించు ఢిల్లీని దర్శించెను. అప్పటి రాజ ధానియగు నాగ్రానుండి యతఁడు లాహూరునకుఁ బ్రయా ణము సాగించుచుఁ ద్రోవయందు ఢిల్లీలో నిలచెను. "నవ

దుర్గములును నేబది రెండు ద్వారములును గలదను ప్రఖ్యాతిఁ గాంచిన ప్రాచీన ఢిల్లీశిథిలాంగములు వలపటఁగాన నగును. అందిప్పుడు నివసించునవి గుడ్లగూబలు. దీనికి ననతిదూరమున యమునా నదిపై పదునొకండు కమానులతో నొప్పు చిన్న వంతెన యొకటి గలదు. ఇటనుండి గొప్ప మ్రాఁకుల నల్లని చల్లని

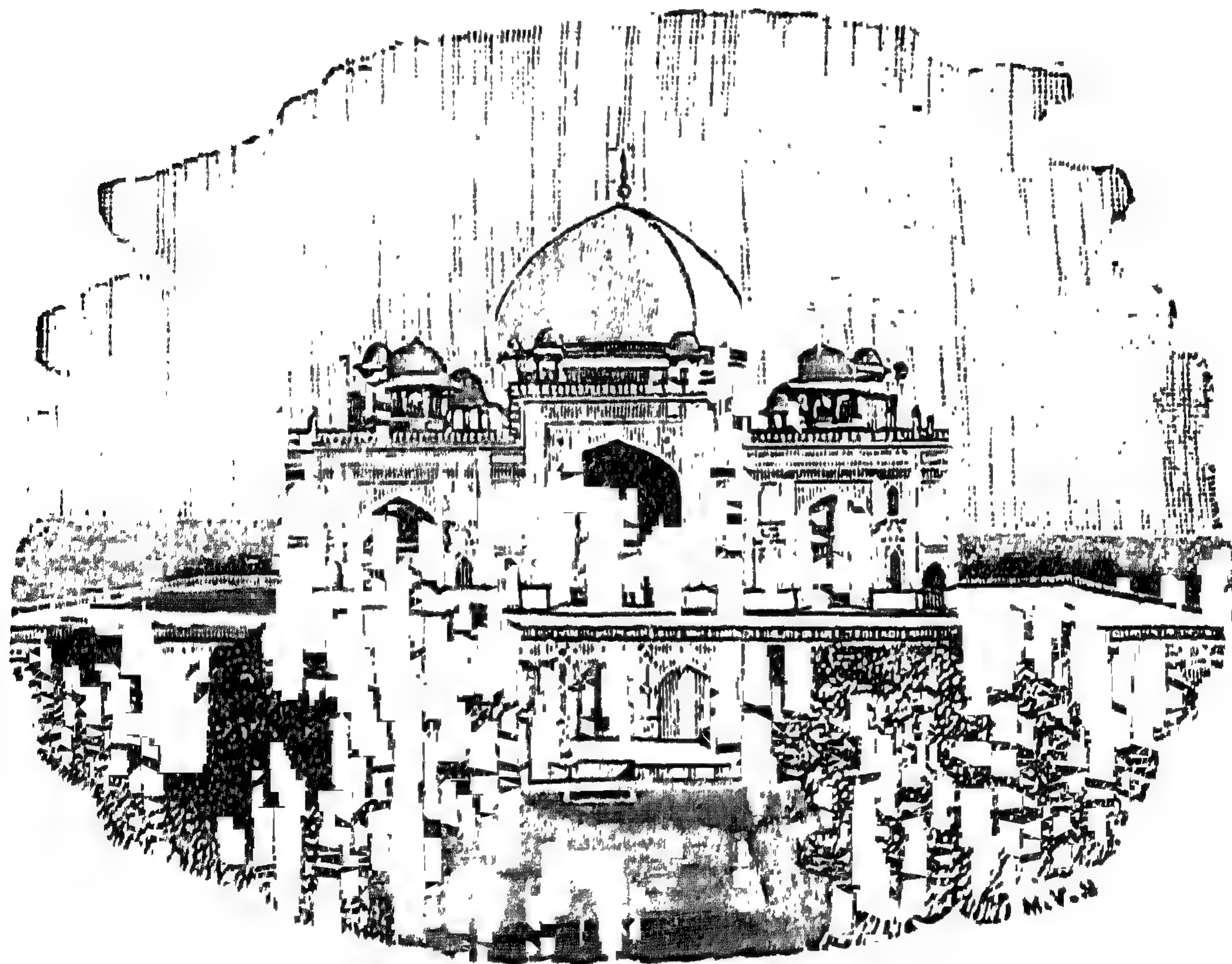
జహంగీరు.

అక్బరు.

నీడలచే నాసరింపఁబడిన రాచ బాటఁ బట్టి పోయిన, నిప్పటి రాజుగారి తాతయగు హుమాయూను సమాధి చేరుదుము. మిక్కిలి విలువ గల రత్నకంబళములు పఱువఁబడిన యొక విశాలమగు భవనమధ్యమున నితనిగోరీ యున్నది. దీనిపై నొప్పు

డును స్వచ్ఛముగు తెల్లని పచ్చడము గప్పియుండును. దీని కెదుటి పార్శ్వమునను, దీని నడినెత్తికి సూటిగను సమూల్యమగు 'షామియానా' (Semiane)విందులు గురిపించు చుండును. అచ్చటచ్చట చిన్నచిన్న మేజాలపై నొకకొన్ని గ్రంథములు గాన నగును. వీనిప్రక్కనునె హుమాయూను వరకత్తి, పాద

హుమాయూను గోరీ.

రక్షలు మున్నగునవి ప్రదర్శింపఁ బడియున్నవి. .... ఈ నగరమునను నగరప్రాంతములను రమారమి యిరువదిగురు పఠానురాజుల దివ్యసమాధులు గలవు. భరతవర్షపురాజు లెల్లరును నీ పురమునందె పట్టభద్రులు గావలెను. లేకున్న వారాక్రమికులుగ నెన్నఁబడుదురు. సుందరోద్యాన వనములచేతను ప్రాచీనశోభాచిహ్నములగు కట్టడములచేతను జుట్టఁబడిన బయ

లు ప్రదేశమున నీ ఢిల్లీ నగరమున్నది"యని వ్రాయుచున్నాఁడు.

జహాంగీరు కుమారుఁడు షాహజహాను దన తండ్రితాతలు ఢిల్లీకిఁ గనుపఱచిన యలక్ష్యము ను రద్దుపఱచనో యన నిప్పటి ఢిల్లీని క్రీ॥ శ॥ 1638లో షాహ జహానాబాద్ అనుపేరఁ గట్టించి దానిలోఁ దనమహాలును జుమ్మా మసీదును నెలకొల్పెను. ఇతని

షాహజహాను

కాలమునకుఁ దరువాత నె ప్పుడో యొక కొద్ది దినములు దప్ప నెల్లప్పుడును నీ నగరమె మొగలాయీల రాజధానిగ నుండెడిది. షాహజహాను ఆ గ్రావదలి ఢిల్లీని జేరుటకే పుర మెక్కుడు సమశీతోష్ణ స్థితు లు గలదగుటచేతనని తెలియ వచ్చుచున్నది. బాదుషాహ యును వర్తకులును షాహజ హానాబాదులో నివసింతురు.

ఔరంగజేబు.

ప్రభువులలో ననేకులును బీదసాదలును పురాతన ఢిల్లీలో నిండ్లు గట్టుకొనిరి.

నాదిరుషాహ.

శ్రీశివాజి యీనగరమును క్రీ॥ శ॥ 1666 లో దగ్ధించెను. ఔరంగజేబు బాదుషాహ కాలమున ఢిల్లీ పూర్వ వైభవమున నుండెడిది. ఈవంశమునందుం గడపటివాఁడు మహమ్మదుషాహ. ఇతని కనంతరము సింహాసనారూఢులయిన మొగలాయీలు నామమాత్ర చక్రవర్తులు. మహారాష్ట్రులు మొగల్సామ్రాజ్యమునం దెక్కుడు భాగమును లోఁబఱుచుకొనుచుండిరి. ఇంతలో (1739) తయమూరులంగు సంతతివాఁడగు నాదిర్‌షాహ దండెత్తి వచ్చి తయమూరుమాదిరి యితఁడును గొల్లకొట్ట మొదలిడెను. నలుబదియెనిమిది దినములు పురమును దోఁచుకొని, షాహజహాను బాదుషాహ వలనఁ జేయింపఁబడి లోకప్రసిద్ధిఁ జెందిన మయూరాసనము నితర ద్రవ్యములతోఁ గూడ నపహరించుకొని పోయెను. క్రీ॥ శ॥ 1759 లో ఢిల్లీ

సంపూర్ణముగ మహారాష్ట్రుల స్వాధీన మాయెను. కొంత కాలము ఢిల్లీకై పోట్లాటలు జరిగెనుగాని 1788 లో మహారాష్ట్రసైన్యము బాదుషాహానగరున స్థిరముగ స్థాపింపఁబడెను. పదునారు సంవత్సరముల కాల మీమహారాష్ట్రు లీరు లేక చ్ఛత్రాధిపత్యముగ నుత్తర హిందూస్థానమునంతయు నేలిరి. క్రీ॥ శ॥ 1803 లో లార్డులేకు ఢిల్లీ యుద్ధమున వీరినోడించి నగరము నాక్రమించుకొని యదివఱకు బొత్తిగ నంతరింపక నామావశేషుఁడై యుండిన రెండవ షాఆలం బాదుషాహాను దన సంరక్షణమం దుంచుకొనెను. క్రీ. శ. 1857 వ సంవత్సరమున జరిగిన సైనికుల తిరుగుబాటు వఱకును నాంగ్లేయులు బాదుషాహా పేరుతోడనే ఢిల్లీ నేలుచుండిరి. ఆమహోత్పాతకథ నిచట వ్రాయు టనవసరము. దానిని బ్రిటిషువా రణాచుట యందు విజయులై తమచేతినుండి యూడి పోయిన ఢిల్లీని మరల వశపఱచుకొనిన తోడనె బాదుషాహా నామమును దుడిచివైచిరి. కొంతకాల మాపట్టణమును సైనిక పరిపాలన (Military Government) క్రింద నునిచిరి. బ్రిటిషుభటు లనేకులు చంపఁబడుచు వచ్చినందున ఢిల్లీ పౌరులందఱును బట్టణమునుండి వెడలఁ గొట్టఁబడిరి. కాని యచిరకాలము లోనె హిందువులును, 1858 సంవత్సర ప్రారంభమున మహమ్మదీయులునుఁ జేర గలిగిరి. అప్పుడె సైనికరాజ్యాంగము పోయి దివానీ పరిపాలన (Civil Government) ప్రారంభమా

మెను. నాఁటినుండి నేఁటివఱకును ఢిల్లీనగరము శాంతినొయి నూతన మార్గములఁ దనకాలము గడపుచున్నది.

క్రీ॥ శ॥ 1876 వ సంవత్సరమున యువరాజుగనుండి నిన్న నేఁడు గతించిన సప్తమైడ్వర్డుగారు దమసాన్నిధ్యముచే నలంకరించిన దీనగరమునే. క్రీ॥ శ॥ 1877 వ సంవత్సరారంభ దినమున విక్టోరియామహారాజ్ఞి భరతఖండమునకుఁ జక్రవర్తిని యయ్యెననుటఁ జాటిన దీనగరమె. దాని కిరువదియాఱు సంవత్సరము లీవల సప్తమైడ్వర్డు చక్రవర్తిత్వము నెఱుకపఱుప రాజప్రతినిధియగు లార్డుకర్జను మహాదర్బారుచేసిన దిచ్చటనె.

ఇట్టి చరిత్రముగల ఢిల్లీని గుఱించి యింకఁ గొన్ని సంగతులు ముందు ప్రకరణమునఁ గనుఁడు.

ఆకాశమునుండి కనబడు ఢిల్లి.

రెండవ ప్రకరణము.

ప్రస్తుతపు ఢిల్లీ.

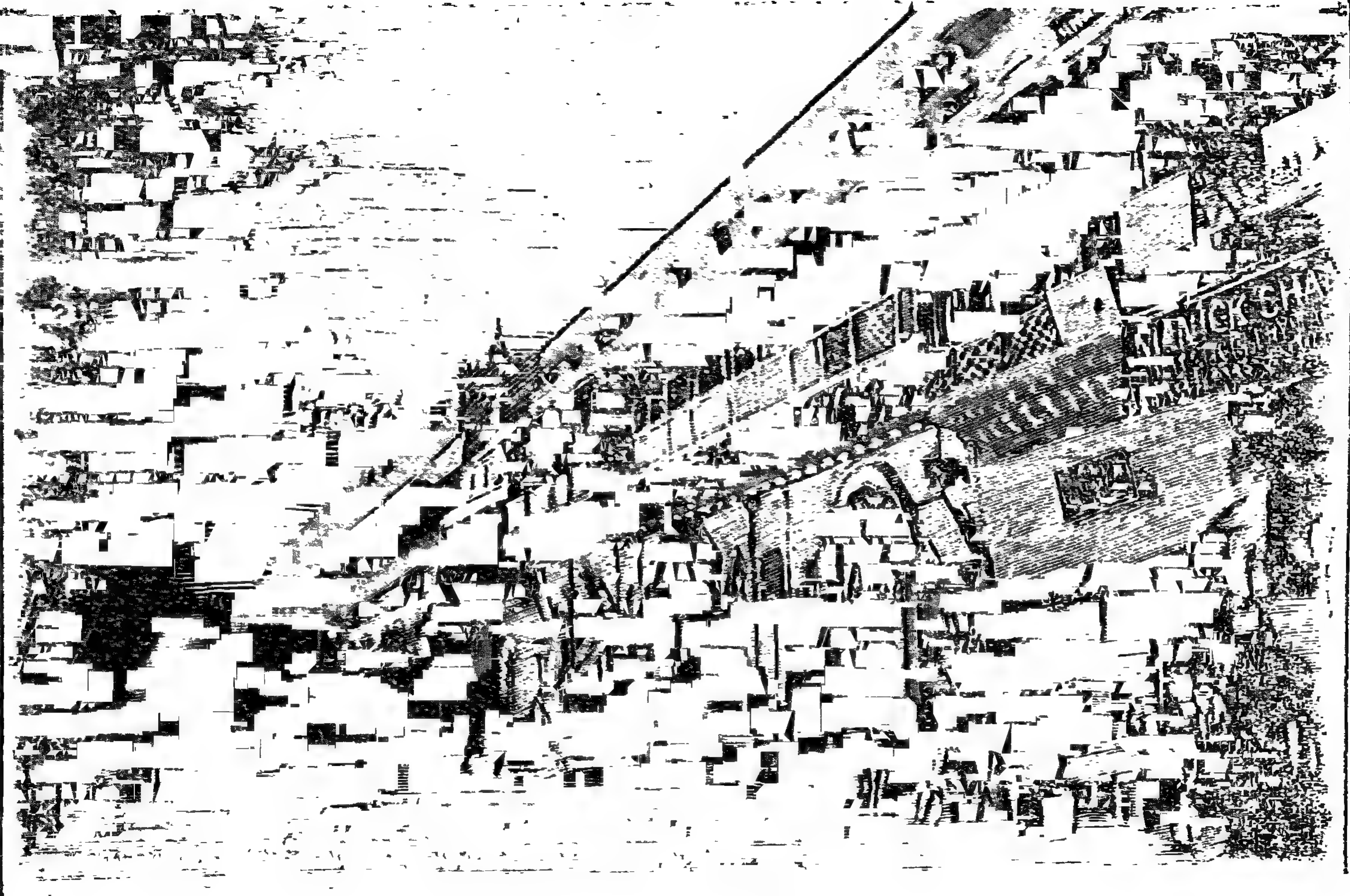

ఢిల్లీనగరము పంజాబుపరగణాలో యమునానది యొడ్డున నున్నది. ఇది కలకత్తానుండి 956 మైళ్లు; బొంబాయి నుండి 982 మైళ్లు; చెన్నపట్టణమునుండి 1100 మైళ్లు. ఇందుగల జనసంఖ్య 1901 సంవత్సరపు జనాభానుసరించి 208, 575; ప్రస్తుతము 232, 859. ఈపురమున ననేకములగు యంత్రశాల లేర్పడి యుండుటవలన నానాటికిని జనసంఖ్య యెక్కుడగు చున్నది. మనచక్రవర్తిగారి అభీష్టము ననుసరించి యింక ముందిదియె భరతఖండమునకు రాజధానియగుటంబట్టి మఱల నిది తన పూర్వౌన్నత్యమును పొంది మఱల 'బురోత్తమ' మనిపించుకొనుననుటకు సందియములేదు.

పరిశ్రమలు.

ఢిల్లీజనుల ముఖ్యవృత్తు లనేకములు. అచ్చట చేతిపను లునువెంపు. ఆభరణములుచేయుట, వెండిపని, రాగియిత్తడుల యుపయోగము, దంతముపై చెక్కుట, కుమ్మరపని, గుడ్డలనేత, వెండిబంగారు జరీలతో బుటేదారుపని, చిత్రలేఖనము, వర్ణలే

పనము, మొదలగునవి ఢిల్లీకిసామాన్యములు. శతశతాబ్దములుగ ఢిల్లీయాభరణములనిన ప్రపంచమంతయు గనులెత్తి చూచుచు వచ్చుచున్నది. అయిన నిక్కాలమం దచ్చట సిద్ధమగు భూషణములు మొగలాయి యుగమునందలి వానియంతటి యపూర్వమయినవని చెప్పనొప్పదు. దంతముపై చెక్కడపుంబని రెండు కుటుంబములవారు మాత్రము చేయుచున్నారు. ఇటీవల నీవస్తువుతోఁజిత్రమగు బహుమాన పేటికలు (Caskets) మున్నగునవి చేయఁబడినవి. అత్యద్భుత సంపూర్ణతాశక్తి (Power of finishing) చే నమర్పఁబడిన రేఖాన్విత విశాల రూపములే (Open-work Geometric pattern) వీనియందలి విశేషాంశము. కుమ్మరిపని యింకను నవీనము. ఇప్పుడిప్పుడే యొకరిద్దఱు పనివారలు నాణ్యతయంతగలేని పింగాణీ సామానులఁ జేయుచున్నారు. వెండిబంగారు జరీతోజరుగుబుటేదారు పనిమాత్రము గొంచెమెక్కుడుప్రాముఖ్యతగలది. ఇది చాందిని చౌకులో విశేషము నడుచుచున్నది. పాశ్చాత్య సంబంధమచ్చటచ్చటఁ గానుపించుచున్నను మొత్తముమీఁద దీని యందలి పౌరస్త్య కళాకౌశల్యమింకను దలయెత్తికొనియే యున్నది. ఈపనికొఱకువలయు జరీసిద్ధపఱుచుటలో ననేకులకు జీవనముదొరకుచున్నది. వీరుమాత్రము గ్రామరక్షకసంఘమునకు (Municipality) సంవత్సరమునకు 25, 000 రూప్యముల పన్నునిచ్చుచున్నారు. సంఘమువారు ప్రత్యుపకృతిగ ముఖ్య

చాందినీచౌకు.

కార్యస్థానమొక్కటినేర్పఱచి యచ్చట జరీకిగాను కఱఁగఁబడు సువర్ణరజతములను బరీక్షించి జరీని నాణ్యముచెడకుండఁ జేయుచున్నారు. దానివలననె భరతవర్షమున నెచ్చటను ఢిల్లీ జరీకిఁ బేరు పెట్టువారు లేరు. నవీనయంత్రశాలయ నిర్మాణము ఢిల్లీయందు బాగుగ వృద్ధియగుచున్నది. దూదివడకు యంత్రశాలలును గుడ్డలునేయు యంత్రశాలలును నాలుగుగలవు. పిండిచేయు యంత్రశాలలు 3 గలవు. చెఱకునాడు యంత్రశాలలు మూఁడు గలవు. అచ్చుయంత్రశాలలును, బిస్కత్తులు చేయు యంత్రశాలలును, ఇనుము ఇత్తడిమున్నగు లోహములతోఁబనిసేయు యంత్రశాలలును గలవు.

రాజపుత్రస్థానమునకును కలకత్తా బొంబాయిలకును గల వ్యాపారమంతయు ఢిల్లీమార్గమున నడచుచున్నది. కావున నిది వాణిజ్యమున నెంతేని వన్నె కెక్కియున్నది.

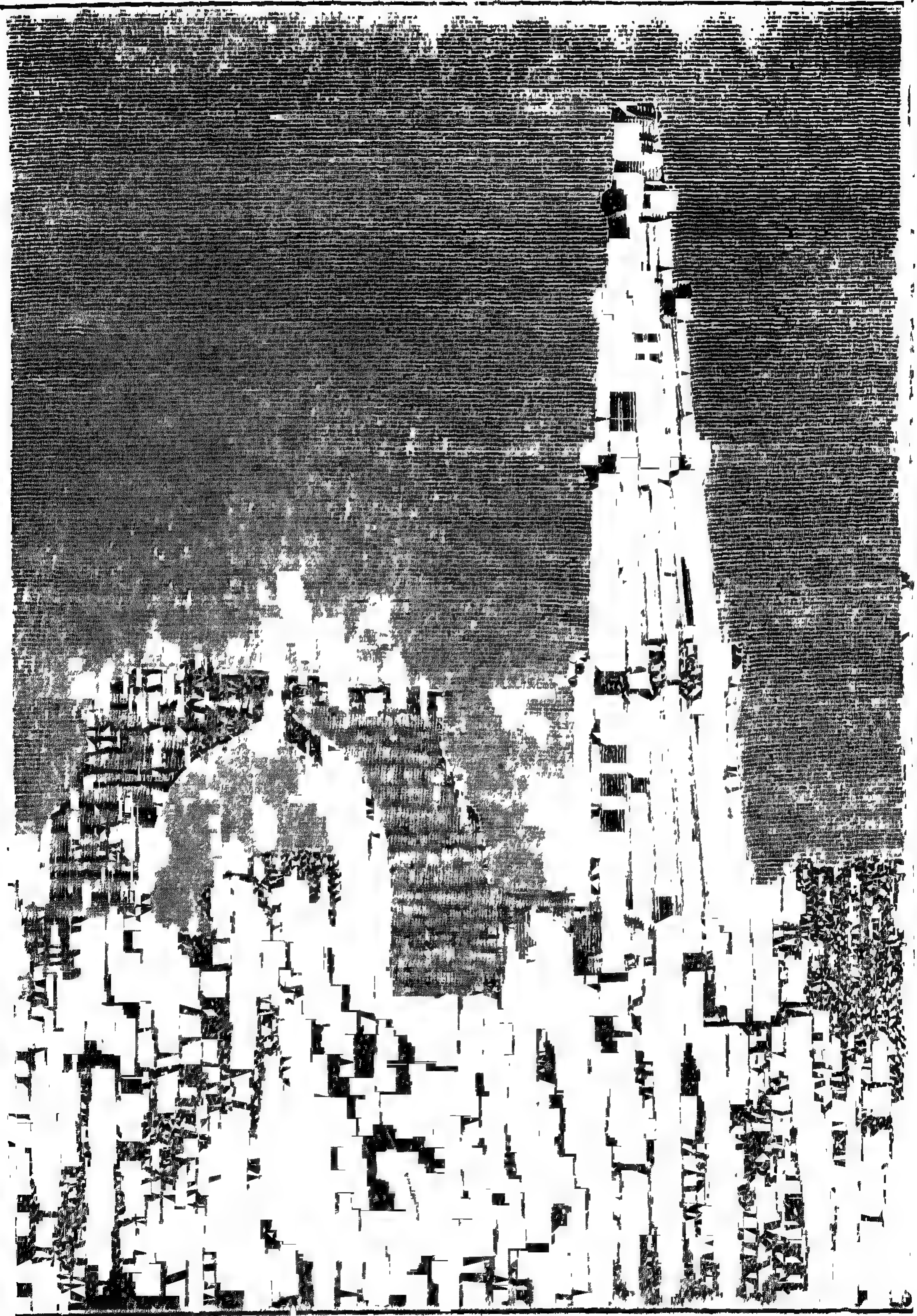
ఢిల్లీకోటయందు కొంత ఆంగ్లేయసైన్యము నిలుపఁబడియున్నది. తోపుఖానా (ఫిరంగులుండుప్రదేశము) యొకటియు, స్వల్పసంఖ్యాకులగు సైనికులును గలరు. సిపాయీలకాల్బలమును ఆశ్వికసైన్యమును మఱియొకచోట గలవు.

ప్రాచీన ఢిల్లీప్రదేశమున నొక్కెడ నిప్పటి ఢిల్లీకిఁ బదునొకండు మైళ్లదూరమునఁ బ్రతివర్షర్తు వందును గొప్పసంతజరుగును. బహుదూరమునుండి వేలకొలఁది జనులాస్థలమునఁ జేరుదురు.

లోకమునందలి యద్భుతములలో ముఖ్యము లేడు గలవని పాశ్చాత్యులలో నొక వాడుకగలదు. ఆ యేడింటిలో నొక్కటియగు కుతుబ్ మినారను జయస్తంభము. ఢిల్లీ నగరమున నున్నది. విశ్వకర్మ స్తుతి యీ కట్టడమునఁ గానవచ్చుటఁ బట్టియు దీని స్వరూపము హైందవ శిల్పికాపద్ధతిని స్పష్టముగఁ గనుపఱచుచుండుట వలనను నిది పృథివీరాజు వలనఁ బ్రారంభింపఁ బడె ననువారి వాదమునకు సమ్మతింప వలసి యున్నది. క్రీ॥ శ. 1191 లో మహమ్మదీయుల నోడించి వారిపైఁ దానొందిన విజయమును సూచింప నితఁడీమినారును బ్రారంభించెనని కొందఱును, నితని పుత్రిక యమునానదిని బ్రతిదినమును దర్శింప నభిలాషగల దగుటచే నాయమ ప్రీత్యర్థమై యిది ప్రారంభింపఁ బడెనని మఱికొందఱును జెప్పుచున్నారు. ఏది యెట్లున్నను శిల్పికాపద్ధతిని బట్టి యిది హైందవనిర్మాణమని నిశ్చయింపక తీరదు. పృథివీరాజున కనంతరము కుతుబుద్దీను దీనిని దనయవసరములకుఁ దగురీతిని మార్చి యుపయోగించి యుండును. అతని కిది రెండువిధములఁ బనికివచ్చెను. హైందవరాజుల నోడించి వేయించిన జయస్తంభముగను దన మతస్థులగు నాచార్యులు సాయంసమయముల భక్తులను దైవప్రార్థనకుఁ బిలువ నుపయోగకరమగు మినారుగను నతఁడిద్దానిని బ్రవర్తింపఁ జేసెను.

దీనిప్రక్కన నొకదివ్యమగు హైందవదేవాలయ ముండెడిది. దానినిగూడ కుతుబుద్దీను కుతుబ్ మసీదుగ మార్చివేసెను. బానిస వంశీకుఁడయ్యును కుతుబుద్దీను చూపిన బుద్ధి కౌశల్యముచే నతఁడుత్తమ పరిపాలకులలో నొక్కఁడుగఁ బరిగణింపఁబడ నర్హుఁడు. సుందరవస్తువును మతావేశముచే నశింపఁజేయుట మాని యుపయుక్తమగు భంగి సంస్కరించి నిలువఁజేయుట యందఱకును సాధ్యముగాదు కదా!

ఇప్పుడు కుతుబ్ మినారు 238 అడుగుల యెత్తుగలదు. క్రీ॥ శ. 1794 లోఁ గొలిచినప్పుడు 242 అడుగులుండెడిది. పిడుగులును భూకింపములును నిట్టియున్నతమగు కట్టడములకు వైరులు కావున నప్పటికే వీని ప్రభావము వలన దీని శిఖరమూడిపోయి యుండెను. అందువలన శిఖరమునకుగాను ఇంకను పదియడుగులు, పదియన నేల ఇరువదిగూడ, జేర్చవలసి యుండును. క్రిందిభాగమున దీని చుట్టుకొలత 48 అడుగుల 4 అంగుళములు. ఈమినా రైదుభాగములుగఁ గట్టఁబడియున్నది. మొదటి 97 అడుగులొకమందము; 97 నుండి 148 వఱకును మఱియొకమందము; 148 నుండి 188 వఱకును వేరొకమందము; 138 నుండి 214 వఱకును నాలుగవ మందము; తరువాత పడపటి భాగము. పీఠమునుండి శిఖరమువఱకును బోనుపోను మందము క్రమక్రమముగఁ దగ్గుచుండును. ఒక్కొక్కయంతస్థును వేరుపఱచి మినారున కలంకారము నొసఁగుటకై

కుతుబుమినారు.

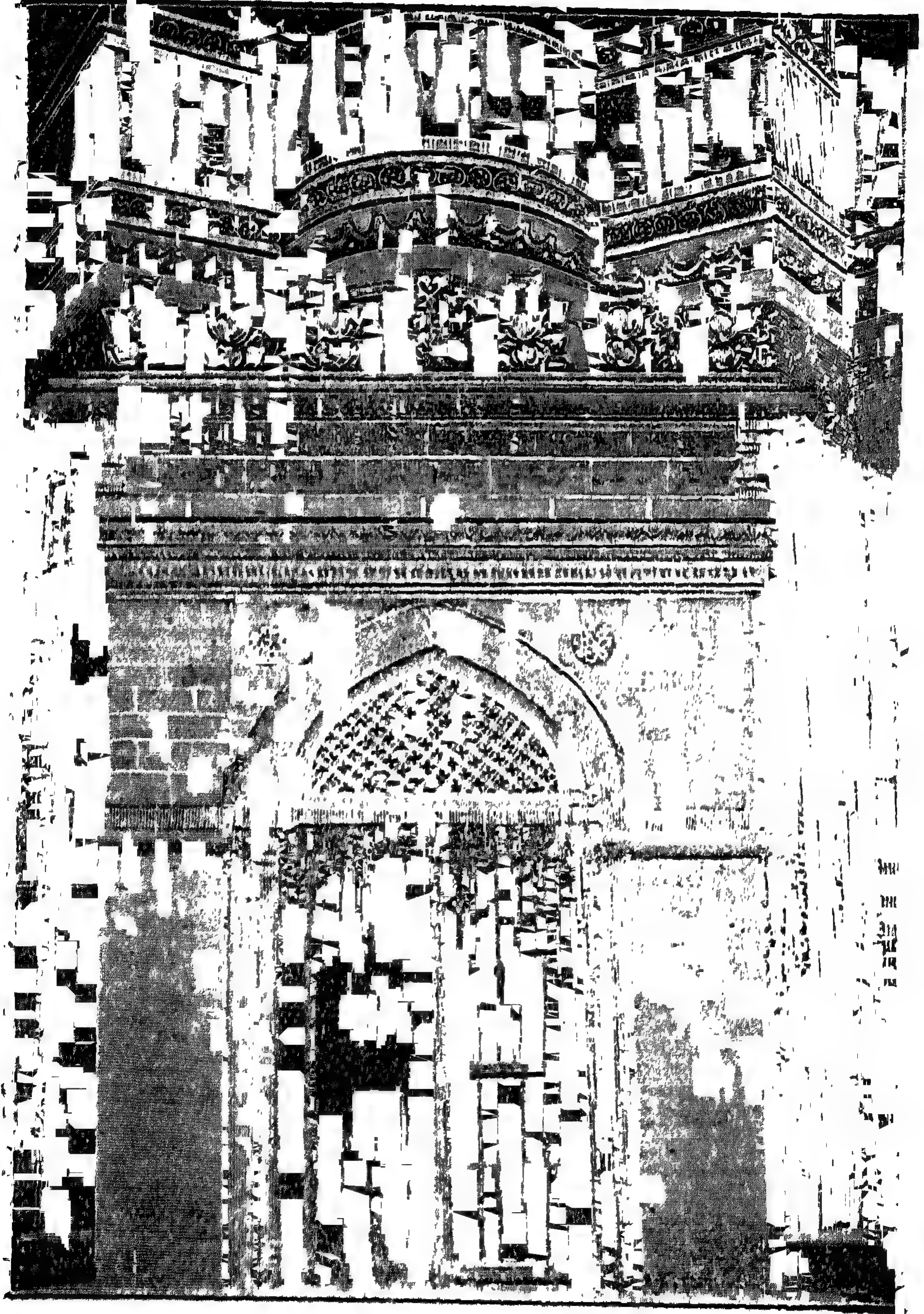
యాచోట్ల స్తంభమును జుట్టివచ్చు విశాలములగు 'సజ్జ'* (Balconies) లమర్పఁబడినవి. సజ్జలకు మధ్యప్రదేశము నందలి స్తంభోపరిభాగము కోణాకృతులును(angular)వలయాకృతులును నై పరస్పరానువర్తులగు పట్టెలతో శోభిల్లుచున్నది. ఈపట్టెలమీఁదఁ జూచువారల ననిమిషులఁ జేయ గలుగునంతటి చిత్రమగు చెక్కడపుపని చేయఁబడి యున్నది. భారతవర్ష శిల్పికాచరిత్రను రచించిన ఫెర్గుసనను ప్రసిద్ధ గ్రంథకారుఁడిద్దానిని గుఱించి "ఈ జాతి కట్టడములలో నింత సౌందర్యము గల దింకెచ్చటను లేదని చెప్పుటలో నేమాత్రమును నతిశయోక్తి లే"దని వ్రాసియున్నాఁడు.

కుతుబ్ మసీదు.

కుతుబ్ మీనారున కనతి దూరమున కుతుబుద్దీను వలన నిర్మింపఁబడిన ప్రాచీనమగు మసీదొకటిగలదు. దీనికి కుతుబ్ మసీదనియు 'కువత్-ఉల్- ఇస్లామ్' అనియుపేర్లు. రెండవ దానికి 'ముసల్మానుల ధర్మపుశక్తి' అనియర్థము. ఈమసీదు 150

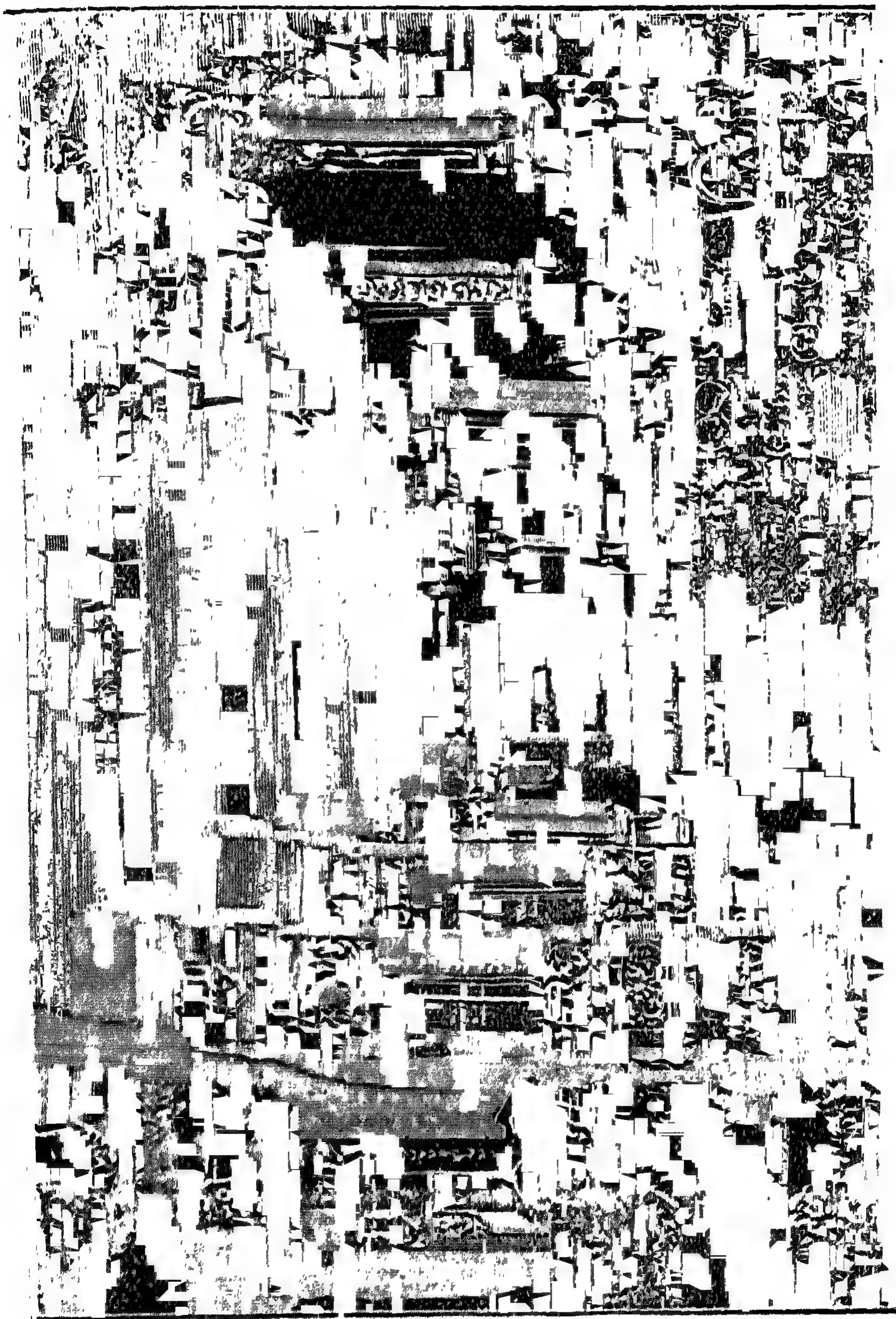
---

* మద్రాసునందు లైట్ హౌసు పైకెక్కి దీపముండు అరనుచేరిన తరువాత జనులుచుట్టుంగల నగరప్రదేశమును జూచుటకయి ఆ అరనుండి బయటికివచ్చి నిలచుటకు ఆ అరచుట్టును గొంచెము వెడలుపున లైట్ హౌసను స్తంభమునుండి నిక్కపొడుచుకొనుచున్నదో వాఁ దోపింప జేయు చియులు అటక వేయఁబడినది. దానిచివర రక్షణార్థము కమ్ములతోఁ గటకమమర్పఁబడినది. ఈవిధమగు శిల్పములకు సజ్జలనిపేరు.

కుతుబుద్దీనాను సింహద్వారము.

అడుగులపొడవుగలది. ఇందున సగము వెడలుపు. అంతర్భాగమం దలి విశిష్టస్థలము 142 అడుగుల నిడుపును 108 అడుగుల వెడలుపునుగలది. ఉత్తరద్వారమును బూర్వద్వారమును నిప్పటికిని మంచిస్థితియందున్నవి. అచ్చటనె ఈకట్టడపు జన్మచరిత్రం దెలుపు శాసనములు గనుపట్టుచున్నవి. ఇది మొట్టమొదట హిందువులదేవాలయముగ నుండెననుట నిర్వివాదాంశము. ఇది పృథ్వీరాజు దేవాలయమని ప్రతీతి. పఠానులు ఢిల్లీనగరమును స్వాధీనపఱచుకొనిన తరువాత కుత్బుద్దీను, అతనికివెనుక అల్తమషు, అతనికిఁ బిదప నల్లాయుద్దీను ఈమసీదును గ్రమక్రమముగఁ బూర్తిచేసినట్లు అగుపించుచున్నది. దేవాలయమును మసీదు సేయుటలో మహమ్మదీయులు దమ మతసిద్ధాంతములకు విరుద్ధమని తోఁచిన విగ్రహములను గొన్నిటిని బూర్ణముగఁ బగులగొట్టిరి. మరికొన్నిటిని గానరాకుండఁ జేయు తలంపుతో నాయాభాగముల పయి దట్టముగు సున్నముపూతఁబూసిరి. కాలక్రమమున నా పూత చెదరిపోయి ప్రథమమున మహమ్మదీయులు హిందూ దేశమును బ్రవేశించునాఁటికి హైందవశిల్పకలాచాతుర్య మెంత యౌన్నత్య దశయందుండె ననుటను స్పష్టముగ బోధించు విగ్రహాదులు బయల్పడినవి. స్తంభములపై నిప్పటికిని చూడనగు చిత్రస్వరూపములు గన్నులపండువొనర్పఁగల్గను. ఒక్కెడఁ బత్రఫలపుష్పములతో వేగు లతామతల్లికలు గుబురులు గుబురులుగ సుందరపాత్రముల నుండి వెలువడి

కుతుబుమసీదు, లేక, పృథ్వీరాయదేవాలయము.

పించుట ప్రౌఢిమతోఁ బ్రదర్శింపఁబడియున్నది. మఱియొక్కెడ పూమాలలతో నొప్పు చిరుతపులియఱ్ఱులును, వేరొక్కెడ సంకెలలకు వ్రేలఁగట్టఁబడిన గంటలును దృష్టిని దనుపుచున్నవి. ఇంకొక్కెడ దివ్యమంచకములును ప్రసూనదామపరంపరలును ప్రేక్షకుల నాకర్షించుచున్నవి. అన్నిటికంటె మిన్నయయినయొక స్తంభము కామధేనువును గోవత్సంబును జూపఱులముందఱకు ద్రొబ్బి యిల్లిదె నీయభీష్టములఁ దీర్పఁగల నేనిట నున్నదానను రమ్మని చీరుచున్నది. మాచదువరు లింతకంటె నపూర్వంబగుఁ బ్రేక్షణీయము నాశింతురే? ఇంకొక్కటిమాత్ర మీమసీదున గలదు. ఉత్తరపు గోడన బహిర్భాగమందు రెండవ గవాక్షము పైని శిలమీఁదఁ జెక్కఁబడిన కృష్ణజన్మఘట్టము సొంపులు గులికించుచున్నది.

ఇదియంతయు హిందువుల దేవాలయ ముండినభాగము. ఇఁకఁ గ్రొత్తఁగ మహమ్మదీయులు చేర్చినదేమన నత్యద్భుతమగు కమానుల వరుసలు. ఇవి మసీదునకు పశ్చిమభాగమున గలవు. వీనిపొడవు 385 అడుగులు. ఇందు మూఁడు గొప్పవి; ఎనిమిది చిన్నవి. నట్టనడుమనుండు కమాను వెడలుపు 22 అడుగులు; ఎత్తు 53 అడుగులు. దీనికావల నీవల నుండునవి యింతయెత్తే గాని వెడలుపునమాత్రము రెండడుగులు గొప్పవి.

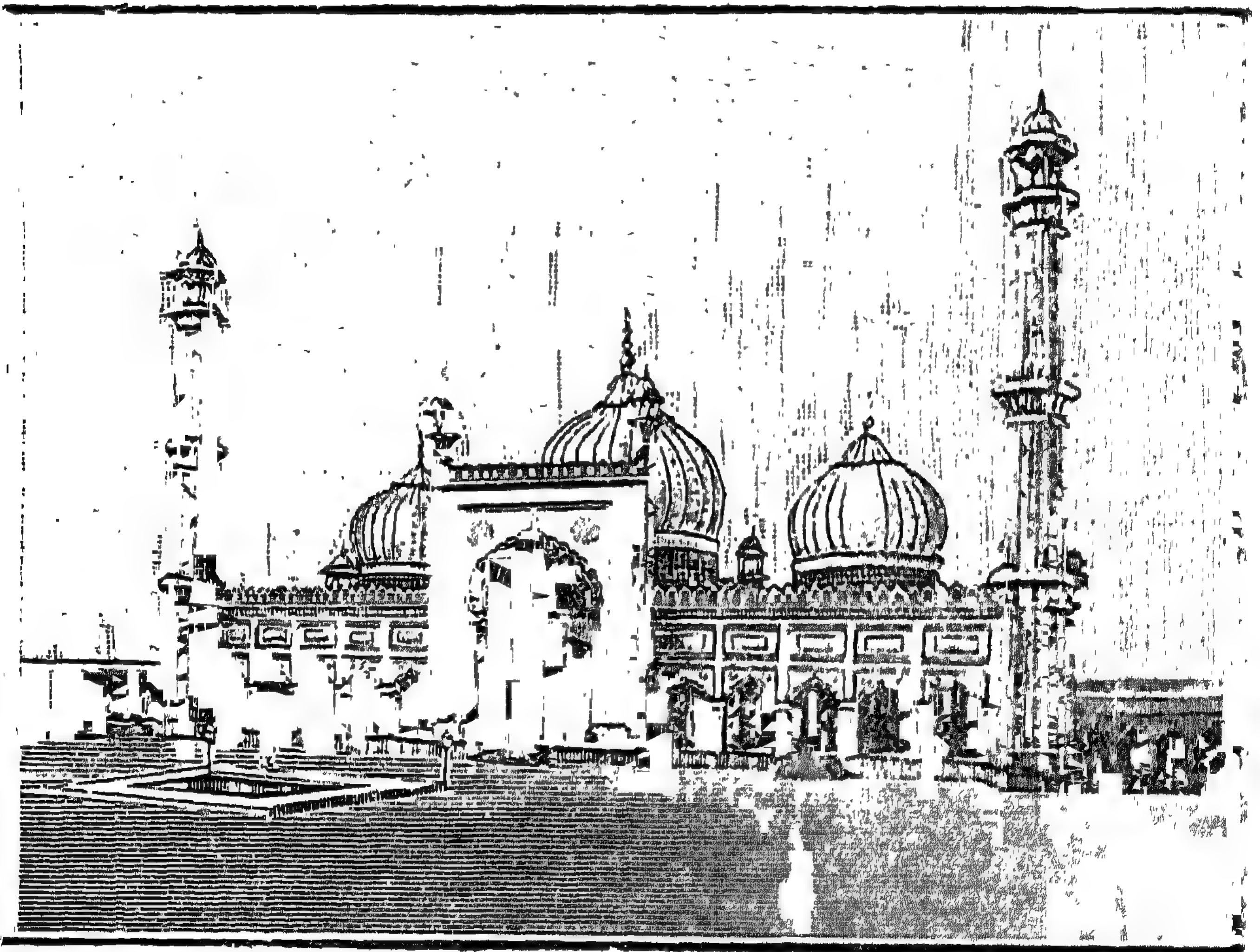
పఠానులు శిల్పులనుదమ వెంటఁబెట్టుకొని రాలేదు. కాని శిల్పకళయందభిరుచి గలవారగుట వీరు దమహైందవపౌరు

లలోని చతురులతోఁ బనినంతయుఁ జేయించుకొనుచుండిరి. కావున మున్ను దేవాలయమును గట్టినవారలే యీ కమానులను గూడ నిర్మించియుందురు. అట్లగుట దేవాలయమందలి యలంకారమే యిచ్చటను గానవచ్చుచున్నది. కాని యిట విగ్రహములకు మారుగ కొరాను గ్రంథమునుండి బహుజాగరూకతతో నేరఁబడిన వాక్యములు గన్పించుచున్నవి. సంపూర్ణతాశక్తితో సూక్ష్మతమమగు చిత్రరచనా చాతుర్యమునఁజూపి తన్మధ్యమునఁ బైకెగయుచుఁ గ్రిందికి దిగుచు చక్షురానందదాయకములగు ధార్మికవాక్యములను జెక్కి పెట్టిన నేభక్తుని హృదయము ప్రబోధమందదు? ఈ కమానుల ముఖమునఁగానగు కొరానువాక్యముల ధోరణిఁజూడ కొరాను భూలోకమునుండి పోయి భగవంతుని దర్శింపుచు భగవంతునుండి భూప్రజకు జ్ఞానామృతమును గొనివచ్చుచుండునట్లు తోఁచుచున్నదని యొకానొక మహమ్మదీయుఁడు నుడివియున్నాఁడు.

జు మ్మా మ సీ దు.

ఢిల్లీరాచబాట నవలోకించుచుఁ బురమును జొచ్చుటతోడనె దృష్టినాకర్షించు ప్రథమవిషయము జుమ్మామసీదు. భరతవర్షమునం దుత్తమనిర్మాణములలో నిదియునొక్కటి. క్రైస్తవులకు రోముపట్టణమందలి సెయింటుపీటరు చర్చివలెను, హిందువులకు ఒరిస్సాయందలి జగన్నాథాలయమువలెను, మహమ్మదీయుల కనుకరించున దీ మసీదె. ఆగ్రాయందలి తాజ్ మహాలు

సౌందర్యమున సర్వోత్కృష్టమైనదే గాని, దానికిఁ దరువాత మసీదులలో నిదియె యెన్నఁబడవలసియున్నది. ఇదియంతయు నెఱ్ఱరాతితోఁ గట్టఁబడి మధ్యమాత్రము కొంతసంగమర్మరు చూపట్టుచున్నది. మంచిసంగమర్మరు శిలలతోఁ బూర్తిగఁ గట్టఁబడియుండినచో నిదియును నాగ్రాతాజ్‌మహాలువలెనే

జుమ్మామసీదు.

తన ధవళప్రభలచేత జనులమనముల నాక్రమించుకొని యుం డును. ఇట్లనుట నిప్పుడిది ప్రేక్షణీయము గాదనుటగాదు. సర్వ ఢిల్లీమధ్యమున నత్యుచ్చముగఁ దలయెత్తుకొని తన భవ్యత్వము వలనను రక్తిమప్రభల వలనను నితర స్వల్పభవనముల నిది

కేరడము లాడుచున్నదనిన నిద్దాని ప్రాముఖ్యతను వర్ణించిన వార మగుదుము.

ఇది కట్టఁబడిన స్థలము మిట్టప్రదేశము. అక్కడ మున్నుండిన గుట్టను చదరముచేసి యాచదరము పయినిది నిర్మింపఁబడినది. దీనికి నాలుగువైపులను మార్గములుకలవు. కాని ప్రవేశద్వారములు తూర్పు, ఉత్తరము, దక్షిణము, ఈమూఁడు పార్శ్వములందుమాత్రమేగలవు.పశ్చిమద్వారము బొత్తిగనశించిపోయినందున నచ్చట నున్నతములగు భిత్తులుమాత్రమె కానవచ్చుచున్నవి. ద్వారములుగల మూఁడువైపులను నదీఘట్టములఁ జూపట్టు సోపానపరంపరలఁ దిరస్కరించు పడికట్లు కట్టఁబడియున్నవి. ముఖ్యద్వారము లిత్తడితోఁ బోయఁబడిననగుటచే మిక్కిలి ఘనమై విశాలముగఁ గన్పట్టుచుండును. అందులోఁ బూర్వద్వార మెక్కుడు సౌందర్యము గలదియు దళమైనదియునై మహాద్వారమని పిలువ నర్హముగ నున్నది. ఈద్వారమునఁ జొచ్చి లోపలికినడచినచో గొప్పయంగణమొకటి గానవచ్చును. ఇది 1400 చదరపు గజములు గలదు. దీని నట్టిల్లొక (Floor) విధమగు నెఱ్ఱరాతిపలుపు గలిగియున్నది. తన్మధ్యమున సంగమర్మరుశిలలతో నిర్మితమయిన కృతకసరోవరం బొండొప్పుచుండును. దీనిలోని కీగుట్టపయినుండు జీవఝురములనుండి శుద్ధోదకము ప్రవహింపఁజేసియున్నారు. ఇట్లలంకృతమయిన

యీచతుష్కోణాకృతియగు నంగణమున నైదువేలసంఖ్యగల ముసల్మానులు ప్రార్థనార్థము చేరుటకు వీలుగలదు.

ఈమసీదునందు ముఖ్యాంగమగు నంతరాలయ మీచదరమునకు పశ్చిమభాగమున నున్నది. ఇది పశ్చిమమునను౦డుట కుఁ గారణము మక్కాపడమర నుండుటయె. ప్రతిమహమ్మదీయుఁడును దైనమును బ్రార్థించునెడ మక్కాప్రక్కకు దిరుగవలయునని యొకసిద్ధాంతము. కావున నీయంతరాలయముఁ జొచ్చుటతోడనె భక్తులు పశ్చిమాభిముఖులై యుండునటుల సౌకర్యముకలుగఁజేయుటకు పడమట చివరనె యిది గట్టఁబడినది. ఈ యంతరాలయము దీర్ఘచతుష్కోణాకృతి కలదయి పొడవున 201 అడుగులును వెడలుపున 120 అడుగులును నున్నది. దీనిశిరోభాగమున మూఁడు గొప్పగుమ్మటములు గలవు. వీనిపై బంగారు నీరుతో వ్రాయఁబడిన చిత్తరువులున్నవి. ఇంతియెగాక యీయంతరాలయపు రెండుచివరలను రెండు మినారులు 130 అడుగుల యౌన్నత్యముగలవి ప్రౌఢముగఁ గన్పించుచుఁ బ్రక్కప్రదేశమునఁ గలమేడలకంతకును మేమె రాజులమని చాటుతెఱంగున సర్వవర్తులాకారములై కిరీటములఁ బోలుచిన్నగుమ్మటములను ధరించియున్నవి. మసీదుముందరిభాగము మహాద్వారమున కీవలనావల నైదేసి సొంపులుగులుకు కమానులచే నలంకరింపఁ బడియున్నది.

ఈకట్టడపు మధ్యమున నొకచోట శుభ్రమగు నల్లరాతి పయి స్వచ్ఛమగు సంగమర్మరుశిలలతో నక్షరములు దీర్పఁబడి యున్నవి. ఈశాసనమున నీమసీదునకైనవ్యయమును మసీదు ప్రారంభించి ముగించిన తేదీలును నీయఁబడియున్నవి. దీని ననుసరించిచూడ క్రీ॥ శ॥ **1344** లోఁ బ్రారంభమయి **1350** మధ్యమునకు నీమసీదు పూర్తియయినట్లు తేలుచున్నది. సుమారారేండ్లకాల మీకట్టడమునకయి 5000 పనివారలు చనుట నూఁష్పుచుండిరి. అప్పటిలెక్కల ననుసరించి దీనికి పదిలక్షుల రూపాయిలు పట్టినట్లు తెలియుచున్నది.

ఈమసీదు మధ్యభాగమున నొకచోట నట్టిల్లంతయు సంగమర్మరము పఱచిన ప్రదేశమున మూఁడడుగుల పొడవును ఒకటినరయడుగు వెడలుపును గల కమానులు దీర్చఁబడియున్నవి. వీనిమొత్తము సంఖ్య 900. ఇట్లు ప్రత్యేకించి పెట్టఁబడిన స్థలముల బాదుషాహాలును నమీరులును నవాజుసేయుటకుఁ గూర్చొనుచుండిరి. ఢిల్లీయందు బాదుషాహా నగరున నెచ్చటను మసీదుగానరాదు. కావుననతఁడు ప్రార్థనార్థము దన సర్వసామంతులతో నీమసీదునకే వచ్చుచుండినట్లును నీస్థలములట్టి యూహతోడనె కట్టఁబడియున్నట్లును నిశ్చయముగఁ జెప్పవచ్చును. మధ్యగుమ్మటపు క్రింది భాగమున నక్షీపని సర్వోత్కృష్టముగఁ జేసియున్నారు. దీనికెదుట ముఖ్యమతాచార్యుల పీఠమఖండమగు నొక్కసంగమర్మరశిలతో నిర్మింపఁబడియున్నది.

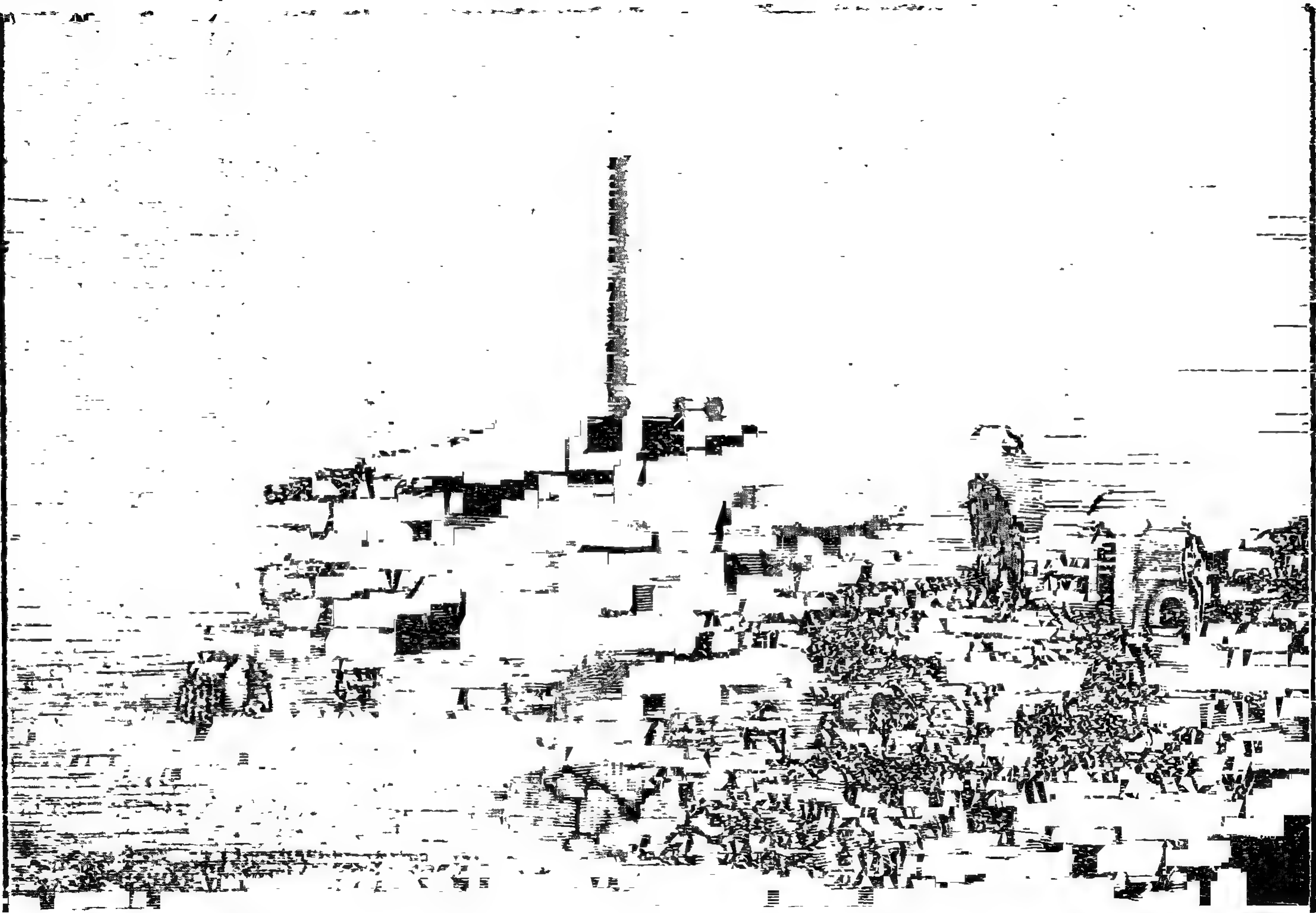
ఇచ్చట నొక గోడమీఁద షహాజహాను, బహాదూరుషహాల స్వహస్తాక్షరములు చెక్కఁబడియున్నవి.

ఈమసీదు గదులలో నొక్కెడమహమ్మదీయుల కత్యంత పవిత్రమగు మహమ్మదుమహాపురుషుని జ్ఞాపక చిహ్నములైన వస్తువులు భద్రము చేయఁబడియున్నవి. ఇందు మూలాచార్యుల పాదరక్షలును, రాతియందు చెక్కిన యాతని చరణాకృతియును, నమూల్యరజత పేటికయందు మహాదరముతోగు ప్తీకరించిన మహమ్మదు గడ్డమునుండి దీసిన రక్తవర్ణపు వెండ్రుకయును గలవు. ఏడవ శతాబ్దమున వ్రాయఁబడిన కొరాను గ్రంథపుఁ బ్రతియొక్కటిగూడ నీ చిన్నగది కలంకారములలో నొక్కటిగ నున్నది.

జుమ్మా మసీదును గుఱించి రస్సెలను నొక ఐరోపియను గృహస్థుఁడు ''ఈకట్టడపు విశుద్ధశోభయు, దీనిరచనయందలి ప్రమాణసౌందర్యంబును, మఱియు నిర్మాణమునందలి యుదాత్తకల్పకతయు, మనక్రైస్తవ ప్రార్థనమందిరముల క్షుద్రమును దరిద్రమును నగు స్వరూపములతోఁ బోల్చిచూచిన ఖేదముతోఁ దలవంచుకొనవలసినంతటి వైపరీత్యము గానుపించు''నని వ్రాసియున్నాఁడు.

లోహ స్తంభము.

కుతుబ్ మినారు సమీపమున మఱియొక ప్రేక్షణీయమగు వస్తువుగలదు. దాని పేరు మనమిదివఱకే వినియున్నారము.

లోహ స్తంభము.

లోహస్తంభమనినతోడనే, మాచదువరు లద్దాని స్మరియింపఁ గలరు. హైందవసామ్రాజ్య కాలమందు క్రీస్తుశకమునందైదవ శతాబ్దమున. ఢిల్లీని వీక్షింపఁబోవు ప్రవాసికులందఱును బహుకాలముగ దీనిని ప్రశంసించుచునే వచ్చుచున్నారు. కుతుబ్ మసీదు ప్రాంతమునఁ జూడవలయు ముఖ్యాతిమములగుఁ జిత్రములలో నొక్కటియగు పెర్గుసను వ్రాసియున్నాఁడు.

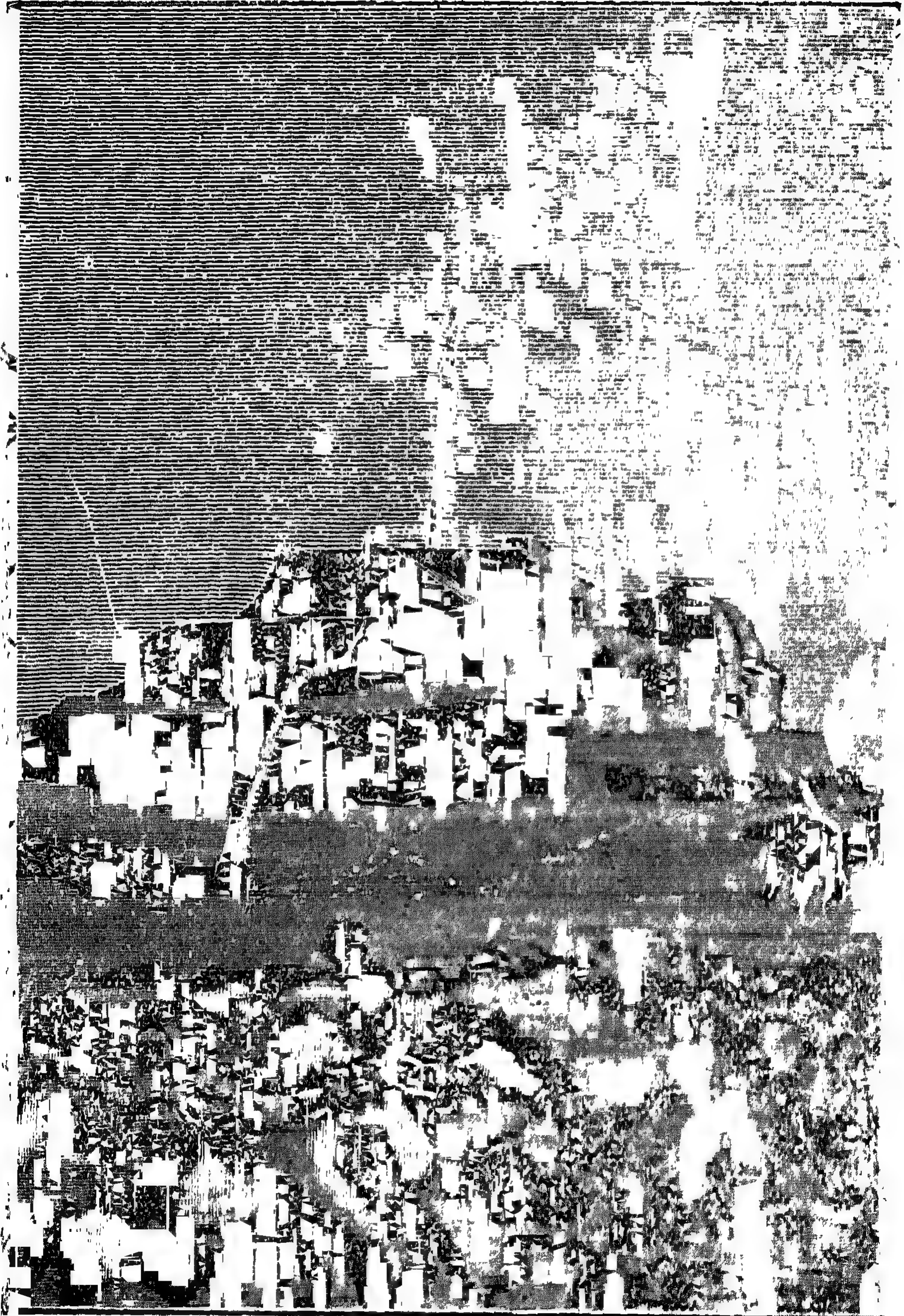
“ఇది యిప్పుడు భూమిపై నిరువదిరెండడుగుల యెత్తున్నది. భూమిలోనుండు భాగము 20 అంగుళములు మాత్రమే యని మనకు విస్పష్టముగఁ దెలిసియున్నది. కావున మొత్తమున కిద్దానిపొడవు 23 అడుగులు 8 అంగుళములు. పీఠమున దీనిచుట్టుకొలత 164 అంగుళములు; శిరోభాగమున 12.08 అంగుళములు......క్రీ॥ శ॥ 363 లేక 400 ప్రాంతము లందలి గుప్తవంశజులగు చంద్రరాజుల కాలమున నియ్యది నెలకొల్పఁబడెనని నా నమ్మకము. క్రీ॥ శ॥ 400 సంవత్సరమున నిదిస్థాపింపఁబడెననుకొనినను మనమిదివఱకెప్పుడు నూహింపనైన నూహింపని యంశ మొక్కటి బయలుపడుచున్నది. నిన్న నేఁటివఱకును నైరోపాఖండవాసులు నిర్మింపనేరక యిటీవల నొకటిరెంటిని మాత్రము నిర్మింప గలిగిన స్తంభజాతిలోఁజేరిన ఈ లోహస్తంభమును హిందువు లంతప్రాచీనకాలముననె పోతపోసిరనుట విశదమగుచున్నది...ఇంతియెగాదు. పదునాలుగుశతాబ్దములు వర్షమునకును వాయువునకును దలయొగ్గి యీ యినుప కంబము రవ్వంత

యేని త్రుప్పుపట్టకుండుటయు దీనిమీఁది శాసనములందలి లిపు లు కొంచెమైనను దఱుగుడు వడి మాసిపోక స్పష్టముగ నగు పడుచుండుటయు మిక్కిలి వింతగ నున్నది. ఈ స్తంభముమీఁది శాసనమును బట్టి యిది విష్ణువునకు సమర్పింపఁబడినట్లు తెలియు చున్నది. కావున దీని చివర గరుత్మంతుని విగ్రహముండియుం డును. మహమ్మదీయులవలన నిర్మూలనమందియుండును. కాని యీస్తంభమునిలుపుటకు ముఖ్యోద్దేశము సప్తసింధువు తీరమున బాహ్లికులను హిందూ రాజులోడించి తఱుముటను దెలుపుటయే.

అశోకునిశిలాస్తూపము.

దర్శనీయమగు ఢిల్లీలోని చిత్రములలో నశోకునిశిలా స్తూపము మఱియొక్కటి. ఇది మొట్టమొదట పాంచాలదేశము నందలి అంబాలా మండలములోని జగంధ్రియను గ్రామమున కేఁబది మైళ్లదూరమున నుండెడిది. దానిని ఫిరోజుషాహ పెకలించి తెచ్చి ఢిల్లీయందుఁ దననగరున నాటించుకొనియెను. ఇతని కాలపుచరిత్రను వ్రాసియుంచిన జయూ-ఉద్దీన్-బార్ని క్రిందిరీతిని దీనికథను జెప్పుచున్నాఁడు.

"స్తూపమును పరుండబెట్టుటకు నుత్తమమార్గమును బాగుగ యోజించినపిదప నా ప్రాంతములందలి కాల్బలమును నాశ్వికసైన్యమును దక్కుంగల జనసామాన్యమును నచ్చటికి రావలసినదని ముదలయాయెను. అప్పనికి నర్హమగు సర్వవిధో పకరణములను బ్రతిమానవుఁడును దేవలసినదనియు నుత్తరువు

అశోకుని శిలాస్తూపము.

పుట్టెను. బూరుగుప్రత్తి బస్తాలుబస్తాలుగ వచ్చిచేరుటకుఁ దగు నేర్పాటు లొనర్పఁబడెను. స్తూపమునకుఁ జుట్టును గొల్లలుగ నీప్రత్తిపఱచి వైచిరి. స్తూపము క్రిందిభాగములోని మట్టిని దీయుటతో నది యల్లనల్లనదనకొఱకేర్పడిన మెత్తపయిఁ బడెను. ప్రత్తికొంచెము కొంచెముగఁ దీసి వేయఁబడెను. స్తూపము భూమిపై సురక్షితముగఁ బడియుండెను. త్రవ్విన భాగమును బరీక్షింపఁగా నొక పెద్ద చదరపురాయి దీని కాధారముగ నిడియుంటదెలిసెను. దీనినిగూడ పెకలించి దీసిరి. స్తూపమునకు దెబ్బదాకకుండుటకయి దాని కావరణముగ మెత్తని తుంగగడ్డియు తోళ్లును వైచి కట్టిరి. నలుబదిరెండు చక్రములతో నొకబండి సిద్ధమాయెను. ప్రతిచక్రమునకును నొక్కొక్క త్రాడు కట్టియుంచిరి. ఒక్కొక్క త్రాటికడను వేలకొలఁది జనులు పనిచేసి మిక్కిలికష్టముతో నాస్తూపమును శకటముమీఁది కెక్కించిరి. తరువాత గానుకు గానుకు నొక్కొక్కమోకును బంధించి, మోకొక్కింటిని నూరుగురుజనులు పట్టిలాగి, యీ బండిని యమునానదీతీరమునకుఁ దెచ్చివిడిచిరి. సుల్తానుగారీస్తూపముసాగుటను వీక్షింపనటకేతెంచిరి. అదివఱకే 2000 మణుగుల బరువునకుఁ దక్కువగాక 5000 ను 7000 ను మోయఁగలుగు గొప్ప పడవలనేకములు యమునానదియందు బారుగాఁగట్టియుండెను. మహాచాతుర్యముతో స్తూపమీపడవల

కాశ్మీరద్వారము

కాశ్మీరద్వారము—ఇది పట్టణమున కుత్తరభాగమున నున్నది. క్రైస్తవచర్చికిని ప్రభుత్వపువారి కార్యాలయములకును నిది దగ్గర.

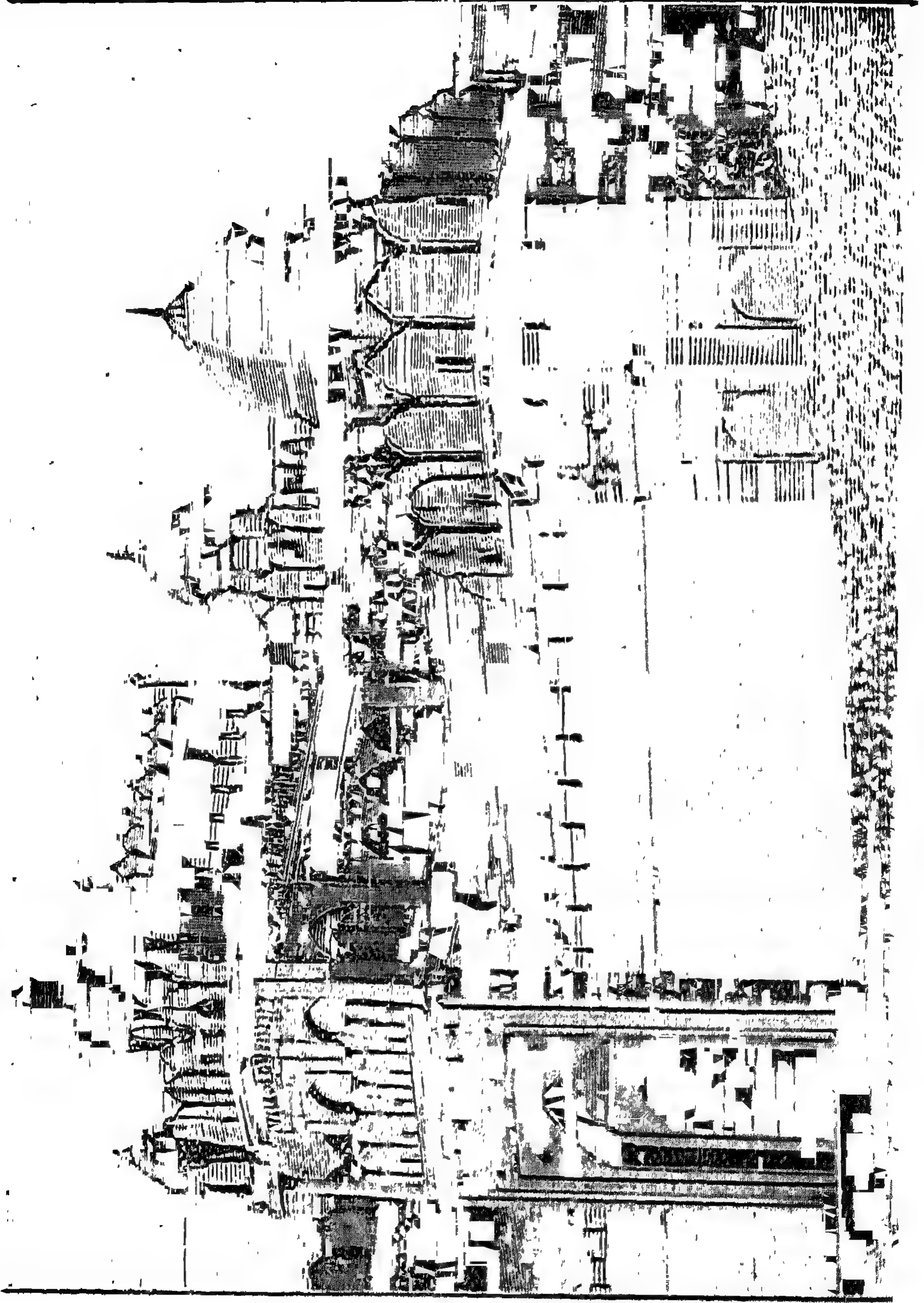
పై కెక్కింపఁబడి ఫిరోజాబాదునకుఁ గొనిపోఁబడెను. అచ్చట నెంతో ప్రయాసతో నిద్దానిని నగరుఁ జేర్చిరి" *

ఇది నగరుచేరిన పిదపఁ దీనిని నిలుపుట కొనర్చిన పరిశ్రమ గూడవర్ణనీయమే. ఢిల్లీయందలి చతురులగు పని వారెల్లరును జేరి మిక్కిలి జాగరూకతతో విచారించి యొక యుపాయమును బన్నిరి. సున్నముతోను గార తోడను నొకకట్టడమును గట్టి యొక్కొక యంతస్థు ముగియుటతోడనే ఆయంతస్థుపైకి స్తూపముఁ జివర నెక్కించుచువచ్చిరి. ఇట్లెక్కింప నెక్కింప నొకయెత్తేర్పడెను. తరువాత స్తూపమును సమరేఖాకృతిగ నిలువఁ బెట్టుటకుఁ గొన్ని యంత్రములు పన్ని మిక్కిలి శ్రమచేసి కార్యము సాధించిరి.

ఈస్తూపము 37 అడుగుల ఎత్తుగలదు. పీఠభాగమునఁ జుట్టుకొలత 9 అడుగుల 4 అంగుళములు. దీనిపై చెక్కఁబడిన యశోకుని నాలుగు శాసనములును జెక్కు చెదరకున్నవి. ఇవియె భరతఖండ చరిత్రమున నిలిచియున్న శాసనములలోఁ బ్రాచీన తమములు (క్రీ॥ పూ. మూఁడవశతాబ్దము). క్రీ॥ శ॥ 1164 సంవత్సరమున చౌహాణ్ రాజగు వీసలదేవునిచే రచియింపఁబడిన శాసనం బొండుగూడ దీని నలంకరించుచున్నది.

ఇంకను ఢిల్లీయందనేక ప్రేక్షణీయ విషయములు గలవు గాని యవి యెల్లయు వర్ణించుట కిచ్చట తావుచాలదు.

* ఫెర్గుసనుగారి కొన్ని వాక్యములకు భాషాంతరీకరణము.

లాహోరుద్వారము.

లాహోరుద్వారము— ఇది పశ్చిమ భాగముననున్నది. ఇటనుండి చాందినీ చౌకుకు బాటకలదు.

ఢిల్లీ ద్వారము.

ఢిల్లీద్వారము—ఇది పురమునకు దక్షిణ ముఖమున నున్నది.

ద్వారములు.

కాశ్మీరద్వారము, లాహోరుద్వారము, ఢిల్లీద్వారము, అనునవి వీనియందు ముఖ్యములు. ఈద్వారముల పటములను మాచదువరు లిందు చూడఁగలరు

తోటలు.

రాణీతోటయనునది షహాజహాను బాదుషాహాగారి పుత్త్రికయగు జహానారా బేగముచే వేయఁబడిన ఉద్యానవన మని ప్రతీతి గలదు. దీని మధ్యప్రదేశమున యమునాకాలువ లోని యొక శాఖ ప్రవహించుచున్నది. దీనివలన నీయుద్యాన వన మిప్పుడును బహుసుందరముగ యలరారుచున్నది. కాని పూర్వకాలమున నింతకంటె సుందరతరముగ నుండెయుండె నను టకు సందియములేదు. ఇప్పుడీ యుద్యానవనము నలంకరించు వస్తువులలో శ్రీ విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారి శిలారూప మొక్క టియు రాతితోఁ దీర్పఁబడిన ఏనుఁగుస్వరూప మొక్కటియు నున్నవి. ఈరాతి ఏనుఁగు పూర్వము ఢిల్లీద్వారమున నుండెడిది.

ఢిల్లీయందు దీయుద్యానవన మొక్కటి గాక దర్శింప నర్హములగు సొంపైన తోటలు మఱికొన్ని గలవు. అందు 'సంతోషసదన' మని యర్థమిచ్చుచు ఔరంగజేబు పట్టాభి షేకమునకు స్థానమయి చెలువొందిన షాలిమారుతోటయును, రాణితోట వేయించిన జహానారా బేగము సోదరియును ఔరంగ జేబు పక్షవర్తియు నయిన రోషనారావలన వేయఁబడిన రోష

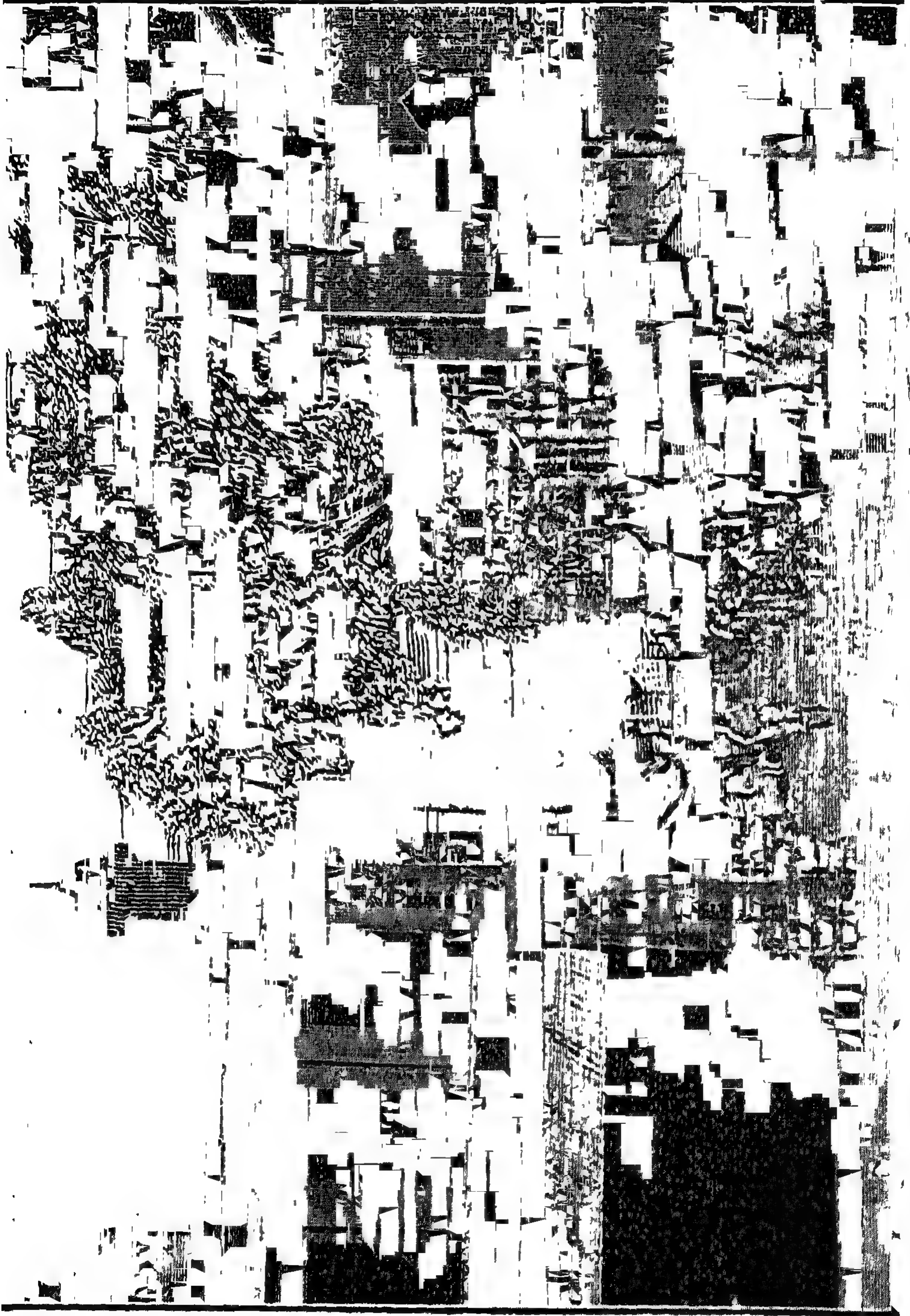
నారా తోటయును యమునానది తీరమునంగల కుద్సియా తోటయును ముఖ్యములు.

వీ థు లు.

ఢిల్లీయందు పెద్దవీథులు పది గలవు. వీనిని నైర్మల్యము ననేని, ప్రకాశమున నేని, సౌకర్యమున నేని, వైశాల్యమున నేని మించువీథులు గల పురము భరతవర్షమున మఱొక్కటి లేదు. ఇందు ముఖ్యము చాందిని చౌకు. చాందినిచౌకు అనగా రజత వీథియని యర్థము. ఇది కోటలోనుండి లాహోరుద్వారమునకు ¾మైలు వ్యాపించుచున్నది. దీని వెడలుపు 74 అడుగులు. దీని మధ్యప్రదేశమున నుండు కొంచె మెత్తగు బాటకు రెండు వైపులను వృక్షపంక్తులు పాంథులకు జల్లనినీడ నీనఁ గంకణము గట్టి నిలువోని యున్నవి.

దర్బారువీథి యనునది ఢిల్లీరాజ మార్గమునుండి పోవు చీలికలలో నొక్కటి. దీని కుత్తరభాగమున నె బవారిమైదానము గలదు. ఈబవారిమైదానమె దర్బారు రంగము. ఇది కాశ్మీర ద్వారమునుండి 3½మైళ్లున్నది. ఇచ్చటనె 1877వ సంవత్సర మందు విక్టోరియా మహారాజ్ఞి కాలమున లిట్టను ప్రభువును, 1903వ సంవత్సరమున సప్తమెడ్వర్డు చక్రవర్తిగారి ప్రతినిధిగ లార్డు కర్జనును దర్బారుల నడిపిరి. ఇచ్చటనే కడచిన డిశం బరు మాసము పండ్రెండవ తేది మంగళ వారమున సర్వ సామంత ప్రభువులును ప్రజలును నేత్రపర్వముగాఁ జూచుచుండ

శ్రీపంచమ జార్జి సార్వభౌముఁడును నతని యర్ధాంగలక్ష్మియగు

దర్బారుదిబ్బ.

శ్రీమేరీ చక్రవర్తినియును స్వయముగనే తెంచి మున్నెన్నఁడు నెఱుఁగని మహావైభవమున మూర్ధాభిషిక్తు లయిరి.

ఢిల్లీదర్బారు.

2. శ్రీరాజదంపతులు.

మూఁడవ ప్రకరణము.

శ్రీ రాజదంపతులు.

జార్జి బాల్య క్రీడలు.

జార్జిచక్రవర్తి క్రీ॥ శ॥ 1865 సంవత్సరమున జూన్ నెల 3వ తేది మార్లబరో సదనమున జన్మమందెను. అదేనెల 7వ తేది మహారాజ్ఞి విక్టోరియాగారి సన్నిధియందీ బిడ్డఁడు క్రైస్తవ మతాచారము ననుసరించి జ్ఞానస్నానమను సంస్కారము నొందెను. ఇతని శైశవమునందు విశేషము లెవ్వియు లేవు. ఏడేండ్ల బాలుఁడగు నప్పటి కితఁడు నావికా సైన్యమునకు నర్హుఁడని నియమింపఁబడి నాఁటినుండి యీతని విద్యాదిపరిశ్రమలు తదనుసరణముగఁ బన్నఁబడెను. సెలవు దినములలో నొక కొన్నిటి నితఁడు దన తలితండ్రులతో డెన్మార్కు రాజుగారి యాతిథ్యముక్రింద కోపన్‌హేగను పురమునఁ గడపుట తటస్థించెను. కోపన్‌హేగను రేవుపట్టణము. అచ్చట సముద్రము మిక్కిలి యిఱుకు. ఆవల నీవల గొప్ప సముద్రభాగములుండి యా సముద్ర భాగములను గలిపి వేయుట కయి భగ

వంతునిచే నియమింపఁబడిన యిట్టి యిఱుకు జలభాగమునకు జలసంధి యనిపేరు. పై నుడివిన జలసంధి యుదకముల రాకోమరులు జలకమాడుటకలరు. అట్టి తరుణముల మన జార్జి రాబిడ్డఁడె నిర్భయముగ నందఱికంటె మున్ను నీట్ఁ జొరఁబడు చుండును. అప్పుడె యితనికిని దరువాత రుష్యాజారుపదము నధిష్ఠించిన నికలసన్ అను నితని బంధువునకును మైత్రి సమ కూరెను. మొదటినుండి సాహసక్రియలయం దితని కభిరుచి మెండని నుడువఁబడియున్నది. ఏపనికిఁ బూనినను మిక్కిలి యుత్సాహముతోడఁ బూనువాఁడు. గుఱ్ఱపుస్వారి చేయునెడల నెల్లను బ్రారంభమునందే యితఁడు గనుపఱచుచు వచ్చిన సౌలభ్యమును జూచిన ముందితఁడు చక్కని రౌతు గాఁగలఁడని విశదముగఁ దెలియుచుండెడిది. గొప్పవేటకాండ్ల సమూహ ములను జేరుటకు నాసక్తితో నితఁడు వెడలి, వేటకుక్కలతో సమముగఁ దనయశ్వమును బరువెత్తించుచుండును. ఇంగ్లాండు నందు శీతకాలమున మైదానములు హిమపుఁ బఱపుగలవయి యుండును. మనపిల్లకాయలు జారుడుబండపై నాటలాడుకొను నట్లాంగ్లేయబాలురు బాలికలును నీ హిమముమీఁదఁ గుతూ హలముతో నాటలాడుచుందురు. అయిన నీయాటలు మనము వీనితోఁ బోల్చిన జారుడుబండలయాటలకంటె నెక్కుడపాయ కరములనుట హిమము స్వభావమునుబట్టియే మాచదువరు లెఱుఁగఁగలరు. ఇట్టి వ్యాయామములలో జార్జిరాబిడ్డఁడు జంకు

కళంకములేక యెట్టి హీనమునైనను సరకు సేయక ప్రవేశించు చుండుననిన నితని సాహసస్వభావము తేటపడఁగలదు.

ఒకచిన్నకథ. బాల్మొరాలు నగరమున రాచనగరునందీ రాకొమరుఁ డుండుతరి నితని సహాధ్యాయుఁ డొకబాలుఁ డుండెను—అతఁడిప్పు డాంగ్లేయప్రభు సభయందొక్క సభ్యుఁడు.— అతఁడు జార్జిరాబిడ్డనితో డాగురు మూతలాడు చుండెను. ఆయాటయందు జార్జి పలుమారు దొంగ యయ్యెను. దానికిఁ గారణము పైబాలుఁ డైనందున నతని నీతఁడు సహింపలేక ముష్టియుద్ధమునకుఁ బిలిచెను. ఆపిడికిటి పోట్లాటలో నతనిదె పయిచేయి యయ్యెను. కాని దానివలన వీరిద్దఱకును స్నేహ భావ మేమాత్రమును దఱుఁగక మిక్కిలి యన్యోన్య మైత్రి యేర్పడెను.

బాల్మొరాలు భవనమున జార్జిరాబిడ్డఁడు యుద్ధమునకు వలయు కరత్రముల (Gloves) జతలను బెట్టుకొని యావనులగు నావికులకుఁ బ్రియమగు నీవ్యాయామమునకుఁ బలుమాఱు కడఁగుచు స్వసంరక్షణమునందు సమర్థుఁ డయ్యెను. ఇట్లు రాకొమరులకు బహిర్వ్యాయామములకు నాటంకము సెప్ప కున్నను వారి తల్లిదండ్రులు విద్యా విషయమున మాత్రము వారి నుదాసీనులుగ నుండనిచ్చినవారుగారు. జార్జిరాకొమరుఁడు దీవ్రగ్రాహికాఁడు గాని యెప్పుడును బట్టుదలగల వాఁడు గావునఁ దత్ఫలము నందఁగలిగెను.

జార్జినావికోద్యోగము.

పంద్రెండు సంవత్సరములు నిండినతోడనె యితఁడన్న గారితోఁ గూడ నావికాసైన్యమునఁ బ్రవేశ పెట్టఁబడెను. (క్రీ॥ శ॥ 1877 వ సంవత్సరము జూన్ నెల 5న తేది). వీరితో నింకను నూటయేబదిగురు బాలురు నావికావిద్య నభ్యసించుచుండిరి. వీరునువారును శయ్యావిషయంబులందక్క సర్వవిధముల సమానముగఁజూడఁ బడుచుండిరి. జార్జిచక్రవర్తి నేఁటికిని దానచ్చటఁ గడపిన కాలమును సంతోషముతో స్మరియించు చున్నాఁడు. తన పుత్రులఁగూడ నచ్చటికె విద్యాభ్యాసమునకుఁ బంపియుండెను. 'బాక్కాంటె' యను నోడమీఁద జార్జి రాబిడ్డఁడును నితని యన్నయు నిద్దఱును మధ్యధరా సముద్ర మార్గమున పశ్చిమ యిండియా దీవులకుఁ బోయిరి. ఆ ప్రయాణము వలన జార్జికి సముద్ర యానముపై నెక్కుడభిమానము గలిగెను. క్రీ॥ శ॥ 1880 వ సంవత్సరమున 'బాక్కాంటె' ప్రపంచము చుట్టి రాఁబయన మయ్యెను. దానియందును దరువాత 'కనడా' యను నోడయందును బ్రయాణముచేసి 1883 లో నుత్తర అమెరికాకుఁ బోయిచేరెను. అట మాంట్రియల్, ఒటావా, టొరాంటోమున్నగు గొప్పపట్టణములను దర్శించి ఆయాప్రదేశములను జూచుచు 'నయాగరా' మహాజలప్రపాతమున కలరి నాఁబోవు సంబంధమువలనఁగలుగు ననురాగమునకుఁ జిహ్నమోయనునట్లు 'కనడా' రాష్ట్రముపైఁ బ్రేమగలవాఁడయ్యెను.

1884 వ సంవత్సరమున జార్జిరాబిడ్డఁడు నావికా విద్య యందు మొదటితరగతిలోఁ దేరి 'సబ్ లెఫ్టనంటు' పదమున కర్హుఁడయ్యెను. అప్పుడు నావికాధ్యక్షుఁడుగ నుండిన అడ్మిరల్ సర్ జాన్ డాల్రింపిల్ హే యను నతఁడితనిని గూర్చి "ఇతఁడారితే రిన నావికుఁడు. పేరునకుఁదేరినవాఁడుగాక మాయందఱవలెఁ బరిశ్రమ జేసినవాఁడ"ని నుడివియున్నాఁడు. జార్జి యిట్లుఁజేరి గ్రీన్విచ్చు పట్టణమునందలి 'రాజకీయ నావికాశిలాశాల'యం దభ్యసింప మొదలిడెను. మంచిగదులజలతొుక్కటి దక్క నిచ్చట నితనికమర్చిన విశేష సౌకర్యములేమియులేవు. బంధువుల ఛా యాపటములను బుష్పలముగ వేలాడవైచి యాగది కితఁడలం కారము నిచ్చుచుండెను. 1885 లో నితఁడు లెఫ్టినంటుగా నేర్ప ఱుపఁబడెను. 'థండరరు' 'డ్రెడునాటు' 'అలెగ్జాండ్రా' అను మూఁడోడలలో నుద్యోగముసలిపెను.

1889 లో నితఁడొక నాశక ప్లవమును (Torpedo) నడపుచుండెను. అప్పుడితని యధికారితనిని రావించి "మీ తండ్రిగారగు ప్రిన్సు ఆఫ్ వేల్సుగారు మిమ్మును గుడ్వుడ్ అను నెడకుఁ బంపవలసినదనియుఁ దామట మిమ్మును జూడ వేచియుందురనియు వర్తమానమంపి యున్నార"ని చెప్పెను. దానికితఁడు "సరే. అయ్యా! అయిన నా నాశక ప్లవము గతి యేమికావలెను?" అని ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. దానికా యధికారి ఇతనికానాఁటికి సెలవియ్యఁ గలుగుననియెను గాని, యాతఁ

డద్దాని కంగీకరింపక "ఈనావను సముద్రయాత్రకుఁ గొంపో వలసినదని నాకు ముదలగలదు. కావున నేను బోయి రావలెను" అని నుడివి కొన్ని నిమిషములలో 'స్విఫ్టెడ్' అను రేవునై పునఁ దన నావతోఁ గూడఁ బ్రయాణము సాగించెను. 1885 వ సంవత్సరము అక్టోబరు (October) మాసములో నితఁడు 'థ్రష్' అను ఆయుధప్లవమును సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్యముతో నడుప నర్హుఁడయ్యెను.

ఈతని నావికాశక్తి కచ్చటివారెల్లరును మిక్కిలి సంతోషించిరి. ఇతని తండ్రియు జర్మనీచక్రవర్తియు నితని నచ్చటఁ జూడవచ్చిరి. తనతల్లికిని సోదరులకును దన మొదటి స్వతంత్రోద్యోగమును మిక్కిలి సంతోషముతోఁ దెలియఁ జెప్పెను. 1887 వ సంవత్సరమున విక్టోరియా మహారాజ్ఞి గారి రాజ్యపంచాశద్వార్షికోత్సవ (Jubilee at the Fiftieth Year of her reign) సమయమున జరగిన నావిక ప్రదర్శనము నం దితఁడు మిక్కిలి పరిశ్రమచేసెను. 1889లో మహారాణి గా రితనిని తమనావికాపార్శ్వవర్తిగా (Naval aid-de-camp.) నియమించుకొనిరి. 1891లో నితఁడు నాయకుఁడయ్యెను. ఆసం వత్సరమే యితఁడు 'డబ్లిను' పురమునకుఁ బోయియుండి యచ్చట గొంచె మపాయకరమగు జ్వరముచేఁ బీడింపఁ బడెను. కాని కొద్ది కాలములోనే యితనికి దేహము కుదిరి ఇతఁడు దన కర్తవ్యములకుఁ బూనఁ గలిగెను. 1892వ సంవ

త్సరము జనవరినెల 14వ తేది యితని యన్న క్లారెంసుప్రభు వకాలపు మృత్యువువాతఁ బడుట తోడనె, యీతని జీవ యాత్రయంతయును నొక్క త్రుటికాలమున మార్పుఁ జెందెను. ఇతఁడు దండ్రికిఁ దరువాత రాజ్యమున కర్తఁ డయినందున నావికోద్యోగమువదలి రాజకీయ వ్యవహారములయందుఁ బరిశ్రమసేయవలసిన వాఁడాయెను. ఇటుఁ గొంచెము జార్జి రాకొమరుని కథనాపి మేరీరాణిగారి వంకకుఁ దిరుగుదము.

మేరీ బాల్య క్రీడలు.

ఈమె 1867వ సంత్సరము మేనెల 26 వ తేది కెన్సింగుటను భవనమునఁ బుట్టెను. ఈమె తండ్రి టెక్కుప్రభువు. ఈమె తల్లి విక్టోరియా మహారాజ్ఞి గారికి నాలవ తరపు బంధువు; అలెగ్జాండ్రా మహారాణి తాతగారి చెల్లెలి కుమార్తె. మేరీమహారాణికి ముగ్గురు తమ్ములు. ఈమె పుట్టిన నెలరోజుల కీమెకు జ్ఞానస్నాన సంస్కారము నడచెను. చిన్నతనమున నీమెకు 'రాచకుమారి మే' యనునది ముద్దుపేరు. ఈమె తన శైశవమును గుఱించి యది మిక్కిలి తుంటరితనముతోడను, నెక్కుడు సుఖముగను, విశేషరాహిత్యముగను గడుపఁబడెనని తానే వర్ణించియున్నది. ఈమెకు బొమ్మలును గుక్కలును ప్రియతమములు. ఎంత వికారముగ నుండినను, నెంత ప్రాతపడి యుండినను, నెంత యుత్కృష్టమగు ప్రత్యామ్నాయవస్తువు నిచ్చినను నీమె తనమొదటి బొమ్మలను విడుచునదిగాదు.

విద్య నేర్చుకొనుట కెంతో యీమెను బుజ్జగింప వలసి యుండెను. ఈమెగారి తల్లియు దాదియు మిక్కిలి పరిశ్రమచేసి యీమెకు విద్యయందభిరుచి కలుగజేసిరి. చరిత్రయనిన నీమెకు మహాభిలాష. ఈమెకు క్రికెటు మున్నగు వ్యాయామములకుఁ దగినంతకాల మీయఁబడుచుండెను. ఆయాటలో నీమె దనసోద రుల ననాయాసముగ మించుచుండెడిది. అట్లగుట వలననే ఈమె దృఢకాయయు నారోగ్యవతియు నయి యున్నది. సద్గుణముల నాటుటయం దీమె తల్లికిఁగల యాసక్తి పెక్కు తల్లుల కుండ దనిన నతిశయోక్తి గానేరదు. ఆమె మతము దన బిడ్డలు విశేష సౌఖ్యములకును శ్రమమాస్పదములగు నభ్యాస ములకును లోనయి యసదలు గాఁగూడదనుట. ఆయమ "విధే యత నేర్చుకొనుటయు, విద్యగఱచుటయు, పెరుగుటయు ననుపనులు బిడ్డలకుఁ జాలును. విందులకుఁ బలుమారు పోవు టయు, రాత్రులెక్కుడు నిద్ర గాచుటయు శైశవపుఁ బచ్చద నముం బో నడచి కన్యాత్వపు సౌందర్యమును, గాంతిని నపహ రించును. లోకమున ముసలి శిశువులు లెక్కకుమీఱి యిప్పటికే యున్నవారు" అని యొక తరి నుడివెను. మఱియొక సమయమున నొక యాహ్వానప్రార్థనకు "దయాపూర్ణముగు తమ కోరికను నెరవేర్ప నా కెంత యిష్టమున్నను శేషటిదినము నాపిల్లలను బంపుటకు వీలులేకుండుట కెంతయుఁ జింతిల్లుచున్నాను. ఈ వారమున రెండు రోజులు నా బిడ్డలు విందులకుఁ బోయి

యుండిరి. ఎక్కుడు కాలము దుర్వ్యయము సేయుట వలన వారివిద్యాభ్యాసమునకు బలమగు నాటంకము గాఁగలదు. కావున నాయభిప్రాయ మెఱింగిన మీరు నన్ను క్షమింతురు గాక' యని వ్రాసి పంపెను. ఇంతియె కాదు. మేరీగారి తల్లి దన బిడ్డ లితరుల కష్టములను జక్కఁగ నెఱింగికొని వారి యెడల సానుభూతి గలవారయి వారికి సాహాయ్య మొనర్ప సమర్థులుగావలెనని కోరునది. ఆమెదేశాభిమానమునకు మేర లేదు. బీదలయెడ నామెకుఁ గల యనురాగము మెండు. ఇత రులను దనవలె నెంచుకొని వారి కెప్పుడును నామె మేలు సేయుచుండును. రాకొమారి మేయును నామె సోదరులును నితరుల కొఱంతలను దెలిసి కొనుటకై వారిని మతాచార్యులతో దరిద్రుల గృహముల కనుపుచుండును. ఇట్టి మాతచేఁ బెంపఁబడిన దగుటచే మేరీరాణియు నా సుగుణముల కాల వాలమయ్యెను.

1883 వ సంవత్సరమున మే తల్లిదండ్రులు ఫ్లారెంసున నివసింప నేగిరి. అచ్చట నీమెకు చిత్రకళాభవనములందుఁ గల పటములఁ జూచుటకును బట్టణవైచిత్ర్యముల దర్శించుటకును సమయము గలిగెను. ఫ్లారెంసున దివ్యమగు గానము గొల్లలుగ నీరి వీనుల దనుపుచుండెను. మే రాకుమార్తెకు వర్ణలేపన విమర్శ నాశక్తి యచ్చటనె కలిగెను. వీరు తిరిగి యింగ్లాండునకు వచ్చిన తరువాత విక్టోరియా మహారాజ్ఞీ 'రిచ్చిమండు' పట్టణము

లోని శ్వేత భవనమును వీరికి బసకుగా నిచ్చిరి. అచ్చట నుండు నెడజరగిన యొకటి రెండు వృత్తాంతములు వ్రాసినచో మేరీ రాణికి నామె తల్లి పట్టించిన సుగుణము లిట్టివని తెల్లముగాఁ గలదు.

రాకొమారితె మేయును నామె తల్లియు రిచ్చిమండు ఉద్యాన భూములకును బ్రక్కనంగల 'క్యూ' తోటలకును నప్పుడప్పుడు విహారార్థము వెడలు చుండుదురు. అట్లొక్క ప్రాతఃకాల సమయమున పోయియుండి యొక ముసలిస్త్రీ గట్టెలేరుచుండుటను గాంచిరి. ఆనాఁడు మిక్కిలి చలిగా నుండెను. ఆముదుసలి బడలిపోయి యుండుట విశదముగఁ గనుపించుచుండెను. వెంటనే 'టెక్కు' ప్రభ్వి దన గొడుగు వంకరతో నెండుశాఖలను ద్రుంచ మొదలిడెను. 'మే' రాకుమార్తె వాని నన్నిటిని బోగుచేసెను. ఈపగిది మంచికట్ట యేర్పడెను. ముసలిది మహాసంతోషమున దాని నెత్తుకొని యింటికిఁ బోయెను.

ఒకనాఁడు క్యూతోటయందును నిట్టి విశేష మొక్కటి దటస్థించెను. ఒకదాది ఒకబిడ్డను త్రోపుడు బండియం దిడుకొని త్రోసికొని వచ్చుచుండెను. అప్పుడామెకు దారి యందుఁ దీగెలకంచె యడ్డమయ్యెను. బహుదూరము వెనుకకు దిరిగి పోయినఁ గాని సరియగు మార్గము గానరాదు. కావున నామె యాకంచెలో నుండి త్రోపుడుబండిని

దూర్చి ప్రయాణము సాగించవలెనని పలుమారు ప్రయత్నించెను. కాని యామె ప్రయత్నము ఫలింపకుండెను. దానినంతయు గమనించి చూచుచుండిన పెక్కుప్రభ్వి 'నిలు. నిలు. నేను నీకు సాయము చేయఁగలుగుదును. నీవు బిడ్డనెత్తుకొమ్ము. నేనును నాపుత్రికయు త్రోవను బండని కంచెను దాఁటించెద" మని నుడివి తృటికాలములో నా దాదిని సంతోషపఱచి పంపి వేసెను. కాని యా దాదికి మాత్రమదనకిట్టి సాయము చేసిన వారెవరైనదియును దెలియదు.

మేరీ రాకొమారితకు తలిదండ్రులిచ్చు చిల్లర పైకమున నామె యొక భాగముప్రత్యేకించి వైచి దరిద్రుల బిడ్డలకుఁ బంచిపెట్టుట చిన్నతనమునందే నేర్చుకొనియెను. ఆప్రాంతముల నుండిన క్షయరోగియగు నొక బాలునియెడ నీమె చూపిన దయయు సానుభూతియు నింకను నచ్చుట విననగుచున్నది. ఈమె పలుమారు వానిని జూడఁ బోయి యా కుటీరమున వానిప్రక్కనఁగూర్చుండి ముద్దులుగులుకుమాటలతో వానిని సంతోషపెట్టుచు సద్గ్రంథములఁ జదివి వాని వీనులకు విందొనర్చుచు వాని యాయాస ముడుపుచుండెడిది. ఆమె ఒక యాదిత్యవారము ప్రొద్దుటివేళ చర్చికి పోవుచు కడపటి పర్యాయము వానిని జూచెను. ఆమె కప్పటికే యాపసివానికి మరణము మూడియుంట నిశ్చయముగఁ దెలిసియుండెను. కావున నామె కంటనీరునించి వానినిముద్దుగొని వానినుండి

సెలవు పుచ్చుకొనియెనఁట. ఇట్టి విశేషచరిత్రకలదయి పెరుగుచు నీమె తల్లితోఁగూడ ననేక వైద్యశాలలును శరణాలయములును వీక్షించి బీదలమేలునకై పెక్కు విధములఁ బాటుపడుచుండెను. మేరీరాకొమరితె కిరువది సంవత్సరములకుఁ బైబడి చూచుటకీమె విగ్రహము పొడవయి బహుసుందరమయి యుండెను. ఆ సమయమున నీమెపాణిని గ్రహించుట కెవరో యొక విదేశపు రాకొమరుఁడు ప్రయత్నించెనను వార్త కొద్దిగఁ గలదు. కాని యాతని కీమె లభింపదయ్యెను. తండ్రి కనంతరము సింహాసనమున కర్హుఁడయిన జార్జి కొమరుఁడు మాచదువరులకై వేచియున్నవాఁడు.

జార్జి యార్కు ప్రభువగుట.

క్లారెంసు ప్రభువు మరణముచేత తన స్థితియందుఁ గలిగిన పూర్తియగు మార్పు, దుఃఖము వలన జార్జి కొక శాంతకాలము చక్కఁగ బోధపడలేదు. కాని త్వరలోనె క్రమక్రమముగఁ దన భవిష్యత్కర్తవ్యముల నితఁ డెఱింగికొన మొదలిడెను. 1892 వ సంవత్సరమున నితఁడు 'ఇహ్నే' పండితునితోఁగూడ జర్మనియా యందలి హీడల్బర్గు పట్టణమునకుఁ బోయెను. విద్యాభ్యసనకాలము గానిసమయముల నితఁడు సుందరమగు నాపురవీధులలోఁ బచారుచేయుచు నెదురు పడ్డ ప్రజతో సంభాషించుచుండును. అచ్చటి సర్వకలాభవన విద్యార్థులు బంతులాడుచుంటను జూచి యొక్కొకవేళ సంత

సించుచుండును. ఇట్లు కొంత కాలమట గడపి జార్జి 'మెలంపసు' అను రెండవతరగతి నావ కధ్యక్షుఁడయి నావికా ప్రదర్శనములఁ బనిచేసెను. ఇంచుమించుగ నీసమయముననె జార్జికి 'యార్కు ప్రభువు' అను బిరుదుగలిగెను. సింహాసనమున కర్హుఁడై నందున నీతనికి నావికాజీవనము విడువదగినదేయైనను గొంతకాలము వఱకును నప్పుడప్పుడు సముద్రయానమునకుఁ బోవుటకువలయు నదుపాయము లేర్పఱుపఁబడెను. ప్రభుమండల మధ్యమునకంటె వీచికాసమూహామధ్యముననే యితనికి దృష్టి యెక్కుడగుటచే యువరాజపట్టభద్రున కొసంగఁబడు పెక్కు బిరుదావళులును దదర్థము నియమితములయిన యాచారములును నితని కంతగా రుచింపలేదు. కాని యవ్వానిని స్వీకరించియే తీరవలసిన వాఁడగుట, వాని నెల్లను సర్వాంగీకారముతోడ నందుకొనియెను. క్రీ॥ శ॥ 1892 వ సంవత్సరము జూన్ నెల 17 వ తేది యితఁడు ప్రభువుల సభలో నొక సభ్యుఁడుగ నేర్పడి యా పదమునకు నిర్ణీతమగుఁ బ్రతినల నంగీకరించెను. ఉపన్యాసము లిచ్చుట యనిన నావికులకు తలకంటగింపు. నావికుఁ డగుటచే నితనికిని ఉపన్యాసముల యందంత యభిరుచిలేదు. లేకున్నను ఉపన్యాసము లియ్యక తప్పినది కాదు. కావున ఇతఁడు దన బంధువగు కేంబ్రిడ్జి ప్రభువును ఉపన్యాసములిచ్చు విధమునుగూర్చి కొన్ని సలహా లిమ్మని యడిగెను. అతఁడు 'కుఱ్ఱా! ఇంతకంటె సులభ మేమియు లేదు. చిన్న కాగితపు ముక్కలమీఁద నీవు మాట్లాడు

విషయమును రచియించి యుంచుకొనుము. పిదప నేమియుఁ దొట్రుపాటు పనిలేదు. సమయము వచ్చిన వెంటనె ముక్కలు దీసి చదువ వలసినదె" యని ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. యార్కుప్రభు వతనికిఁ బ్రణమిల్లెను. కాని యతని బోధనుపయోగింప లేదు. ఒక సభయందు కేంబ్రిడ్జి ప్రభువు ప్రక్కనఁ గూర్చొని యుండెను. తానగ్రాసనాసీనుఁడై యుండె. అట్టితరుణమున జార్జి ప్రభువు లేచి కేంబ్రిడ్జి ప్రభువు విస్మయమందు చుండఁ దన మనోపేటిక నుండి వెలువడు వాక్కులతో నల్లనల్లన నుపన్యసింప మొదలి డెను. కేంబ్రిడ్జు "పొగరుపోతు కుఱ్ఱఁడు. నేఁజెప్పిన ట్లేలజెయ్యఁ డయ్యె? తప్పదు. ఇతఁడుపన్యాసమధ్యమున నాఁగిపోవును. అవ మానపడును" అని గొణఁగుకొనుచుండెను. యార్కు-భీతినంద లేదు. నిలువలేదు. రెండుమూఁడుపన్యాసముల జయప్రదముగఁ జేసి తండ్రికి సంతోషము నించెను.

వి వా హ మ హో త్స వ ము.

1893 వ సంవత్సరము మేనెల 3 వ దినమున యార్కు ప్రభువుకును మేరాకొమరితెకును ప్రధానము జరగె ననువార్త వ్యాపించెను. దేశమంతయును మిక్కిలి యానందించె. పత్రికలా యానందమును వేనోళ్లఁ జాటెను. శీఘ్రకాలములోననె యిరు వాగులవారును నపరిమితమగు పెండ్లి సన్నాహములఁ జేయఁ దొడంగిరి. సామ్రాజ్యపుఁ బదిచెరగుల నుండియు బహుమాన ములు పెండ్లి కొమారుఁడు పెండ్లికొమార్తెలకు వేనవేలుగ

రాఁ బ్రారంభించెను. విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారి ప్రయత్నములు గొంతకాలము సాగిన తరువాత వానివలననగు నాయాసమును దీర్చుకొన బాల్మోరాలు భవనమున వసింపఁబోయిరి. అయిన నటనున్నను వివాహమున కపర్పఁబడు ప్రతి విషయమును నా మెకుఁ దెలిపి యామె యంగీకార మందుచుండిరి. యార్కుప్రభు వింకను విందు సమయముల నెక్కుడు సిగ్గును గనుపఱచు చుండెను. ఒకతరి "ఇక్కడ నొక్కరినైనను నేనెఱుఁగను. ఇంత కాలము సముద్రముమీఁదనుండిపోయితి" నని యొక స్నేహితు నితో నుడివెను. అయినఁ బ్రధానమునకుఁ దరువాత నితఁడును ఈతని భవిష్యద్భార్యయు ననేకములగు విందులకాహూయ మానులై పోవుచ్చుట ముఖ్యాతిథులయినందున నీతని కీసిగ్గు వదలి పోవుటకు సందర్భములు గావలయు నన్ని దొరకెను.

జూలయినెల యారవతేది సర్వజనులకును నుత్కృష్ట సంతోషాస్పదమగుఁ బండుగ. నాఁడు, దినముగూడ నిర్మలమై హర్షదాయిగనుండెను. అరుణోదయము మొదలు మధ్యా హ్నము వఱకును బ్రజ గుంపులుగ లండను నగరమునకు వచ్చి చేరిరి. వివాహితులగు డ్యూకు రాకొమరితల యూరేగింపుఁ జూడ నెల్లరును గుతూహలులయి యేతెంచిరి. రాచబాట కావల నీవల వేనవేలు యుద్ధభటులు వరుసలుదీరిరి. పదిన్నర గంటలగుటయు నతిథులొక్కరొక్కరుగ సెంటుజేమ్సునగరు నందలి అంబాసడరు కోర్టుఁ జేరఁ బ్రారంభించిరి. వధువు

తండ్రిగారికిఁ బిల్లనాఁటనుండియు స్నేహితుఁడును, నాంగ్లేయ దేశభక్తులలో నగ్రగామిగేసరుఁడును నగు గ్లాడుస్టన్ రాజనీతిజ్ఞ శిఖామణి మొట్టమొదటి వారలలో నెక్కఁడుగఁ బ్రవేశించెను. లెక్కకుమీఱి పిక్కటిలిన యువతీమణుల యాభరణముల నుండియు వస్త్రములనుండియు బయలుదేరు ప్రభలు నలు దిక్కులను వ్యాపించి వింతకాంతుల వెదఁజల్లుచుండెను. ప్రసిద్ధి నొందిన ప్రతిపురుషుఁడును బ్రతిస్త్రీయును వివాహాలయంబునకు వేళకు దప్పక వచ్చియుండెననుట విశదమయ్యె. బహిరంగణము నందలి వాద్యవిశేషముల గంభీరస్వనములు మొదటి యూరే గింపు గదలివచ్చుటం దెల్పెను. అచిరకాలములోనే వరుఁడు దనతండ్రితోడను బినతండ్రితోడను వివాహాలయము లోనికిఁ బదములిడుచుండుట గానవచ్చెను. అతఁడు ధరించిన యుడుపులు నావికా నాయకత్వమును జెప్పించుచుండెను. అతని నడకయుఁ జేష్టయు నాతని సభాకంపతను బయల్పఱచుచుండెను. మేరా కూఁతురును శుభ్రమగుఁ దెలుపుఁగట్టి వెండిజరిగె బుటేదారు పని చకచక లీనుచుండఁ దా ధరించిన గులాబి మున్నగు సుపుష్ప ములకుఁ దనదేహకాంతిచే నెక్కుడు సౌందర్యము నిచ్చుచుఁ గొలఁది కాలములోనె సఖులతోఁగూడ నావివాహమందిరముఁ జొచ్చెను. ఈయుత్సవ సమయమున కేతెంచిన రాజకీయాతిథు లనేకులు. అందు రుష్యాజారు కుమారుఁడును, డెన్మార్కు రాజ్యపురాజును రాణియు నుండిరి. వీరెల్లరును రాజనగరునం

దలి చిన్నగుడిలో నెఱ్ఱరంగు వస్త్రములతో నలంకరింపఁబడిన యాసనముల మీఁదఁ గూర్చుండిరి. పవిత్రవేదికకు వరుఁడు వచ్చుటకుఁ గించిత్పూర్వము, రజతతూర్యముల మంగళ స్వనములును, సామాజికు లెల్లరును నిశ్శబ్దముగ లేచి నిల చుటయును విక్టోరియా మహారాణిగారి రాకను దెలియపఱచెను. ఆయమ నల్లనివస్త్రముల ధరియించియుండెను గాని సందర్భ శుద్ధికయి నలంకరింపఁజేసిన బుటేదారుపని వానిని సంపూర్ణ ముగ నావరించుకొని వాని యసితవర్ణమును పైకెగయ నీకుండెను. వజ్రముల చిన్నకిరీటమును, 'ఆర్డరు ఆఫ్ దిగార్టర'ను బిరుదును సంకేతించు నీలవర్ణపు బట్టేడయు, 'నైటు' పదమును సూపు పెక్కులగుఁ జుక్కలును బ్రపంచము నందలియుత్తమ చక్రవర్తిని కలంకారములయి శోభిల్లుచుండెను. ఇప్పుగిది ధగద్ధగాయమానమగు విచిత్ర వర్ణముల ప్రవాహము పరిపూర్ణముగఁ బ్రవహించుచుఁ జూపరుల కన్నుల మిఱుమిట్లు గొలుపుచుండెను. వారిదిగ్భ్రమతను బాపుట కోయన నాచార్య సంఘము దమకు సాధారణమగు నుడుపులతో సభామధ్య మున కేతెంచిరి. ఱెక్కుప్రభువు దనకన్యను జార్జి ప్రభువుకు దానముసేసెను. ఆమెయు మెల్లని స్వనమున సందర్భోచితము లగు పలుకుల నుడివెను. మహామతాచార్యుఁ డొకచిన్న యుపన్యాసమున వధూవరులకు బోధనా వాక్యములఁ బల్కి యీవివాహము ఆంగ్లేయ జాతికి శ్రేయోదాయమగు గాత

మని యాశీర్వదించెను. ప్రార్థనగీతము పాడినతరువాత యార్కు ప్రభువు దనభార్యను, విక్టోరియా మహారాజీగారిని, వేల్సురాకొమారితెను, ఫెకుర్కుప్రభ్విని, డెన్మార్కురాజదంపతులను ముద్దుగొనెను. మహారాజీయు, తక్కుంగల రాజసమూహమును మిక్కిలి యనురాగముతోఁ బెండ్లికూఁతును దీవించిరి. తరువాత స్వల్పకాలములోనె యూరేగింపులతో నందఱును వివాహభోజనమునకయి ' బక్కింగ్హాము' నగరునకు బయలుదేరిరి. ప్రక్కన నుద్యానవనమందుంగల తుపాకులు గౌరవార్థముగ గుండ్లు ప్రేల్చెను. లండను నగరమందలి చర్చుల గంటలన్నియు సంతోషధ్వానముల నిగుడ్చెను. బక్కింగ్హాము నగరు ముంగల పథూవరులకై యెదురు జూచుచుండిన జనులు మూకగట్టి నిలిచియుండిరి. వీరి కానందము గలుగఁజేయుటకు నగరుసేరిన కొన్నినిమేషముల లోపలనె విక్టోరియా మహారాణియు నామెకుటుంబమును యా సౌధపుఁబైయంతస్థు నందలిసజ్జున నగుపించిరి. కుర్చీలు దేఁబడి వారికమర్పఁబడెను. పదినిముసముల కాలము నవీనదంపతులు సరససల్లాపము లాడుకొనుచుఁ దమ యవ్వగారి సమీపమునఁ గూర్చుండిరి. జనులందఱును దాము వేచియున్నందులకు ఫలముగఁ గన్నులార జార్జి మేరీల జూచి తనివినందిరి. దీనికిఁ బిదప సాధారణముగ నిట్టి వివాహములకు సామాన్యములగు నితర కార్యములును వేడుకలును నడచెను. వివాహము యథా

విధిగను జయప్రదముగను ముగింపునందెను. ప్రజలందఱును దమ తమ కుచితమగు విధమున నీ మహోత్సవ కాలమున సంతోషమును గనుపఱచిరి. తనకు నైజమగు సుస్వభావమును వెల్లడించుచు, తన మనుమఁడగు యార్కు ప్రభువుకును, టెక్కు రాకొమరితె యగు విక్టోరియా మేరీకిని జరగిన వివాహసమయమునఁ బ్రజలు దన యెడలను దన దన సంతతి యెడలను గనుపఱచిన విశేష ప్రేమాభక్తులు మనస్సునకు హత్తి మహాసంతోషప్రీతుల నిచ్చెనని విక్టోరియా రాణిగారు దెలియఁ జేసియున్నారు. ఇది రాణిగారి కొక క్రొత్తసంగతి గాదు. సుఖమునఁగాని దుఃఖమునఁ గాని యామెయెడ గాఢమగు సానుభూతి యెల్లరును గనుపింపఁ జేయుచుండుటాయమ మనమున సంపూర్ణముగా నంటినదే. తమ సుఖదుఃఖములయందా యమ హృదయమెంత గాఢముగ నిమగ్నమగునదియు వా రెరుంగుదు రని యామెకుఁ దెలియును. సామ్రాజ్యమందలి సర్వప్రజలకును నామెకును నీపరస్పర సంబంధ ముండుటయె సామ్రాజ్యమునకు నిజమగు బలము. పౌరులతోఁగూడ రాణిగారును దన మనుమఁడును మనుమరాలును జిరాయురైశ్వర్యముల నందుదురు గాతమని పరమాత్మునిఁ బ్రార్థించుచున్నది.'' యని ప్రజల యనురాగమునకు ప్రత్యుత్తరమఁ బ్రకటింపించెను.

జార్జిరాజకార్యపరిశ్రమ.

వివాహానంతర మేడుసంవత్సరముల కాలము మేరీ ప్రభ్వి జార్జి ప్రభువుల జీవనమం దొక్కవిభాగముగఁ గొనవలసి యున్నది. 1894వ సంవత్సరము జూను నెల 23వ తేది వీరి ప్రథమ పుత్రుఁడు పుట్టి విక్టోరియా మహారాజ్ఞికిఁ దనకుఁ దరువాత మూఁడవతరపు రాజును జూడఁగల్గు సంతోషమును గలిగించెను. ఈశిశువునకు 'ఎడ్వర్డ్ ఆల్బర్ట్ క్రిశ్చియన్ జార్జ్ ఆన్డ్రూ ప్యాట్రిక్ డేవిడ్' అను నామకరణ మొనర్చిరి. మాచదువరు లీపొడవగు పేరేల యిడఁబడెనని యాశ్చర్యపడుచున్నారు గాఁబోలు. బ్రిటిషుదీవులలోని ప్రతిభాగమునకును సంరక్షణ కర్తయగు ఋషి యొక్కఁడొక్కరుఁడు గలఁడని వాడుక. అట్టి ఋషులందఱను స్మరియించుఁ దలంపుతో నింత పెద్దపేరు. కాని సర్వసాధారణముగ నీ బిడ్డని డేవిడ్ అనియే పిలుతురు. 1895 వ సంవత్సరమునఁ దూర్పు ఆశియాయందు చీనాచరిత్రమందు బాక్సరువిగ్రహమని పేరుఁగనిన యుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను. దానియందు జార్జికెక్కుడు దృష్టిదగిలి యచ్చటి సమాచారములను జాగరూకుఁడయి చదువుచుండెను. ఆసంవత్సరము ఫిబ్రవరి మాసముననే యితఁడున్నత తపాలాస్థానమును జూచి యాంగ్లేయ తపాలాపద్ధతుల నన్నిటిని యుత్తమతపాలాధ్యక్షుని సాహాయ్యముచేఁ బరీక్షించెను. ఇంచుమించుగ నీకాలముననె యితని తండ్రియగు వేల్సుప్రభువు గొంచెము గొంచెముగఁ

దనకుఁ జేయవలయుఁ గార్యములఁ దన కుమారునిపై నిడఁ బ్రారంభించెను. రాజ్యమునందలి వేరువేరు మండలములను జూచి వచ్చుపని యార్కుప్రభువు సేయవలసిన వాఁడయ్యెను. ఇట్లు దినములు గడువ నీతఁడు రాజ్యకార్యము లెక్కుడు నేర్చుచుండెను. డిశంబరు నెల 14వ తేదియితని రెండవ కుమారుఁడు పుట్టెను. అతనికి ఆల్బర్ట్ ఫ్రెడరిక్ ఆర్థర్ జార్జ్ అను పేరిడిరి. 1896వ సంవత్సరమంతయు యార్కుప్రభ్వీ ప్రభువులు బ్రిటిషుదీవులలోని నాలుగు చెరగుల యందలి ప్రదేశములను దర్శించివచ్చుటయందుఁ గడపిరి. కొన్నియెడల వీర నేక శుభ కార్యములకుఁ బునాది వైచుచుండురు. మఱికొన్నిచోట్ల వేన వేలు ధనము వెచ్చించికట్టించిన పరిశ్రామిక విద్యాలయములఁ దెఱచుచుందురు. ఇంక గొన్నిపట్లఁ దమ జ్ఞాపకార్థమై యేర్పడిన వైద్యశాలలయందు స్వాగతమంది తమ కృతజ్ఞత దెలుపుచుండ్రు. ఎల్లెడను మనోవాక్కాయ కర్మంబుల నుత్త మోద్యోగములయెడఁ దమసానుభూతిని వెలిఁబుచ్చుచుందురు. 1897 వ సంవత్సరమున మూఁగి వారలకును జెవిటి వారలకును విద్యఁగఱపు సంఘము వారొక విందునడపిరి. ఆసమయమున యార్కుప్రభు వగ్రాసనాసీనత్వమున కంగీరించి తన సానుభూతిఁ గనుపఱచెను. విందుకుఁ బూర్వమె యితఁడా సంఘము వారి విద్యాశాలకుఁ బోయి సర్వమును నెఱింగి కొని తన కార్యమునకు సిద్ధపడియెను. ఒకవిద్యార్థి స్వైర

చిత్రలేఖనము నభ్యసించుచుండెను. అతనిం జేరఁ దగురీతి సంభాషించి సంపూర్ణ బధిరుఁడైనను జక్కఁగ మాట్లాడ నేరువఁగలిగె ననుటను దెలిసికొనియెనఁట! 1897 వ సంవత్సరము ఏప్రిలు నెల 25వ తేది తల్లిదండ్రుల నలరఁ జేయుచు యార్కు ప్రభ్వీ ప్రభువులకుఁ బుత్రికారత్న మొక్కఁటి జనించెను. ఆ బిడ్డకు విక్టోరియా అలెగ్జాండ్రా ఆలిస్ మేరీయను నామము నిడిరి. జూనె మాసమునఁ బ్రపంచపు దశదిశలనుండి గౌరవాను రాగ వాక్యపుష్పముల విక్టోరియా మహారాజీగారి పీఠమునకుఁ గొనితెచ్చిన యాయమ 'రాజ్యారోహణ షష్ఠిపూర్తి' మహోత్సవము జరగెను. అప్పుడీ ప్రభ్వీప్రభ్వు లిరువురును నెల్ల నుద్యోగములకుఁ దోడ్పడి సెయింటుపాల్ దేవాలయమునకు మహారాణితోఁ గూడఁ గృతజ్ఞతాప్రార్థన ల్సేయనేగిరి.

ఐ ర్లాం డు న కు ప్ర యా ణ ము.

దీనికి తరువాత ప్రభ్వీప్రభువులు ఐర్లాండునకు విజయము సేయుదురను వార్తపర్వెను. ఆ సీమయందలి జనులెల్లరును దమ సంపూర్ణాంగీకారమును గనుపఱచి వీరెప్పుడు వత్తురాయని వేచి యుండిరి. వీరు ఆగస్టుమాసము 17వ తేది లండను నగరము నుండి బయలుదేరిరి. వీరు ఇంగ్లాండు, ఐర్లాండులకు నడుమ నున్న జలభాగము దాఁటు నప్పుడు దినమంత సుముఖముగ నుండలేదు. కాని వారుగట్టుచేరిన తరువాత వారికి జనులిచ్చిన స్వాగత మత్యద్భుతము. కొందఱి వార్తననుసరించి యట్టి

స్వాగతము విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారి కైనను లండనుపుర మునసేని రాజ్యారోహణ షష్టిపూర్తి సమయము నందునఁ గూడ నియ్యఁబడలేదఁట! ఇట్లు సుఖముగఁ బ్రారంభించి వా రైర్లాండులోని దర్శనీయ స్థలముల కన్నిటికిని బోయిరి. వారి రాకపోకలన్నియు వివరించు టనవసరము. వా రయిర్లాండు సందర్శనమును ముగించు నప్పటికి జనులయందు సాంద్రతమ మగు రాజభక్తిభావములఁ బురికొల్పి తమ యెడల నెప్పటికిని నశింపనేరని యనురాగమును బుట్టించిరనిన వారి సౌమనస్యత దెలియఁ గలదు.

కెక్కుప్రభ్వీ ప్రభ్వీలమరణము.

ఐర్లాండున నుండఁగనే ప్రభ్వీతల్లియగు కెక్కుప్రభ్వీ జబ్బుపడెనను కించిద్దుఃఖ కరమగు వార్త వచ్చెను. ఔషధ సేవఁ జేయింప నామె యప్పటికిఁ గొంత గుదురుపడెను. కాని యక్టోబరు 25వ తేది మరల నామెకు బలమగు వ్యాధి తటస్థించెను. ఒకపర్యాయ మదివఱకె రణ చికిత్స చేయఁబడిన యెడనె రెండవమారును నదే చికిత్స చేయవలసి వచ్చెను. ఆమె కా చికిత్స వలన గుణము కాలేదు. 27వ తేది యకస్మాత్తుగఁ గాల గతినొందెను. అప్పటికి మేరీప్రభ్వీ యింగ్లాండు సేరియుండెను. కావునఁ దల్లి మరణము నామె చూడ వలసిన దయ్యెను. సంవత్సరమున నైదువేల పౌండ్లాదాయము మాత్రము గలదైనను కెక్కుప్రభ్వీ దీర్చుచుండిన యపారమగు లోకోపకార కార్య

ముల వలనను నామె యౌదార్య గుణమువలనను నామె దేశ వాసులందఱకును బ్రియురాలై యుండెను. కాబట్టియే యాయమ మరణమునకు బహు జనులు వగపు గనుపఱచిరి. ఆమెను సమాధి సేయు నప్పుడు చేరిన మహాజనుల గుంపును జూచినను నామె జనులకెంత యల్లారుముద్దో తెలియుచుండెడిది. ఆమె మరణము వలన లెక్కు ప్రభువు దీనుఁడై యటుతరువాతఁ గృశించుచునే వచ్చెను. 1900 సంవత్సరము జనవరి నెల లో నరువది రెండేండ్ల వయస్సున నితఁడు పరలోకప్రాప్తినొందెను. కొలఁది కాలములో నే యీవిధముగఁ దలిదండ్రుల నిద్దఱను గోల్పోయిన మేరీప్ర భ్వీయెంత వ్యసనము గలిగియుండెనో ప్రత్యేకించి వ్రాయ వలసిన పనిలేదు.

ఈ ఖేదమును గొంచె ముపశమింపఁ జేయు విషయ మొకటి మూఁడుమాసము ల లోపలనె జరిగెను. మార్చి నెల 31 వ తేది మన ప్రభ్వీప్రభువులకు మఱియొక కుమారుఁడు పుట్టెను. అతనికి హెన్రివిల్లియమ్ ఫ్రెడరిక్ ఆల్బర్టు అనునామ మునిడిరి. ఇంచు మించుగ నీదినములలోనె జార్జిగారితండ్రి వేల్సు రాకొమరుఁడు 'బ్రుస్సెల్సు' నుండి ప్రయాణము చేయు చుండ నాతనిని 'సిపిడో' యనువాఁడు గాల్పఁ బ్రయత్నిం చెనుగాని దైవానుగ్రహమువలన నది దప్పిపోయెను. దీని వలన జార్జి ప్రభువుకు రాజున కగోచరముగఁ జుట్టుండిరుగు నపాయము లనేకములుగలవని విశదమయ్యెను. ఈవిషయమును

గుతించి యితఁడు దరువాత నొక సభయందు "మహాజనులారా! ఇట్టి సంగతులనెల్ల మనము పరమాత్ముని చేతిలోనివారమే" యని ప్రహస్యరీతిని పలికి దనభావమును వెల్లడించెను. 1889 వ సంవత్సరముననే గ్లాడుస్టను మహానుభావునికి దేహము స్వస్థతదప్పి లోకమునకుఁ గొంతవిచారము గలిగెను. అప్పుడు జార్జి ప్రభువును మేరీ ప్రభ్వియు నతనియెడ సానుభూతి గనుపఱచిరి. కొలఁదికాలములో గ్లాడుస్టను పరలోకప్రాప్తిఁ జెందెను. అతని భార్యయు 1900 జూన్ మాసములో మగనిఁ గలుసుకొననేగెను. గ్లాడ్స్టను సమాధిసమయమున మనప్రభువును నతని తండ్రియు శవము పయిఁబఱచు వస్త్రమును మోసి కొని యాలోకోత్తరునియెడఁ దమకుఁ గల గౌరవ ప్రేమలఁ గనుపఱచిరి. అతని భార్య గతించినప్పుడును మన ప్రభువును ప్రభ్వియు దమ సానుభూతిం దెలిపిరి. ప్రపంచప్రఖ్యాతి గాంచి తన సౌమనస్యమువలన నానాదేశీయ ప్రజల నలరఁజేసి, బూటకపు బిరుదులు మానవుల పరస్పర సామ్యమును ప్రకటించుఁ దనవంటి మహామహులకు రుచింపవని దనంతవచ్చిచేరిన ప్రభువు పదమును ధిరస్కరించి చాటి, మానవనామమున కర్హతనిచ్చు నుపకరణము సత్కార్యదీక్షయే యని తన జీవనమువలనఁ బ్రదర్శించి, యింగ్లాండు రాష్ట్రమునకును విక్టోరియా మహారాజ్ఞికిని అఖండ యశస్సును సంపాదించిపెట్టి, లోకమెల్లను హాహారావములు సెలంగ నస్తమించిన రాజనీతి పారంగతుఁ

డును సామాన్యజనస్వాతంత్ర్యసంస్థాపకుఁడును అగు మంత్రిసత్తముఁడు దివికేగిన తరువాత నెంతోకాల మాయుత్తమమిత్రుని సాంగత్యము వీడలేక వెడలెనో యన విక్టోరియా మహారాణి యచిరకాలములోనే 1901 సంవత్సరమున దన సుప్రసిద్ధ శాంతపరిపాలనమును వదలి దిగంతంబులకు వ్యాపించియుండిన కీర్తి పుంజంబులవలనఁ బామరులగు సర్వజనుల హృదయసీమలనుండి వెల్వఁడు దుఃఖ పరంపరల నురుమాడుచు వారి శుద్ధప్రేమానిలంబుల సర్వవ్యాపనముతో నాలింగింప స్థూలకాయంబు వదలి ప్రకృతితో సమ్మేళన మందెను.

జార్జియునరాజపదవి.

ఈమె మరణమువలన వేల్సు ప్రభువు సప్తమైడ్వర్డు చక్రవర్తి యయ్యెను. యార్కుప్రభువు కారన్‌వాల్ ప్రభువై తండ్రియనుమతిమీఁద మార్చి 16 వ తేది భార్యతోఁ గూడ ఆస్ట్రేలేసియాఁ జూచిరాఁబయలుదేరెను. అచ్చటతఁడు తద్దేశపుఁ బ్రథమ పార్లమెంటు సభ ననఁగా రాజకీయ సభను దెఱచెను. ప్రభ్వీ ప్రభువుల యాత్రభమణ కాలమువలన ఆస్ట్రేలేసియా న్యూజీలాండు, దక్షిణ ఆఫ్రికా, కనడా, దేశములయందలి బ్రిటిషు ప్రజలకు సంతోష ప్రేమలు గలిగెను. నవంబరు మాసము మొదటిదినమున జార్జిప్రభువును మేరీప్రభ్వియు నింగ్లాండు వచ్చిచేరిరి. ఎనిమిది దినములకుఁ దరువాత నెడ్వర్డు మహారాజు పుట్టిన దినమున, కారన్‌వాల్ ప్రభువును ప్రభ్వియు వేల్సురా

కొమరుఁడును రాకొమర్తెయు నను బిరుదులందిరి. ఈ బిరుదు లందుటయె సింహాసనమునకుఁ దామ యప్పటి రాజ్యారూఢు లకుఁ బిమ్మట హక్కుదారులని స్థాపించుకొనుట. కావుననె యీ బిరుదులనందు రాబిడ్డలకు దేశీయులందరు హర్షముతో నభివాదన మొనరింతురు. లండనునగర పౌరులు జార్జిమేరీల కిట్టి యభివాదనోత్సవము జరపినపుడు "ఆంగ్లేయులారా, మేలుకొనుఁడీ" అను శీర్షికతో జార్జి ప్రభువిచ్చిన యుపన్యాస మిప్పటికిని సుప్రసిద్ధమై యున్నది. నాఁటినుండి వేల్సు రాకొమరుఁడు దండ్రికిఁ గ్రమ క్రమముగ నెక్కుడు సహకారిగాఁ జొచ్చెను. 1902 వ సంవత్సరము వసంతకాలమంతయు రానున్న పట్టాభిషేకమహోత్సవమును గుఱించి జనులుత్సుకులయి యుండిరి. లగ్నమునకుఁ గొన్ని గంటల పూర్వ మెడ్వర్డు చక్రవర్తి యస్వస్థతనందెననియు రణచికిత్స యవసర మయ్యెననియు దుర్వార్త ప్రపంచము నావరించెను. ఉత్సవమునకు సర్వసిద్ధముగనుండిన లండనుప్రజ దీనివలన నెట్లు ప్రమాన్పడినదియు నాఁడటనుండిన వారేరును మఱవఁజాలరు. దిగ్భ్రమవాసిన తోడనె యానగరమునఁ జేయఁబడి యున్న ఏర్పాటు లెల్లయు నొక్క త్రుటికాలమున నాపివేయఁబడెను. బ్రిటిషుప్రజలును, నెడ్వర్డుచక్రవర్తి శాంతగుణము నెఱింగియున్న యితరదేశీయులును దుఃఖమున మునిఁగి పోయిరి. ఇట్లయ్యును నాతని విశేషానుజ్ఞల ననుసరించి కొన్ని కొన్ని

విందులు మాత్రము నిలుపఁబడలేదు. దైవానుగ్రహముచే స్వల్పకాలముననె ఎడ్వర్డు వ్యాధివిముక్తుఁడై బలమునంది యథావిధిగ మూర్ధాభిషిక్తుఁడయ్యెను. ఈకాలమెల్ల దల్లి మొదలుగాఁగల వారి దుఃఖము నాపుటయందును, పట్టాభిషేక మహోత్సవమునకు వచ్చిన రాజాధిరాజులకు సపర్యలు సలుపుటయందును వేల్సు రాకొమరుఁ డుద్యుక్తుఁ డయి యుండెను. 1902 వ సంవత్సరము డిశెంబరు నెల 20 వ తేది యితనికి మఱియొక కుమారుఁడు జన్మించెను. అతనికి 'జార్జ్ ఎడ్వర్డ్ అలెగ్జాండర్ ఎడ్మండు' అని పేరిడిరి.

జపానీయులయెడ ప్రీతి.

1904 వ సంవత్సరమున రుష్యా జపానువిగ్రహము జార్జి దృష్టినంతయు నాకర్షించెను. తాను నావికుఁడుగాన నీ విగ్రహమునఁ బ్రయోగింపఁబడు నూతన నావికా వ్యూహములఁ బరిశీలించి యానందమొంద వచ్చునని తలంచెను. ఆ యుద్ధమున నిరువాగుల వారి కార్యముల యుచితా నౌచిత్యములు విమర్శించుటకుఁగూడ నెడము లేకుండెను. ఆ బాల్యస్నేహితుఁడు రుష్యాజారగుటవలనను, జపానుపక్షమునందలి ప్రముఖులొక్క కొందఱు దన మిత్రులగుట వలనను నితనికి రెండు పక్షముల వారియందును సమాన గౌరవమే యుండెడిది. 'ఊర్ట్సెను' అను నావకుఁజేరిన నావికావిద్యార్థుల కితఁడు బహుమానములఁ బంచిపెట్టుచుండెను. అప్పుడితఁడు ''ఉత్తమ

నావికానాయకుఁడని లోకమున విరివిగ ప్రసిద్ధిఁగాంచిన యడ్మి రల్ టోగో యీ 'ఊర్సరు' పయిఁ బదునెనిమిది మాసములు పరిశ్రమ చేసినాఁడనుట ప్రతి 'ఊర్సరు' బాలుఁడును గౌరవముతో స్మరింపవలెను." అని నుడివెను. జపానునకు నావికా నాయకత్వమున నగ్రస్థానమును సంపాదించి పెట్టిన యడ్మిరల్ టోగోయింగ్లండునందలి యీ ఊర్సరునావలోఁ బని నేర్చుకొని యచ్చట నెల్లరకును గావలసిన వాఁడై నెగడినవాఁడు. ఇంగ్లాండుతో నిట్టి సంబంధము గలవాఁడు గావుననే జార్జిచక్రవర్తిగారికట జరగిన పట్టాభిషేక మహోత్సవమును దిలకింప నాతఁడాహూయమానుఁడయ్యెను. అడ్మిరల్ టోగో యెడలను, 'పోర్టు ఆర్థరును' రుష్యావారినుండి పట్టుకొనిన 'నోగీ' సేనాధిపతి యెడలను జార్జిచక్రవర్తి కత్యాదరముగలదు. వారి మూలముననను, నితరప్రముఖులతో సంభాషించుట వలనను, గ్రంథావలోకనమునను జార్జిచక్రవర్తియు మేరీచక్రవర్తినియు జపాను చీనాలను గూర్చి చక్కఁగ నెఱింగికొని యున్నారు.

హిందూదేశమునకు ప్రయాణము.

1905వ సంవత్సరమున మార్చి నెలలో జరగిన ఆంగ్లేయ రాజకీయసభయందు వేల్సుప్రభువును బ్రభ్వియు భరతవర్షమును దర్శించి వచ్చుటకై రు 3,00,000లు కర్చులకుగాను నుపయోగించుకొనవచ్చునని తీర్మానింపఁబడెను. జార్జిప్రభువు బొంబాయి గ్రామరక్షక సంఘమువారి సమ్మానపత్రికకు బదులు

చెప్పుటలో వ్యాఖ్యానించిన విధమున నతఁడీ దేశమునకు వచ్చుటకుఁ బూర్వమె యిద్దానిం గుఱించి శ్రద్ధఁజేసి చదువుకొని యుండెను. కాని గ్రంథస్థవర్ణనల వలన గ్రహించు జ్ఞానమునకును స్వయముగఁ బరిశీలించి విమర్శించి సంపాదించు జ్ఞానమునకును గడు దూరముగదా! జార్జిప్రభువు దమసామ్రాజ్యమునకు శిరోమణి యనఁదగు నీభరతఖండమును గన్నులారఁ జూచు వేడుకతో నా సంవత్సరము అక్టోబరునెల 19వ తేది యిలు వెడలి బయలు దేరెను. కన్నబిడ్డలను వెనుక విడనాడి ప్రయాణమునకుఁ దరలుట యేరికైనను గష్టమే. మేరీరాణి గారికిఁ గూడనట్టి భావము పొడమెను. కానియాయమ దన బిడ్డలు అలెగ్జాండ్రా మహారాణిగారి సంరక్షణలో నుందురను గొప్పనమ్మకము వలన వారినుండి కొంతకాలము వేరుపడవలసి యుండుటకు మనస్సును గుదుర్చుకొని భర్తతోఁ గూడ 'రినౌన్' అను ఓడనెక్కి ప్రయాణమాయెను. భార్యాభర్తలిరువురును బొంబాయికి వచ్చిచేరిరి. భారతపుత్రులచ్చట దమ ఈ భవిష్యత్పరిపాలకుల కొసఁగిన స్వాగతమును వర్ణింపవలవిగాదు. స్వాగత పత్రికకుఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చుటలో జార్జిప్రభు విట్లు పలికెను:—

" ..ముప్పది సంవత్సరముల క్రింద నొకనాఁడు నా ప్రియజనకుఁడగు చక్రవర్తి యీ ప్రాంతముననె నిలువఁబడి తన జీవితమునందు భరతఖండమును జూడవలెననుట

కలలయందుంగూడ దలపెట్టుచుండెనని వక్కాణించుచుండెను. నేనును నాభార్యయు నట్టియూహలతోడనె యుంటిమి. మీరును మీసహకారులును ఈమా తలపోతల నింత జయప్రదముగఁ దీర్చినందులకు మేము మీకెంతయుఁ గృతజ్ఞులము. తండ్రిగారి వలెనే మేమును నడచుకొనుటలో వారిచేఁ బ్రారంభింపఁబడిన యాచారమును నెఱవేర్చిన వారమగుచున్నారము. ఆయాచారము దరతరముగఁ బూర్తిసేయఁ బడుచునేయుండుఁ గాక యని మాయాశయము. నేనును రాకొమరితెయుఁ బూనుకొనిన యీభ్రమణముల నొక్క లోపముండక మానదు. ప్రతివస్తువును జూచుటకును, గౌరవమొసర్చు ప్రతివ్యక్తికిని మాకృతజ్ఞత సూచించుటకును మాకు కాలముచాలదు. ఏరి స్మరణము మనకెల్లరకును ప్రేమావహమో అట్టి మీ మొదటి మహారాజి యగు నాయవ్వనుండియు నా తండ్రినుండియు భరతవర్షము నెడను భారతీయుల యెడను ప్రేమ వంశపరంపరగ వచ్చియున్నది. నాచిన్నతనమునుండి భరతవర్షమనిన దయ, భక్తి మర్యాద, స్థైర్యము అను నీ సద్గుణములకుఁ బర్యాయపదమని యెన్నుకొనుచున్నాఁడను. ముందు కొద్దిమాసముల లోపలన నాయనుభవములవలన నీప్రథమభావములు బలపడఁగలవని నమ్ముచున్నాను. భారతీయుల యెడ సానుభూతియుఁ బ్రేమయు గల వారమగుటయే గాక వారి కొఱంతల యందును కామ్యాములయందును నెక్కుడు పరిచయముతో సంబంధముగలుగఁ

జేసికొని దైవనియోగముచే భరతవర్షపు క్షేమమును సం దలిప్రజలసౌఖ్యమును ననెడి ఏకపరిణామమునకై పాటుపడు ప్రజ లతో బ్రిటిషువారనక భారతీయులనక రాజకీయోద్యోగుల నక పరులనక సర్వజాతుల సర్వశాఖల వారితో స్నేహ మల వడఁ జేసికొనవలెనను నదే మా యిరువురి యాశయమయి యున్నది....”

ఇట్టి యుత్కృష్ట వాక్యములకు భారతీయు లలరి రని వేరుగఁ జెప్పవలెనా? ఇట్టి సౌమనస్యముగల ప్రభువు నెడవారికిఁ గృతజ్ఞత యపారమనిన యొకవింతయా! వేల్సు రాకొమరుఁ డును రాకొమరితయు బొంబాయి నదలి భరతఖండమునఁ బ్రయాణమై పోయిన మార్గమునంతయు నిట విస్తరించి వ్రాయఁ బనిలేదు. వీరి విహారమును గుఱించి సాధ్యమగు నంత సంగ్రహముగ జార్జి రాకొమరుఁడు గిల్డుహాలు భవనమున ఉపన్యసించిన వాక్యములతోడనె వర్ణించెదము.

హిందూదేశ విహారము.

“నవంబరు నెల 9వ తేది బొంబాయి నగరమున స్వాగత మందినది మొదలు మార్చి నెల 19వ తేది కరాచిరేవునందు నింగ్లాండు ముఖమయి యోడ నెక్కుపఱకు విహరించినస్థలము లలో నెల్లమాకు ప్రజలు గనుపఱచిన గౌరవమును ప్రేమయును నపారములు. అవిమాకు హృదయంగమము లయియున్నవి. మేమెప్పుడును మఱువఁజాలము....మేము వెళ్లినచోట్ల నెల్లయు

వీధులు చక్కగ నలంకరింపఁ బడి జనులు గుంపులు గుంపులుగ మనోహరమగు నుడుపులు ధరించి మమ్ము నెదుర్కొను చుండినను, కొన్ని భాగములందు క్షామమువలనఁ బీడింపఁబడి దరిద్రులై కష్టము లందుచుండిన దురదృష్టులను మేము మఱువ లేదు. నేను గ్వాలియరునందు దుర్భిక్షమువాతఁ బడకుండ సంరక్షింపఁబడు చుండిన 6000 జనమును పురుషులు స్త్రీలుబిడ్డలను నొక్కయెడఁ జూచుటతటస్థించెను. ఆగంగమును గాంచుట దుఃఖకరముగనే యుండెనుగాని, యాబీదలను గాపాడుటకుఁ జేయఁబడియుండిన సంపూర్ణప్రయత్నములఁ జూచిన నాకు సంతోషముగలిగెను. సామంతరాజుల రాష్ట్రములను జూచుట మా యనుభవములలో ముఖ్యతమముగను, నెక్కుడానందదాయిగను గణింపఁ బడవ లెను. ఆనూప్రభువులును వారివారి ప్రజలును మిక్కిలి యుత్సాహముతోడను గౌరవము తోడను మమ్మును సత్కరించిరి.... కొద్దిపాటి యనుభవముతో నామనస్సున భరత వర్షమును గుఱించి నిలచిన భావములను నుడువుచున్నాను. భరతవర్షము నొక్కదేశముగఁ బరిగణింపఁ గూడదు. అది రుష్యాదక్కఁ దక్కిన యైరోపాఖండమునకు సమానమగు విస్తీర్ణముగల ఖండము. జాతిమతభాషలచే భిన్నులగు పెక్కుతెగల జనులు మొత్తమునకు 300, 000, 007 ఆఖండమున నివసించుచున్నారు. దాని యపరిమితవిస్తీర్ణమును, అద్భుత తేజంబును, మారుచుండెడి శీతోష్ణ స్థితియు, అందలి విస్తారమగు నెడారు

లును, హిమాచ్ఛాదిత శిఖరములును, సుందరమగు నడవు లును, మహానదులును, ప్రాచీన శిల్పికా వైచిత్ర్యములును, పురాతన గాథలును నాకాశ్చర్యమును బుట్టించెను. భారతీయులు మిక్కిలి యోర్పు గలవారనియు, జీవనమున నాడంబరము లేనివారనియు, రాజభక్తిపరులనియు, దైవభక్తి పూర్ణులనియు నాకు దృఢమగు నమ్మకము కలిగినది. మన పరిపాలన న్యాయపరిపాలనయనియు ధర్మపరిపాలన యనియు వారు విశ్వసించిరనినే నెఱుంగఁ గలిగితిని.

"నేనుజూచిన విషయములను బట్టియు, వినినసంగతులను బట్టియుమనము రాజ్యకార్య నిర్వహణమున జనులయెడ నెక్కుడు సానుభూతి గనుపఱుపఁ గడంగినచో భారత వర్షము నేలుట మనకింకను మిక్కిలి సులభముగా గలదని తీర్మానించి తిరవల సినవాఁడనై యున్నాను.

"అట్టి సానుభూతికి నెల్లప్పుడును జనులు గొల్లలుగ నిజమగుఁ గృతజ్ఞతఁ జూపుదురని నేను నిశ్చయముగఁ జెప్పఁగలను... పూర్వదేశములకు సహజమగు నిర్మలాకాశము ఛత్రముగఁ దరలివచ్చి నానావర్ణ వస్త్రములు ధరించిన సర్వజాతిజనులును బొంబాయిలో కరాస్ఫాలనాది శుభచిహ్నములతో నాకొసంగిన స్వాగతమును చిత్రించుటకు నాకు శక్తి యుండిన బాగుండునేయని మనసు ఉవ్విళ్లూరు చున్నది. కాని

ఖైబరు కనుమ.

ఉష్ణభూమియగు బొంబయినుండి నాభావములు కటిక చలిసీమ యగు ఖైబరు కనుమ ప్రాంతములకుఁ బరువెత్తుచున్నవి... అచ్చటఁ జరిత్రయందుఁ బ్రసిద్ధమగు 'ఆలీమసీజిదు' గలదు. అచ్చటికిఁ జుట్టుముట్టు నధికారమువహించు ఖానులు దమ మందల లో నుండి యేరిన పొట్టేళ్ళను, మంచి తేనెను గానుకగాఁ గొని వచ్చిరి. ఇట్టి యాటవికములును, స్వల్ప నాగరికతా సూచకములును నగు ప్రదేశములకునుఁ గళాకౌశలమునకు ముకురములు పోలి ప్రాచీన వైభవమును వెల్లడించు శిథిలభవనముల కిరవు లై శోభిల్లు ఢిల్లీయాగ్రాలకును దారతమ్యముఁ బరిశీలించిన నెంత మనోరంజకముగనుండునోగదా. అటనుండి మేము గ్వాలియరుకును, కాశికిని దరలితిమి. లోకమున మరెచ్చటను సాధ్యముగాని సందర్భము లచ్చట మాకు సమకూరెను. చిత్రవిచిత్రములగు రంగువస్త్రములు తొడుగుకొని ఐరోపాఖండము నందలి మధ్యకాలపు (క్రీ॥ శ॥ 14, 15, 16 శతాబ్దములు) సైనికులను స్మరణకుఁదెచ్చు పార్శ్వవర్తులు బారులు బారులుగఁ జుట్టినడువ విలువఁగల యంబారులచే నలంకరింపఁబడిన యేనుఁగులపై నెక్కించి మమ్మును బట్టణములలోనికిఁ బిలుచుకొని పోయిరి....క్రొత్త సంవత్సరము పుట్టు నప్పటికి మేము మనసామ్రాజ్యమున రెండవ నగరమైన కలకత్తాయందుంటిమి. తగినంత కాలము లేదుగాని లేనిచో జాతి విషయమునను, సాంఘికాచార విషయములను,

భరతవర్షమునుండి మిక్కిలి భిన్నమయిన బర్మాను గుఱించియు, రంగూనునందలి సువర్ణాలయమును గుఱించియు, మండలే పట్టణమందలి దర్శనీయవస్తువులనుగుఱించియు, ఐరావతిపయి మేము

బోలన్ కనుమ.

మూఁడు దినములు గాంచిన యనుభవములను గురించియు నుపన్యసింపవలెనను కోరిక కలదు. అయిన నిది యదను కాదు. మనము మద్రాసు వైపునకుఁ బోవలసియున్నది. ఆనగరము

మనసామ్రాజ్య స్థాపనచరిత్రమున నెక్కుడు సంబంధము గలది.*
అచ్చటినుండి దక్షిణ ఇండియా యందలి యుష్ణభూములను
దాటి యుత్తరాభిముఖులమయి పవిత్రక్షేత్రమయి హిందూ
మతమునకు రాజధాని యనఁదగి పుణ్యనదికిని ప్రసిద్ధదేవాలయ
ములకును నావాసమయిన వారణాసింగడచి మరల కటికచలికిని
మంచునకును బుట్టి నిల్లయిన క్వెట్టా ప్రదేశమును జొచ్చితిమి.
దానిని వదలి బోలనుకనుమ ద్వారా నత్యద్భుతమగు రైలుమార్గ
మున సముద్రతీరమునకు 5500 అడుగుల పైనుండి దిగి సింధు
మండలములోని తీక్ష్ణాతపమున కాకరమగు మైదానములను
దరించి కరాచీ కేన్రు చేరితిమి" అని జార్జి రాకొమరుఁడు ఇంగ్లాండు
చేరిన తరువాత గిల్డుహాలుభవనమున నుడివెను.

ఇతని వాక్యములన్నియు మనము సంతోషముతో
జ్ఞాపకముంచుకొనఁదగినవే. అందులోఁ గ్రిందగీతలు వేయఁ
బడిన భాగము మనచక్రవర్తిగారి హృదయస్థ ప్రేమను
వెల్లడించుచున్నది గావున నది మనకు సర్వకాలముల యం
దును స్మరణీయము. "నేను జూచిన విషయములను బట్టి
యు వినిన సంగతులను బట్టియు మనము రాజ్య కార్యనిర్వ
హణమున జనులయెడ నెక్కుడు సానుభూతిగనుపఱుపఁ గడం
గినచో" యను పదములు జార్జి ప్రభువుగారు భారతవర్షమును

* తూర్పుతీరమున నాంగ్లేయుల మొదటి స్థానములలో నిది యొకటి.
యని చక్రవర్తి గారిభావము.

గుఱించి యెన్నియో విషయముల నెఱింగికొని యుండిరనుట విశదపఱుచుచున్నవి.

పత్రికా ప్రతినిధికి దర్శన మొసంగుట.

మనదేశము నందలి పత్రికలలోనెల్ల పత్రికయని పేరుఁ గాంచిన అమృత బజారు పత్రికను మన ప్రభువు విశువక చదువుచుండెడి వాఁడఁట. నిర్భయముగ నధికారుల లోప ములను ఖండించుటకుఁ బ్రసిద్ధినొందిన యీపత్రికను జదువు చుండుటయేకాక, తాను కలకత్తాకుఁబోయి యుండిన సమయ మున నీపత్రికాప్రతినిధికి దర్శనమిచ్చి యతనితో సంభాషిం చెను. ఎప్పుడును నధికారులవలన సందేహముచేఁ జూడఁబడుచు వచ్చిన యీప్రతినిధిగారికి యువరాజుగారు దయతో స్వాగత మిచ్చినపు డతని మనస్సు కరగి కన్నులనుండి జారఁదొడంగెనో నాఁగసంతోషాశ్రు లుబుక పొరలెను. కృతజ్ఞతావాక్యము లొక్కొంటి నొక్కటి యొరసికొని రాఁబ్రయత్నించి కంఠమునఁ బెనఁగుచుండెనో యన నాతని స్వనము కంపమందెను. ఇట్టి సందర్భముల నతఁడు జార్జి రాకొమరునితో "ప్రభుపుంగవా! చిత్తగింపుము. క్షుద్రుఁడనైన నాకుఁ దమ యీదర్శనమువలన మహాగౌరవ మలవడినది. ఇద్దానిని నేనెల్లప్పుడును గృతజ్ఞత తో జ్ఞాపకముంచుకొనియెదను. భవిష్యత్తున మాకు చక్రవర్తి కాఁగల తమ యెదుటనున్నాఁడనుగాన, భరతవర్షము దుస్థితి యందున్నదనిచెప్ప సెలవు వేడుచున్నాఁడను. తమరు మున్ను

మాకుపరిచితులగుచున్నరుగాన నీదేశము దమసంరక్షణకుఁ బాత్ర మనివక్కాణింపనింపు. దయయుంచుఁడు. భారతీయుల మఱవఁ బోకుఁడు. ఇగ్లాండునందలి నాలుగుకోట్ల బలె వీరును తమప్రజలేయనునది జ్ఞాపకముంచుకొనుఁడు. వీరికి వలయు విషయములలో ముఖ్యతమము పరిపాలకుల నిర్మలసానుభూతి" యని మోకారించి నిలచి ముకిళితకరకమలుండయి విన్నవించెను. ఈ పదములు జార్జిప్రభువు మనస్సునాకర్షించె ననుటకు సందియము లేదు. వెంటనే యతఁడు పత్రికా ప్రతినిధిని దయారసపూరిత వాక్యములతో లేవఁజేసి "నిన్నుగాంచుటచే నాకు మిక్కిలి యానందము గలిగినది. భారతీయుల మఱవకుందునని యభయమియ్య మనుచున్నాఁడవు. సరి. నే నెప్పుడును వారిని మఱవను. మఱవఁజాలను. ఎల్లప్పుడును జ్ఞాపకముంచు కొనుటయే కాక దేశీయులు నాకొసంగిన యత్యుత్తమ స్వాగతముచే నేనెంతయలరినదియుఁ దప్పక నాతండ్రిగారి కెఱుక పఱచెదను. మీయెడనింకను నెక్కుడు సానుభూతిఁ గనుపఱచుట గర్తవ్యమని నా తండ్రిగారితోఁ జెప్పుట నాకు సంతస మీను ధర్మము. భరతవర్షమును గుఱించి నామనస్సున నిశ్చల భావములు నెలకొని యున్నవి" యని ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

ఇంగ్లండు నందలి కతులు.

జార్జిప్రభువీ విధమున భారతీయుల నిరాశనుడిపి వారిమనముల నుల్లాసమునించి యింగ్లాండునకుఁ బయనమయి పోయి

1906న సంవత్సరము మే నెల 1 వ తేది యిలు సేరెను. ఇంగ్లాండున రాజ్యాంగము నడుపుచున్నట్టి మంత్రిమండలము (Cabinet) 1905 మొదలు 1908లోపల రెండు మారులు మారుట తటస్థించెను. ఆ దేశమున మంత్రులు జనప్రతినిధిసభ (House of commons.) లో నుండి యెన్నికొనఁబడు చుండుటచేతను, ప్రతినిధి సభకు సభ్యులను ప్రజలే నిర్వాచించుటవలనను మంత్రులు మారుట యనిన సర్వరాజ్యాంగాధికారులును మారుటయే యగు, ప్రజలు దమహక్కుల ననుసరించి నూతనముగ ప్రతినిధి సభను నిర్వచించుచుండే యగు చున్నది. ఇట్టిమార్పులుగలుగు కాలమునం దట స్థించు విశేషాంశములన్నియు జార్జిప్రభువు ఇంగ్లాండున నున్నను లేకున్నను గూడ మిక్కిలి శ్రద్ధతో గమనించుచుండెను. 1908 వ సంవత్సరమున నితఁడు కనడాకు మరల దర్శనమిచ్చి రా వెడ లెను. అచ్చట నీతని యొక్కయు రా కొమారితె మేరీయొక్కయు విగ్రహములతో తపాలాబిళ్లలు అచ్చువేయఁ బడియెను. వీరి జ్ఞాపకార్థమయి పతకముల చ్చొ్ద్రింపఁబడిపంచిపెట్టఁబడెను.

1910 వ సంవత్సరమున నింగ్లాండు ప్రభువుల సభవారు (House of Lords.) జనప్రతినిధి సభ వారిచే సిద్ధపఱుపఁబడిన బడ్జెట్టు బిల్లును అనఁగా ముందు సంవత్సరపు ఆదాయవ్యయ పట్టికను త్రోసివేసిరి. దానివలన రెండు సభలవారికిని భేదములు గలిగి యప్పటి మంత్రిమండలమువారు రాజునుమతి పొంది పార్లమెంటు కూడుటను నిలిపి ప్రజలను వేరొక ప్రతినిధి సభ నేరుకొనుఁడనిరి.

ఇంగ్లాండున బహుకాలముగ రాజకీయ కక్షులు రెండుగలవు. లిబరలుల కక్షయొకటి. వీరెప్పుడును సంస్కార పక్షమువారు. కాంసర్వేటివుల కక్ష రెండవది. వీరు సర్వ సాధారణముగఁ బూర్వ పద్ధతుల విడచువారుగారు. పార్లమెంటు సభయందు, అందుముఖ్యముగఁ బ్రతినిధి సభయందు, రెండు తెగలవారును నుందురు. కాని ఏతెగవారి సంఖ్యయెక్కుడుగ నుండునో ఆ తెగ సభ్యులనుండియె మంత్రులను రాజెన్నుకొన వలయును. వీరె రాజ్యకార్య నిర్వాహకులు. కావున వీరి కక్షయె తత్కాలమునకు నధికార కక్ష. 1910 వసంవత్సర మునకుఁ బూర్వము లిబరలులే నధికార కక్షగ నుండిరి. ఆ సంవత్సరమున నడచిన నిర్వాచనమునఁ గూడ వీరె యధికార కక్షయయిరి. అయినను వీరి సంఖ్యమాత్రము మొదటి కంటెఁ దక్కువయయి యుండెను. ప్రజాప్రతినిధుల సభకును ప్రభువుల సభకును గల పరస్పర సంబంధమును గుఱించి వివాదములు ప్రారంభమగుట వలన రాజునకును నతని సాహాయ్యులకును మనోవ్యథ గలుగఁ జొచ్చెను. ఎడ్వర్డు చక్ర వర్తి యప్పుడు కొంత జబ్బు పడియుండెను. అట్లుండియు 1910 వసంవత్సరము ఫిబ్రవరినెలలో నతఁడు పార్లమెంటు సభ ం దెఱ చెను. అదియె యాతని కడపటి రాజకీయ కార్యమయి పరిణ మించెను. మేనెల 5 వ తేది యతఁడు మిక్కిలి యెక్కుడగు ఋజచే బాధింపఁ బడుచున్నాఁడనువార్త బయట వెడలెను.

రెండవనాఁడర్ధ రాత్రముననామహామహుఁడు పరలోక ప్రాప్తిఁ జెందెను. రాజ్యాంగ కార్యములు చక్రవర్తి కొఱకైనను నిలువఁ జాలవుగదా! తండ్రి మరణమందిన కొన్నిగంటలలోపు గనే జార్జి రాకొమరుఁడు రాజును చక్రవర్తియునయి యాలో చన సభాభవనమునకు స్వారివెడలవలసిన వాఁడాయెను. యధా విధిగ నెడ్వర్డు చక్రవర్తి కుత్తరక్రియలు జరిగెను. సంవత్సర కాలము శోకచిహ్నములతో సర్వ కార్యములును నడుపఁ బడెను. 1911వ సంవత్సరము జూన్ నెల 22వ తేది ఇంగ్లాండున పంచమజార్జి చక్రవర్తికిని మేరీ చక్రవర్తినికిని పట్టాభిషేక మహోత్సవము జరిగెను. అదే సంవత్సరము వీ రిరువురును డిశెంబరు మాసమున భరతవర్షమునకుఁ దరలి వచ్చి భారతీ యుల నెల్లర సంతోషాంబుధి నోలలాడఁజేయుచు ప్రాచీన చక్ర వర్తులంబలె పురాణ ప్రసిద్ధంబగు ఢిల్లీనగరమున సామ్రాజ్య పట్టభద్రులయిరి. ఆమహోత్సవమును ముందు దర్బారుల విషయమయి వ్రాయు ప్రకరణములో వర్ణింతుము. ఆ సమ యమున విచ్చేసిన కొందఱు సామంతరాజులను గుఱించియు వారి రాజ్యములను గుఱించియు రాఁబోవు ప్రకరణములలోఁ దెల్పెదము.

ఢిల్లీ దర్బారు.

3. హైదరాబాదు సంస్థానము.

నాలుగవ ప్రకరణము.

హైదరాబాదుసంస్థానము.

నైసర్గికస్వరూపము.

భరతవర్షమున నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమునకుఁ లోఁబడి యుండు సామంతసంస్థానములలో నైజాముగారి హైదరాబాదు సంస్థానము విస్తీర్ణమున నేమి, జనసంఖ్యయందేమి, ఆదాయంబు ననేమి, చారిత్రిక ప్రాముఖ్యమున నేమి మొదటిదిగ గణింపఁబడు చున్నది. దర్బారు లన్నిటియందును భారతీయ సామంతులలో మొదటిస్థానము నైజాముగారిదిగనే యంగీకరింపఁబడుచున్నది. కావున నీసంస్థానచరిత్రమును మున్ముున్న లిఖింపఁగడఁగితిమి. దక్కన్ ఉచ్చ భూప్రదేశమున నెక్కుడుభాగ మీ హైదరాబాదు సంస్థానము. దీని కుత్తరమున విహారము, మధ్యపరగణాలును, వాయవ్యమున బొంబాయి రాజధానిలోని ఖాందేష్ జిల్లాయును, దక్షిణమున కృష్ణా తుంగభద్రానదులును, పశ్చిమమున బొంబాయి రాజధానిలోని అహమ్మదునగరము షోలా

పురము, బీజపురము, ధార్వాడు, జిల్లాలును తూర్పున కృష్ణా జిల్లాయును, వరదా గోదావరీ నదులును ఎల్లలు. దీని వైశాల్యము 82, 698 చదరపు మైళ్లు. ఈసంస్థానమును భూసారమున నేమి జన విశేషముననేమి రెండు సమభాగములుగ భాగింపవచ్చును. గోదావరీ మంజీరా నదు లీరెండు భాగములకును సరిహద్దులు. ఈ సరిహద్దుల కుత్తరభాగము నల్లరేగడిభూమి. గోధుమలును ప్రత్తియు నట పండును. మహారాష్ట్రము కన్నడము భాషలు. ఈసరిహద్దులకు దక్షిణభాగము తెలుఁగుదేశము. భూమి గులుకరాతితో మిశ్రమము. నేలలో నీళ్లు ఇంకుటకు వీలు లేదు. కావుననే యీభాగమున చెరువులు మున్నగు జలాశయములు మెండు. వరిపంట సామాన్యము. బాలఘాటు కొండలు, సహ్యాద్రులు, జాల్నాగుట్టలు ఈ సంస్థానమున ముఖ్య పర్వత పంక్తులు. గోదావరి కృష్ణ, తుంగభద్ర, పూర్ణ, మంజీర, భీమ, వైన గంగ, మానేరు ముఖ్యనదులు. మూసి, వింది, మునేరు మొదలగు కొన్ని ఉపనదులును గలవు. ఈసంస్థాన భూగర్భమున వజ్రములు, బంగారు, రాక్షసబొగ్గు బయలువెడలినవి. మంచి ఇనుముకూడఁ గాన్పించుచున్నది. ఈసీమలో దట్టమగు నడవులును ననేకములు గలవు. పులులు ఏనుఁగులు మున్నగు మృగములును చిత్రవిచిత్ర వర్ణములతో నొప్పు పక్షులును లెక్కకుమీరి యీయడవుల నలంకరించుచుండును.

ఈరీతి నీ సంస్థానమున నుత్తమ సంపదకు వలయు విషయము లెల్లయు గలవు. కావుననె నీసంస్థానముచే నాక్రమింపఁబడియుండు భూభాగము బహుకాలముగఁ జరిత్ర యందు ప్రఖ్యాతి గాంచుచు వచ్చుచున్నది. దీని తూర్పుదక్షిణ భాగములు నిశ్చయమగు చరిత్రప్రారంభ మగుటకు మున్ను ద్రావిడజాతులవారి స్వాధీనమున నుండెను. ద్రావిడభాషలు మాటలాడు జాతులలో నాంధ్రజాతి యిప్పటికిని తక్కినజాతుల కంటె నెక్కుడు జనసంఖ్య గలదయి యున్నది. ఈసంస్థానము నందు మధ్యభాగమగు దక్షిణాపథమును (దక్కను) రామాయణ మహాభారత కర్తలు పేర్కొని యున్నారు. శ్రీరాముని కిష్కింధానగరము ఆనెగొంది విజయనగరములనుట ఇప్పుడందఱకును దెలిసిన సంగతియేగదా! ఆర్యులు దక్షిణాపథము నెప్పుడు లోఁబఱచుకొని నదియు నిష్కర్షగఁ జెప్పుటకు వీలులేదు గాని, క్రీ. పూ. 272-231 వఱకును నేలిన యశోకుని కాలమున నాతని రాజ్యము మాత్రము విహారమును, ఈ సంస్థానములోని పూర్వోత్తరభాగములను గూడ నావరించియుండెను. ఔరంగాబాదు జిల్లాలో గోదావరీ తీరముననుండు పైఠణు సీమయందలి పిఠెనికులు అశోకునిచే జయింపఁబడిన జాతులలో నొకరని యాతని శాసనముల వలనఁ గానవచ్చుచున్నది. [1]బౌద్ధరాజులకుఁ దరువాత నీసంస్థాన భూభాగముపై నధికారము వహించినవా

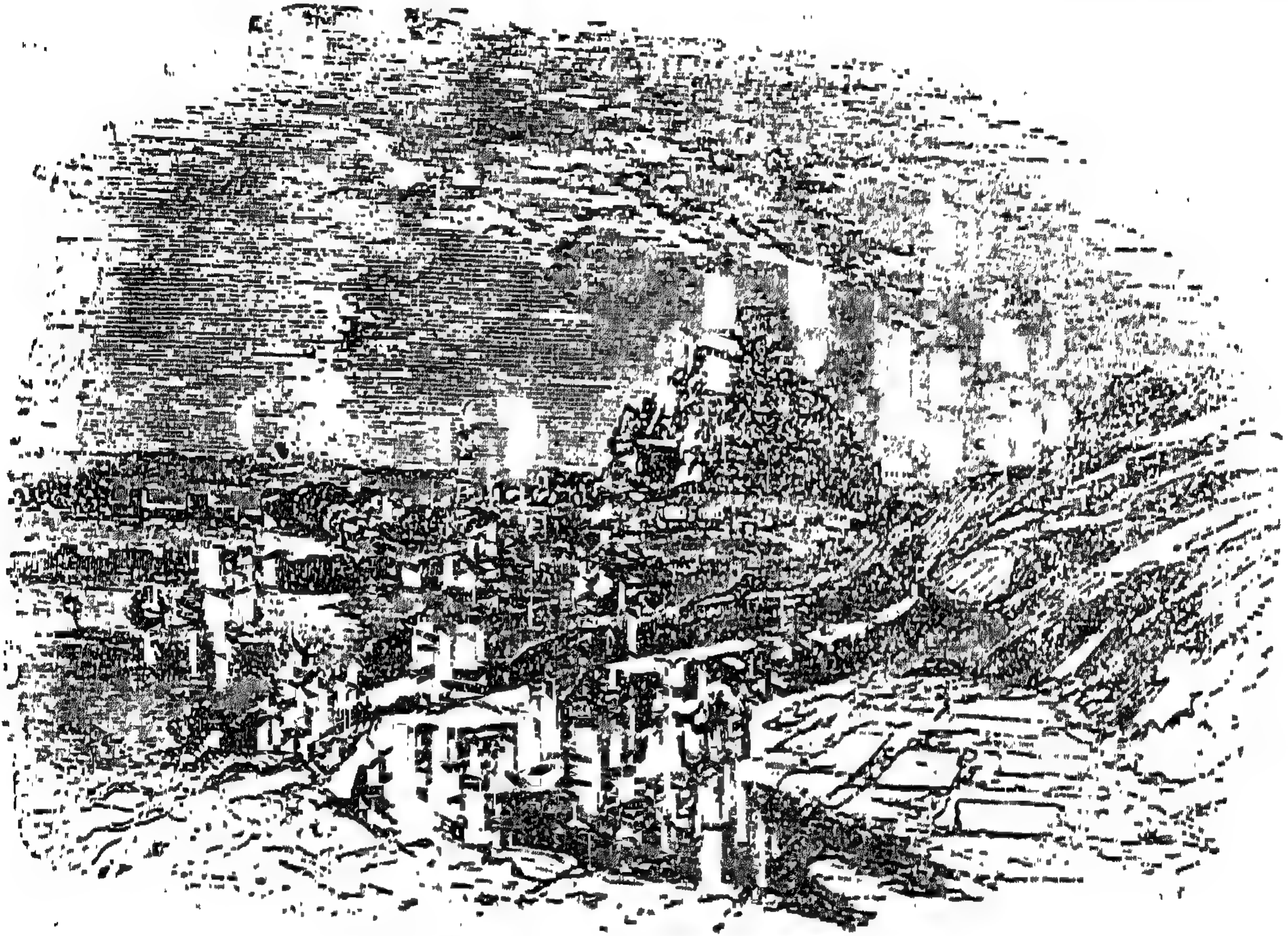
1. అశోకుని శిలాశాసనము 5

రాంధ్రులు. అశోకుని శాసనములలో వీరిపేరు గానవచ్చు చున్నది.[1] గాని వీరుబలవంతులయినది క్రీ॥ పూ॥ 220 వ సంవత్సర ప్రాంతములనె. కృష్ణాడెల్టాలో నుండి తమ యధికారము ను గ్రమక్రమముగ వర్తింపఁజేయుచు వీరుదమసామ్రాజ్యమును నాసికము వఱకును వ్యాపింపఁ జేసిరి. క్రీస్తుశకము మొదటి శతాబ్దమునకు వీరు శాక్యులకును,పల్లవులకును,మాళవఘూర్జర ములలో నివసించుచుండిన యవనులకును, ప్రతిస్పర్థులుగఁ గను పించుచున్నారు. క్రీ॥ శ॥ 138 లో రెండవపులమాయి రాజ్య మునకు వచ్చెను. అతఁడు పశ్చిమ క్షేత్రపుఁడగు రుద్రదమనుని బిడ్డను పెండ్లాడెను. మామగారితో పోరుటలో రెండవపులు మాయి తనరాజ్యములోఁ బశ్చిమభాగమును గోలుపోయెను. మఱియొక శతాబ్దములోపల నాంధ్రసంతతియే యంతరించెను. అందులకుఁగారణము బహుశః పల్లవరాజుల ప్రవృద్ధియే యై యుండును. వీరు మొదట కృష్ణానదికి దక్షిణభాగమున రాజ్య మేలుచుండి,మెల్లమెలఁగ హైదరాబాదు ప్రాంతముల వఱకును వ్యాపించిరి. ఆంధ్రులకు తరువాత హైదరాబాదు సంస్థాన ముండు భూప్రదేశము నేలినవారిలో సుప్రసిద్ధులు చాళుక్యులు. వీరు క్రీ. శ. 550 ప్రాంతమున విజాపురము జిల్లాలోఁ గాను పించి, పూర్వ పశ్చిమదిగ్భాగములకుఁ దమ యధికారమును వ్యాపింపఁ జేసి, కల్యాణి రాజధాని చేసికొని రాజ్యమును

1. అశోకునిశిలాశాసనము. 13

స్థాపించిరి. క్రీ॥ శ॥ 608 మొదలు 642 వఱకును రెండవపులికేశి యనువాఁడు ఇంచుమించుగ నర్మదానదికి దక్షిణమున నుండు ద్వీపకల్పమునంతయు నేలెను. ఈపగిది మహాబలవంతులయి చాళుక్యులు రాజ్యమేలి నంతకాలమును వారికిని పల్లవులకును, విడువరాని యుద్ధము జరుగుచునేయుండెను. కావున చాళుక్యులు దక్షిణహిందూస్థానములో విశేషభాగ మేలుచుండినను వారి రాజ్య పరిమితి మాత్రము క్షణక్షణమును మారుచుండెను. చాళుక్యులను గొంతకాలమునకుఁ దరువాత రాష్ట్రకూటులు లోఁబఱచుకొనిరి గాని, మఱల చాళుక్యులు క్రీ॥ శ॥ 973 లో నధికారమునకు వచ్చి రెండు శతాబ్దములు చోళరాజులతోడను,ద్వారసముద్ర రాజులతోడను హోరాహోరిగఁ బోరుచుఁ దమపదవిని నిలుపుకొనిరి. 1189 వ సంవత్సరప్రాంతమున చాళుక్యబల మస్తమించెను. యాదవులును హొయిసలలును ప్రభుత్వమున కెక్కిరి.యాదవుల రాజధాని దేవగిరి యయ్యెను. దక్కనున నధికారము వహించిన హిందూవంశములలో యాదవవంశము కడపటిది. విజయనగర సామ్రాజ్యము దరువాత ప్రతిష్ఠాపింపఁబడెనుగాని దాని యధికారమంతయు కృష్ణకు దక్షిణభాగముననె వ్యాపించి యుండుటంబట్టి దక్కనున గడపటి హిందూసంతతిరాజులు యాదవులే యనుటలో నేమియు దప్పుండదు.

దక్షిణాపథము మీఁదికి దృష్టిసారించిన మహమ్మదీయ ప్రభువులలో మొదటివాఁడు అల్లాయుద్దీను. అతఁడు 1295 వ సంవత్సరమున, ఫెరిస్తా వ్రాతల ననుసరించి, యాప్రదేశమున కంతయు రాజయి పరిపాలించుచుండిన యాదవవంశజుఁడగు

దేవగిరి దుర్గము.

రామదేవుని పైకి దాడివెడలెను. ఇతని రాజధాని దేవగిరి. అల్లాయుద్దీను దేవగిరిని గొల్లకొట్టెను. ఇట్లు ప్రారంభమయిన మహమ్మదీయ దిగ్విజయము దేవగిరితో నిలువలేదు. క్రమక్రమముగ దక్షిణాత్యరాజులెల్లరును మహమ్మదీయులకు లోఁబడవలసినవారైరి. 1325 లో మహమ్మదు తుఘ్లకు నధికారము క్రిందికి దక్షిణాపథమంతయు వచ్చిచేరి యుండెను. కాని యతని క్రౌర్యము వలన యాతని సామ్రాజ్యమునకు ముప్పువాటిల్లెను. అతఁడు

ఘూర్జరమును (Gujerat.) జయించి లోఁబఱచుకొనఁగా నప్పా డచ్చటి ప్రజ లనేకులు దక్షిణాపథమునకు వచ్చి నిలచియుండిన మొగలాయీల యండఁ జేరిరి. అది చూచి యోర్వలేక తుఘ్లుకు, శరణనినవారికి శరణమిచ్చిన తన సామంతులనే చెఱ వెట్టెను. ఇంతియెకాక, ఢిల్లీనుండి తనరాజధానిని తాను దౌల తాబాదని పేరిడిన దేవగిరికి మార్చెను. జనులందఱును మొఱ పెట్ట సాగిరి. అప్పుడితఁడు మిక్కిలి క్రూరకార్యములకుఁ గడం గెను. ఒక పర్యాయము రాజధాని మార్చుటతోఁ దృప్తినొం దక పౌరులెల్లయు దేవగిరిచేరిన తరువాత మరల వారిని ఢిల్లీకి నడువుఁడనియెను. ఈకారణములఁబట్టి తిరుగు బాటులు పుట్టెను. చక్రవర్తి సేనలొక రిద్దఱి నాపఁ గల్గెను గాని యల్లరు లెక్కు డయి హుసేను ఖానుఁడను ప్రబలవిరోధి యెదుర్కొను నప్పటి కివి విఱిసిపోయెను. సైన్యాధిపతి యోడిపోయి నిహతుఁడ య్యెను. అంత హుసేనుఖాను "సుల్తాన్ అల్లాఉద్దీన్ హు సేనుఖాన్ గంగోబహామని" యను బిరుదులతో బహామనీరాజ్య మును 1347 లో స్థాపించెను.

బహామనీరాజ్యములు.

గుల్బర్గ మీరాజ్యమునకు మొదట రాజధాని. 1434 లో అహమ్మదాబాదు రాజధానియాయెను. రానురాను బహామనీ రాజసంతతివారు బలహీనులుగాఁ జొచ్చిరి. వారి పటుత్వము తప్పినందున వారికి లోఁబడి ప్రవర్తించి శక్తిగాంచిన బలవంతు

లగు ప్రభువు లచ్చటచ్చట స్వాతంత్ర్యము ప్రకటించిరి. అట్లగుట 1512 వ సంవత్సరములోపల నైదుస్వతంత్ర సంస్థానము లేర్పడెను. అందు గోలకొండ కడపటిది.

దీనికి మొదటిరాజు కుతుబ్‌షాహ. ఇతని సంతతివారిలో నొక్కఁడగు మహమ్మదుకులి గోలకొండయందు నీటివసతి లేకపోవుటచే హైదరాబాదు గట్టించెను. దీనికి మొదటఁ దనప్రియురాలిపేరు పెట్టఁదలఁచి భాగ్యనగరమని నామకరణముచేసెను. ఆమె మరణానంతరము దన కుమారుని పేరు ననుకరించి హైదరాబాదని మార్చెను. ఈ సంస్థానముతో సమానముగఁ దులఁదూగినవి విజాపురము, అహమ్మదు నగరము. కావున నీమూఁడు సంస్థానములకును నంతఃకలహములు విడువక నడచుచుండెడివి. ఈ యంతఃకలహములే వీని నాశనమునకుఁ గడపటఁ గారణమయ్యెను. మహారాష్ట్రుల విజృంభణంబునకును నిదియే హేతువు. 1586 లో అక్బరు, తరువాత షాజహాను, పిమ్మట నౌరంగజేబు ఈ సంస్థానములను లోఁబఱచుకొనిరి. అహమ్మదు నగరమునను విజాపురమునను మహారాష్ట్రులు ప్రవృద్ధిగాంచిరి. గోలకొండయం దక్కన్న మాదన్నలను ఆంధ్రులు సచివత్వమున ప్రసిద్ధిగాంచిరి. శ్రీశివాజి శక్తియుక్తులవలన మహారాష్ట్రులు మొగలాయి చక్రవర్తులింకను బలవంతులయి యుండఁగనె స్వరాజ్యము సంపాదింపఁ గలిగిరి. అక్కన్నమాదన్నల మహోన్నత్యమును సహింపలేని యొక తురుష్కనాయకుని విశ్వాసఘాతు

కము వలనను, స్వామిద్రోహమువలనను, వీరు మొగలాయీల చేతులలోఁ జిక్కి మరణమందిరి.

ఇవ్విధమున చెదరిపోయిన బహమనీరాజ్య ముండిన తావులో మహారాష్ట్ర సామ్రాజ్యమును మొగలాయీల రాజ్యఖండమును నుండుట దటస్థించెను. 1683 వ సంవత్సరమున నౌరంగజేబు రెండవమారుదక్షిణాపథముపై దండయాత్ర వెడలునప్పటికి, శివాజి పరలోకమున కేగి యుండెను. అతని కుమారుఁడు సాంబాజి ధైర్యముదప్ప దక్కిన తండ్రి సుగుణము లెవ్వియును గలవాఁడు గాఁడు. మహారాష్ట్ర సైన్యము గూడ జిందరవందరలాయి యుండెను. కావున వీరు విజాపురమును గోలకొండయును మొగలాయీలనుండి కాపాడలేక పోయిరి. సాంబాజి పట్టువడి ఖయిదీయయి చంపఁబడియెను, కాని దీని వలన మహారాష్ట్రులు పోరాటమును విడువరైరి. వారి పితూరీలకు నిలువలేక ఔరంగజేబు 1706 వ సంవత్సరమున అహమ్మదు నగరమునకుఁ బారిపోవలసివచ్చెను. అతఁడు శత్రువులచేఁ జిక్కి చచ్చునంతటి తరుణమొక్కటి గూడ తటస్థించెను గాని యాతని యదృష్టవశమునఁ దప్పించుకొనెను. మరుసటి సంవత్సరమునందే యితఁడు 89 ఏండ్ల ప్రాయమున మృతినొందెను. ఇతని మరణానంతర మీతని పుత్త్రులు సింహాసనమునకయి పెనఁగులాడఁ జొచ్చిరి. ఇతని కాలమున నీతని కాష్ఠవర్గములో నొక్కఁడనఁదగు గాజిరుద్దీనను సుబేదారు

డుండెను. అతఁడు బీరారు ఎలిచ్పురముల కధిపతి. తన యజమాని కుమారులు గద్దెకయి పడు వివాదములలో నితఁడేపక్షమును నవలంబింపఁ డయ్యెను. ఇతని కుమారుఁడు చిన్ కిలీచ్ ఖాన్ మాత్రము అజీమునకు సాయపడనియ్యకొని, యాతనితో గొంతకాలము గడపెను. కాని యతని నడవడి సరిపడనందున ననేకులగు నితర నాయకులతోఁ గూడ చిన్ కిలీచ్ ఖాన్ అతనిని వదలి సంగతుల గమనించుచు మిన్నకుండెను. ఔరంగజేబు పెద్దకొమారుఁడగు బహదూరుషా తన తమ్ముఁడగు అజీము నోడించి గద్దియ నెక్కెను. అప్పుడతఁడు చిన్ కిలీచ్ ఖానుని అయోధ్యకు సుబేదారుగను, లక్నోకు ఫౌజుదారుగను, నియమించెను. ఆపదమందును నితఁడు బహుకాలముండఁడయ్యెను. బహదూరుషాహ వృథాడంబరుఁడును నసమర్థుఁడును నగుట యతని చుట్టుంగలవారు పోరాని పోకలఁ బోవుటయుఁ జూచి సహింపక యితఁడు దనయుద్యోగములను మానుకొని జరుగనున్న కార్యములను జాగరూకుఁడయి కనిపట్టి యుండెను. 1712 వ సంవత్సరమున బహదూరుషాహ మృతినొందెను. సింహాసనమున కయి మరల పోట్లాటలు ప్రారంభమాయెను. బహదూరుషాహకు జహాందరుషా అనువాఁడును, అజీముషాహకు ఫరూకుసయ్యరు అనువాఁడును, కొడుకులు. జహాందరుషాహ్, తండ్రి పరలోకమున కేగిన తోడనే, పీఠము నాక్రమించుకొని రాజసంతతివారి నంతయుఁ జంపిం

చెను. కాని ఫరూకుసయ్యారు బంగాళమున నుండుటచే నతఁడీతనికి దొరకలేదు. కావున వీరిరువురకును యుద్ధము దప్పినదిగాదు. జహాందరుషాహా యుద్ధమునవిహతుఁడయ్యెను. అతని మిత్రుఁడును, బహదూరుషాహా కాలమున హైదరాబాదునందు రాజప్రతినిధిగ రాజ్యమేలినవాఁడును నైన జుల్ఫికర్ ఖానుఁడు గూడ మడసెను. ఫరూకుసయ్యారు సింహాసనము నధిష్ఠించుటతోడనే సమయము వేచియుండి విజయమునందిన పక్షమును చేరిన వాఁడగుటచే చిన్ కిలీచ్ ఖానుఁడు ఆసఫ్ జా నైజాము-అల్-ముల్క్ అనుబిరుదుతో దక్షిణాపథమునకు రాజప్రతినిధియయ్యెను.

నైజాము - అల్ - ముల్క్.

ఇతఁడే ప్రస్తుతపు హైదరాబాదు సంస్థానమునకు స్థాపకుఁడు. ఇతఁడెట్లు స్వతంత్రుఁడయినదియు మనము దెలిసికొన వలసియున్నది. ఫరూకు సయ్యారు వలనఁ బ్రతినిధిగ నేమింపఁబడి యితఁడు హైదరాబాదుకు వచ్చి చేరెను. అచ్చట యితఁడు గాంచిన రాజ్యవ్యవస్థ యెట్టిది? బహదూరుషాహా కాలమున దక్షిణాపథమునఁ బ్రతినిధిగ నుండిన దావూదుఖానుఁడు సాంభాజికుమారుఁ డయిన సాహూతో సంధిచేసికొని మహారాష్ట్రులపోరునుండి మహమ్మదీయ రాజ్యమును దప్పించి యుండెను. కానిదావూదుఖాను ప్రతినిధి పదమునుండి వదలిపోయిన తరువాత నాప్రదేశమంతయు నరాజక

మయి యుండెను. మహారాష్ట్రులు మరల మొగలాయీల రాష్ట్రమును గొల్లగొట్టుచుండిరి. ఆసఫ్‌జాకు వారి నణఁచుటకు శక్తిచాలకపోయినను ఎక్కుడు బుద్ధికౌశల్యము గలవాఁడు గావున మహారాష్ట్రులలో నంతఃకలహములు పుట్టించి కొందఱను ఢిల్లీపాదుషాహ పక్షము పూనునట్లొనర్చెను. ఈపగిది భేదోపాయముచే నొక్క సంవత్సరములోపలఁ దన రాజ్యమును మహారాష్ట్రుల బారినుండి తప్పించినదే గాక యితఁడు కర్నాటకము పై దండెత్తుటకుఁ గూడ సన్నద్ధుఁడయ్యెను. కాని యీలోపల నితనిని బాదుషాహగారు ఢిల్లీకి రావలసినదని యాజ్ఞాపించిరి. కారణము ఢిల్లీలో ముఖ్యమంత్రిగ నుండిన హుసేనాలీఖానునకును బాదుషాహకును సరిపడకపోయినందున హుసేనాలీని దక్షిణాపథమునకుఁ బంపి వేయవలయునను తలఁపు బాదుషాహకు బుట్టుటయె. సాహూదెబ్బకుఁ దాళలేక యతనితో మైత్రిచేసుకొని హుసేనాలి 1718 వ సంవత్సరమునఁ దన యజమానిమీఁదికి దండెత్తి వెడలి ఢిల్లీ చేరెను. అచ్చట జరిగిన ఘోరయుద్ధమున ఫరూకుసయ్యరుని చంపి మహమ్మదుషాహను సింహాసన మెక్కించిరి. ఆసఫ్‌జాకు దక్షిణాపథ రాజప్రతినిధిత్వము మరల దొరకుట కష్టమయ్యెను. 1720 లో నితఁడు దగిన ఏర్పాటులెల్లయు ముందె చేసి యుంచుకొని ఢిల్లీ వదలి హైదరాబాదు పోయి చేరెను. స్వాతంత్ర్యము ప్రకటించుటకు ఆసఫ్‌జా

యింతకంటె విశేషమేమియుఁ జేయవలసిన పనిలేదు గదా! హుసేనాలితోఁ గూడ చేరుకొని మహమ్మదు బాదుసాహా స్వయముగ దక్షిణమునకు దండు వెడలి వచ్చెను. కాని మార్గమున శత్రువులవలన హుసేనాలి చంపఁబడుటయు, ఢిల్లీ నగరమున వైరులు మఱియొక చక్రవర్తిని నేమించుకొనుటయు సంభవించుటచే మహమ్మదుషాహా వచ్చినదారిఁబట్టి తిరిగిఢిల్లీఁ జేరవలసినవాఁడాయెను. గద్దెను శత్రుబలములనుండి దక్కించుకొనుటలో నితఁడు జయమందెను. అప్పుడు మరల నాసఫ్ జాను ముఖ్యమంత్రి పదమున కితఁడు నియమించెను. కాని ఆసఫ్ జామాత్రము హైదరాబాదునందుఁ దనశక్తి స్థిరముగ నుండుటకు వలయు నుపాయము లన్నిటిని వెదకి పన్ని ఢిల్లీకి బయలుదేరి పోయెను. అచ్చట రాజ్యభారము నిర్వహించుటకు ఆసఫ్ జాను సమ్మతము కాలేదు. సారము చెడి బెండువడి కుచ్చితాత్ముల కాకరమయి యవగుణుడగు మహమ్మదుషాహాచే సఘట్టింపఁబడిన కొలువుకూట మెక్కడ? కార్యదక్షతకుఁ బేరుఁ గాంచిన యౌరంగజేబు కాలమునఁ బరిశ్రమచేసి బుద్ధిబలముల గడించిన ఆసఫ్ జా యెక్కడ? కావుననె యాతఁడు గొంతకాలము ఢిల్లీలోనుండి యచటవర్ణింపనలవికాని పెక్కుపాట్లుపడి కట్టకడపట 1724 వ సంవత్సరమున మరల హైదరాబాదునకుఁ బయనమై పోయెను. అప్పుడు బాదుసాహా ఇతని కెదురుపడి కీడుచేయ మనసురాక ఇతనిని జంపివేయవలసినదని

స్థానికపరిపాలకునకు నుత్తరువిచ్చెను. వాఁడును నట్లేచేయఁ బ్రయత్నించియు ఆసఫ్‌జా చేతిలోఁ జిక్కి మృతుఁడయ్యెను. ఆసఫ్‌జా బాదుషాహాగారి కీవిషయ మేమియుఁ దెలియదని నమ్మినట్లే నటించుచు నాపరిపాలకుని శిరస్సును వారికిఁ బంపి బాదుషాహాగారిపై తిరుగుబాటు చేయనెంచిన ద్రోహిని తాను దునుమాడినట్లుఁ దెలియచేసెను. ఇప్పుగిది నామమాత్రమునకుఁ దాను బాదుషాహాగారి ప్రతినిధియనియే యొప్పుకొనుచు నిజమునకు ఆసఫ్‌జా సర్వస్వాతంత్ర్యములును గలవాఁడయి నైజాము సంస్థానమును స్థాపించెను.[1]

సింహాసనమునకై కలహములు.

1784 వ సంవత్సరమున ఆసఫ్‌జా గతించి పోయెను. అప్పటికి హైదరాబాదు సంస్థానము నేఁడెంతగలదో యంతకంటె నెక్కుడుండెనని చెప్పవచ్చును. నైజముల్-ముల్కు-ఆసఫ్‌జా చచ్చినతోడనె యధికారమునకై యతనికుమారులలో సంతఃకలహములు పుట్టెను. మొదటికుమారుఁడు ఢిల్లీనగరమున నుండి పోయెను. హైదరాబాదులోఁ దండ్రి మరణకాలమున సిద్ధముగ నుండిన నాజర్‌జంగ్ సైన్యముయొక్క సాహాయ్యమువలన బొక్కసమును స్వాధీనపఱచుకొని రాజ్యమునకు వచ్చెను. ఆసఫ్‌జాకు మిక్కిలి ప్రియమైనకూఁతు రొక్కర్తె యుండెను.

1. ఢిల్లీలో బాదుషాహా పేరు నశించువఱకును హైదరాబాదు నవాబులు తాముదక్కను సుబేదారులనే వ్యవహరించుచుండిరి.

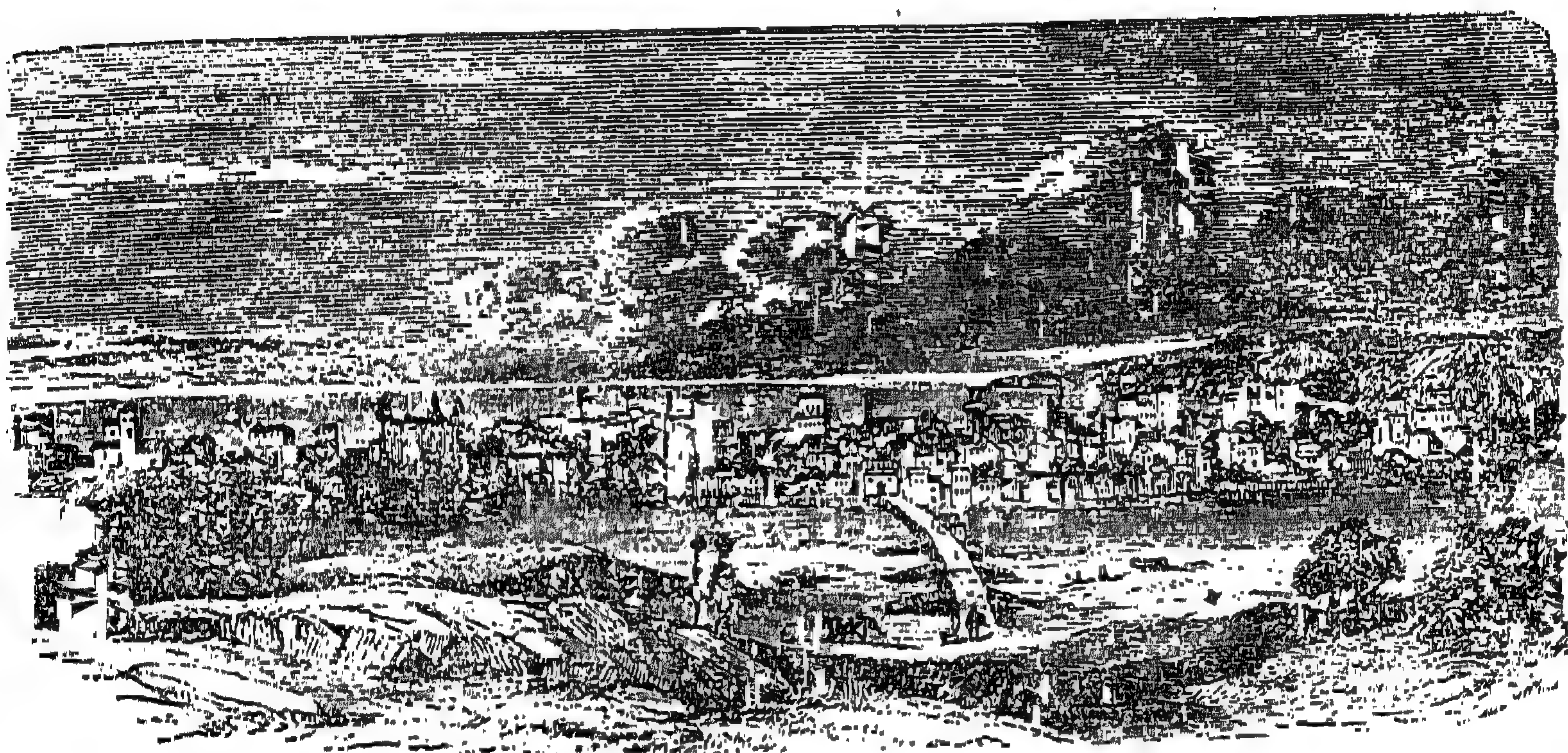
ఆమె పుత్రుఁడు ముజఫర్ జంగు. ఇతఁడు దనతాత తనకు హైదరాబాదు సుబేదారీ నిచ్చిపోయెనని నుడివి తనహక్కు స్థాపించుకొనఁ జూచెను. అప్పటికి దక్షిణ హిందూస్థానమున ఫ్రెంచివారును నాంగ్లేయులును వ్యాపారవిషయములఁ బ్రతిస్పర్థులయి నెగడియుండిరి. ఇంతియెగాక ఎవరికి వారీదేశమునఁ బలుకుబడి సంపాదించవలెననియు ప్రయత్నించు చుండిరి. కావున నాజర్ జంగు ముజఫర్ జంగులకు వరుసగ నాంగ్లేయులును ఫ్రెంచి వారును దోడ్పడనియ్యకొనిరి. మొదట నాజరుజంగే విజయుఁ డయ్యెను గాని యతని ప్రజలే యతనిని జంపినందున ముజఫర్ జంగు 1750 లో సుబేదారుఁడయ్యెను. ఇతఁడును దమకు సరి యయిన బహుమానము దొరకలేదని కోపము వహించిన పఠాను సైనికులచే నిహతుఁడయ్యెను (1751). ఇట్లు నాజర్ జంగు ముజఫర్ జంగు లిద్దఱును గతించిన తరువాత ఫ్రెంచివారు ఆసఫ్ జా మూఁడవపుత్రుఁడగు సలబత్ జంగును గద్దెపై నునిచిరి.

సలబత్ జంగు.

సలబత్ జంగు గద్దె నాక్రమించిన తరుణమున ఆసఫ్ జా మొదటికుమారుఁడు గాజి - ఉద్దీన్ ఢిల్లీనుండి వచ్చి తన హక్కును స్థాపించుకొనఁ జొచ్చెను. కాని యతఁ డకస్మాత్తుగ మృతినొందెను. సలబత్ జంగు తల్లి విషము పెట్టి చంపివేసెనని యొక చరిత్రకారుఁడు వ్రాయుచు న్నాఁడు. గాజి-ఉద్దీనుకు సాహాయ్యులుగ నేతెంచిన మహా

రాష్ట్రిలకు లంచమిచ్చి సలబత్ జంగు వారినుండి తప్పించుకొనెను. ఈరీతి నితఁడు దక్కఁకొని ఫ్రెంచివారి మాటే యధికారముగఁ బరిపాలించుచుండెను. కాని ఫ్రెంచివారికిని ఆంగ్లేయులకును దక్షిణహిందూస్థానములో జరిగిన పోరాటములో ఫ్రెంచివా రపజయమునందుచు వచ్చినందున వారు హైదరాబాదునుండి తమబలముల మరలించుకొను వారయిరి. సలబత్ జంగున కీసాయము పోవుటొక్కటి యెగాక మఱియొక కష్టము చూపట్టెను. ఫ్రెంచివారు వలదనుచుండినను గూడ తాను రాజధానియందు లేనితఱి తన తమ్ముఁ డయిన నైజామలీకి నధికార మిచ్చుచుండెడువాఁడు. దానివలన నతఁడు బలవంతుఁడై తన్ను పదభ్రష్టుంజేయ సమయము వేచియుండుట సలబత్ జంగుకు విశదమయ్యెను. కావున నతఁడు 1759వ సంవత్సరము మేనెలలో నాంగ్లేయులతో సంధి చేసికొనెను. దానివలన నైజాము చుట్టుంగల ఎనిమిది జిల్లాలతోఁగూడ మచిలీపట్టణ సీమయు, నిజాముపట్టణ సీమయు కొండవీడు వకలమన్నూరు జిల్లాలును, నాంగ్లేయవర్తకసంఘము వారికి ఇనాముగా నిచ్చివేసెను. ఫ్రెంచివారిని దనదేశము నుండి వెడలఁగొట్టెద నని వాగ్దానము చేయుటయే గాక ఆంగ్లేయుల శత్రువులకు శరణమిచ్చుటగాని సాయముచేయుటగాని లేదని యొప్పుకొనెను. ఆంగ్లేయవర్తక సంఘమువారును నైజాముగారి శత్రువులకు శరణమిచ్చుటగాని వారికి సాయ

మొనర్చుటగాని లేదని వాగ్దానముచేసిరి. ఇట్టి సంధిచేసికొని నను గూడ సలబత్ జంగునకు పదవి దక్కినదిగాదు. 1761వ సంవత్సరమున నైజామలీ యితనిని రాజ్యభ్రష్టుని జేసి సుబే దారీ నాక్రమించుకొనియెను.

పూర్వకాలపు మచిలీపట్టణము.

నై జా మ లీ. (1761—1799.)

హైదరాబాదు సుబేదారునకు లోబడి దక్షిణమున నిద్దఱు నవాబులుండెడివారు. ఉత్తరసర్కారుల నవాబును, కర్నాటకపు నవాబును దమతమ మండలములలోదాము సర్వాధికారులే యైనను సామ్రాజ్యసమిష్టిలో మాత్రము హైదరాబాదు సుబాకు నుత్తరవాదులు. కాని యివి తాను తాను హైదరాబాదు నధికారము నుండి తప్పించుకొనఁ జూచెను. కావున నైజామలీ సుబేదారుఁడయిన తోడ

నే తనయన్నను జంపించి రాజధానియందుఁ దన యధికార మును స్థిరపఱచుకొని కర్నాటకపు నవాబు దన్ను యజ మానిగ నొప్పుకొనునట్లు చేయునుద్దేశముతోఁ దక్షిణగతిఁ గర్ణాటకముపయికి దాడివెడలెను. అయినఁ గర్నాటక మప్పుడు ఆంగ్లేయుల సంరక్షణయందుండుట వలన వారితని నెదుర్ప సమ కట్టిరి. దాని నెఱింగి యితఁడు అప్పటికిఁ దనబలము చాలనం దున మరలి పోయి హైదరాబాదు చేరెను. రెండవమారు దండువెడలుటకు నాఁటినుండి ఉపకరణములు సమకూర్ప మొదలిడెను. ఈసంగతివిని యాంగ్లేయు లప్పటికే యిక్కట్టు లో నుండినవారుగాన బలవంతుఁడగు నైజాముతోఁ ద్వేషము గట్టుకొనెల్లక తమప్రతినిధి నొకని నైజామలీ వద్దకు సంధి చేసికొని రాఁ బనిచిరి.

1766 సంవత్సరపు సంధి.

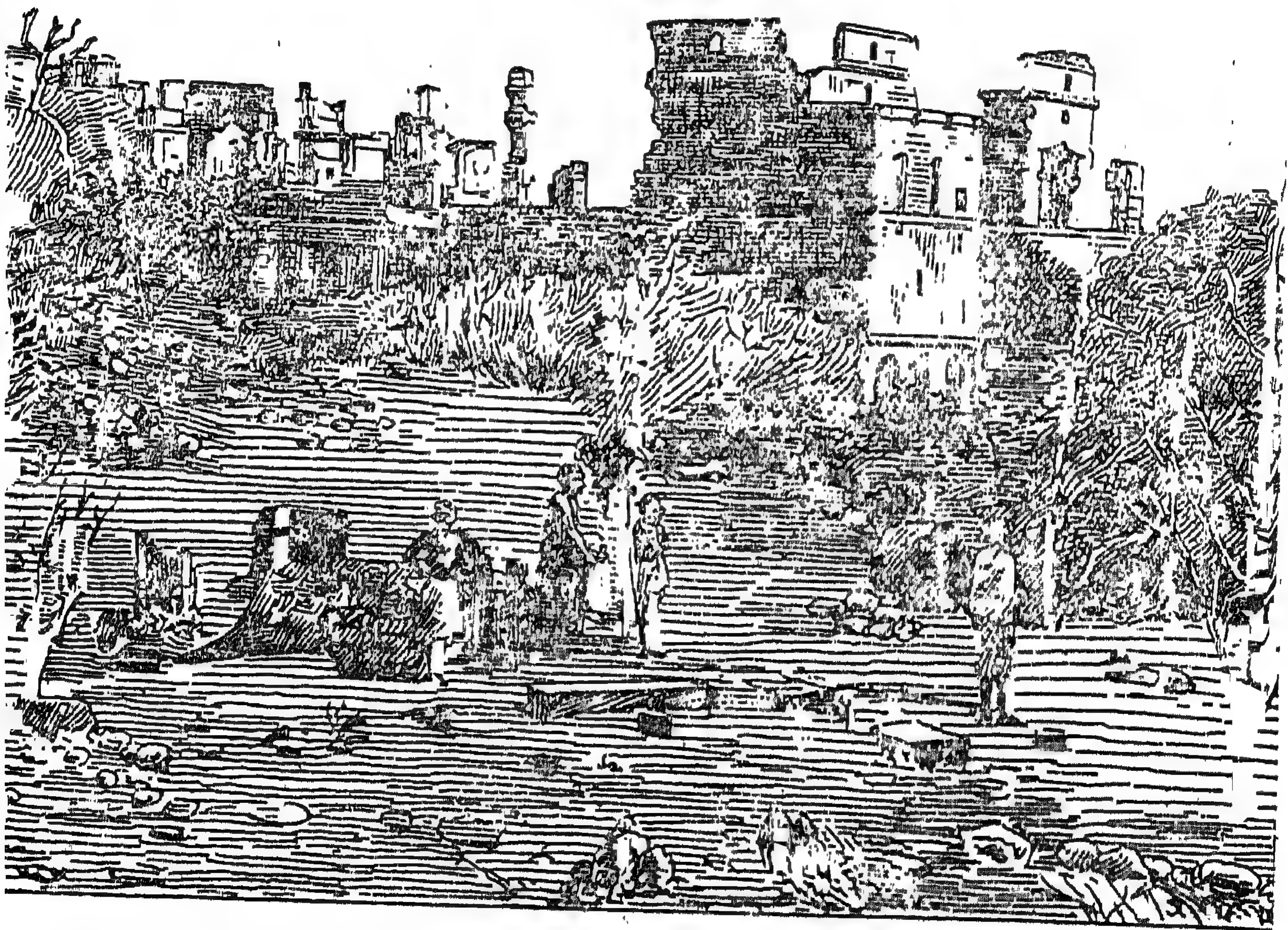
1766 వ సంవత్సరము నవంబరునెల 12 వ తేది నాఁడు స్నేహసంధి తీర్మానమాయెను. దీనివలన నాంగ్లేయ వర్తకసంఘమువారు నైజామువద్దనుండి ఏలూరు, శ్రీకా కుళము, రాజమహేంద్రవరము, ముస్తఫానగరము, మూర్తి జానగరము (గుంటూరు) అనుమండలములను ధృవకా లుకుఁ బుచ్చుకొని నైజామునకు వలయునప్పుడు దండును సిద్ధపఱచి యిచ్చుటకును అట్టి దండు అవసరముగాని సంవత్స రములలో గుత్త పైకముఁగ తొమ్మిదిలక్షల రూపాయీలు అత

నికి చెల్లించునట్లును ఏర్పఱచుకొనిరి. ఇందులో మూర్తిజా నగరము (గుంటూరు) మాత్రము నైజామువలన నతని తమ్ముఁడగు బజలతుజంగుకు జహగీరుగా నియ్యఁబడి యున్నందున నది యాతని జీవ మున్నంత కాలము ఆంగ్లేయ వర్తకసంఘము వారికిఁ జేరుట లేదనియు మూర్తిజా నగరము కర్నాటకపు సరిహద్దులలో నుండుటంబట్టియు, గర్నాటక మాంగ్లేయుల సంరక్షణలో నుండుటంబట్టియు, బజలతుజంగుచే గర్నాటకములో నేమైన అల్లరులు జరుపఁబడినచో మూర్తిజా నగరమును స్వాధీనము చేసికొనుట కాంగ్లేయుల కధికార మున్నదనియుఁ దీర్మానింపఁబడెను. వీరు గట్టఁదగిన తొమ్మిదిలక్షులకు లెక్కలెట్లు తేలవలెనన్న వీరు నైజామునకొఱకా యత్తపఱచి పంపు దండులకుగాను సెలవగు మొత్తము ఈమొత్తమునకు లోఁబడినదైనచో మిగత బాకీ వీరు నైజాముగారి బొక్కసములోనికిఁ జెల్లించవలసినదే. తొమ్మిదిలక్షులకు మించెనేని వీరే పెట్టుకొనవలెను. ఇదేసంధినిబట్టి కొండపల్లి దుర్గములో నాంగ్లేయుల సైన్యములు మాత్ర ముండవలసినదనియు నైజాముగారిపక్షమున వారి కిల్లాదారుఁడు (అనఁగా కోటకధిపతి) నేమింపఁ బడవలసినదనియు నొడంబడిక జరిగెను. ఆంగ్లేయులకు ధృవకౌలున కీయఁబడిన మండలములోని వజ్రపు గనులును, ఆ గనులుగల గ్రామములును నైజాము గారికే చెందవలసినది. ఆంగ్లేయులును నైజా

ముగారును నెుండొరుల మిత్రులను శత్రువులను దమమిత్రులుగను శత్రువులుగను భావింప నియ్యకొనిరి.

హైదరాలీ ప్రత్యక్షము.

పైసంధి జరుగునప్పటికి నైజామునకుఁ గ్రొత్తవైరి యొకఁడు చూపట్ట మొదలిడెను. మైసూరునందు హైదరాలి క్రమ

కొండపల్లి దుర్గము.

క్రమముగ బలవంతుఁ డగుచుండెను. అతని నెదుర్కొనుటకు నైజామునకు నాంగ్లేయుల సాయము కావలసి వచ్చెను. ఇంతియె

గాక నైజాముపైఁ గర్నాటకమునందలి పాళెగారులు కొందఱు తిరుగఁబడిరి. వారిని నణఁచుట యందును నతఁడాంగ్లేయుల నుప యోగించుకొనవలసినవాఁడే యాయెను. ఇట్లు వారిని దోడుఁ జేసికొని యతఁడు దనపాళెగారులను సాధించినదేగాక హైదా రాలీకి లోఁబడిపోయియుండిన బెంగుళూరుకోటనుగూడ స్వాధీనపఱచుకొనఁ గలిగెను. కాని యీలోపుగ హైదరు నైజా మలీని దనవలలోఁ జిక్కించుకొని అతనిని ఆంగ్లేయులనుండి విడదీసి వారిని ఈదేశమునుండి సంపూర్ణముగఁ బారదోలుటకుఁ బ్రయత్నములు సల్పెను. ఇప్పగిది మొదటికే మోసము వచ్చి నందున నాంగ్లేయులు దమ యింటిని దాము కాచుకొన వలసి వచ్చెను. హైదరు మహారాష్ట్రులతోడను నైజాముతోడను జేరి వీరిని సమయింపఁ జూచెను. హైదరు నైజాముల సైన్య ములు కర్నాటకముపయి దండెత్తివచ్చి ఆంగ్లేయులు నైజామ లీకే సాహాయ్యముగఁ బంపుచుండిన బలమునుదాఁకెను. మొదట నాంగ్లేయులు వెనుదీయవలసినవారైనను దరువాత వీరి యుద్ధ భటుల శక్తిప్రదర్శనమువలనను వీరికి గవర్నరు జనరలుగ నుండిన హేస్టింగ్సుయొక్క చాతుర్యమువలనను, నైజాము పోరాటము తగదని తెలిసికొని మరల వీరిపక్షమును జేరెను.

ఆంగ్లేయులతో సంధి. (1768).

అప్పుడు 1768వ సంవత్సరమున నాంగ్లేయులకును నై జామలీకిని రెండవసంధి జరిగెను. దీనివలన నైజాముచే

హైదరున కియ్యఁబడిన సన్నదులన్నియు రద్దుచేయఁబడెను. అది వఱకు హైదరుచేతులలో దొరకియుండిన కర్ణాటక భాగమంత యును నాంగ్లేయులకు స్వాధీనమాయెను. అచ్చట నైజాముగారి గౌరవమును నిలుపుటకై ఆ భాగమునకుఁగాను అతనికి నాంగ్లేయులు ఏడులక్షల పన్నును గట్టనొప్పుకొనిరి. కొండపల్లి దుర్గమచ్చటి జహాగీరుతోఁ గూడ సంపూర్ణముగ వీరిదే యయ్యెను. మొదటిసంధి వలన వీరికి ధృవకౌలు కియ్యఁబడిన మైదుమండలముల గుత్త కొంతకాలము మూఁడులక్షలును తరువాత నేడులక్షలును ఇచ్చులాగున నేర్పడెను. ఆంగ్లేయులు నైజాము హైదరుతోఁ జేరినకాలమున నాక్రమించిన కమ్మంమెట్టు వరంగల్ సీమ లతనికి మరల్చఁబడెను. మొదటి సంధిననుసరించి ఆంగ్లేయులు నైజామునకు వలసినప్పుడు దండుల నాయత్తపఱచి యియ్యవలసిన వారయి యుండిరి. కాని యీసంధియం దది మారిపోయెను. వారు దమకు నైజామునెడఁగల ప్రేమను జూపుటకై సిపాయీల పటాలములు రెంటిని ఆరుఫిరంగులను ఐరోపియనుల యధికారము క్రిందఁ గావలసి వచ్చినప్పుడు పంపనియ్యకొనిరి. కాని వానికగు వ్యయము నైజామే భరింపవలసెను. కర్ణాటకపునవాబుపై ఇతనికి నధికారము ఈసంధి వలనఁ దప్పిపోయెను. సమయౌచిత్యము గణింపక హైదరాలీతోఁ జేరినందులకు నైజామిన్నివిధముల నాంగ్లేయ వర్తకసంఘమువారి పయిఁ దన కదివఱకుండిన పట్టును బోఁగొట్టుకొనెను.

1779వ సంవత్సరమున మరల నైజామలికొక చిక్కు తటస్థించెను. ఉత్తర సర్కారులకుఁ జేరిన గుంటూరు అతని తమ్ముఁడగు బజలత్ జంగునకు జహాగీరుగా నియ్యఁబడెననియు నది సంధుల ప్రకారము కొన్ని షరతులతో అతని మరణానంతర మాంగ్లేయులకుఁ జేరవలసినదిగా నుండెననియు మాచదువరు లిదివఱకే యెఱింగియున్నారు. 1774 వ సంవత్సరమున బజలత్ జంగు కొందఱు ఫ్రెంచి సైనికులను తనకొలువులోనికి తీసికొనెను. ఆతనికి యజమానిగ నుండిన నైజామలీ ఆంగ్లేయులతోఁ జేసికొనిన యొడంబడికల ననుసరించి ఫ్రెంచివారిని దీసివేయుమని తనతమ్మునకు వ్రాయవలసిన వాఁడయ్యెను. బజలత్ జంగీ యుత్తరువును లక్ష్యపెట్టిన వాఁడుగాఁడు. కాని యైదు సంవత్సరములకుఁ దరువాత ననఁగా 1779 వ సంవత్సరమున హైదరాలీదెబ్బకుఁ దాళజాలక బజలత్ జంగు ఫ్రెంచివారిని దన సేననుండి తొలఁగించి వైచి యాంగ్లేయులతో సంధి చేసికొని వీరి పటాలములను దనజహాగీరులో నుంచుకొనెను. ఇంతటితో నిలువక యతఁ డాంగ్లేయులకు గుంటూరు జిల్లాను కౌలున కిచ్చుటఁగూడఁ దటస్థించెను. 1768 వ సంవత్సరపు సంధి ననుసరించి బజలత్ జంగు మరణానంతరమో లేక నైజాముగారి యుత్తరవు మీఁదనో గుంటూ రాంగ్లేయులకుఁ జెందవలసి యుండ వారీరీతి నైజామునకుఁ

గొంచెమైనను దెలుపకయే బజలత్ జంగు యొద్దనుండి యీ జిల్లాను గైకొనుట నైజామునకు నాగ్రహము పుట్టించుటకుం గారణమయ్యెను. ఇట్టి సందర్భముల నతని కోపముగూడ న్యాయమయినదే. అతని కప్పుడు జరిగినది గొప్ప యన్యాయమనుట నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారే తరువాత సిద్ధాంతీకరించి యక్కాలమున మద్రాసు గవర్నరుగా నుండిన సర్ థామస్ రంబోల్డు అను నతనిని పదవినుండి తొలఁగించుటయే గాక యతనితోఁ జేరియుండిన కొందఱు సభ్యులనుగూడ నదేవిధమున శిక్షించిరి. ఇదంతయు నప్పటికప్పుడు జరిగినది కాదు. అల్లకల్లోలము లయిన తరువాత నింగ్లాండునందలి యధికారులు రహస్యసభ నొకదాని నేర్పఱచి ఆసభవారీదేశమునకు వచ్చి జాగరూకతతో నన్ని విషయములను జర్చించి యనేకులగు సాక్షులను విచారించి తమ యభిప్రాయములను దెలిపినమీఁదట నైజామునెడ మద్రాసు ప్రభుత్వమువా రపరాధము చేసిరనుట తేలెను. కాని యీలోపుగ నైజామున కేలాటి సమాధానమును నీయఁబడలేదు. కావున నతఁడు కోపోద్దీపితుఁడయి మరల హైదరాలీతోఁ జేరుకొని ఆంగ్లేయులతోడి స్నేహము మాని ఫారిని బారదోల వలసినదని బజలత్ జంగుకు తెలియఁజేయుచు, నతఁడట్లు చేయనియెడల దానతనిని మర్దించెద నని కూడ జంకించెను. ఇంతలో గుంటూరుజిల్లాను గుఱించి మద్రాసు ప్రభుత్వమువారు చేసికొనిన ఏర్పాటులు బంగాళాలోని

గవర్నరు జనరల్‌గా రొప్పుకొనక పోవుటచే నాజిల్లా మరల నైజాము స్వాధీనము చేయఁబడియెను. ఇంతియెగాక యితనిని సమాధానపఱచుట కాంగ్లేయులు మిక్కిలి పరిశ్రమఁ జేసిరి. వారి స్థితి యప్పు డంతబాగుగ నుండలేదు. కావున నైజాము నకు దగినంత హితోపదేశమునకు వీరు పూనుకొనవలసి వచ్చెను. వీరి ప్రయత్నములు వృథకాలేదు. హైదరు ఆంగ్లే యులతోఁ గడపటి యుద్ధము చేసినపుడు నైజా మతనితోఁ గలియలేదు. 1782 వ సంవత్సరమున బజలత్ జంగు మరణ మందెను. వెంటనే గుంటూరు జిల్లా యాంగ్లేయుల స్వాధీ నము చేయఁబడియుండవలెను. కాని నైజాము దానిని తానే యుంచుకొనెను. 1784 వ సంవత్సరమున నాంగ్లేయవర్తక సం ఘమువారు 'జాన్సన్' అను నతనిని నైజాము వద్దనుండి గుంటూరు జిల్లాను రాఁబట్టుట కనిపిరి. అప్పుడు నైజాము 1768 వ సంవత్సరపు సంధి ననుసరించి యాంగ్లేయులకుఁ జెందిపో యిన ఉత్తర సర్కారులను వారు మరలఁ దన కియ్యవలసిన దనియు దానికై యప్పటివఱకు వారు దన కప్పుపడిన గుత్త మొత్తమును వదలి వేయుటయెగాక యొక కోటి రూపాయిలు బహుమతిగా నిత్తుననియు నొకక్రొత్త బేరమునకు మొదలిడెను. పాపమా జాన్సన్ దానినంతయును నామోదించుచు డైరెక్ట రుల సమ్మతికయి యనిపెను. వారది గనినతోడనె మండిపడి జాన్సన్‌ను దీవ్రగతిఁ దూలనాడి పనినుండి తీసివైచిరి. అప్పటి

నుండి కొంతకాల ముత్తరసర్కారుల మాటయె యెత్తుకొనలేదు. నైజామునకును నాంగ్లేయులకును నిశ్చయసంబంధ ముండినది గాదు. 1788 వ సంవత్సరమున గుంటూరు జిల్లా ప్రశ్న మ అల బయలు దేరెను. గవర్నరు జనరలుగారు యుద్ధముచేసి నైనను సాధింప నాయత్తపడిరి. అంతట నైజాము పోరు నోల్లనివాఁ డయినందున నాంగ్లేయవర్తక సంఘము వారి కా జిల్లానిచ్చి లెక్కలు చూచుకొని తీర్మానము చేసికొనెను.

మూఁడవ మైసూరు యుద్ధము.

ఈ తరుణముననె 1768 వ సంవత్సరపు సంధిని గుఱించి దాని విషయము లు బోధపఱచుచు గవర్నరు జనరలుగా నుండిన లార్డుకారన్‌వాలీసు నైజామున కొక యుత్తరము వ్రాసెను. అదియు నైజామునకును నాంగ్లేయులకును జరిగిన సంధి పత్రము లలో నొక్కటిగ నెన్నఁబడుచున్నది. దానివలన కారన్‌వా లీసు నైజామును జాలవఱకుఁ దృష్టి పఱచె ననుటకు సంది యము లేదు.

ఇంతియెగాదు. ఈతరుణముననె ఆంగ్లేయులు దనురెసి డెంటు హైదరాబాదున నుండునట్లును నేర్పరుచుకొనిరి. 1789-వ సంవత్సరమున హైదరు కుమారుఁడగు టిప్పుసుల్తానుతో నాంగ్లేయులకు విగ్రహము గలిగెను. నైజా మేదోయొక పక్షముఁ జేరి తీరవలసి వచ్చెను. టిప్పుపక్షమున నుండుట కతనికి టిప్పుపై నమ్మకము చాలకపోయెను. వాఁడు జయిం

చినచోఁ దప్పక తన్నుఁగూడ ముంగివేయ నుంకించునను సంశయమితనికిఁ బుట్టెను. వాఁడువిజయుఁ డగుటయు సందేహాస్పదముగ నుండెను. ఇంతియెగాక లార్డుకార్న్ వాలీ సితనిని బహువిధముల రమ్మని చీరి టిప్పూనోడించుటవలనఁ గలుగులాభములలో మంచిభాగ మిత్తునని వాగ్దానము సేయుచుండెను. కావున నేవిధమునఁ జూచినను నాంగ్లేయులతో నేకమయి టిప్పూ నెదురించుటయె యితనికి లాభకారిగఁ గాన్పించెను. పేష్వాయును వీరితోఁ జేర నియ్యకొనెను. కావున నీమూఁడు కక్షులవారికిని 1790 వ సంవత్సరమున సంధిజరిగెను. దీనివలన నీమూఁడు కక్షులవారును టిప్పూసుల్తానుతో విగ్రహము పట్టుదలతో నడుపనియ్యకొనిరి. అతనితోడి సంబంధములు దామెల్లరును గలిసియే చేసికొన నొప్పుకొనిరి. జయము గలిగినచో దానివలన నగు లాభములను సమభాగములుగ బంచుకొన నియమించుకొనిరి. ఈసంధికిఁ దరువాత దీనిని నడుపుటకొఱకే నైజామునకును నాంగ్లేయులకును మఱియొక యొడంబడిక నడిచెను. నైజాముగారి సాహాయ్యార్థము బంగాళమునుండి గవర్నరుజనరలుగారు నాలుగుమొదలు ఆరుపటాలముల వఱకును బంప నొప్పుకొనిరి. ఈదండునకగు వ్యయమంతయు నైజాము అచ్చుకోవలసినదే గాని నగదుగా నియ్యవలసిన పనిలేదు. విగ్రహము ముగిసిన మీఁదట టిప్పూనుండి తీసికొనఁబడు సొమ్ములో నైజాము భాగమునుండి అప్పటివఱకగు మొత్తమాంగ్లేయులు దీసికొన

వచ్చును. లేదా ఆ ఫసలీకి నైజామునకు వీరియ్యవలసిన పేష్‌కష్ నుండి తగ్గించుకొనవచ్చును. ఇట్టి నిబంధనలతో టిప్పూసుల్తానుతో విగ్రహము ప్రారంభమాయెను. కాని యది బహుకాలము నడచినది కాదు. 1792లో టిప్పూసుల్తాను సంధి చేసుకొనవలసిన వాఁడయ్యెను. అప్పుడతఁడు దనరాజ్యములో సగమువంతు శత్రువులకొప్పగించి వేసెను. దానిలో నైజామునకు చెందినభాగము సంవత్సరమునకురు 52, 64, 000 ఆదాయము నిచ్చునదయి యుండెను.

మహారాష్ట్రులు డీకొనుట.

టిప్పూసుల్తానుతో విగ్రహము ప్రారంభ మగునప్పుడే నైజామలీకిని మహారాష్ట్రులకును సంబంధము మైత్రిగలదిగ నుండలేదు. కావున మహారాష్ట్రులు దనతోడను ఆంగ్లేయులతోడను జేరినట్లుచేరి తాను టిప్పూసుల్తానుతోఁ బోరాడుచుండఁ దనదేశమును గొల్లకొట్టుదు రేమో యని నైజాము భయపడి అట్టి దేమియు జరుగకుండ అభయమిమ్మని లార్డుకారన్‌వాలీసును వేడెను. కాని యతఁ డద్దాని కంగీకరింపఁడయ్యెను. టిప్పూతోఁ బోరాటము ముగిసి ముగియకమున్నె నైజాము మనస్సున భయరూపముగనుండిన మహారాష్ట్రుల దాడి నిజమయ్యెను. వీరికిని అతనికిని గొంతలావాదేవీలు నడచుచుండెడివి. అందులో నితఁడు వారికి బాకీపడుట తటస్థించెను. కావున వారు దమహక్కును సాధించుకొన నీతని

పైనెత్తివచ్చిరి. అప్పుడితఁడు గవర్నరు జనరలుగారిని సాయ మడిగెను. మహారాష్ట్రులును ఆంగ్లేయులకు మిత్రులేయయి యుండినందున నతఁడు సైన్యముల యుద్ధభూమికిఁ బంపఁడయ్యెను. దానివలన నైజామునకుఁ గోపమువచ్చి ఆంగ్లేయులు దనకితర వేళల సాహాయ్యార్థమయి తనవద్ద నుంచిన రెండుపటాలములను తిరుగఁగొట్టి తనతమ్ముఁడు బజలత్ జంగునుండి సంపాదించిన ఫ్రెంచి పటాలములకు నింకను గొందఱను జేర్చికొని "రేయిమండు' అను ఫ్రెంచినాయకు నొక్కరుని నియమించి మహారాష్ట్రుల నెదిర్చెను. ఇట్లుచేయుటలో తానుఆంగ్లేయుల సాయ మిఁకెప్పు డును గోరక స్వతంత్రుఁడుగా నుండవలె ననుటయే యాతని యభిప్రాయము.

నైజామురెయొక్క యీయభిలాష నెరవేరియుండినచో హైదరాబాదు చరిత్రమే మారిపోయి యుండును. కాని తిరుగఁ గొట్టఁబడిన ఆంగ్లేయపటాలములు దారిఁబట్టిపట్టకమునుపె నైజా మలీ కుమారుఁడు ఆలీజా తండ్రిపై తిరుగుబాటొనర్చెను. పాపమతఁడు దండ్రి చచ్చునటుకు వేచియుండ లేకపోయెను గాఁబోలు. తండ్రి బుద్ధి కడపటి కెట్లుపరిణమించునోయని సందియ పడియెఁ గాఁబోలు. లేదేని తనతండ్రి యన్నను జంపి రాజ్యము నకు వచ్చెఁగావునఁ దానును దన తండ్రి మార్గము నవలంబింప కున్నఁ దనకును రాజ్యము రాదని తలంచెనేమొ? ఏయూహాతో నైననేమి? అతఁడు దండ్రిని సమయించి సింహాసనము నాక్రమింప

సమకట్టెను. కాని యతనికి బుద్ధిబలము దక్కువ కావున దండ్రిచే నతనినిబట్టి నియోగింపఁబడిన ఫ్రెంచివారలకు లోఁబడి పోయె. ఇట్టి సందర్భములఁ దనకు సాహాయ్యకారులుగనుండి తాను దనసీమనువదలి దండులతోఁగూడ బయట యుద్ధముల యందు నిమగ్నుఁడయి యుండఁ దనరాజ్యములో నల్లకల్లోలములు జరుగకుండఁ గాచుటకు సిద్ధమయియున్న ఆంగ్లేయుల పటాలములను దిరుగఁగొట్టుట తగదని తలంచి కాఁబోలు నైజాము వారిని మరలరప్పించెను. వారును ఆలీజా లోఁబడునంతలో వచ్చిచేరిరి. ఆలీజాను ముఖ్యమంత్రి యవమానపెట్టె నందున నతఁడు విషముదీసికొని మృతినొందెను.

నైజాము తానుచేర్చిన ఫ్రెంచిసైన్యములతో మహారాష్ట్రుల నెదిర్చెను. రేయిమండు సిద్ధపఱచిన పటాలము లప్పటికాలమునకు మిక్కిలి బలవంతములు. భరత వర్షమునందు మఱియేస్వదేశాధీశుని యెడను నట్టిబలము లుండ లేదనిన వానియుత్కృష్టత బయల్పడఁగలదు. నైజామునకును మహారాష్ట్రులకును జరిగిన యుద్ధమునందు నైజామును అతని పనికిమాలిన పటాలములును వెనుకంజవైచి పారిపోవకున్నచో రేయిమండు సంపూర్ణ జయమందియుండును. కాని నైజామే అప్పటివిజయమును జెడిపికొనెను. మహారాష్ట్రులతనిని కర్డ్లా దుర్గమునఁ జుట్టుకొనిరి. అతఁడు సంవత్సరమునకు ముప్పదియైదు లక్షల ఆదాయమునీను భూభాగమును నాలుగునర కోటి

రూపాయిల ద్రవ్యమును మహారాష్ట్రుల కచ్చుకొని తన ముఖ్య మంత్రిని (hostage.) ప్రతిభునిగా నిచ్చి వారినుండి తప్పించుకొనవలసినవాఁడాయెను.

ఇట్లపజయమంది రాజధాని వచ్చిచేరెను. ఫ్రెంచిపటాలము లొకవైపునను ఆంగ్లేయపటాలములు మఱియొకవైపునను ఇతనిని గొలుచుచుండెను. భరతవర్షమున ఫ్రెంచివారి యాధిపత్యము 1757వ సంవత్సరముతోడనె నశించిపోయి యుండెను. కావున ఫ్రెంచిదొరతనమువారికి సేవకులుగ నదివఱకుండినవారచ్చటచ్చట స్వదేశీయప్రభువుల దగ్గఱచేరి పొట్టఁబోసికొనుచుండిరి. అట్టివారలలో నిప్పుడు నైజాము కడనుండిన రేయిమండొక్కరుఁడు.

రేయిమండు.*

ఇతఁ డసామాన్య శక్తియుతుఁ డనుటకు సందియము లేదు. ఇతఁడు ఫ్రాంసుదేశమున 'గాస్కనీ' పరగణాలో 'సెరిన్యాక్' అను గ్రామములో 1755 వ సంవత్సరమున జననమందెను. ఇరువది సంవత్సరముల ప్రాయ మప్పుడు హైదరాలీకిఁ దోడయివచ్చిన 'షెవలియర్ డిలాషి' యొక్క పటాలములో నొక చిన్న యధికారిగఁ జేరెను. అనేక పర్యాయము లితఁడు ధైర్యసాహసములు చూపుటవలన నధి

* ఇతనిని ఇప్పటికిని హైదరాబాదునందు గొప్పకుటుంబములవారు స్మరించుచున్నారు.

కారు లితనిపైఁ బ్రేమగొనఁ జొచ్చిరి. కావున నితఁడు త్వర లోనే నాయకత్వమున కర్హతసందెను. 1783వ సంవత్సరమున నాంగ్లేయుల నెదుర్చుటలోఁ బోడ్పడ 'బుస్సీ' యేతించినపు డాతఁడితనిని దనపార్శ్వవర్తిగ నేమించుకొనెను. బుస్సీమరణా నంతరము 1786వ సంవత్సరమున నప్పటి పుదుచ్చేరి గవర్నరు గా రితనిని నైజామునకు మిక్కిలి నమ్మకమగు సేవకుఁడు గాఁగ లఁడని సిఫార్సుచేసిరి. నైజామును నితనికి మాసమునకు నైదువే లరూపాయిలు జీతమిచ్చి కాల్బలపుఁ బటాలమొక్కటిని సిద్ధ పఱుప నియోగించెను.

ఇతఁడు చేర్చిన పటాలము నైజామదినటుకును జూడ నైనఁ జూడనంతటి బలవంతమయినదయి కనుపట్టినందునఁ గ్రమ క్రమముగఁ బదునాల్గుపటాలములఁ జేర్చవలసినదని యితనికి నుత్తరువాయెను. ఇతఁడు బలములఁ జేర్చినదియు, మహా రాష్ట్రులతోఁ బోరినదియు, నైజాముయొక్క బలహీనతవలన విజయమును సంపాదింపలేకపోయినదియు నింతకుమున్నె వ్రా సితిమి.

ఇట్టి ప్రచండుఁడగు ఫ్రెంచినాయకుని యాధిపత్యముక్రింద దినదినప్రవర్ధమానమగు సైన్యముండుటయు, నది నైజాము నకు దోడుగనుండుటయు, నతనివద్దచేరుకొని యాతనితో సంబం ధములు గల్పించుకొనుచుండిన యాంగ్లేయులకు గిట్టినదిగాదు.

మార్క్వెసుఅఫ్ వెల్లెస్లీ ఆంగ్లేయులకు గవర్నరు జనరలుగా వచ్చునప్పటికి శేయిమందు పటాలములు నింమస్థితియందుండెను.

సంధికేఁగారణములు.

టిప్పూసుల్తానుతో మరల విగ్రహము తటస్థించునట్లుండె ను. మహాబలశాలియగు టిప్పూసుల్తానుతోఁ జంచలచిత్తులయిన నైజాము మహారాష్ట్రులను దోడుచేసికొని పోరఁగడఁగు నాంగ్లేయులకు, నైజాముయొక్క బలవంతమగు ఫ్రెంచిసైన్యమును దమదండులో నొక్కయంగముగ స్వీకరించుట కుక్కతోఁక పట్టుకొని గోదావరియీఁద సాహసించుటయె యయియుండును గదా. కావున మార్క్వెసుఅఫ్ వెల్లస్లీ నైజామును ఫ్రెంచిసైన్యములఁ బగులఁగొట్టుమని వేధింపఁజొచ్చెను. కాని నైజామునకు మాత్రము దనబలమును దగ్గించుకొనుట కేమాత్రమును ఇష్టములేకుండెను. అట్టిసందర్భముల నొకటిరెండువిషయములు తటస్థింపకున్నచో నైజామునకును నాంగ్లేయులకును నంతత్వరగ స్నేహము గుదిరియుండదు. కాలపరిపక్వమహిమవలన నప్పుడే శేయిమం డకస్మాత్తుగఁ జచ్చుట దటస్థించెను. అతఁడు విషముచేతఁ జచ్చెనను వదంతిగలదని యొకచరిత్రకారుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు.[1] నైజామునకు ముఖ్యమంత్రిగనుండి యతనిక్షేమమునకయి (hostage) ప్రతిభుఁవుగ మహారాష్ట్రులవద్ద బహుకాలము ఖైదీనలెనుండిన ఆజమ్ - ఉల్ - ఉమ్రా మిక్కిలిచాతు

---

1 Malleson—Native States of India-

ర్యముతోఁ బనిచేసి కర్డ్లాసంధివలన నైజాముపోఁగొట్టుకొనిన సర్వసంపత్తును మహారాష్ట్రులనుండి నైజామునకు మరల్చుటకుఁ దగిన ఏర్పాటులన్నియుఁబన్ని, తన్ను వారువదలి పెట్టునట్లు వారితో స్నేహభావముగల్పించుకొని హైదరాబాదువచ్చిచేరెను. ఇతఁడాంగ్లేయుల పయిభక్తియు వారియెడ ప్రేమయుఁగలవాఁడు. కావున నైజామున కితఁడు నచ్చఁజెప్పి రెండవమారు తిరుగఁ గొట్టఁబడనుండిన యాంగ్లేయ సైన్యములను హైదరాబాదునందు నిలిపెను. రెసిడెంటుగానుండిన కిర్కుపాట్రికు నైజామునకునప్పటికాలమున ఫ్రాంసులో జరుగుచుండిన విప్లవమును గురించియు నటప్రభువులుపడుచుండిన నొప్పదురవస్థలను గురించి యుఫ్రెంచివారికి ప్రజాస్వాతంత్ర్యమునెడఁ గల యాపేక్షలను గురించియు సమయము దొరకినపుడెల్ల పెంచిచెప్పుచు వారియెడ నతని కసూయఁగలిగింపఁ బ్రయత్నించుచుండెను. నైజామునకుఁగూడ ఫ్రెంచివారు రాజును విధ్వంసముచేసినదిచూడ విస్మయకరముగనె యుండెను. ఇంతియగాక 1796వ సంవత్సరమున నైజాము మిక్కిలి జబ్బుపడిలేచి నాఁటినుండియు బలహీనుఁడగుచునేయుండెను.

ఆంగ్లేయులతో సంధి (1798.)

ఇప్పుగి దన్నివిషయములును నాంగ్లేయులకు సహకారులుగనే కాన్పించెను. కావున గవర్నరుజనరలుగారు ఫ్రెంచిపటాలములను బగులఁగొట్టవలసినదని నొక్కిచెప్ప నారంభిం

చిరి. నైజామునకును నాంగ్లేయులకును 1798 వ సంవత్సరము మఱియొకసంధి జరిగెను. దానివలన నైజామునకు నాంగ్లేయులు రెండుపటాలములకు బదులు ఆరుపటాలములు సాహాయ్య మియ్యనంగీకరించిరి. నైజాము దనక్రింద జీతగాండ్రుగ నుండిన ఫ్రెంచివారల నందఱను పనులనుండి తొలఁగించి ఆంగ్లేయుల స్వాధీనముచేయ నొప్పుకొనెను. ఆరుపటాలములకు నగు వ్యయము సంవత్సరమునకు రు 24, 17, 100లు. నైజాముగారి బొక్కసమునుండి నాలుగు కిస్తీలుగ నిచ్చున ట్లేరుపరుపఁబడెను. మహారాష్ట్రులకును నైజాముగారికిని మరల నేవేని భేదములు గలిగినచో నాంగ్లేయులు మధ్యవర్తులుగ నుండ నియమింపఁబడిరి. ఆంగ్లేయులనుదక్క దక్కిన యైరోపియనులను నైజాముగారి రాజ్యమునుండి వెడలగొట్టు విషయమున 1798వ సంవత్సరము శెప్టంబరు నెల 1 వ తేది ప్రత్యేక మొకయొడంబడిక జరిగెను. దానిననుసరించి నైజాము రెసిడెంటుగారి యేర్పాటులకు నియ్యకొన నంగీకరించెను.

ఫ్రెంచివారి పలుకుబడికి భంగము.

అక్టోబరు నెల తొమ్మిదవ తేది నైజామున కెక్కుడుగ నాంగ్లేయు లియ్యఁదలఁచికొనిన నాలుగుపటాలములును హైదరాబాదు వచ్చిచేరెను. రెసిడెంటుగారు సంధిప్రకారము ఫ్రెంచిబలములను జెదరఁగొట్టవలసినదని వేడిరి. కొన్ని దినములకాల మేమియు నడచినదిగాదు. ఫ్రెంచిపటాలముల

విషయమున నడచినయొడంబడికను పూర్తిసేయకుండుటకు వలయు ప్రయత్నములు దోఁచెను. అంతట రెసిడెంటు తన సైన్యములను ఫ్రెంచివారిపై విడియింప వలసివచ్చునని తెలిపి తనదండును ఆపనికయి యాయత్తపఱచుచుండినట్లు తోఁపింపఁజేసెను. అంతట నైజాము గారు ఫ్రెంచియధికారులను దమసేవనుండి దప్పించిరనియు ఫ్రెంచిపటాలములు విడిపోవలసినదనియు నుత్తరువుపంపిరి. ఈయుత్తరువు వయినతోడనె ఫ్రెంచిసైన్యములలోఁ దిరుగుబాటులు చూపట్టెను. ఆతిరుగుబాటే కారణముగ వానిని జెదరఁగొట్టుట సులభమాయెను. ఫ్రెంచిపటాలము లుండిన నగరభాగము నాంగ్లేయ సైన్యములు చుట్టుకొనెను. ఇదిచూచి ఫ్రెంచిసైనికులు జడిసిపోయిరి. లోఁబడినచో నభయమిత్తుమని యాంగ్లేయులు చాటుటతోడనె ఫ్రెంచిభటులు 15, 000 జనులు గిక్కుమిక్కుమనక ఒకరివెంబడిగ నొకరు ఆంగ్లేయుల శరణుఁజొచ్చిరి. హైదరాబాదునం దీరీతిని ఫ్రెంచివారి పలుకుబడిని నశింపఁజేసి తమబలములను సంస్థాపించుకొనుటలో నాంగ్లేయులు వడసిన విజయము భరతఖండచరిత్రమున కంతకును ముఖ్యాంశమని చెప్పనొప్పును.

టిప్పూప్రయత్నములు - పతనము.

టిప్పుసుల్తా నాంగ్లేయుల నెదుర్చుటకొఱకు మిక్కిలి బలమగు కక్షను సంస్థాపించుటకుఁ బడరాని పాట్లెల్లయును బడుచుండెను. అతఁడు నైజాముతోడను ఫ్రెంచివారితోడను సంబంధ

ములు గల్పించుకొని వారినిగూడ నాంగ్లేయులకు విరోధులుగఁ జేర్చుకొనఁ జూచుచుండుటయే గాక అరేబియా పరిపాలకుఁడు మున్నగు మహ్మదీయప్రభువుల నందఱను సాయము చేసికొని స్వమతావలంబకులకు మతాభిమానమును బురికొల్పి యపరిమిత సైన్యములఁ బ్రోగుచేసి యాంగ్లేయులను మొదలంటఁ బారఁ దోలఁ బ్రయత్నించుచుండెను. హైదరాబాదునందు పైనివర్ణించిన విజయమునకు మూలకారకుఁడగు లార్డు వెల్లస్లీ గవర్నరు జనరలయి ఈదేశమునఁగాలిడి యిడకమున్నె యీవిషయమును జక్కఁగ గ్రహించి తనపై యధికారులకుఁ దెలిపి టిప్పూకార్యములకు భంగముగూర్చుటకు వలయు సాధనములు వెదకుటయందు మిక్కిలిశ్రద్ధ వహించెను. హైదరాబాదునందలి ఫ్రెంచి బలమును విచ్ఛిన్నముచేసి ఆసంస్థానాధీశ్వరుని యొద్ద తమ శక్తిని దృఢపఱచుకొని, వెంటనే అకస్మాత్తుగ దండునాయత్తపఱచి టిప్పూసుల్తానుపై కనిపెను. ఇచ్చటనాల్గవ మైసూరు విగ్రహము వర్ణించు టవసరముగాదు. దానియందు టిప్పూ యోడిపోయి ప్రాణము లర్పించెనని నుడివిన చాలును. అతని మరణానంతర మారాజ్య మంతయును నాంగ్లేయులయు నైజాముయొక్కయుఁ జేతులలోఁబడెను. దానిని వీరలు బంచుకొనుటకై 1799వ సంవత్సరమున మైసూరుసంధి జరిగెను.

మైసూరుసంధి (1799)

మైసూరనఁబడుభాగమును విభజించి యుండినచో నైజాము కు మిక్కిలి బలమగుదుర్గములు చేజిక్కియుండును. అప్పటి కట్టి యవకాశమునైజామున కిచ్చుటతగదని లార్డువెల్లస్లీకి దోఁచెను.* దానివలనమైసూరువిభజింపఁబడక మొత్తముగఁబూర్వపురాజుల సంతతివాఁడగు కృష్ణరాజ ఒడయరు బహదూరుగారి కియ్యఁబడె ను.అతనిసాహాయ్యార్థ మా రాజ్యములో నాంగ్లేయ పటాలము లు నిలుపఁబడెను. వానికగు వ్యయమునకై యితఁడు సంవత్సరము నకు ఏడులక్షుల వరహాలియ్యనియ్యకొనెను. ఇట్లు పూర్వపురాజ సంతతివారికి మైసూరునిచ్చి టిప్పుసుల్తాను గడించియుండిన తక్కిన దేశమును ఆంగ్లేయవర్తకసంఘమువారును, నైజామును, మహా రాష్ట్రులును బంచుకొనున ట్లేర్పఱుపఁబడెను. మహారాష్ట్రులు టిప్పుతోఁ బోరాడుటలో కలిసి పనిసేయకున్నను వారిని గూడ నీసంధిలోఁ జేర్చుకొని వారికొక కొన్ని జిల్లాలనిచ్చుటకుఁ గారణము "పేష్వారావు పండిత ప్రధాన్‌గారికిని, ఇంగ్లీష్ ఈస్‌ట్ ఇండియాకంపెని బహదూరుగారికిని, ఘనతవహించిన నవాబునైజాము - ఉద్ - దౌలా అసఫ్‌జా బహదూరుగారికిని, మహారాజమైసూరు కృష్ణరాజ బహదూరుగారికిని గల స్నేహ మును రాజకీయసహవాసమును నిలుపుటకై" యని నుడువఁబడి

---

* ఈ యంశము వెల్లస్లీగారి లేఖవలనదెలియుచున్నదని ఫ్రేజరను చరి త్రకారుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు.

నది.[1] పేష్వా యీసంధికి నొప్పుకొనినవాఁడుగాఁడు. కావున నతని కయి వేరుచేసిపెట్టిన భాగమునందు మూఁడింట రెండవవంతు నైజామున కియ్యఁబడెను. మొత్తముమీఁద నతనికి మైసూరు సంధివలనను 1792 లో టిప్పుతో జరిగిన సంధివలనను సంవత్సరమునకు కోటిరూపాయలాదాయము రాఁగలదేశము చెందెను. కాని బహుకాలమిది యితని స్వాధీనమున నుండినదికాదు.

ఆంగ్లేయులతో సంధి. (1800.)

టిప్పూసుల్తానును నుదముట్టించుటను జూచి మహారాష్ట్రులు అసూయాపరవశులై యుండిరి. వారు రానురాను ఆంగ్లేయులయెడవిరోధభావము నభివృద్ధిఁజేయుచుండుట విశదమయ్యెను. కావున నాంగ్లేయులు నైజాముతోడి సంబంధము నింకను బలము చేసికొనఁ బ్రయత్నింపవలసి వచ్చెను. ఇదివఱకతనికిని దమకునుగల పరస్పర సమానమిత్రభావము గడ్డుసమయములఁ బనికిరాక పోవచ్చునని యెంచి తామతనికి సంరక్షకులయి తమ సలహాల కతఁడు ఎదురు చెప్పలేకుండునట్లు నియమించు కొనవలెనని వీరికిఁ దోఁచెను. ఇంతియగాక ఆతని దేశము మహారాష్ట్రులదేశపు సరిహద్దులలో నుండుటవలన నాతనిదేశమునందుఁ దమబలములు వలసినంత యుంచుటగూడ లాభకారియేయని

1 C. N. Atchinson's collection of treaties, Engage-ments & sannads. Vol. 5 Page. 9.

వారుదలంచి యుండిరి. కావున 1800 వ సంవత్సరమున నైజామునకును ఆంగ్లేయులకును మఱియొక సంధిజరిగెను.

ఈ సంధిప్రకారము నైజాముగారి రాజ్యములో నాంగ్లేయులచే నుంచఁబడిన సాహాయ్య సైన్యము(Subsidiary force) స్థిరపఱుపఁబడి సంఖ్యయందును హెచ్చుచేయఁబడెను. రెండు పటాలములు సీపాయిలును, ఒక్కపటాలము ఆశ్వికసైన్యమును, వీనికిఁదగిన ఫిరంగులు మందుగుండులతోడను, సిబ్బందితోడను, మున్నున్న ఆరుపటాలముల సీపాయిలకును ఒక్కపటాలము ఆశ్వికసైన్యమునకును జేర్చఁబడెను. మొత్తముమీఁద ఆంగ్లేయ వర్తకసంఘమువారు నైజాముగారికి సాహాయ్యసైన్యముగ స్థిరపఱచినది ఎనిమిదిపటాలముల సీపాయిలును(అనఁగా 8000లు తుపాకి నుపయోగించు భటులు) రెండుపటాలములు ఆశ్వికసైన్యమును(అనఁగా 1000 మంది రౌతులు)వీనికవసరమగు ఫిరంగులు, ఐరోపీయనుల సిబ్బంది, లాస్కారులు, మందుగుండులు మున్నగునవి. వీనికన్నిటికగు వ్యయమునకై నైజాము టిప్పూసుల్తాను రాజ్యమునుండి శ్రీరంగపట్నము (1792), మైసూరు సంధులవలన గడించిన సంవత్సరమునకు కోటిరూపాయ లీనుదేశభాగమును ఆంగ్లేయుల కియ్య నొప్పుకొనెను. యుద్ధసమయముల నాంగ్లేయుల సాహాయ్యార్థమయి ఈ పటాలములలో రెండు దక్కఁదక్కినవానిని దన స్వంతసైన్యములోని ఆఱువేల కాల్బలముతోడను, తొమ్మిదివేల ఆశ్వికభటులతోడను, బంపుటకు నైజా

ము సమ్మతించెను. ఈసంధివలన నైజామును ఆంగ్లేయులును రాజకీయ కార్యముల కైక్యతనొందుట నిర్వచింపఁబడినందున నైజాము పరరాష్ట్రములతో నాంగ్లేయులకుఁ దెలియకుండ నుత్తర ప్రత్యుత్తరములు సలుపుటలేదనియుఁ, బరరాష్ట్రము వారితోఁ బోరునకు దాను పోవుటలేదనియు, నొకవేళఁ బరరాష్ట్రపు వారితోఁ దనకు వివాదములు గలిగినప్పు డాంగ్లేయ వర్తక సంఘము వారు న్యాయము విచారించి తీర్మానము చేసిన విధమున నడచుకొను ననియును కూడ నొడంబడిక చేసికొనెను. ఆంగ్లేయ వర్తకసంఘమువారు నైజాముపై నకారణముగ దండెత్తివచ్చు శత్రువుల నణఁచు భారము నంగీకరించుటయే గాక నైజామునకు సర్వవిధముల సాయపడఁదలంచికొని యుండుటను సూచించిరి. "నిజమునకు (నైజామును ఆంగ్లేయసంఘము వారును) ఒక్కటేయయి యైక్యమయినందున" ననుపదములు ఈసంధిపత్రమున భూమిక (Preamble) యందును షరతుల యందును గూడఁ గానవచ్చుట వలన నైజాము గొంచెము లోతుగఁ బరిశీలించిన పూర్ణాశ్రయతను బయల్పఱచునట్టి ఆత్మగౌణసామ్యమును (Self subordinating equality) దప్పక వచ్చినందువలన నాంగ్లేయులయెడ నంగీకరించెనని చెప్పవచ్చును" అని యొకచరిత్రకారుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు [1] ఇప్పగిది రాజకీయ విషయములలో నైజాముతో దిట్టమగు నేర్పాటులు గా

1 Mac-auliffe—The Nizam.

వించుకొని యాంగ్లేయులు 1802 వ సంవత్సరమున నతనితో వర్తకసంధి నొక్కటిని గుదుర్చుకొనిరి. దానివలన వర్తకులకు మున్నుండిన గష్టము లనేకములు దీరిపోయెను. ఒకరి రాష్ట్రమునుండి మఱియొకరి రాష్ట్రమునకు దిగుమతి కాఁగల సరకుల పై నూటికైదువంతున సుంకముగట్టుట నిర్ణయింపఁబడెను. కొన్ని మార్పులతో ఆపద్ధతియే నేఁటికిని సాగుచున్నది.

నైజామలీ చివరదినములు.

తనతదనంతరము దన రాజ్యమును నైజామలీ కుమారులు ముగ్వురకునుఁ బంచిపెట్టవలెనను ఉద్దేశము దనకుఁగలదని కనుపఱచి దానికై మహారాష్ట్రులయు నాంగ్లేయులయు సమ్మతిఁ బడయనుండెను. ఇట ఢిల్లీచక్రవర్తిగారి యనుమతిమాటయే దలపట్టకుంట మనము గమనింపవలెను. ఈలోపుగ 1797 వ సంవత్సరమున నైజామలీ మిక్కిలి జబ్బుపడెను. అప్పుడాతని పెద్దకుమారుఁడు గొంతకష్టముమీఁదఁ దండ్రికిఁ బ్రతినిధిగ రాజకీయ కార్యములు నెరవేర్ప నేమింపఁబడెను. 1799 లో నైజామునకు వ్యాధిప్రబలి మృత్యువును దెచ్చిపెట్టునేమో యను స్థితినిగలిగించెను. ఆతరుణమున గవర్నరుజనరలుగారు రెసిడెంటునకొక యుత్తరము వ్రాసిరి. అందులో నాంగ్లేయులు సికందరుజాకు నైజామలీ మరణానంతరము సాయముచేయ వలసినచో నతఁడీయకొనవలసిన షరతులు లిఖింపఁబడెను. వానికన్నిటికిని అతఁడొప్పుకొనెను. నైజామలీ కుత్తుకనుండి

యూపిరి వెడలుటె యాలస్యముగ సికందరుజానుసింహాసనము పై కెక్కించుటకు సర్వసన్నాహములును జేయఁబడియుండెను. కాని నైజామలీ మరల బ్రతుకుటవలన నవెల్లయుఁ బనికి రాకపోయెను. అయిన నప్పుడు సికందరుజాకొసఁగిన పరత్తులే 1800 సంవత్సరపు సంధిలో నైజామలీకినినొసంగఁబడి యతనిచే నంగీకరింపఁ బడెను. ఇట్లదివఱకె యాంగ్లేయుల సంరక్షణకు లోఁబడియుండ నెంచికొనిన సికందరుజా1803వ సంవత్సరమున నైజామలీఖానుఁడు మరణించఁగనే అల్లరులును గడబిడలును నేమియులేక నైజాముపదమున కెక్కెను.

సికందరుజా (1803—1829).

సింహాసనము నెక్కినపుడితని వయస్సుముప్పదినాలుగు సంవత్సరములు. ఇతఁడు సౌలభ్యమును సుఖమును అపేక్షించి ప్రజల కష్టసుఖములను గమనింపఁ డయ్యెను. ఇతఁడు సింహాసనమునకు వచ్చునప్పటికి సిందియాహోల్కారుల పరస్పరసంఘట్టనమువలన రేగిన ప్రథమ మహారాష్ట్రయుద్ధము జరుగుచుండెను. 1803 వ సంవత్సరము అక్టోబరునెల 25 వ తేది పునహాయొద్ద యుద్ధములో సింధియాయును నతనికి సహకారిగఁ బోరుచుండిన పేష్వాయును హోల్కారుచే నోడింపఁబడిరి. పేష్వా సంపూర్ణమగు నాశమును దప్పించుకొనుటకయి యాంగ్లేయులతో సహవాసము గోరెను. కావున నాతనికిని వీరికిని నైజామునకును వీరికినిం బలె అదేపరత్తులతో సంధి

జరిగెను. 1805వ సంవత్సరమున సింధియాగనిన యపజయము వలన ప్రథమ మహారాష్ట్ర విగ్రహము ముగిసెను. ఈవిగ్రహమున సికందరుజా ఆంగ్లేయులకేమాత్రమును సాహాయ్యము చేసియుండలేదు. అట్లుండియు శత్రువుల నుండి పట్టుబడిన దేశములో కొంతభాగము నైజామున కీయబడెను. దీనివలన నితని రాజ్యము ఉత్తరమున వింధ్యాద్రులవఱకును వరదానదివఱకును వ్యాపించెను. ఈతరుణమునను బీరారు (Berar) పూర్తిగ నైజామునకు జేరెను. 1804 వ సంవత్సరమున నైజామలికి ముఖ్యమంత్రిగనుండి ప్రఖ్యాతి వడసిన ఆజిమ్-ఉల్-ఉమ్రా పరలోకప్రాప్తిం జెందెను. ఆతనిస్థానమున మీరాలంను నేమింపవలసినదని రెసిడెంటుగారు సలహానిచ్చిరి. ఇతడు ఆజీమ్-ఉల్-ఉమ్రా ముఖ్యమంత్రిపదము నందుండినపు డాతని కాప్తుడుగ కార్యభారమును వహించిన వారలలో ముఖ్యుడు. అంతియగాక ఆంగ్లేయులయెడ నెక్కుడు భక్తిగలవాడు. సంస్థానము పయి యను రాగము గలవాడు. కాని ఇతడాంగ్లేయ ప్రతినిధి వలన నిర్వాచింపబడుటం జేసి ముఖ్యముగ వారివాడుగనె ఉండునని తలంచికాబోలు సికందరుజా ఇతనిని నియమించుటకు మొట్ట మొదట ఇష్టపడలేదు. అయినను దప్పదని రెసిడెంటు బలవంత పెట్టిన మీదట నైజామీతనికి బూర్వపు ముఖ్యమంత్రికి గల శక్తులలో నొకకొన్నిటిని తగ్గించి ఇతనిని ఆపదమున నుండనిచ్చెను. మీరాలమ్ యుక్తిమంతుడు గావున నైజా

ముగారి మనసున కెక్కునట్లు ప్రవర్తించి యతని మన్ననవడసి ప్రతిరాజ్యాంగమందును (Department) వలయు సంస్కార ములనసేకముల నుపక్రమించెను.

మహీపుత్రరాముఁడు.

బీరారునకుఁ బరిపాలకుఁడుగ నుండిన రాజా మహీపుత్రరాముఁడు 1805 సంవత్సరమున హైదరాబాదునకువచ్చి నైజాము స్నేహితులగు ఇస్మేల్-యాక్-జంగు మున్నగు వారి ద్వారా అతనివద్ద పలుకుబడి సంపాదించుచుండెను. మహీపుత్రుఁ డెప్పుగిది నైన మీర్-ఆలమ్‌ను పదచ్యుతుని జేసి తానా స్థానము నాక్రమించుకొనఁ బ్రయత్నింప మొదలిడెను. మీర్-ఆలమ్‌కును ఆంగ్లేయాధికారియగు రెసిడెంటుకును గల యన్యోన్యమును బెంచి చెప్పి నైజామునకు మీర్-ఆలమ్‌పై నుదాసీన భావముఁ బుట్టింప మహీపుత్రుని పక్షమువారు పూనుకొనిరి. ముఖ్యమంత్రిపై వీరు బన్న మొదలిడిన కుట్రలను నైజామెఱింగియు నెఱుఁగని వానివలె నుండ నియ్యకొనెను. ఇట్టి సందర్భములలో రెసిడెంటు చర్చఁబుచ్చుకొని తీరవలసిన వాఁడాయెను. అతని నిర్బంధమువలన మహీపుత్రుఁడు బీరారున దన స్థానమునకు వెడలిపోవలసినదని యుత్తరువాయెను. కాని యిదినామకార్థము పుట్టిన యుత్తరువె. మహీపుత్రుఁడింకను నైజాముతో నాలోచనలు సేయుచు సింధియా హోలాల్కారులను దోడుచేసికొని మీర్ ఆలమ్‌ను

మార్గమునుండి తొలఁగించి ఆంగ్లేయసంబంధమును మాన్పింపఁ బ్రయత్నించుచుండుటయుఁ దెల్లమయ్యెను. దీనిపై గవర్నరు జనరలుగారి యుత్తరువు ననుసరించి రెసిడెంటు మహీపుత్రుని అతని సాహాయ్యులను వెంటనే తొలఁగించ వలసినదని నైజాముసకు దృఢముగఁ దెలియఁజేసెను. అతఁడును నాప్రకారమె చేయవలసిన వాఁడయ్యెను. ఇంతవఱకును దనకేమైనఁ గీడుకలుగు నేమోయని జంకి రెసిడెంటుగారి తోటయందొక భవనమున దాఁగియుండిన మీర్-ఆలమ్ నగరుఁజొచ్చి మరల దనధర్మము నెరవేర్పఁ బ్రారంభించెను. నైజామును అతనిని గౌరవించి సమ్మానించెను. మహీపుత్రుని అతని పరిజనమును దొలఁగించుటవలన నిలువయున్న యుద్యోగములకు మీర్-ఆలమ్ పక్షమువారు నేమింపఁబడిరి. అందుబీరారునకు రాజా చందూలాల్ సోదరుఁడగు గరుడబక్షి పరిపాలకుఁడుగ నేమింపఁబడెను. అతని సాయముసకైఁ గొంత యాంగ్లేయ సైన్యముగూడఁ బంపఁబడెను. దానిని జూచినతోడనె మహీపుత్రుఁడు షోలాపురమునకుఁ బాఱిపోయి యటనుండి కొంతకాలము నైజాముగారి యెడ శత్రుత్వము పూని పోరి కట్టకడపట హోల్కారు శరణుఁజొచ్చి యతనివలనఁ జంపఁబడెను.

నైజాము స్థితి.

1808 వ సంవత్సరమువఱకును నైజామునకును ఆంగ్లేయులకును గల సంబంధమున విశేషాంశము లేవియు నుండలేదు.

ఆసంవత్సరమున మీరా౯ ఆలమ్ మరణమందుట తోడనె మరల నైజామునకును రెసిడెంటునకును ముఖ్యమంత్రిపదమున కెవ్వరిని నియమించవలె ననుటతో వాదము ప్రారంభమాయెను. 1800 సంవత్సరమున జరిగిన సంధిప్రకారము నైజాము దన స్వంతసైన్యమును అవసరమగుడు ఆంగ్లేయుల సాహాయ్యార్థము పంపవలసిన వాఁడయియుండెను. మహారాష్ట్ర యుద్ధమున నిట్టి సైన్యమును దగినంతను దగినస్థితిలో బంపక పోవుటయేగాక తరువాతఁ బలుమారు హెచ్చరింపఁ బడినను సరియగు సైన్యమును జేర్చుటకూడ మానివేసెనఁట. సికందరుజా మహారాష్ట్రులయెడ పక్షపాతము గనుపఱచు చుండినందున నతఁడు ఆంగ్లేయులకు విరోధియని ప్రకటించిన బాగుగనుండునాయని మార్క్విసు వెల్లస్లీ మొదటి మహారాష్ట్ర విగ్రహమునకుఁ బ్రారంభమున యోజించినట్లు గూడఁ దెలియవచ్చుచున్నది[1] మీరా౯ ఆలమ్‌ను ముఖ్యమంత్రిగ నేర్పఱచు కొనుట కితఁడెన్ని విధములఁ బెనగులాడినదియును రెసిడెంటుగారికిఁ దెలిసియే యుండెను. ఇట్టి సందర్భముల నీతని ముఖ్యమంత్రి స్థానమున దనచే నియమింపఁబడి తనపై నాధారపడియుండు వాఁ డుండుట యావశ్యకమని రెసిడెంటుకుఁ దోఁచెనని వేరుగ వ్రాయఁబనిలేదు. కావున నతఁడు దన యిష్టప్రకారము ముఖ్యమంత్రిని నియమింప వలసిన దని నైజామును నిర్బంధపెట్టెను. దానిపై సిరుపురకును గొంతతీక్ష్ణ

1 Wellington's despatches.

మగు వివాదము జరిగెను. "సర్వాధికారియగు సంరక్షకుఁడును మూర్ఖుఁడగు సంరక్షితుఁడును బెనఁగులాడిన సర్వసామాన్యముగ నెట్టిఫలము గలుగునదియు మనమెఱింగిన విషయమేగదా. నైజాము దనసంరక్షకులకు ముత్తెముల నిచ్చి చిప్పను దానుంచుకొనెను. మూనిర్-ఉల్-ముల్క్ అను నైజాముగారి మనుష్యుఁడు నామకార్థము ముఖ్యమంత్రిగ నేమింపఁ బడియెను. ఆంగ్లేయులకు మిత్రుఁడగు రాజాచందూలాల్ అను హిందువు పేరునకు పేష్కారేయయినను నిజమునకు పేష్కారుదివానుల[1] శక్తులరెంటిని గలవాఁడుగ నొనర్పఁబడెను."[2] ఇతఁడు 1832 వ సంవత్సరమున మూనిర్-ఉల్-ముల్క్ చనిపోవుట తోడనె దివానుపట్టమును గూడ ధరించెను.

చందూలాల్ ముఖ్య మంత్రిత్వము.

మొదట నితఁడు సుంకమువసూలుచేయు శాఖలో సర్కారుసౌకరుగఁ జేరినవాఁడు. 1804 వ సంవత్సరమున మీర్-ఆలమ్ ముఖ్యమంత్రి యగుటతోడనె అతఁ డీతనిని తన వద్ద కార్యనిర్వాహకుఁడుగ నుంచుకొనెను. అతఁ డాంగ్లేయులకు మిత్రుఁడై వారిపక్షము నవలంబించుచు వచ్చినందున నితనికిని ఆంగ్లేయులయెడ స్నేహభావము పెరుగుచునే వచ్చెను. దాని వలన నితనికిఁ గలిగిన లాభము మాచదువరులిదివఱకే వినియు

1 దివాను, ముఖ్యమంత్రియనునవి పర్యాయపదములని గ్రహించునది.

2 జి. బి. మాలిసన్.

న్నారు. కావున నిఁక రాజా చందూలాల్ రెసిడెంటు గారె ట్లునడపిన నట్లు నడచెననినచో నతిశయోక్తిగ నుండఁజాలదు. రెసిడెంటును దరుణము చూచుకొని నైజాము స్వంతసైన్యములను సంస్కరించి విడిచెను. వానిపై నాంగ్లేయాధికారులు నియమింపఁబడిరి. ఆంగ్లేయుల ప్రతినిధియగు మంత్రిచేతులలో సర్వశక్తుల నిడుకొనుటవలన హైదరాబాదునకును ఆంగ్లేయ రాజ్య మండలములకును విశేష భేదము లేక పోయెనని తెలియఁ జేయు నంశములలో నిదియొకటని మాక్ ఔలిఫ్ అను చరిత్ర కారుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు.

1871 వ సంవత్సరమున పిండారీలతోఁ జేరుకొనిన మహారాష్ట్రులకును ఆంగ్లేయులకును మరల విగ్రహము ప్రారంభమాయెను. దానిలో సంస్కారమందిన నైజాము దండులు దీర్చినపనివలన వానిబల మిట్టిదిగదా యని బయల్పడెను. ఆవిగ్రహము ముగిసి నాగపురాధిపతియు హోల్కారును పేష్వాబాజీరావును ఓడింపఁబడిన తరువాత 1822 వ సంవత్సరమున హైదరాబాదు నైజామునకును నాంగ్లేయులకును మఱియొక సంధిజరిగెను. ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారు పేష్వాను జయించి యతని స్థానము నాక్రమించుటవలన నతనికి నైజాము గట్టుచుండిన చౌతుకప్పమును వీరికిని గట్టవలసిన వాఁడైనను ఈసంధివలన నది త్రోసివేయఁ బడెను. ఇంకను మహారాష్ట్రులు నైజాముపై మోపుచుండిన మామూలు

భారము లెవ్వియును దాము మోపుటలేదని కూడ వాగ్దానము చేసిరి. నైజామునకు సంవత్సరమునకు 6,26,375 రూపాయలు ఆదాయము నిచ్చు భూభాగము ఈసంధివలనఁ జేరెను.

రాజా చందూలాల్ గట్టివాఁడేగాని యతని రాజ్యాంగ పద్ధతులుమాత్రము పురాతనములు. జనులపై వేయఁబడిన పన్ను తప్పక బొక్కసము చేరుటయె పరమావధిగఁ గల వాఁడు గావున నతఁడు ఏలములు వైచి ఈయీభాగమున కింతింతయని నిర్ణయించుకొని ఆయాభాగములలోఁ బన్ను వసూలు చేసికొనుటకు కౌలుదారులను వదలుచువచ్చెను. యజమాని కియ్యవలసినది పోఁగా ఎంతదొరికిన నంత రాఁబట్టుకొనుట కౌలుదారుని పని కావున నీపద్ధతి బహుస్వల్పకాలములోనె యసంతుష్టిని గలిగించి దుర్గతులను దెచ్చిపెట్టెను. పన్ను లిచ్చు ప్రజలు కౌలుదారుల యధికారుల యొక్క దురాగతములకు నిలువలేక త్రోవదోపుడులకును దిరుగుబాటులకును మొదలిడిరి. అన్యాయవర్తులగు కౌలుదారుల పక్షమువహించి దురదృష్టులును సుస్వభావులును నగుఁ బౌరులపైకి దాడివెడలి సైన్యాధికారులయిన ఆంగ్లేయులు వారల నన్యాయముగ నురుమాడవలసిన వారైరి.

రాజ్యాంగ సంస్కారము.

ఇట్లు చందూలాల్ రాజనీతివలన దేశమునందు దుస్థితి ప్రబలుట సహింపలేక 1820వ సంవత్సరమున సర్ చార్లస్ మెట్

కాఫ్‌ను ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారు రెసిడెంటుగాఁబంపిరి. అతఁడాంగ్లేయాధికారులను జిల్లాల కధిపతులను జేసి, ఆయామండలముల యందు మండలాధికారులును గ్రామాధికారులును రైతులనుండి వసూలు చేసికొనవలసిన మొత్తములను నియమించి న్యాయమగు కౌలులనియ్య నేర్పఱచెను. ఆంగ్లేయ మండలాధికారులు గడచినఫలములను బట్టియు సాగుచుండిన ప్రదేశమును బట్టియు సాగుకాఁగల భూభాగమును బట్టియుఁ బన్నులను దీర్మానముచేసిరి. వీరుపక్రమించిన సంస్కారము లైదుసంవత్సరముల కాలము పరీక్షింపఁబడెను. వానివలన కౌలుదారులకును రైతులకును నిరంతర మగుచుండిన కలహాములణఁగిపోయెను. పన్ను వసూలుచేయుటకై దండుల విడియించు నాచారము దప్పిపోయెను. దేశము శాంతిమై వృద్ధిపొంద మొదలిడెను. రాజ్యాంగముపై ప్రతిసంవత్సరము రగులుకొనుచుండిన యసంతుష్టి పోయి యనురాగ ముత్పన్నముకాఁజొచ్చెను.

ఋణవిమోచనము.

ఈసంస్కారములతో గూడ రెసిడెంటు హైదరాబాదు నైజాముగారి యప్పుల విషయమునందు శ్రద్ధఁజేసి రాజ్యాంగమునకు భరింపరాని ఋణముల బాధనుండి విమోచన మొసంగవలసివచ్చెను. బహుకాలముగ హైదరాబాదునందు స్థాపితమయి యుండిన పామరు కంపెనీ వారు నైజామునకు సంవత్స

రమునకు 45 లక్షలవంతున నూటికి 25 వడ్డీచొప్పున నప్పిచ్చు చువచ్చి యుండిరి. ఈయప్పేల చేయఁబడెనో కారణము విశద ముగఁ గానరాదు. నైజామును మోసపుచ్చు నుద్దేశముతో చం దూలాలు చేసినపనియని మాత్రము గనుపట్టుచున్నది. ఎట్లై ననేమి? దీనివలన నాకంపెనీవారు దక్షిణాపథమున నైజామున కంటెను ఆంగ్లేయులకంటెను బలవంతులయి యుండిరి. ఇదేవిధ మున పురాన్‌మల్ అనువాఁడు బీరారును గుత్తకు తీసికొని యచ్చట ప్రాముఖ్యత గాంచియుండెను. రెసిడెంటు మెట్‌కాఫ్ గారాకంపెనీని, ఈపురాన్‌మల్‌ను నైజాముగారి సంబంధము నుండి తొలఁగించెను. నైజాము ఆంగ్లేయన రక్షకసంఘమువా రిఁగూడ నప్పుపడియుండెను. ఈఋణములన్నియును దీర్చుటకు నాంగ్లేయప్రభుత్వమువారు నైజామునకు ఉత్తరసర్కారులకై గట్టుచుండిన పేష్కష్‌ను విడిపించుకొని రొక్కము కోటి అరు వదియారులక్షల అరువదియారువేల ఆరువందల అరువదియా రు రూపాయల నిచ్చిరి.

నాజిర్-ఉద్దౌలా (1829-1857).

సికందరుజా రాజ్యాంగవిషయములలో బహుకాలము విశేషము జోక్యముపుచ్చుకొనుట మానివేసి మానమున కాల ముగడపుచునుండి 1829 వ సంవత్సరము మేనెల 24 వ తేది పర లోకప్రాప్తిఁజెందెను. అతనికిఁ దరువాత నాతనిపుత్రుఁడు నాజర్

ఉద్దౌలా సింహాసనమునకు వచ్చెను. ఆంగ్లేయప్రభుత్వము వారతసని నైజామని ప్రకటించిరి. ఆప్రకటనాసమయమున జరిగిన రెండువిశేషములుమాత్రము గమనింపవలెను. అదివఱకును గవర్నరుజనరలు నైజామునగారికి వ్రాయుటలోఁ దన్ను 'నాయజ్ మద్' అనఁగా 'కడుపేద' అను తక్కువను సిరూపించు పదములతో వర్ణించుకొనుచుండెడివాఁడు. నైజాముగారు గవర్నరుజనరలునకు వ్రాయునెడ 'మాబుదౌలత్' అనఁగా 'ప్రభువులమగుమేము' అను గౌరవపదముల నుపయోగించుచుండును. ఆయలవాటును మాన్పించుటకును గవర్నరుజనరలును నైజామును బరస్పరసామ్యము నెఱుకపఱచు మాటల నుపయోగించుటకును దగిన ఏర్పాటుచేయఁబడెను.

రెండవవిశేషము. ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారు నాజిర్-ఉద్దౌలాను 'పట్టభద్రుఁడవగునెడ' నీకు స్వాగతమనుటలో నితరసామంతప్రభువుల కేరికిని యుపయోగింపని 'పట్టభద్రత్వ'ము నుపయోగించుట.

తిరిగిచందూలాల్ దుష్పరిపాలన.

నాజిర్-ఉద్దౌలా గద్దెనెక్కుట తోడనె తనరాజ్యము లోపలి రాజ్యాంగనిర్వహణమునంతయును దానె చేసికొనెదననియు మెట్‌కాఫ్‌వలన నియమింపఁబడిన ఆంగ్లేయమండలాధిపతులను దీసివేయవలసినదనియు గవర్నరుజనరలుగారికిఁ దెలియఁజేసెను. ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము వారును దానికి వల్లెయని

యంగీకరించిరి. మెట్ కాఫ్‌చే నియోగింపఁబడిన ఆంగ్లేయాధి కారులు దొలఁగింపఁబడిరి. నైజామునకు అంతఃపరిపాలనయందు సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్య మీయఁబడెను. ఇట్టిస్వాతంత్ర్యమును గోరుటకు నైజామును బురికొల్పినవాఁడు అతని ముఖ్యమంత్రి యగు రాజాచందూలాలని తోఁచుచున్నది. అతఁడు మొదట సర్వస్వతంత్రుఁడై రాజ్యభారము నిర్వహించుచుండి మధ్యకాలమున మెట్ కాఫ్ ఏర్పాటువలనఁ గొంచెము శక్తిహీనత నందియుండెను. కావున మొదటిస్వాతంత్ర్యమును సంపాదించుకొనుటకు చందూలాలే నైజాముచేత నాంగ్లేయప్రభుత్వమువారిని ఆంగ్లేయాధికారులఁ దీసివైచునదని యడిగించెనని కొందఱభిప్రాయపడియున్నారు. ఎట్లైననేమి ఆంగ్లేయాధికారులుదమయాధీనముననుండిన జిల్లాలను ముఖ్యమంత్రి కొప్పగించి వెడలిపోయిరి. చందూలాల్ మరలఁ దన మొదటి యాచారములను విడువక రాజ్యమును నడుపమొదలిడెను. మరల మునుపటి విధముననె కష్టములు చూపట్టఁ దొడంగెను. గొప్పగొప్ప జమీందారులుగ నున్నవారి చర్యలుగూడ నాక్షేపణీయమయ్యెను. పన్నువసూలుతగాదాలు మిక్కుటముగాఁ జొచ్చెను. 1835 వ సంవత్సరమున ఆంగ్లేయవర్తకసంఘపు డైరక్టర్లు గవర్నరుజనరలుగారికి "(నైజాము)రాజ్యములో బహుకాలముగ నెలకొనివచ్చుచున్న అల్లరులను, అరాజకమును దాము ఉదాసీనభావముసఁ

జూచుచుండ లేమనియు అప్పటిముఖ్యమంత్రి న్యాయమై దిట్టమగు పరిపాలనకుఁ దగినవేర్పాటుల నొనర్పఁడేని ఆమంత్రినిమార్చి యవసరమగు నితరకార్యముల నెరవేర్చవలసియుండునని నైజాము ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారు నిర్బంధ పెట్టవలసిన వారగుదు"ర నియు నైజామునకుఁ దెలియఁజేయ వలసినదని యుత్తరువుఁ బంపిరి.

దీనిపై చందూలాల్ ఏవోయొక కొన్నిమార్పు లాంగ్లేయప్రభుత్వమువారు జోక్యముకలుగఁజేసికొని చేసిన బాగుండునని నుడివెను. కాని దానికి నైజా మియ్యకొనఁడయ్యెను. * అప్పుడు తాలూకుదారులు మున్నగు క్రిందియుద్యోగస్తులు దురాగతములకుఁ బోకుండఁ గనిపెట్టుటకు అమీను లనువారు నేమింపఁబడిరి. కాని వీరును విద్యలేని హీనజన్ములేగావున నీవేర్పాటువలన నదివఱకుండిన దుర్మార్గుల సంఖ్యకు నింకను గొందఱు చేర్చఁబడిరి. ఇట్లగుట కొలఁదికాలములోనే నైజామురాజ్యాంగము దురవస్థలయందు సంపూర్ణముగ మునిఁగిపోయెను. అప్పులు రానురాను మెండయ్యెను. ఆదాయము లేదాయెను. చందూలాల్ కొంతకాలము తనచాకచక్యమువలన రాజ్యభారము నిర్వహించెను. కాని హైదరాబాదునందలి సాహుకారుల కతనిపై నమ్మకముదప్పి తమబాకీలు దమకిచ్చివేయ వలసినదని తొం

---

*ఒక చరిత్రకారుఁడు నైజాము ఒప్పుకొనకుండునట్లు చేసినదికూడ చందులాలే యనుచున్నాఁడు.

దర పెట్టఁ బ్రారంభించుట తోడనె యతనికూరిరి త్రిప్పుకొన వీలులేకపోయెను. కావున నతఁడు నైజాముకకు రాజీనామా నిచ్చి 1843 వ సంవత్సరము సెప్టెంబరునెల 6 వ తేది పదవిని వదిలి పెట్టెను.

ఆంగ్లేయులపైకుట్ర.

ఈ లోపుగ జరిగిన సంగతి నుక్కటి నిట వ్రాయవలసి యున్నది. 1839వ సంవత్సరమున నొక పెద్ద కుట్రయొకటి బయల్పడెను. ఉదయగిరి నవాబుముఖ్యుఁడుగ భరతవర్షమునందలి ప్రభువులనేకులు చేరి ఆంగ్లేయులను బారదోలుట కొక విస్తారమగు కుట్రఁ బన్నుచుండుటను అప్పుడు నెల్లూరునందు దండవిధాయకుఁడుగ (magistrate) నుండినస్టోనుహాసు అను నతఁడు గనిపట్టెను. ఆకుట్రయందు నైజాముగారి సోదరుఁడగు ముబారిజ్-ఉద్-దౌలా గూడ కలఁడను హేతువుచే హైదరాబాదునందు రెసిడెంటుగారి యాధిపత్యము క్రింద ఐరోపియనులును ఉత్తమస్వదేశీయులును పంచాయతిగఁ జేరి యాకుట్రను గుఱించి గొప్ప విచారణ జరిపిరి. పదిమాసములు వ్యాయోగము నడచిన తరువాత ముబారిజ్-ఉద్-దౌలాయును నతని మిత్రులనేకులును ఉదయగిరి నవాబుతో నుత్తరప్రత్యుత్తరములు సలిపి, మతావేశపరవశులగు వహాబీల కుద్రేకమును బుట్టించి, యాంగ్లేయులను బారఁదోలు నుద్దేశముతోఁ గుట్రపన్ని ఆంగ్లేయప్రభుత్వమునకును

హైదరాబాదు ప్రభుత్వమునకును విరోధమగు విధమునఁ బ్రవర్తించిరని పంచాయతీదారులు అభిప్రాయపడిరి. వీరి నేర్పఱచిన యధికారులీ యభిప్రాయముతో నేకీభవించిరి. కావున ముబారిజ్-ఉద్-దౌలాను అతని మిత్రులను బ్రభుత్వమువారవసరమని తలఁచినంత కాలము చెఱయందిడుట నిర్ణయింపఁబడెను. అతఁడు గోలకొండయందుఁ గారాగృహమున నుండఁగనె మృతినొందెను.

అల్లరులు—కారణములు.

1841-42 సంవత్సరములలో నైజాముగారి దేశమందంతటను అల్లరులు మిక్కుటముగ నుండెను. వీనినణఁచుటకు తాలూకుదారుల సిబ్బందిలేమియుఁ బనికిరాకుండెను. దీనివలన నీయల్లరులు బలవంతమైనవని తలఁపరాదు. పరిశ్రమఁజేసిన సైనికులొకకొందఱు ఈయల్లరుల కన్నిటికిని చాలియుండిరనిన నైజాముగారి మాండలిక సిబ్బంది లేగతియందుండినదియును విశదముగాఁగలదు. చందూలాల్ మంత్రియగుటతోడనె రెసిడెంటు జోక్యముకలుగఁజేసికొని సంస్కరించిపెట్టిన సైన్యముదప్పఁ దక్కినరాజ్యాంగము లన్నిటియందును శైథిల్యము ప్రతిదినమును హెచ్చుచుండెను. కావున నల్లరిగాండ్రకు సమయము మిక్కిలిచక్కనిదిగ నుండెను. ఈయల్లరు లెట్లుపుట్టుచుండెనో వీనికిఁగారకులెవ్వరో నిర్ణయించుట కష్టము. దక్షిణాపథమందలి మహారాష్ట్రప్రభువు లివ్వానికి

జనకులనుటకు గొన్ని కారణములు గలవు. (1) హైదరాబాదు నందీయల్లరి కాంగ్రెస్ ప్రతినిధులు మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణులుగ నుండుట (2) మూకలనాయకులు పదభ్రష్టుఁడయి యుండిన నాగపురపు రాజగు అప్పాసాహెబ్ పేరుఁబెట్టుకొని మెలఁగుచుండుట(3)దక్షిణమహారాష్ట్రదేశమున నైజామునకుఁ జేరిన బాదామికోట నొకమహారాష్ట్రుఁడే పట్టుకొనుట. కొన్ని యల్లరులకు ముఖ్యమంత్రిగారో లేకున్న తప్పక వారిపుత్రుఁడో ఉత్తరవాదులని యొక చరిత్రకారుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు. *

ఆంగ్లేయుల అభిప్రాయములు.

1843 వ సంవత్సరమున రాజాచందూలాల్ రాజీనామానిచ్చి పనినుండి తొలఁగిపోయిన తరువాత నైజాము రాజ్యకార్యములను స్వయముగ నడుపఁబూనుకొనెను. అంతకుఁ గొంచెము మునుపు చందూలాల్ ఆంగ్లేయాధికారులను మరల నేమించుట కొప్పుకొనినను, నైజా మంగీకరింపఁడయ్యెను. ఆ సమయమునం దాంగ్లేయవర్తక సంఘమువారి డైరెక్టరులు గవర్నరు జనరలు గారి కీక్రిందివిధమున వ్రాసిరి:—

"(నైజాముగారి) రాజ్యాంగమునందు మనము దగిన సంస్కారములుచేయు మాకు శక్తినిచ్చుటకుఁ గావలసినది నైజాముగారు రాజ్యాంగవిషయములలో నేమాత్రము జోక్యము కలుగచేసికొనుట లేదను దృఢవాగ్దానమే. ఇదివఱకె

* Brigg—The Nizam Vol. I P. 112

అతఁడు విశేషము జోక్యము కలుగఁజేసికొను చుండుటలేదు. (పైవాగ్దానముచేసినచో) ముఖ్యమంత్రి సాహాయ్యార్థ మెప్పు డును రెసిడెంటుగారి వంకకే తిరుగఁగలఁడు. నైజాముగారు తమ ముఖ్యమంత్రిపై నేలాటి యధికారమును చెల్లించకుండు నను వాగ్దానము చేయుటకుఁ దగిన కాలము రాజ్యాంగనిర్వ హణ కార్యముల కష్టమువలన నిప్పటికే వచ్చినది. రాకున్న నదియెంతో దూరములేదు. అట్టి ఏర్పాటువలన మనకుఁగల యుద్దేశము లుచితరీతి నీడేరగలవు. ఆఏర్పాటులలోను నైజాము గారు కర్చులుపోఁగా నిలువయుండు నాదాయమును గొనుచు రెసిడెంటుగారి బోధల ననుసరించియు నతనియనుమతిమీఁదను ముఖ్యమంత్రి యుపక్రమించు సంస్కారముల కడ్డుపడక ఆర్థిక విషయమున దేశము బాగుపడుటను గనిపెట్టియుండురీతి నొక నిబంధన నిర్మింపఁబడిన విశేష లాభకారిగ నుండును"

దీనింబట్టి నైజాముగారు స్వయముగఁ బరిపాలింపఁ జూ చుట వారికెంత సమ్మతముగ నుండెనో మనమెఱుంగఁ గలము. చందూలాల్ రాజీనామాకు నంగీకారమిచ్చు నెడ నైజాము మఱియొక మంత్రిని శీఘ్రకాలములోనే ఏర్పఱతునని నుడివి యుండెను. నైజాము స్వంతముగ రాజ్యాంగము నడపుటలో నతనికిఁ సాయముచేయ నీడగువారు గూడ నెవ్వరును లేరైరి. కావున నతఁడొక్కరుఁ డెంతపాటువడినను చందూలాల్ కాల

మున చెల్లాచెదరై చెడిపోయిన రాజ్యాంగ విషయములు త్వరితగతి కుదురుపడవయ్యెను.

నైజాముగారి సైన్యమునకయి నైజాము ఆంగ్లేయులకుఁ బ్రతిసంవత్సర మియ్యవలసిన పైకము బాకీపడియెను. రెసిడెంటుగా నుండిన జనరల్ ఫ్రేజరు ఆంగ్లేయ వర్తకసంఘమువారి బొక్కసమునుండి యియ్యదొడంగి గవర్నరుజనరలుగారి కాసంగతిం దెలుపుచు దాను భూమిని జామీనుగ లేదని వ్రాసి ముందు మరల నీరీతి సందర్భములే సంఘటిల్లిన నేమిసేయవలెనని యడిగెను. దానిపై గవర్నరు జనరలు దమబొక్కసమునుండి యిచ్చుచుండవలసినదనియుఁ దగిన కాలములో నీయప్పులుదీర్చక పోయినచో నైజాము గొంత భూభాగమును దమస్వాధీనముచేయ నట్లేర్పఱచ వలసినదనియుఁ బ్రత్యుత్తరమిచ్చెను. రెసిడెంటుగారికిఁ దెలియఁజేసిన యీసంగతులు నైజాముగారికిఁ గూడఁ దెలుపఁబడెను.

నైజామొంటరిగ బహుకాలము పరిశ్రమచేసి చేసి కట్టకడపట 1846 వ సంవత్సరము నవంబరునెల 7 వ తేది సురాజ్-ఉల్-ముల్క్‌ను ముఖ్యమంత్రిగా నేమించుకొనెను. ఇతనికిని నైజామునకును సరిపడినదిగాదు. రెసిడెంటున కితనిపై నెక్కుడభిమానము. ఇతనిని నైజాముతీసివేయ నుద్యుక్తుఁడయ్యెను. ఆవిషయమున నతనికిని ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారికిని బహుదూరము చర్చ జరిగెను. తుట్టతుదకు సురాజ-

ఉల్-ముల్క్ పనినుండి తీసివేయఁబడియెను. ఇతనిస్థానమునఁ దత్కాలమునకు ఆమ్జద్ ఉల్ - ఉముల్కును దరువాత షంష్ - ఉల్ - ఉమ్రాయును నేమింపఁబడిరి.

షంష్-ఉల్-ఉమ్రా మంత్రిత్వమువహించిన దైదుమాసములే గాని ఆపదవి నున్నంతకాల మతని ధర్మముల నతఁడు చక్కఁగ నెరవేర్చెను. అతఁడు ఆంగ్లేయులకు నైజామియ్యవలసిన యప్పుపైనగు వడ్డీనెలనెలకును ఇచ్చివేయఁబడుననియు అసలు వాయిదాలమీఁద సంవత్సరమున కైదులక్షలు దీర్పఁబడుననియు రెసిడెంటుద్వారా గవర్నరుజనరలుకు వ్రాయించెను. గవర్నరు జనరలుగారు నైజామునకుఁ దామురద్రవ్యమిచ్చినది స్నేహభావమున నిచ్చిరనియుఁ గావున నంతయునొక్కమారి చ్చుట కేర్పాటులు చేయవలసినదనియు, ప్రత్యుత్తరమిచ్చిరి. షంష్-ఉల్-ఉమ్రా మంత్రిగనున్నంతకాలము నెలనెలకగు వడ్డీ మొత్తము మాత్రముదప్పక దీర్చఁబడుచుండెను. అయిన నతఁడు నైజాము వ్యయపరుఁడైనందునఁ దనకేమియుఁ జేయవీలు లేక పోయెనని విసుగుకొని తనపదవికి 1849 వ సంవత్సరము మే నెలలో రాజీనామా నిచ్చెను. షంష్-ఉల్-ఉమ్రా. ముఖ్య మంత్రిగానుండి యన్నికష్టములకు నోర్చుకొని తన ధర్మమును నిరాతంకముగ నెరవేర్చినందులకు గవర్నరుజనరలుగారు తమ సంతసమును దెలిపిరి.

సైన్య సమస్య.

ఆంగ్లేయులకు నైజామప్పవడుటకు ముఖ్యకారణము నైజాము సైన్యమేయనుట మాచదువరు లిదివఱకే గ్రహించి యుందురు. సాహాయ్యసైన్యమను నదొక్క టేర్పడుటయు అది మొదటమొదట నైజామునకు వలసినప్పుడు పంపఁబడు చుండుటయు దానికగువ్యయమునకు గాను ప్రారంభమున ఉత్తరసర్కారుల గుత్తలోనుండి కొంతభాగము చెల్లువడు చుండుటయు తరువాత ఉత్తరసర్కారులును దత్త మండలములును [1] ఆంగ్లేయులకు సంపూర్ణముగ నియ్యఁబడుటయు మున్నగు విషయములెల్లయు నిదివఱకే వ్రాయఁబడియున్నవి. ఆ నైజాము సైన్యమునకును ఈసాహాయ్య సైన్యమునకును సంబంధములేదనుట ముఖ్యముగ జ్ఞాపక ముంచుకొనవలెను. సాహాయ్యసైన్యము మొదటినుండియు సర్వమాంగ్లేయులదే. ఈనైజాము సైన్యపుఁ జరిత్ర వేరు.

ఇది ప్రారంభమున బహుకాలమువఱకును నైజాము గారిదే. దీని కి సాహాయ్యముగ నాంగ్లేయుల స్నేహమువలన 1766వ సంవత్సరమున సాహాయ్యసైన్య మేర్పడెను. సాహాయ్య సైన్య మే సంధివలన నేర్పరుపఁ బడెనో ఆసంధివలననే ఆంగ్లే యుల కవసరమగు నప్పుడు ఈనైజాము సైన్యమున నిర్ణీత

1 కడప, బళ్లారి, అనంతపురము, కర్నూలు, జిల్లాలకు ఈపేరువర్తిం చుచున్నది.

మయిన కొంతభాగము పంపఁబడవలసి నట్లేర్పాటుపఁబడెను. ఈయొడంబడిక కనుకూలముగ నైజాము ఎల్లప్పుడును నడుచు కొన లేనందునను నైజాముసైన్యము ఆతని యధికారుల ఆధీనమునం దున్నంతకాలము అంగసంపూర్ణత నందకుండు టను బట్టియు ఆంగ్లేయపక్షపాతి యగు చందూలాల్ ముఖ్య మంత్రి యయిన తరుణమున నాంగ్లేయరెసిడెంటు ఈనైజాము సైన్యమును సంస్కరించి దానిపై ఆంగ్లేయాధికారుల నియో గించెను.[1] నాఁటనుండి ఆసైన్యము నందుండు ప్రతి సైనికు నకును అధికారికిని జీతమునకై ఒకవిధముగ రెసిడెంటు ఉత్తర వాదియాయెను. దానివలన నైజాము ఈసైన్యములకు ఇయ్య వలయు జీతముబత్తెముల నియ్యఁజాలని తరుణములలో ఆంగ్లేయ వర్తక సంఘమువారు దమబొక్కసమునుండి యియ్యఁ దొర కొని ఆమొత్తమును నైజాము లెక్కల కెక్కించుచు వచ్చిరి. ఇట్లేర్పడిన ఈసాహాయ్య సైన్యము నైజాము సైన్యములేగాక నైజామున కితరదండులు గూడ చిల్లరచిల్లరగ నుండెడివి.

వెనుక రెయిమండను ఫ్రెంచినాయకుని గూర్చియు అత నిచే నైజాముగారి యుత్తరువుమీఁద గూర్పఁబడిన దండును

1 బాఖిర్ జంగు 1902వ సంవత్సరము మార్చి నెలలో కర్జను ప్రభువుకు వ్రాసిన యుత్తరములో నీసైన్యము సంస్కరింపఁబడి స్థాపింపఁబడుట నైజా మున కిష్టకరమే లేదనుచున్నాఁడు. పూర్ణముగ సిద్ధమైన తరువాత నతనిము ఖ్యమంత్రియు రెసిడెంటును దానివ్యయమును నైజాముపైఁ బెట్టిరనియు నుడు వుచున్నాఁడు.

గుఱించియు ఆంగ్లేయులకును ఫ్రెంచివారికిని వచ్చిన సంఘర్షణములవలన నది బ్రద్దలగుటను గూర్చియు వర్ణింపఁ బడియెను. ఆదండులకు సమకాలికముగను తరువాతను నైజాము వద్ద పేరువడసిన యరబ్బీలు, సవారులు, మన్సబుదారులు, రోహిలాలు, సీక్కులు, తుర్కీవారు మొదలగుబంటులు ఏబదివేల కుండెడివారు. వీరందఱును నైజాము స్వాంతసిబ్బందిలోఁ జేరినవారు. వీరికతఁడె జీతముబత్తెముల నిచ్చుచుండెడి వాఁడు. ప్రప్రథమమున వీరుపయోగకారులుగనుండుచు యుద్ధములలోఁ దమ యజమానునికి మహోపకారులుగ నుండిరి. కాని సాహాయ్య సైన్యమును నైజాము సైన్యమును జక్కఁగ నేర్పడిన తరువాత వీరికంత అనుభవానుకూలములు లేకపోవుట వలన వీరురాను రాను పొగరుబోతులై నైజామునకే అపకారులగు నంతస్థితికి వచ్చియుండిరి. కాని వీరలకియ్య వలసిన వేతనములు మాత్రము నైజామున కియ్యక దీరకుండెడిది. ఇట్లు వర్ణితమగు నీసందర్భములను బట్టియు నటనట సూచింపఁ బడిన ఇతరకారణములను బట్టియు నైజాము నార్థికస్థితి (Financial condition) పలుమారు అతనికి వ్యసనములు దెచ్చిపెట్టు చుండెను.

ఋణప్రదాతలకొత్తిడి.

నైజాము ఆంగ్లేయ వర్తక సంఘమువారికి అప్పుపడియుండిన మొత్తము 1850 వ సంవత్సరము డిసెంబరు నెల 31 వ తేదికి లోపుగ నియ్యవలసినదనియు అట్లు చేయని

యెడల గవర్నరుజనరలు ఆంగ్లేయవర్తకసంఘమువారికి న్యాయమునడపుటకు వలసిన కార్యములకుఁ బూనవలసినవార మగుదురనియు రెసిడెంటు నైజామునకుఁ దెలియఁజేసెను. 1850 వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి మాసము వఱకును కాలము గడచి పోయెను. అప్పటికిని నైజాము రాజ్యాంగవ్యవహారములయందు తగినమార్పులు గనుపించలేదు. కావున బహుకాలముగ నైజామునడవడిని గనిపెట్టియుండిన రెసిడెంటుఫ్రేజరు బీరారునందలి స్థితిగతులను గుఱించి వ్రాయుచు "ఏమంత్రి ఏర్పఱుపఁబడినను అతఁడు రాజ్యాంగ కార్యములను నెరవేర్చుటకు సంపూర్ణస్వాతంత్ర్యము గలవాఁడుగ నొనర్పఁబడవలె"నని నైజామునకుఁ దెలియఁజేయుట ముఖ్యతమమనియెను. ఈవిషయమున జనరల్ ఫ్రేజరు నైజాముతోఁ గలిసి మాట్లాడుటకు నుత్తరువుగొనెను. తాను సింహాసనారూఢుఁడయి నపుడు మంత్రుల నేరుకొను స్వాతంత్ర్యము తనకు గలదని అప్పటి రెసిడెంటు నుడివి యుండుటను నైజామాసందర్భమున జ్ఞాపకపఱచెను. దీనికి జనరల్ ఫ్రేజర్ వల్లెయని అప్పుడు పేష్కారుగానుండి దివానుపనులను గూడ అసమర్థతతోఁ జూచుకొనుచుండిన రాజారాం బక్షీగారిని దీసివేసినను దీసివేయుననియు లేకున్న వేరొక్కరుని దివానుపనికిమాత్రము నేమించుననియుఁ దలంచి తన సంభాషణమును ముగించెనఁట.

1851 వ సంవత్సరము ప్రారంభమాయెను. నైజాముననాంగ్లేయుల ఋణమును దీర్ప నియమితమయి యుండిన గడువు మీరిపోయెను. కావున రెసిడెంటు నైజామును జూచి యతనికి గవర్నరు జనరలుగారి యసంతుష్టిని తెలియఁజేసెను. ముఖ్య మంత్రిపదవికిఁ దగువాఁడు ఏర్పడకుండుటవలన రాజ్యమరాజక ముగ నున్నదనియు నట్టియరాజకవుస్థితికి తాముముక్కాలి వగచు చుంటిమనియు కూడ జనరల్ ఫ్రేజర్ ముఖమున గవర్నరు జనరలుగారు తెలియఁజేసిరి. నైజాము రాజ్యములోఁ గొంతభాగమును స్వాధీనము చేసికొని పరిపాలించి దానిమూలమునఁ దమ కతఁడు బాకీపడిన ధనము రాఁబట్టుకొనవలసినదేగాని యితర విధములఁ దీరదని రెసిడెంటు తెలియచేసెను. దానిని గవర్నరు జనరలును ఒప్పుకొనెను. కాని ఆ ఏప్రిల్ మాసమునందే గణేశరావు దివానుగ నియమింపఁబడెను. ఇతఁడసమర్థుఁడనుట బహు స్వల్పకాలములోనె విశదమయ్యెను. ఆంగ్లేయప్రభుత్వము వారికి రావలసిన పైకము ఇతని శక్తివలన వచ్చుటకల్లయని తెల్లమయ్యెను. అందువలన గవర్నరుజనరలుగానుండిన లార్డుడాల్ హౌసీ నైజాము బాకీపడిన మొత్తము తీరుటకై అతని రాజ్యమునఁ జేరిన బీరారును, అచ్చటినుండి షోలాపురము వఱకుంగల భూభాగమును, కృష్ణా తుంగభద్రల మధ్యప్రదేశమగు రాయచూరు మండలమును, సర్వాధికారములతోఁ దమకు నిచ్చి వేయవలసినదని నైజామునకు వ్రాసెను. సాధ్యమయినంత

దనుక పరిశ్రమఁ జేసి యీయవస్థ మూఁడకుండునట్లు చేసికొనఁ నిచ్ఛగలవాఁడయి నైజాము 1851వ సంవత్సరము జూన్ మాసములో సురాజ్-ఉల్‌ముల్క్‌ను రెండవమారు ముఖ్యమంత్రిగ నేర్పఱచికొని రెసిడెంటుతో ఋణమున నర్ధభాగము వెంటనె తీర్పఁబడుననియుఁ దరువాత నక్టోబరు మాసాంతమునకుఁ దక్కిన యర్ధభాగము దీర్పఁబడుననియు నొక్కిచెప్పెను. తన సైన్యమునకు నగు వ్యయములను క్రమముగ నిచ్చుటకొఱకు కొన్ని తాలూకాల వసూలును ప్రత్యేకించి పెట్టితినని కూడ నుడివెను. దీనినంతయునువిని రెసిడెంటు మనస్సమాధానమునంది కొంత కాలము వేచియుండ నియ్యకొనియెను. ఆగస్టు 15వ తేది నైజాము దనవాగ్దానము ననుసరించి మొదటికిస్తీని గట్టివేసెను.[1] అప్పటికి రు 32, 97, 702,లు బాకీయుండెను. ఆమొత్తమును దీర్చుట కేర్పడిన వాయిదా గడచి పోవుటతోడనే రెసిడెంటు ఆసంగతిని గవర్నరు జనరలునకుఁ దెలియఁజేసెను. నైజాము అప్పంతయుఁ దీరువవలయునను దీక్షతో నున్నవాఁడను నమ్మకము దట్టినందున గవర్నరు జనరలు నైజాముచేసిన వాగ్దానములకు సమ్మతించుచు కిస్తీలమీఁద సైకమును దీసికొనుట కంగీకరించెను. కాని కొంతభాగ మీయఁబడినందునఁ దక్కినభాగ మీయకున్నను తొందరలేదని నైజాము దలంపకుండును గాత

1. ఈ కిస్తీకిగాను నైజాము దన యాభరణములను ఇంగ్లాండునఁ గుదువఁ బెట్టించెను.

మని దృఢముగ రెసిడెంటు నైజామున కెఱుకపఱచి యుం డుట దనకు సమ్మతమేయని తెలిపెను. తరువాతఁ గొంతకాలము వఱకును వివరింపవలసిన విశేషము లేమియులేవు.

1852వ సంవత్సరము నవంబరు నెలలో రెసిడెంటు ఫ్రేజరు రాజీనామా నిచ్చెను. కర్నల్ లో అతనిస్థానమున విచ్చేసెను. ఇతఁడు నైజాము సైన్యమునకుఁ బ్రతిమాసమును ఆంగ్లేయప్రభుత్వము వారిబొక్కసమునుండి యేజీతములిచ్చి తీరవలసివచ్చెను. మూఁడు నెలలలో 1853వ సంవత్సరము మార్చిలోపల నైజాము గారి యప్పుమరల నలువదియైదులక్షలయి యుండెను. గవర్నరు జనరలుగారు రెసిడెంటునకు నైజాముయొక్క యంగీకారమును స్వీకరించుటకయి క్రొత్తసంధినొకదానిని చిత్తుగ్రాసి యంపిరి. కర్నల్ లో నైజామున కద్దానిని వినిపించి యతనితోఁ జర్చింప నేర్పఱచుకొనెను. ఈసందర్భమున నైజామునకును అతనికిని కొంచెము కఠినమగు సంభాషణలును ఉత్తరప్రత్యుత్తరములును నడువవలసివచ్చెను.

అప్పుడు రెసిడెంటు తెలియపఱచిన సంధిషరత్తులలో బీరారుమున్నగు ప్రదేశమును శాశ్వతముగ నాంగ్లేయప్రభుత్వమువారికి నైజాము ఇచ్చివేయవలయు ననునది యొకటి. రాజ్యములో నేమాత్రమైనను ఇతరులకిచ్చుటగాని ఒకప్పుడు తనకయి ధైర్యముతోఁ బోరాడిన బంటులను దనసామీప్యము నుండి తొలఁగించుటగాని తనకి మహావమానకరకార్యములని

నైజాముగారి గట్టినమ్మకము. కావున నీరెంటికిని తానియ్యకొనఁ జాలనని నైజాము రెసిడెంటుతో నీసంధివిషయమయి చర్చించుటలోఁ బలుమారు తీవ్రముగ నుడివెను. ఈచర్చ కయి రెసిడెంటు నైజాములును, రెండుపక్షముల ప్రతినిధులును అనేక పర్యాయములు గలసి సౌమ్యముగను ఆగ్రహాముగను, తిన్నగను గట్టిగను, భూషించుకొనుచును ధిక్కరించి కొనుచును సంభాషించిరి. నైజాము ఆసంభాషణ యందు మహారాష్ట్రులును టిప్పూ సుల్తానును లోఁబడి పోవుటతోడనె తన సైన్యమున కవసరము దీరిపోయెనని యొక పర్యాయమును, దనకా సైన్యము ప్రస్తుత ముండవలసినదే యని మఱియొక తరుణమునను, ఆంగ్లేయులు డబ్బు సంపాదించుటకుఁ బ్రయత్నించువారే యని యొకవేళను, దనకు సామంతుఁడుగ నుండిన కర్నాటకపు నవాబునుండి ఆప్రదేశము లాగుకొనఁబడినపుడు తనభాగము దనకియ్యఁ బడలేదని మఱియొక వేళను, నిలువయుండిన అప్పులకుఁ దన మంత్రులేగాని తానుత్తరవాది కాఁజాలనని యొకమారును, నాలుగ్గుమాసముల వ్యవధినిచ్చిన తాను భారముపై మోపికొని అప్పటికి బాకీపడుమొత్తమును దప్పక ఇత్తునని మఱియొకతూరియు, నిప్పగిది బహుభంగుల డోలాయమాన మానసుఁడై నుడివి కట్టకడపటికి ఆంగ్లేయప్రభుత్వము వారడిగిన ప్రదేశమును ఆంగ్లేయులకునుఁ దనకుమున్ను మంత్రిత్వము సలిపిన షంష్-ఉల్-ఉమ్రా

కును గొంచీగా అనుభవమున కిచ్చెదనని యుపక్రమించెను. అదియు కుదిరినదికాదు. తుట్టతుదకు 1853వ సంవత్సరమున కొద్దిమార్పులతో రెసిడెంటు'లో' మొదటఁదెచ్చి యిచ్చిన చిత్తు ననుసరించియే సంధిజరిగెను.

తీర్మానపుసంధి (1853).

ఈసంధివలన నైజాముసైన్యము సంపూర్ణముగ నాంగ్లేయుల యధీనము క్రిందికే పోయెను. దానికి 'హైదరాబాదు కంటింజెంటు సైన్యము' అను పేరిడఁబడెను. దానికగు వ్యయమున కయ్యును, అప్పుపై వడ్డీకొఱకును, కొన్ని ఇతర కర్చులకును నైజాము ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారికి బీరారు మున్నగు ప్రదేశములను సర్వస్వతంత్రములతోఁ బరిపాలింప నిచ్చెను. కాని వారుమాత్రము ప్రతి సంవత్సరమును అతనికి దానిని గుఱించి న్యాయమగు లెక్కలనుజూపి కర్చులు పోఁగా మిగతపైకమును అతని బొక్కసములోనికిఁ గట్టునట్లేర్పఱుపఁబడెను. 1800 సంవత్సరపు సంధిననుసరించి నైజాము ఆంగ్లేయుల సాహాయ్యార్థమయి యుద్ధసమయములఁ గొంతసైన్యమును బంపవలసి యుండెనుగదా! "హైదరాబాదు కంటింజెంటు సైన్యము" ఏర్పడి ఎల్లప్పుడును సిద్ధముగ నుండునట్లు స్థిరపడినందున ఈషరత్తు రద్దుచేయఁ బడెను.

ఈసంధిజరిగిన తరువాత నాలుదినములకు దీనికై మిక్కిలి పాటుపడిన నైజాముగారి మంత్రియగు సురాజ్-ఉల్-ముల్క్ పరలోకప్రాప్తిం జెందెను. నైజామప్పుడు 'మహాసర్ సాలార్ జంగు' అను బిరుదుపేరుగల మీర్-తురాబ్-ఆలీ అను సురాజ్-ఉల్-ముల్కు అన్నకుమారుని మంత్రిగా నియమించెను.

సర్ సాలార్ జంగు 1828 సంవత్సరము జనవరినెల 2-వ తేది జన్మమందెను. 1847 వ సంవత్సరమున అనఁగా పంధొమ్మిదేండ్లప్రాయముననే యితఁడు కమ్మంమెట్టుకు తాలూకుదారుగ నేమింపఁబడెను. ఎనిమిదినెలలకాలము లోపల నాపనికివలసిన జ్ఞానమునుసంపూర్ణముగ సంపాదించెను. 1853వసంవత్సరమున పినతండ్రిమరణానంతరము ముఖ్యమంత్రిగ నాజర్-ఉద్-దౌలా వలన నేమింపఁబడినతరువాత నితఁడు గనుపఱచిన రాజ్యభార నిర్వహణశక్తివలన నీతనిపేరాచంద్రతారార్కముగ హైదరాబాదు చరిత్రమునందు వెలయుచున్నది.

రాజ్యస్థితి.

సాలార్జంగు సచివత్వమునకుఁ బూనునప్పటికి నైజాము రాజ్యము మహాదుర్దశలలో మునిఁగి యుండెనని చెప్పుటకు 1853 వ సంవత్సరపు సంధికంటెను వేరొండు నిదర్శన మవసరములేదు. ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారి కియ్యవలసియుండిన ఋణమాసంధివలన రద్దుపడియుండినను చిల్లరసైన్యములకు బహు

కాలముగ జీతము అప్పుపడుచునే వచ్చియుండెను. స్థానిక వణిక్కులకు నైజాముప్రభుత్వమువారు బాకీయైనమొత్తము మిక్కిలి గొప్పదిగనుండెను. మన్సబ్ దారులకును జీతముబత్తెములనిచ్చుటకు పన్నులువచ్చుమార్గములు విశేషము గన్పించినవికావు. చిల్లరసైన్యముల ప్రతినిధులగు అరబ్బీ జమేదారులును సాహుకారులును అప్పటికాలమునకు హైదరాబాదునందు ప్రముఖులుగ నుండిరి. పన్నులును బలములును జమేదారులచేతులలోను నైజాము రాజ్యనిర్వాహణమునకు ముఖ్యమగు నార్థికశక్తి సాహుకారులచేతులలోను జిక్కియుండెను.

ఆర్థిక సంస్కారములు.

సాలార్ జంగ్ తనసత్యసంధతచేతను కార్యదీక్షచేతను జమేదారులను, సాహుకారులను ముందు లోఁబఱచుకొనెను. అధికారమునకు వచ్చిన కొన్నినాళ్లలోపుగనె నైజాముగారి బంధువులకును చిల్లరసేనలకును సేవకులకును నెలజీతముల నిచ్చుటయు, తాలూకుదారులను నియోగించుటయుఁ దొలఁగించుటయు, లెక్కలను బరీక్షించుటయు, వేతనములను దగ్గించుటయు, అవసరమగునెడల క్రొత్తగ దండుల నేమించుటయు, మున్నగు కార్యములుచేయుటకు స్వాతంత్ర్యమును ఇతఁడు నైజామునుండి సంపాదించుకొనెను. అవిధేయత చూపినచో సర్కారువారికి— అనఁగా నైజామునకు— చేరిన దివానీశాఖ లోనివారినిగాని సైనికశాఖలోని

వారినిగాని శిక్షించుటకుఁ గూడ నితనికి అధికారమియ్యఁబడెను. అరబ్బీలబలమును స్వాధీనముచేసికొనుట సాలార్ జంగ్ యుపక్రమించిన మొట్టమొదటి సంస్కారము. రాజ్యాంగపు శక్తిని నిర్మూలము సేయుచుండిన దండుగ దండులను బగులఁ

మహాసర్ సాలారుజంగు.

గొట్టుటకుఁ గూడఁ బ్రయత్నములు ప్రారంభింపఁ బడెను. తాలూకుదారులందఱును దమతమ ఇలాఖాలోని అరబ్బీలను, రోహిలాలను, పఠానులను వారివారికి చెందవలసిన ద్రవ్యము

నిచ్చివైచి తఱుమవలసినదని యుత్తరువాయెను. అయిన నీయుత్త రువులు మొదటమొదట బహుస్వల్పముగ చెల్లించఁబడెననినచో నొకయాశ్చర్యముగాదు. సర్ సాలార్ జంగు మఱియొక ఏర్పా టునుగూడఁ జేసెను. అరబ్బీలకును రాజ్యములోని యితరప్రజ లకునుగల లావాదేవీలెక్కలను జనులకు నన్యాయము జరుగ కుండఁ దీర్పుటకుఁ దన నగరునందే యొక క్రొత్తన్యాయస్థానము నేర్పఱచెను. ఈన్యాయస్థానము ఆరంభమునుండియు మిక్కిలి యుపయోగకారి యయ్యెను. దీనివలన నియ్యఁబడిన తీర్పు లన్నియు నక్కలమున ప్రముఖులుగా నుండిన ఇద్దఱు జమేదా రులున్యాయమని యొప్పుకొనుచు వచ్చిరి. దుర్మార్గులయి తిరుగఁ బడిన అరబ్బీలను బందీకరించుటకు (arresting) ఈజమేదారు లకు ముఖ్యమంత్రిగా రధికార మిచ్చిరి. అట్లు బాదీకరించుటలో నవసరమని తోఁచినయెడల నీ జమేదారు లెంతటి పనియైనను జేయవచ్చునని యాజ్ఞ. కావున వారు సల్ సాలారుజంగునకుఁ జేసిన సాయము అంతింతయని చెప్పనవసరములేదు. ఇట్లు అరబ్బీ లపై సర్వాధికారులగు జమేదారులను దోడుచేసికొని సర్ సా లారుజంగు అదివఱకు అరబ్బీలచేతులలోనికిఁ బోయియుండిన జమీనులను మెల్లమెల్లఁగ రాఁబట్ట మొదలిడెను. ఇందుఁ గొన్ని వేరువేరు వ్యక్తులవలన కుదువ పెట్టఁబడినవి. మఱికొన్ని సర్ సాలారునకుఁ బూర్వముండిన మంత్రులచే అరబ్బీలకు సర్కారు వారియ్యవలసియుండిన అప్పులకై యిచ్చివేయఁబడినవి. వీనిని

మరల సంపాదించుటకై సర్‌సాలారుజం గుపయోగించిన పద్ధతిలో నేమాత్రము న్యాయవిరోధము లేదు. ఆతఁడు సర్కారు బొక్కసమునుండి యియ్యఁగలిగి నంత పైకమును అరబ్బీల బాకీల కిచ్చివేయుచు నిలువయుండిన మొత్తములకు సాహుకారులనుజామీను ఇచ్చుచువచ్చెను. ఈసంస్కారముల నుపక్రమించుటలో సర్‌సాలారుజంగుపడినకష్టములపరిమితి నిట వర్ణించుట అనవసరము. అయిన నితని యోరుపువల్లను కార్యసాధనాశక్తివలనను అవన్నియును సూర్యునియెదుట నంధకారములువలె నదృశ్యములాయెను. 1856 వ సంవ్సరమున నతఁడు హైదరాబాదుసంస్థానమునందు జరుగుచుండిన బానిసవ్యాపారమును చట్టముచే నిలిపివేసెను.

అఫ్‌జుల్ - ఉద్ - దౌలా (1857-1869).

పైనిఁ బేర్కొనిన సంస్కారములు గాక సర్‌సాలారు అంతఃపరిపాలనయం దింకను విశేషమగు గొప్పమార్పులు చేయవలసినవాఁడై ఆ ప్రయత్నములయం దుద్యుక్తుఁడయి యుండెను. ఇట్లుండ 1857 వ సంవత్సరపు మహావిప్లవము తటస్థించెను. ఉత్తర హిందూస్థాన మంతయును ఆవిప్లవదవానలంబునఁ బడి మండుచుండెను. దాని యుష్ణము దక్షిణమునకుఁ బ్రాకి హైదరాబాదును నావరించుకొని నైజామునుగూడఁ దనపక్షమునఁ జేర్చుకొనినచో నంతయుఁ బోయిన దనుకొనవలసినదేయని హైదరాబాదునందు రెసిడెం

టుగానుండిన కర్నల్ డేవిడుసన్ అనునతఁడు గవర్నరుజనరలు గారికి వ్రాసెను. ఈగడబిడలు జరుగుచుండఁగనే నైజాము నాజర్ - ఉద్ - దౌలా మృతినొందెను. అతనికుమారుఁడగు అఫ్జుల్ - ఉద్ - దౌలా నైజాముపట్టమునకు వచ్చెను.

మహావిప్లవవిచ్ఛేదనము.

అఫ్జుల్-ఉద్దౌలాసింహాసన మెక్కునప్పటికి దేశమంతయును ఆంగ్లేయులపై తిరుగుబాటులతోడను తిరుగుబాటుల వార్తలతోడనునిండియుండుట ఇదివఱకు వ్రాయఁబడిన అంశములను బట్టియే విశదముగాఁ గలదు. క్రొత్తనైజాము గద్దెనెక్కిన కొన్నిగంటలలో ఢిల్లీనగరము తిరుగుబాటు సేనలచేఁ జిక్కెననువార్తవచ్చెను. హైద్రాబాదునందును తిరుగుబాటుపరమున నుత్సాహము మెండుగ నుండెడిది. ఔరంగాబాదునుండి హైదరాబాదునకువచ్చి చేరియుండిన యిద్దఱు తిరుగుబాటు సైనికులను సర్ సాలారుజంగు బందీకరించి ఆంగ్లేయులకు ఒప్పగించినందున అచ్చట నల్లకల్లోలము ప్రారంభమాయెను. తుదకు రెసిడెంటుగా రుండుప్రదేశము తిరుగుబాటు పరులచే ముట్టడింపఁబడెను. కాని ముఖ్యమంత్రిగారి దూరదృష్టివలన నిట్టి యుత్పాతముల నణఁచివేయుట కదివఱకే ఏర్పాటులు జరిగియుండెను. కావున తిరుగుబాటు హైదరాబాదునందు కొంచెమైనను బలముతో నిలిచినది కాదు. దానికి ముఖ్యకారకులగు నిద్దఱును పట్టుపడిరి. పారిపోవఁ

ప్రయత్నించుటలో నొక్కఁడు కాల్చి వేయఁబడెను. రెండవ వాఁడు ద్వీపాంతరవాసశిక్షనందెను. ఇప్పగిది బహుజాగరూకతతో సర్ సాలార్ జంగ్ హైదరాబాదునందు తిరుగుబాటులు లేకుండునట్లు కాచి విప్లవదుఃఖము విశేషము దటస్థింపకుండున ట్లొనర్చెను. నైజాముగారి ముఖ్యమంత్రి నైజామునకును ఆంగ్లేయులకును గల మైత్రినిదలంచి ఇంతపరిశ్రమ చేయుచుండినను నైజామును మాత్రము ఆంగ్లేయులు బహుజాగరూకులయి కనిపట్టియుండిరి.

విప్లవపక్షమున నుండినట్లెన్నఁబడిన ఒకఖైదీ మైసూరునందు కమీషనరు గారి ఎదుట వాంగ్మూలములోఁ గొన్ని సంగతులు నుడివెనఁట. వాని మాటలలో గొన్నిటిని ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారు హైదరాబాదు రెసిడెంటునకు వ్రాసిపంపి నైజామునకు తిరుగుబాటునకగునూహాలు లేవాయని పరిశీలింపమనిరి. దానిపై రెసిడెంటు తాను నైజామేమాత్రమును సందేహపడుటకు వీలులేనంతటి సూక్ష్మమగు విధమున నతనిచర్యలను జక్కఁగ పరిశోధింపించె ననియు, అతనియొద్దకు విప్లవపక్షులగు వారు వచ్చి తమ యుదంతము నంతయును జెప్పుకొనిరనియు, అద్దానినంతయును విని అతఁడు ఆంగ్లేయప్రభుత్వము వారికి విరోధమగు నేకార్యమునందును జొరనియ్యకొన లేదనియుఁ బ్రత్యుత్తరము వ్రాసెను.[1]

1. Frazer—the Nizam, Our Faithful Ally.

ఈసందర్భమున రెసిడెంటు నైజాముసైన్యమును గూడ మిక్కిలి చాతుర్యముతో నుపయోగించుకొనెను. హైదరాబాదునందా సైన్యమును నిలువనిచ్చినచో నుద్యోగరాహిత్యమున నది ఏవేనియల్లరులకు మూలము గావచ్చునని తలంచి యద్దానిని ఉత్తరహిందూస్థానమున విప్లవకారుల నణఁచుటకై ఆయత్త పఱచిపంపివేసెను. అచ్చట నీసైన్యము ఆంగ్లేయులకు మహోపకార మొనర్పఁగలిగెను. ఈ ప్రకారము ప్రాణము దీసెదమని ప్రతిపక్షులు పలుమారు జంకించుచుండినను వెనుదీయక నైజాముగారును నైజాముగారి ముఖ్యమంత్రియును, మహావిప్లవము జరుగుచుండు నెడకుఁ దరలి పోయి యుద్ధరంగమున వెనుకంజ వేయక నిలిచి నైజాముగారి సైనికులును, ఈవిపత్సమయమున నాంగ్లేయప్రభుత్వమువారికి ఉత్కృష్టసాహాయ్యంబొనర్చిరి.

విప్లవవిచ్ఛేదనా ఫలితములు.

ఇట్లు సాలార్జంగు కలహకారుల నిర్మూలించుట వలన గొందఱికి కష్టముగా నుండెను గాఁబోలు. దీనివలననె తిరుగుబాటంతయు నణఁగిపోయిన తరువాత 1859వ సంవత్సరమున నొక విప్లవపక్షపాతి సర్ సాలారు జంగును రెసిడెంటును గలిసిపోవుచుండ వారిరువురిపై గుండు పాఱించెను. దైవవశమున నది వీరికి తాఁకినది కాదు. హత్యను ప్రయత్నించిన ఆదురాగతుఁ డచ్చటనె మంత్రి యనుచరులచే ఖండింపఁబడెను. 1861 వ సంవత్సరమున నైజాముయొక్కయు సర్ సా

లారుజంగుయొక్కయు స్నేహమును ప్రేమను భక్తిని అంగీకరించుచు వారికి గవర్నరుజనరలుగారు బహుమతులనంపిరి. ఆప్పుడు చేతికిచ్చిన బహుమతులవెల ఇంచుమించుగ లక్షరూపాయీలు. అదివఱకు నైజాము ఆంగ్లేయులకప్పుపడిన ఏబదిలక్షలు రూపాయలును రద్దుచేయఁబడియెను. ఇంతియెగాక నైజాము చే నాంగ్లేయుల కదివఱకియ్యఁబడియుండిన రాయచూరు నల్దుర్గము ధారసియో జిల్లాలు తిరిగి అతనికి మరల్చఁబడెను. తిరుగుబాటు చేసిన వారలలో నొక్కఁడగు షోలాపూరురాజుగారి సంస్థానము గూడ నైజామున కప్పగింపఁబడెను. నైజామునకు నైట్ గ్రాండుకమాండర్ ఆఫ్‌దిస్టారు ఆఫ్ ఇండియా' యను బిరుదొసంగఁబడెను. సరసాలారుజంగునకును ఉచితరీతిని బహుమానము లర్పింపఁబడెను. [1]

గ్రిబ్బిల్ అభిప్రాయములు.

ఈ బహుమానములను గుఱించి జె. డి. బి. గ్రిబ్బిల్ అను చరిత్రకారుఁడీ క్రిందివిధమున వ్రాయుచున్నాఁడు:—

" 1853 వ సంవత్సరమున మనకు దత్తమయిన రాయచూరు మండలమును దిరిగియిచ్చితిమి. ఇదిమన యౌదార్యమువలన నైనదనుట సమంజసముగా నుండదు. నైజాము సైన్యమునకగు వ్యయమునకై ఆప్రదేశము ఇయ్యఁబడి

1. ఈబహుమాన విషయములన్నియు 1860 వ సంవత్సరపు సంధియందుఁ జేర్పఁబడినవి.

యుండెను. బీరారుమండలముయొక్క యాదాయముమాత్రమె అవ్యయమునకు వలసిన ద్రవ్యమును సమకూర్చుటేగాక ఇంకను ఎక్కుడుధనము నిచ్చుచుండెను. భారతవర్షమునందు (స్వదేశ ప్రభువులచే నాంగ్లేయులకు) ఒప్పగింతలు చేయఁబడిన ప్రతి మండల విషయమునను ఒప్పగించునెడ వేయంబడు వరుంబడి లెక్కలు మిక్కిలితక్కువగ వేయఁబడుటయు, ఒప్పగింత జరిగిన వెంటనె సర్వేసెటల్‌మెంటులు నడుపఁగాఁ దస్తూలమున ఛపావణిసాగు విశేషము బయల్పడుటయు సర్వసాధారణములు. కాఁబట్టి రాయచూరు మండలము 1853 వ సంవత్సరపు సంధి షరత్తుల పూరీకరణమునకు అనవసరమయియుండెను. అందుచే నాస్వల్ప భూభాగమును నైజామునకు మరల్చుట న్యాయానుకూలము మాత్రమె.

" 1853 వ సంవత్సరపు సంధి ననుసరించి మనకు నొప్పగింపఁబడిన సీమలవరుంబడిలో ప్రతిసంవత్సరమును నిలువకాఁ గలుగు ద్రవ్యమును ఏయప్పుడిర్ప వినియోగింపవలసినదని నిర్ణయింపఁ బడియుండెనో ఆ ఏబదిలక్షులఋణమును మన్నించి రద్దుపఱచితిమి. ఈకార్యముమనము నైజామునకౌదార్యము సూపితిమని దప్పక తోఁపింపఁజేయుచున్నది. కాని కొన్ని విషయములను మనము మఱువక జ్ఞాపకమునకు దెచ్చుకొనవలెను. మనకొప్పగింపఁబడిన సీమలు మనపరిపాలనక్రింద్రికి వచ్చియుండిన ఏడుసంవత్సరములుగ, సంధి ననుసరించి ప్రతిసంవత్సరమును

నైజామునకు మనము లెక్కలు చూపవలసినవారమే యైయుండి యు, ఆసీముల ఆదాయవ్యయ పట్టికలమాటయె ఎత్తికొని యుండలేదు. 1860 వ సంవత్సరమున రాయచూరుమండలము నైజాము సైన్యవ్యయములకయి అవసరముగాదని మనమంగీకరించియేయుంటిమి. కావున నంతకుఁ బూర్వము గొన్ని సంవత్సరములు రాయచూరు మండలాదాయము(సుమారు ఇరువదిలక్షలరూపాయిలు)మనచేతులలో నుండిపోవుటవలన నేఁబదిలక్షలురూపాయిల ఋణమునం దెక్కుడు భాగము తీరిపోయి యుండెనని యే చెప్పనొప్పును. ఇంతమాత్రమె కాదు. హైదరాబాదు సంస్థానమువారు మనకు గోదావరీతీరమునఁ గొన్ని తాలూకా లిచ్చెదమని యంగీకరించిరి. వానినుండి సంవత్సరాదాయము రెండుమూఁడులక్షలు.[1] ఇది నూటికి నాల్గువంతున వడ్డీయని యెన్నుకొనినచో నట్లీయ్యఁబడిన తాలూకాలే పూర్ణఋణమును దీర్పఁగల్గినవి.

"మనము ఇచ్చిన మఱియొకవరమేమన హైదరాబాదుకు షోలాపూర సంస్థానమును వశపఱచుట. షోలాపురము హైదరాబాదుకు లోఁబడియుండిన ఒకచిన్నసంస్థానము. దానిరాజు

1. ఈ భూభాగమునుండి వసూలగు పన్ను మొత్తము సంవత్సరమునకు రు 8,20, 833-13-5 అని 1860-61 సంవత్సరపు బీరారుమండలపు రిపోర్టులో వ్రాయఁబడినది. గ్రిబ్బిల్ కర్చులు దీసివేసినికరాదాయమును లెక్కించిరని ఊహింపవలసియున్నది.

1857 వ సంవత్సరపుఁ దిరుగుబాటునందుఁ గలిసికొనెను. దాని వలన షోలాపురమును సాధించుటకు మనసైన్యములు వెడల వలసి వచ్చెను. అతఁడోడింపఁబడిన మీఁదట అతనిరాజ్యము మనస్వాధీనమయ్యెను. అతనికి నైజాము యజమానుఁడైనందున ఆతనితిరుగుబాటు మన యెడల నెంతయో నైజాము నెడలను నంత యె. ఏదెట్లున్నను తిరుగుబాటునకుఁ బూర్వము షోలాపురము వలన మనకు నేలాటి ఆదాయమును ఉండినదిగాదు. నైజాము మనకు సహాయుడుగ నుండినందున అతని సామంతుని దయిన షోలాపురమును మన మాక్రమించుకొనుట కేలాటి న్యాయాధారమును ఉండియుండదు.

"నైజాముగారు మన యెడల గనుపఱచిన విశేషభక్తిని మెచ్చుకొనుచు 1860 వ సంవత్సరమున మనమతనికి నిచ్చిన బహుమానముల [1]నిట్లు విమర్శించిపరిశీలించినచో మనవకాదార్యము సూపితిమని డంబము చెప్పికొన వీలులేదు. హైదరాబాదు సంస్థానమునకు మొదట స్వంతములయియుండిన వానిని మనము మరలనిచ్చితిమి."

---

1. లక్షరూపాయిల విలువగల వస్తువులు బహుమానము లియ్యఁబడెనని ముందువ్రాయఁబడెను. వానికిఁ బ్రతిబహుమానములుగ రెసిడెంటునకును ఇతరాధికారులకును నైజాము 90,000 రూప్యములు వెలగల ఆభరణముల నిచ్చెనని ఫ్రేజరు వ్రాయుచున్నాఁడు.

ఈ బహుమానములు సర్ సాలారుజంగు సంస్కారములను నిరభ్యంతరముగ నెరవేర్చుటకుఁ దోడ్పడెననుట నిర్వివాదాంశము. సర్ సాలారుజంగు ఉపక్రమించిన సంస్కారము లొక కొన్ని ఇదివఱకే వ్రాయఁబడియెను. అవి యన్నియు నార్థిక సంస్కారములనియును దెలుపఁబడియె. అంతఃపరిపాలనా విషయమున సాలారుజంగ్ చేసిన మార్పులె నేఁటికిని మన్నింపఁ బడుచున్నవి. హైదరాబాదు సంస్థానమంతయును పదునారు జిల్లాలుగ విభజింపఁబడెను. నాలుగు జిల్లాలుచేరి ఒకసుబాయని యేర్పరుపఁబడెను. ప్రతి సుబాకును నొక సుబేదారుఁడు నేమింపఁబడెను. అతనిక్రింద జిల్లాపై అధికారియగు తాలూక్ దారుఁడు నియమింపఁబడెను. అతని సాహాయ్యులే రెండవ మూఁడవ నాల్గవ తాలూక్ దారులని పిలువఁబడుచున్నారు. ప్రతితాలూకాయందును తహశీల్ దారు లేర్పఱుపఁబడిరి. తహశిల్ దారు పదము వివరించుటనవసరము. జిల్లాయధికారులే న్యాయాధిపతులుగ నుపకరింపవలసినదని తీర్మానింపఁబడెను. ఇది అనానుకూలమును అనర్థదాయకమును నగు తీర్మానమే యనిచెప్పుకొనక తీరదు. ఇందు విషయమై హైదరాబాదు సంస్థానమున సంస్కారము జరుగవలసియే యున్నది. కాని సర్ సాలారుజంగ్ ఈపర్పాటుచేయుటయందొక విషయము మనస్సున నుంచికొనినవాఁడు. న్యాయతీర్మానము బీదలసాదలకు విశేషము వ్యయములేకుండజరుగ

వలెనని అతని మతము. న్యాయవిచారణ ఆంగ్లేయపరిపాలిత దేశముల జనులకు మిక్కిలి వ్యయమును గలుగఁ జేయుచున్నదనుటకు సందియము లేదు. ఈవిషయమును సర్ సాలారు కొన్ని తరుణముల స్పష్టముగఁ జెప్పియున్నాఁడు. ఇట్లు గుర్తెఱిఁగినవాఁడు గావుననే తన సంస్థానమందు స్టాంపు ఆక్టును బహుచులకన చేసి వదలిపెట్టెను. కాని దానివలనను అనర్థములు కలుగకపోలేదు. ద్రవ్యవంతులగు వారు న్యాయముగఁ గట్టఁదగు పన్నులను దప్పించుకొనుటయు దరిద్రులకు సరియగు న్యాయము గలుగకుండుటయు దటస్థించుచున్నది. కావున నొకకొంతసంస్కారము గర్తవ్యము. నేఁటికిని లంచములుదీయుట అచ్చటచ్చట లోలోపల జరుగుచున్నను మొత్తముమీఁద సర్ సాలారుజంగ్ సంస్కారముల వలన అదివఱకు బాహాటముగ నడచుచుండిన ఈదురాగతము అడుగంటినదనియే చెప్పనొప్పును. హైదరాబాదు సంస్థానమున చేతిపనుల నభివృద్ధిపఱచు నభిప్రాయముతో నతఁడు వస్తుప్రదర్శనోత్సవములనుగూడ నడిపెను. ఇప్పుగిది అన్నివిధములఁ బరిశ్రమ చేసి అతఁడు హైదరాబాదునకు నెమ్మదియు నైజామునకు ఇరువది సంవత్సరములలో మున్నున్నదాని మూఁడురెట్ల ఆదాయమును సమకూర్చెను.

"ఆదాయమునకు మించిన వ్యయము లేదాయెను. సర్కారునకుండిన యప్పులన్నియును దీర్పఁబడుటయేగాక కు

దువ యుంచఁబడియుండిన నగలన్నియును విడిపింపఁబడెను. ఇట్టి పరిపాలనాఫలములు దృష్టిగోచరములగుచుండ భరత ఖండము గొప్పపరిపాలకులను ఉత్తమరాజనీతివిదులను నీనఁ జాలదని యెవ్వం డనసాహసింపగలఁడు? (భారతపుత్రులకు) వలసినది (తమశక్తులఁ బ్రదర్శింపుటకు) అవకాశముమాత్రమే'' యని సర్ సాలారుజంగును గుఱించి వ్రాయుచు ఒకచరిత్ర కారుఁడు లిఖంచుచున్నాఁడు. [1]

సాలారుజంగు పైకుట్రలు.

సమర్థతగలవానికి విరోధములు పుట్టుట సహజము. సర్ సాలారుజంగునకును నైజామునకును గలహముపెట్టి ఏవిధ మునసైనను సర్ సాలారును బదభ్రష్టుని జేయించవలెనని స్వలాభాపేక్షకులయిన కొందఱు అవినీతులు కుట్రలఁబన్నిరి. సర్ సాలారు నెడ రెసిడెంటున కప్రియము గావున నతనిని దీసి వేయవలెనని నైజామునకును నైజామున కప్రియుఁడు గావున అతఁడు దీసివేయఁబడ నున్నాఁడని రెసిడెంటునకును ఒకరివిష యము మఱొక్కరికి దెలియకుండుపగిది కుట్రకారులు కార్య ములు నడిపిరి. కాని ఆకుట్రలు నిలిచినవికావు. రెసిడెంటునకును నైజామునకును ఇరువురకును సర్ సాలారుజంగనిన మహాదరము. అందువలన నిరువురును ముఖాముఖిఁ దర్శించుకొనుటయు సత్యము బయల్పడెను. ఇట్టితరుణములు 1861లో నొకటియు

1. J. D. B. Gribble.

1862లో నొకటియుఁ దటస్థించెను. రెంటను సర్ సాలారువిజయుఁడయ్యెను. అయినను అతనిపై వ్యతిరేకభావమును బుట్టించు ప్రయత్నములంతటితో పోలేదు. నైజాము పూర్వాచారపరాయణుఁడు. సంస్కారముల ననుమానముతోఁ జూచువాఁడు. సర్ సాలారుజంగన్ననో సంపూర్ణసంస్కారపరుఁడు. నవీనపద్ధతుల నుపక్రమించువాఁడు. కావున వీరిరువురకును ఎంత యన్యోన్యముండినను వైషమ్యము గలిగించుట దుష్టబుద్ధులకుఁ గష్టము కాదు. అందువలననే మరలమరల నైజామునకుఁ దనముఖ్యమంత్రిపైసందేహముగలుగుచుండెడిది. 1861వ సంవత్సరముననె సర్ సాలారు ఆంగ్లేయపక్షపాతియనియు నైజామును ముంచివేయనున్నాఁడనియు నాంగ్లేయవర్తకసంఘమువారి దయను సంపాదింపసమకట్టినాఁడనియు సర్ సాలారును దూలనాడుచు పత్రికలు వ్రాసి నైజాముగారి నగరులోను మసీదులలోను వంతెనల మీఁదను నగరద్వారముననను అతికించియుంచిరనిన సాలారు జంగుసంస్కారములవలన దనుదుర్మార్గములు నెఱవేరకపోవుట చేనతనికి శత్రువులయిన దుష్టులు మొదటినుండియు నతనిమీఁదఁ బ్రయోగింపఁదొరకొనిన సాధనములిట్టివని తెల్లముగాఁ గలదు.

1869వ సంవత్సరమున సర్ సాలారు నైజాముగారికొలువుకూటమునకేగు చుండగా దారిలో నాతనిని జంపివేయుటకుఁ గొందఱు ధూర్తులు ప్రయత్నించిరి. కాని లోకపరిణామప్రవాహమునకు సాలారు జంగింకనుగొంత దోడ్పడవలసిన వాఁడు

గుటవలనఁ బరమాత్ముఁ డతని కేమియు నపాయము గలుగకుండు నట్లు పన్ని వేసెను. హత్య కుపక్రమించిన దుర్భాగ్యుని ఉరిదీయ వలసినదని నైజాము త్తరు విచ్చెను. ఆయు త్తరువును మరలించి వానిని ద్వీపాంతరవాస శిక్షతో వదలి పెట్టించవలెనని సర్ సాలారెంతయో ప్రయత్నించెననిన అతని కరుణార్ద్ర హృదయము వెల్లడి కాఁగలదు!

నైజాముని కపటాత్మకము.

సర్ సాలారు అనేకవిషయముల ఆంగ్లేయులసాయమును పొందినదినిజమే. అయిన నతఁడట్టిసాహాయ్యమును పొందిన దెల్లయు నైజామునకు లాభమగుకార్యముల నొనర్చుటకే కాని మఱియేటికినిగాదు. మాతృభూమియగు హైదరాబాదుసంస్థానము పయి నతనికిఁగల అభిమానము ఇంకను విస్పష్టముగ ముందు దెలియఁగలదు. దాని మూలముననే అతని అద్వితీయ ధర్మబుద్ధి వెలువడఁగలదు. కాని మహాకార్యముల సాధించు వారి కనేకవిధములగు నాటంకములురాకమానవు. ఈ విధికి సర్ సాలారుజంగును దలయొగ్గవలసిన వాఁడె గదా. అతనిపై నైజామునకు విరోధభావమెక్కుడగుచువచ్చి 1867వ సంవత్సరమున నతఁడు రాజీనామానియ్య సన్నద్ధుఁడుగావలసివచ్చెను.

కొంపిలువాక్యములు.

ఆసంవత్సరము ఏప్రిల్ మాసమున హైదరాబాదునకు

రెసిడెంటుగాపోయిన సర్ రిచ్చర్డుటెంపిలు నైజాము సర్ సాలారుజంగునిడినయవస్థలనిట్లువర్ణించు చున్నాఁడు.

"నైజామువలన నాతఁడు (సర్ సాలారు) బానిసస్థితియం దుంచఁబడియుండెను. అతఁడు తన ఇల్లు విడువగూడని ఖయిదీయనవచ్చును. తనయజమానుని ఆజ్ఞలేని దతఁడు దనయావరణమును విడిచి చనలేకుండెను. నగరమునకు వెలుపలనుండు తన వసంతభవనమున విందు జరుపవలెననినను, ఆంగ్లేయసైనికుల బారుదీర్చి పరీక్షింపవలెననినను, రెసిడెంటుతో మాటలాడవలెననినను, అతఁడు ఉత్తరవు పొందవలసినదే. ఆఉత్తరవు పొందుట నామకార్థమని యనుకొనబోకుఁడి. ఉత్తరవు దొరకినను దొరకును, లేకున్న లేదు. ఒకవేళ ఉత్తరువియ్యఁబడినను నైజాముగారి మనస్సంతోషముతో నియ్యఁబడుచుండుటలేదు. నాకు అతనితో (సాలారుజంగుతో) విశేషము పనియుండెడిది. ఆపని దీర్చుకొనుట మిక్కిలి కష్టముగ నుండెడిది. అతనిని పలుమారు చూతమాయనిన దానివలన నైజామున కీర్ష్యయొడమును. లేక కాగితములుపంపి పనిచేసికొందమాయనిన నదియును నైజామునకుఁ దెలుపఁబడుచుండుటవలన ఆక్షేపణీయమే. ఇట్లుండియు సాలార్ జంగు దీనినంతయును గష్టముగ గణించినవాఁడుగాఁడు. దేశమునందలి అతనిసోదరులెల్లరుంబలె నతఁడును తనయజమానుని గౌరవించుచుండెను. నైజామునన్నిధి కతఁడు పలుమారు విడువఁబడుచుండలేదు.

విడువఁబడినవేళలనో అతనికి మనోవ్యాకులమువలన ముఖమంతయును దెల్లబడిపోవుచుండెడిది. అతఁడు మరలఁ దనయజమానుని దనయెడ సుముఖుని జేసికొనలేనని కొంచెమించుమించుగ నిరాశఁజెందియుండినను ప్రభుభక్తియం దేమాత్రమును గొఱఁతవడనివాఁడై తన ప్రభువున కుపయోగమగు విషయమేమిచేయవలసివచ్చినను సిద్ధముగనుండెను."

నైజామునకు సాలారునెడ ఇంతమనోగతమగు విముఖత్వముండియు నతఁడు మహాసమర్థుండగుటంజేసి యతనిని దొలఁగింపక సమ్మానింప దొడఁగెను.

మీరుమహబూబు అలీఖాన్ (1869-1911).

1869 సంవత్సరము ఫిబ్రవరి మాసములో నైజాము అఫజల్ఉద్ దౌలామృతుఁ డయ్యెను. అతనికి రెండుసంవత్సరముల వయస్సుగల కుమారుఁడుండెను. ఆకుమారుఁడేమీర్ మహబూబ్ ఆలీఖాన్. తండ్రిమరణ మందిన నాఁటిరాత్రియె ఇతఁడు నైజాముగఁ బ్రకటింపఁబడెను. ఈతఁడు ఉచిత వయస్కుఁడయి రాజ్యభారము నిర్వహించుకొనుటకు శక్తిగలవాఁడగు వఱకునునవాబు సర్ సాలార్ జంగును నవాబుషంష్ ఉల్ ఉమ్రాయును సహపాలకులుగ (Co-regents) నేమింపఁబడిరి. ఇంతకాలము నైజాము కట్టుబడికిలోనై తనకు నుత్తమములని తోఁచిన సంస్కారముల నెల్లయును జేయలేకుండిన సర్ సాలారునకు నవీన స్వాతంత్ర్యము గొంత యలవడెను.

నైజాముగారి నిర్బంధమువలన ఇల్లువిడచి కదలలేకుండిన ఇతనికిఁ జక్కఁగ బ్రయాణములు సల్పి తనరాజ్యమున క్రిందిఅధికారులెట్లు పనులుదీర్చు చుండుటయుఁ బరిశీలించుటయేగాక పరరాష్ట్రములకుఁ బోయి నైజామునకు లాభకరములని తాను దలఁచిన కార్యములకై పాటుపడుటకును అచ్చటచ్చటి ఉత్తమ సాంఘిక రాజకీయాచారములను ఎఱింగికొనుటకును వీలుకలిగెను. ఇట్టి నూతనస్వేచ్ఛ దొరకినందున సర్ సాలారు హృదయమం దడఁగియుండిన దేశభక్తి బయలువడి పొంగిపొరలమొదలిడెను. తన యజమానియగు నైజాముపోనడచికొనిన బంగారు పంటల సీమబీరారు నెట్లైనను మరల సంపాదింపవలెనను ఆశ అతని డెందమున గాఢముగ నెలకొని యుండెను. 1860 వ సంవత్సరపు సంధిప్రకారము నైజాము బీరారుమండలమును గుఱించిన లెక్కలడుగు హక్కునుగూడ వదలుకొనియుండెను. ఆమండలమున కగువ్యయములు పోను నిలువ ఏమయిననున్నచో నాంగ్లేయు లియ్యనియ్యకొని యుండిరి. ఇదియంతయు సర్ సాలారునకు సమ్మతము గాదని వేరుగనుడువఁ బనిలేదు.

సాలార్జంగు ప్రవర్తన.

ఇట నీసమయమున సర్ సాలారుజంగు ప్రవర్తనను గుఱించి మాక్ ఔలిఫ్ అనుచరిత్రకారుఁడు వ్రాయునంశములనుదాహరింప వలసియున్నది.

"అతఁడు ప్రారంభమున (అనఁగా సహాపాలకుఁ డవుట కోడనె) నడచిననడక లాక్షేపణీయములు. నైజాము సంస్థానపు స్వాతంత్ర్యమును బ్రకటింపవలె ననుట ఆతని కాదర్శమయ్యెను. సమాన రాష్ట్రములకు బరస్పరము పూజనీయమగు చట్టముల నుపయోగింప నైజాముసంస్థానమున కర్హతగలదను మిషఁగల్పించుకొని ఆంగ్లేయరాజ్యముయొక్క సార్వభౌమత్వమును చల్లఁగ నిరాకరింప నుద్యుక్తుఁడయ్యెను. అతనిపినతండ్రి ముఖ్యమంత్రిగనుండు నెడ తిరిగియియ్యఁబడవలయునను షరత్తుతో ఆంగ్లేయుల కియ్యఁబడిన బీరారుమండలమును మరల సంపాదింపవలెనని యతఁడు మిక్కిలి యుత్సాహము గలవాఁడయ్యెను. ......'నేను బీరారును మరల్చుకొననైనను మరల్చుకొనవలెను, లేక దానిని (ఆంగ్లేయులు) నిలుపుకొనుటకుఁ దగిన కారణములున్నవని నామనస్సునకు నిశ్చయముగఁదోఁచనైనను దోఁచవలెను, లేక నేను చావనైననుచావవలెను' అని లార్డునార్తుబ్రూకునకు వ్రాసిన వాక్యములవలన నాతని యభిప్రాయము వెల్లడియగుచున్నది.

"ఈ యాశ చేనతఁడు ఆక్షేపణీయములగుఁ బనులఁజేయ మొదలిడెను. 'నైజాము సైన్యము' నకవసరము లేదని చూపి ఆంగ్లేయులు బీరారు నుంచుకొనుటకుఁ గారణము లేదని సిద్ధాంతీకరించు నభిప్రాయముతో 'నైజాము సైన్యము' మాదిరి ననుసరించి 'సంస్కరింపఁబడిన సైన్యములు' అను పేరుతో

దండులసమకూర్చెను... 1875వ సంవత్సరము వేల్సుప్రభువుగారి దర్శనమునకుం బోవనిష్టములేమినిసూచించుటయు, యుద్ధోపకరణములు రహస్యముగ చేయించుచుంట బయల్పడుటయు, తన సహపాలకుండు మృతినొందగ మఱియొక సహపాలకుండు నేమింపంబడుటకూడదని పట్టుపట్టుటయు నతని మనోగతిని దెలియంబఱచు చున్నవి. పత్రికలమూలమున నేమి గొప్ప అధికారులమూలమున నేమి మఱియితరుల మూలముననేమి భారతవర్షప్రభుత్వమువారిని వంచింపం జేయంబడిన ప్రయత్నము లతని యనుజ్ఞమీందనడచెను. ఈకారణములను బట్టియు మఱియితరకారణములను బట్టియు రాజప్రతినిధిగ, అనంగా గవర్నరుజనరలుగా, నుండినలార్డులిట్టను తన ప్రతినిధిత్వమున యుద్ధమునకంటెను క్షామమునకంటెను నెక్కుడపాయకరమగునది ఈమంత్రి యొక్క కుట్రలేయని సంకోచింపకనుడివియున్నాండు. ఈతన యభిప్రాయముల నెరవేర్చుకొను నుద్దేశముతో బీరారును మరల్పుండనియు నైజాము సైన్యమును బగులంగొట్టుండనియు ఆంగ్లేయులతో నొక్కి చెప్పుటకొఱకు స్వంత సంతోషమునకై యని నిమిత్తముగల్పించుకొని సర్ సాలారుజంగు 1876 వ సంవత్సరమున నింగ్లాండునకు బయనమయిపోయెను. హైదరాబాదు నెడల నాంగ్లేయప్రభుత్వమువారి చర్యలన్నిటినిఖండించుచు నతండు వ్రాసిన దానిని నార్త్బ్రూకుప్రభువును ఇంగ్లాండు ప్రభుత్వమువారును చక్కంగ విమర్శించిరి. ఇండియా

కార్యదర్శిగనుండిన సాలిస్బరి ప్రభువు మిక్కిలి చాతుర్యముగను దృఢముగను నైజాముగారు బాలుఁడుగనున్నంత కాలము ఆసంస్థానపురాజకీయ సంబంధములు మార్చుటకు వీలులేదనియు 1853, 1860లలో జరిగిన సంధులయౌచిత్యానౌచిత్యముల చర్చించుట తగదనియుఁ బ్రత్యుత్తరమిచ్చిరి.

"అయిన ఇంగ్లాండునకుఁ బోవుటకుఁ బూర్వమే ఆమంత్రి, అనఁగా సర్ సాలారు, ఆంగ్లేయ పత్రికల మూలమున దన మొఱ్ఱలు ప్రారంభింపించెను !*

"అదివఱకే బీరారును గుఱించి యితఁడు రెండవమారు అర్జీ యిచ్చుకొనియున్నందున 1877 వ సంవత్సరమున జరుగనున్న చక్రవర్తిని దర్బారునకు ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము వారిసార్వభౌమత్వమును ఒప్పుకొనిననేతప్ప ఇతఁడు రాకూడదని తెలుపఁబడెను. ఆదర్బారున కభిముఖుఁడయి ఇతఁడట్టి సార్వభౌమత్వాంగీకార మెంత యవసరమయినదియు ఎంత యనివార్యమయినదియు ప్రకటించెను. అచిరకాలములోనె సాలిస్బరి ప్రభువుగారు దన అర్జీపైనిచేసిన తీర్మానములను సంపూర్ణముగ నంగీకరించెను....

---

* ఇచ్చట నీ చరిత్రకారుఁడు ఆంగ్లేయపత్రికలు బహుతీవ్రముగ వ్రాసినవని నుడువుచు అతీవ్రతకు సర్ సాలారు ఉత్తరవాది గాఁడనుచున్నాఁడు.

"పిదప నతఁడొనర్చిన సర్వకార్యములను గవర్నరు జనరలుగారు 'విద్యావంతుఁడును అనుభవవంతుఁడునునగు ఆంగ్లేయప్రభుత్వపు మిత్రుని' వనివర్ణించియున్నారు."

ఈ అను వాదమునందలి యొకటి రెండు విషయములను మాత్రము పూర్వ పక్షముచేయవలసియున్నది. సంస్కరింపఁబడిన సైన్యములను గుఱించి సర్ సాలారజ్జాని దనసంస్థానమునకు స్వాతంత్ర్యము సంపాదింప సమకట్టిచేర్చెననుట మిక్కిలి పొరపాటు. 1857 వ సంవత్సరపు తిరుగుబాటు సమయమున నైజాము సైన్యము ఆంగ్లేయుల సాహాయ్యార్థమై ఉత్తరహిందూస్థానమున కనుపఁబడియెను. అప్పుడు హైదరాబాదునందుండిన యల్లకల్లోలమిదివఱకే వర్ణింపఁబడియున్నది. అట్టి సందర్భములలో సర్ సాలారు తగిన సైనిక సాహాయ్యములేక కార్యములు గడుపశక్తుఁడయి యుండునా యనుట మనము యోజింపవలసియున్నది. ఈయోజన కొక్క ప్రత్యుత్తరమె సాధ్యము:. సర్ సాలారు దన శక్తిలోఁగలవఱకు భటులను సిద్ధముచేసికొని తీరవలసినవాఁడయ్యెను. కావున నతఁడాసమయమున హైదరాబాదునందు చెల్లాచెదరయియుండిన బలములన్నిటిని సంస్కరించి పటాలముగ నేర్పఱచుకొనెను.పటాలమునకు అధిపతులుగ ఐరోపియనులు నేమింపఁబడిరి. అదియే 'సంస్కరింపఁబడిన సైన్యము'[1] అనఁబరగునది. కావున నీసైన్యమును సర్ సాలారు దురఖ

1. J. D. B. Gribble 'Two native states'.

ప్రాయముతోఁ జేర్చెననుట అతనిపై అకారణముగ నిందమోపుటయె. ఇఁక నతఁడాంగ్లేయ ప్రభుత్వపుసార్వభౌమత్వమును నిరాకరింప నుద్యుక్తుఁడయ్యెననుటయు నతనియెడలేనిభావము నతని కారోపించుటగనె కన్పట్టుచున్నది. పైనిరూపింపఁబడిన నూతన సైన్యములు దనచేతులోఁ బెట్టుకొని దేశమందంతటను ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వముపై తిరుగుబాటులు ప్రబలియుండిన కాలమునఁ గొంచెమేనియుఁ జలింపక ఆంగ్లేయప్రభుత్వపక్షమునఁ బరిశ్రమచేసి అందలి ప్రముఖులగు నధికారులచేవారి రక్షకుఁడుంబలె మన్ననలందుట అతనిమనమున నాంగ్లేయసార్వభౌమత్వనిరాకరణముండియుండినచోఁ దటస్థింపనేరదని ఎట్టివారికిని దోఁచకమానదు. సర్ సాలారు మహాదేశభక్తుఁడును ప్రభుభక్తుఁడును గావున మాతృభూమియగు హైదరాబాదునకును, యజమానియగు నైజామునకును బీరారుమండలనష్టమువలనను ఇతరవిధములను గలిగిన హైన్యమును మాపనెంచి ప్రయత్నములుచేయుటలో గొంచెముతీక్ష్ణముగఁ బనిచేసి అట్టిహైన్యమునకుఁ గారకులయిన కొందఱకు విరోధియయ్యెననుటకు సందియములేదు. వారు బలవంతులుగ నుండినందునను ఇతర కారణముల కతనిపైవైరమూనిన దురాత్ములువారికి సాయులగుటవలనను సర్ సాలారు గార్యములొకకొన్నిటికి అపార్థములు గల్పితమయి అతఁడెప్పుడునుదలంప నైనఁదలంపని భావము లతనికారోపింపఁ బడెను.

పైయును వాదమునందె సక్సాలారు ఇంగ్లాండునకు వెడలినట్లు వ్రాయఁబడియెనుగదా! అప్పు డతఁడచ్చట గనిన స్వాగతవైభవమే యతనికిని ఆంగ్లేయులకునుగల యన్యోన్య ప్రేమానురాగమును వెల్లడింపఁజాలియుండెను. ఇంగ్లండున ప్రతి నగరమువారును అతనిని రమ్మనిచీరుచు ఏదోయొక మహాచక్రవర్తికింబలె అతనికి సంపూర్ణగౌరవమును జూపిరి. అతనికారోగ్యము దప్పినందుననొకటి రెండునగరముల కతఁడు దర్శనమిచ్చుటకుఁ గూడవీలులేకపోయెను. అతనిని సమానముగ సమ్మానించిన వారలలో ఇటలీదేశోద్ధారకుఁడును రాజునగు విక్టరు ఇమాన్యుయెల్‌ను, రోమునందలి మహామతాచార్యులును, ఆంగ్లేయ చక్రవర్తిత్వమునకర్హుఁడగు వేల్సుప్రభువును నుండిరనిన సక్సాలారునకు జరిగినగౌరవాదరణలు విశదముగాఁ గలవు. అతఁడు నాలుగుమాసముల కాలమిట్టివిధమున యాత్రనడపి 1876 వ సంవత్సరము ఆగస్టునెల 25 వ తేది హైదరాబాదు వచ్చిచేరెను. ఆడిశెంబరునందె 1877 వ జనవరిలో జరుగనున్న చక్రవర్తిని దర్బారునకభిముఖుఁడై నైజామువారితోఁ గూడఢిల్లీకేగెను. 1883వ సంవత్సరమున నైజాముగా రైరోపాకుయాత్ర వెడలుట నిశ్చయింపఁబడెను. దానికై సక్సాలారు ఉచితమగు రీతిని ఏర్పాటులుచేయుచుండెను. ఫిబ్రవరి 5 వ తేది రాత్రి పండ్రెండు గంటలవఱకు అభ్యాసరీతిని పనిచేసి పఱుండెను. రెండు గంటలగునప్పటికి అకస్మాత్తుగనతనికి కలరాదగిలెను. రాను

రాను ఆవ్యాధి తీవ్రమయి 8 వ తేది సాయంత్రము 5 గంటలకు ప్రజలను ప్రభువులను దుఃఖాబ్ధిలో ముంచి మహాసర్ సాలారును భరతవర్షపునుత్తమ పుత్రులలో నగ్రగణ్యుని మ్రింగివేసెను.

రెండవసాలార్జంగు.

అతనికి ఇద్దఱు పుత్రులును నిద్దఱుపుత్రికలును నుండిరి. అందు రెండవసాలారుజంగు మొదటివాఁడు. తండ్రిమరణానంతరమితఁడు రాజానరేంద్రప్రసాదుతో గూడ సహపాలకుఁడుగ నేమింపఁ బడెను. 1884వ సంవత్సరమున నైజాము మీరు మహబూబ్ ఆలీఖానుఁడు రిపక్ ప్రభువుచే సంపూర్ణశక్తులతోఁ బరిపాలకుఁడుగఁ బ్రకటింపఁ బడుట తోడనె రెండవసాలారు ముఖ్యమంత్రిగ నియమింపఁబడెను.

మీర్ మహబూబ్ మంచి విద్యావంతుఁడు. అతని బాల్యమునందు మహాసర్ సాలారుజంగు అతనికి రాజ్యాంగ విషయముల యందొక్కొక్కటినిజక్కఁగ నేర్పి విద్యాలయములయందును పరిశ్రమాగారములయందును అభిమానమును బుట్టించి యుండినందున నతఁడు రాజ్యభారమును నిర్వహించుటకుఁ దగిన శిక్షనంతయు గనియుండెను. కావున నతఁడు గద్దె నధిష్ఠించిన తరువాత హైదరాబాదు రాష్ట్రమున సర్ సాలారుజంగు ప్రారంభించిన సంస్కారములు బాగుగ నభివృద్ధిచెందఁ జొచ్చెను. విద్యాలయములు గట్టింపఁబడెను. యంత్రశాలలు నిర్మింపఁ బడెను. గొప్ప సంతతులకుఁ జేరిన

బాలురు విదేశములకుఁ బోయి ఉన్నత విద్యనభ్యసించుటకు సదుపాయము లేర్పఱుపఁబడెను. వైద్యశాస్త్రమును స్త్రీలకుఁ గఱపుటకును శాస్త్రీయమగు పద్ధతుల నవలంబించు దాదులను సిద్ధపఱచుటకును ఉచితమగు నేర్పాటులొనర్పఁబడెను. దేశ మంతటను వైద్యశాలలు నెలకొల్పఁబడెను.

మీరుమహబూబ్ ఆలీ సింహాసనమునకు వచ్చిన తోడనె రెండవ సాలారుజంగు మంత్రియయ్యెనని నుడివితిమి. వీరిరువురకును యజమానియు సేవకుఁడుగ మైత్రికుదిరినదిగాదు. కావున సాలారుజంగు 1887 వ సంవత్సరమున రాజీనామానిచ్చెను. నాఁటినుండి కొంతకాలము నైజాము దనకుఁదానె మంత్రిగఁ గార్యముల నెరవేర్పదొడంగెను.

ఔదార్యకార్యము.

భరతవర్షమున కెప్పుడును పశ్చిమోత్తరపు సరిహద్దు వలన బాధదప్పినదిగాదు. అందున నాంగ్లేయప్రభుత్వము స్థిరపడిన తరువాత నావైపునుండి రుష్యావారు దండెత్తివత్తురేమో యను భీతి 1 కడుంగడు హెచ్చఁ జొచ్చెను. 1885 వ సంవత్సరమున రుష్యా సైన్యములు అఫ్గనిస్థానము మీఁదికి దాడివెడలనుండెనను వార్తప్రబలెను. అట్టివార్తలె దినదినమునువ్యాపించుచుండినవి. కావున నవ్వానినన్నిటిని యోజించి నైజాము పశ్చిమోత్తరదిగ్భాగపు సరిహద్దునందు వలసినంత రక్షకసైన్యముండ

1 అది వట్టిభీతియనుట లోకమునకు విదితమయి యున్నది.

వలెనని అభిప్రాయపడియెను. అందుచే నాసంవత్సరమున అట్టి రక్షకసైన్యమునకై అరువదిలక్షల రూపాయలు దానిత్తుననియు యుద్ధముదప్పక పోయినచోఁ దానె స్వయముగఁ గత్తికట్టుకొని బయలుదేరుదుననియు గవర్నరు జనరలుగారికి 1887 లో వ్రాసి ఆంగ్లేయలోకమును భ్రమింపఁ జేసెను.

నైజాము కొంతకాలము రాజ్యభారమునంతయును తానే నిర్వహించి నవాబు బషిరుద్దౌలా సర్ అస్మాన్‌జాబహాదూరను మంత్రిగా నియోగించుకొనెను. ఆరు సంవత్సరములు పని చేసి అతఁడును రాజీనామానిచ్చెను. సర్ విక్-ఉల్ - ఉమ్రా మంత్రి పదమునకు నియోగింపఁబడెను. అతనికిఁ దరువాతివాఁడె ప్రస్తుతపు ముఖ్యమంత్రియగు మహారాజా సర్ కిషన్ ప్రసాదు.

మహారాజా సర్ కిషన్ ప్రసాదు.

ఈ మంత్రి కాలమున నాంగ్లేయులకును నైజామునకును గలసంబంధములలో నొక ముఖ్యమగు మార్పు కలిగెను. బీరారు విషయమున సర్ సాలారుజంగు పడినపాట్లును వానివలన నతనికి వచ్చిన యపకీర్తియు ఇదివఱకే వర్ణింపఁబడెను. ఆబీరారువిషయమె ఈమంత్రికాలమునఁ దీర్మానింపఁబడిన ముఖ్యవిషయము. 1853వ సంవత్సరమున నైజాము బీరారును ఆంగ్లేయుల పరిపాలన క్రిందికి చేర్చినది మొదలు ప్రతి సంవత్సరమును కర్చులు పోఁగ మిగతయున్న ద్రవ్యము నైజామున కియ్యఁబడవలసి యుండెను గదా! బీరారున నాంగ్లేయు లుపక్రమించిన పరిపాలనాపద్ధతి

మిక్కిలి వ్యయపరమని యెల్లరును అంగీకరించియే యున్నారు. కావున ప్రతి సంవత్సరమును నిలువయుండుచు వచ్చిన ద్రవ్యము బహుస్వల్పము. 1887-88 లో మాత్రము బీరారుమండలాదా యమునుండి రు 19, 73,000లు నైజామున కియ్యఁబడెను. మొత్తముమీఁద చూచినచో 1860-మొదలు 1900 వఱకుగల నలుబది సంవత్సరములకు నైజామునకు సంవత్సరమునకు 9 లక్షలవంతున నియ్యఁబడెను. ఇదియైనను నైజామునకు మిగిలిన దాయనిన మిగిలినది కాదు. 1900-01 వర్షామములలో నైజామున కొక్కదమ్మిడియైనను రాకపోవుటయేగాక బీరారునఁ గలిగిన దుర్భిక్షమును దీర్చుటకుఁ జేయఁబడిన వ్యయముచే బీరారుమండలము ఆంగ్లేయప్రభుత్వము వారికి 1,40, 95,608లు అప్పుపడెను. సుభిక్షముగల సంవత్సరములలోని నిలువ దుర్భి క్షముల నపనయింప నుపయోగింపవలయునను ఆచారమును బట్టి ముందు సంవత్సరములలోని నామకార్థపు నిలువను అనుభవింపుచుండిన నైజామీ నూటనలుబది చిల్లరలక్షలనిచ్చు కొనవలసిన వాఁడాయెను. ఇంతియెగాక సర్ సాలార్ జంగం తటివాఁడు మఱియొకరుఁడు మంత్రి హైదరాబాదునకు దట స్థించనందున పైఁగనిన వర్షామములకయియే హైదరాబాదు సం స్థానముకొఱకు నాంగ్లేయులవద్దనుండి నైజాము రెండుకోట్ల రూపాయిలప్పు పుచ్చుకొనవలసినవాఁడయ్యెను. కావున నైజాము

స్థితి మఱల నొకటి రెండు క్షామములు దటస్థించినచో దుర్భర మగునట్లు గాన్పించెను.

లార్డు కర్జను.

ఈ సందర్భములలో 1902 వ సంవత్సరమున లార్డు కర్జను హైదరాబాదునకు దర్శన మీయఁబోయెను. అంతకు మున్నె యతఁడు నైజాముతో నుత్తర ప్రత్యుత్తరములు జరుపు చుండెను. పై యప్పులలోఁ గొంతభాగము 1901 వ సంవత్సరమున దీర్పఁబడియుండెను. అయినను 1902వ సంవత్సరము లార్డుకర్జను నైజాముతోఁ గలిసినప్పుడు ముఖాముఖి సంభాషణము జరిగెను. సర్ సాలారుజంగునకు అతని కాలమున ఇండియా సెక్రటరీగానుండిన లార్డుసాలిస్బరీ యిచ్చిన ప్రత్యుత్తరము లోనప్పటికి బాలుఁడుగానుండిన మీర్ మహబూబ్ యౌవనత్వ మందినతరువాత నతఁడిచ్ఛయించెనేని ఆంగ్లేయులకును నైజామునకును గలపరస్పరసంబంధములు సంపూర్ణముగ నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు మఱల విమర్శింపగలరు' అనివ్రాసిన వ్రాతనాధారము చేసికొని లార్డుకర్జనీవిషయమున జోక్యముకలుగఁ జేసికొనెను. అదేలార్డుసాలిస్బరీ ఆప్రత్యుత్తరముననే 1853వ సంవత్సరపు సంధిలో బీరారిన్ని సంవత్సరము లాంగ్లేయు లనుభవింపవలసినదని లేదు గావున నాంగ్లేయుల కామందలము శాశ్వతముగఁ బరిపాలన కియ్యఁబడినది అని నుడివియుండుట వలనను, సర్వజనులకును సమ్మాన్యుఁడై మహానిపుణుఁడగు పర్

సాలారుజంగంతటి వాఁడే విశ్వప్రయత్నములుచేసి కట్టకడపట విఫల మనోరథుఁడయి యుండుటం బట్టియు, అమలులోనున్న షరత్తులను బట్టి బీరారునుండి దనకగులాభ మేమియు గన్పింపకుండుటం బట్టియు, మీర్ మహబూబ్ ఆలీఖానుఁడు నిష్ఫలమగు ప్రాతపోరాటములకు నిష్టములేనివాఁడై ఉన్నదున్నంతవఱకు దిట్టముఁచేసికొన ప్రయత్నించి లార్డుకర్జనుతో 1902 వ సంవత్సరమున సంధిచేసికొని బీరారువిషయమును ఒకవిధముగఁ దీర్మానము చేసికొనెను.

బీరారునుగూర్చినసంధి (1902).*

ఈ సంధివలన బీరారుమండలము నైజాము ప్రభుత్వములోనిదే యనుట స్థిరాంగీకారమునందెను. కాని ఆమండలము శాశ్వతముగా నాంగ్లేయులకు కౌలునకీయఁ బడెను. గుత్త 25 లక్షలరూపాయలని నిర్ణయింపఁబడెను. లెక్కలు వేయఁగా తేలిన బీరారుమండలక్షామనివారణార్థ మయిన ఋణము 76 లక్షలును హైదరాబాదు సంస్థానమండలక్షామనివారణార్థమయిన ఋణము 185 లక్షలును 30 సంవత్సరములలోఁ ఈగుత్తపైకముతో దీర్పఁబడు నట్లేర్పఱుపఁబడెను. ఇందునకు ప్రతిసం

* బీరారును మరలించుకొనవలెనను నాశయు, బీరారుమరల్పకుండుట నైజామునకన్యాయము సేయుట యనుతలంపును హైదరాబాదుసంస్థానమున ఈసం. నాఁటికినిగలవనుటకు లార్డుకర్జను హైదారాబాదునకు దర్శనమియ్యవెళ్లినప్పుడతనికి బాకరారు జంగు వ్రాసిన ప్రకటిత పత్రమేసాక్షి

వత్సరము నియ్యవలయు పదునైదులక్షలు పోఁగామిగత 10 లక్షలు నైజామున కిచ్చునట్లును ఈయప్పులు దీరిపోయిన తరువాత సంవత్సరమునకు సంధిప్రకారము 25లక్ష లిచ్చునట్లును నొడంబడిక చేసికొనఁ బడెను. బీరారుమండలమును పరిపాల నావసరముల కొఱకు ఆంగ్లేయమండలములతోఁ జేర్చుకొనుట కాంగ్లేయప్రభుత్వమువారికి స్వాతంత్ర్యమీయఁబడెను. నైజాము సైన్యమును దగ్గించుకొనుటకుగాని మార్చుకొనుటకుగాని భరత వర్షపు సైన్యములలోఁ జేర్చుకొనుటకుగాని వారికి హక్కుగలి గెను. నైజాము స్వసంరక్షణకుగాని ఆతని సంస్థానములోని యల్లరుల నణఁచుటకుగాని సైన్యముల నునుపుటకుమాత్రము వారు త్తరవాదులుగ నేర్పడిరి. నైజాము దన యొద్దనుండు చిల్లర సైన్యములను 12, 000ల వఱకును దగ్గింపనియ్యకొనెను. ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు నైజాముగారి సంస్థానమున నుంప నెంచిన తమ సైన్యమును తదనుగుణముగఁ దగ్గింతుమనిరి. బీరారుపై నైజామునకు గలప్రభుత్వమును సూచించుటకు ప్రతి సంవత్సరమునుఅతని జన్మదినోత్సవమున బీరారుమండలపు రాజధానిలో ఆంగ్లేయుల పతాకముతో నతని పతాకమును గూడ ఎక్కించుట నిర్ణయింపఁబడెను.

దయామయత్వము.

1908వ వంవత్సరము సెప్టంబరు 28వ తేది ఆదివారము నాఁడు మూసీనదివరదలు ప్రచండమై అకస్మాత్తుగఁగన్పట్టి హైద

రాబాదు పట్టణమునందు విశేషభాగమునకుఁ బ్రళయముగఁ బరిణమించినదిప్పటికిని దలఁచుకొనిన హృదయమునందు సంతాపముపుట్టకమానదు. ఆతరుణమున మీరామహబూబ్ ఖాను నాలుగుదివసములు నిద్రాహారములుమానికన్నీళులువిడుచుచుఁ దనప్రజకుఁ దటస్థించిన మహద్విపత్తును మాన్పుటకయి సర్వవిధములను జేసినప్రయత్నములు జ్ఞప్తికివచ్చిన నాతని దాతృత్వమును కరుణాళుత్వమును స్ఫుటముగ మనోగోచరము లగుచున్నవి. దురదృష్టుల కష్టములఁ బాపుటకతఁడు రాష్ట్రపుబొక్కసమునుండి యిచ్చినద్రవ్యముతో సంతుష్టిఁజెందక తన స్వంతధనమునుండి 4½ లక్షుల రూప్యములను ధారాళముగనొసంగి కమిటీలనేర్పఱచి భోజనపదార్థములును, స్త్రీలకు బాలురకు బాలికలకు ఎల్లరకును దగినవస్త్రములును, దుప్పటులు గొంగళ్లు చొక్కాలు మున్నగు చలినాపు వస్త్రవిశేషములును, ప్రతిగృహమునకుఁ జేర్పించెనని మన మీరుమహబూబ్ యొక్క ఉదారహృదయమును వర్ణించినవారమగుదుము.

మీరామహబూబ్ ఆలీఖానుఁడు దనప్రజలయెడఁజూపిన దొక్కయనురాగము మాత్రమెకాదు. వారియం దతనికి సంపూర్ణమగు నమ్మకముండెడిది. ఈవిషయమును సిద్ధాంతీకరించుటకు నతఁడు మింటోప్రభువునకు వ్రాసినయుత్తరమె చాలియున్నది. గవర్నరుజనరలుగారు రాజద్రోహము విషయమై జాగ్రత్తగ నుండవలసినదని వ్రాయ దానికీతఁడు దనరాజ్యమున

నట్టి నేరములుండుటకు వీలు లేదనియుఁ బ్రజలు మతభేదములు లేక పరిపాలింపఁబడుటచే సంపూర్ణముగ సంతుష్టులయియున్నా రనియు వ్రాసి యతని కాశ్చర్యమును బుట్టించెను.

మీరుమహబూబ్ నిర్యాణము.

ఇట్లు ఇరువదియేఁ సంవత్సరములు ప్రజారంజకముగ రాజ్యముచేసి 1911 వ సంవత్సరము ఆగస్టు నెల 30 వ తేదిన 45 సంవత్సరముల వయసున హిజ్ హైనెస్ ఆసఫ్‌జా ముజఫరుల్ ముమాలికు నైజాముల్ ముల్కు నైజాముద్దౌలానవాబు మీరుసర్ మహబూబు అలీఖాన్ బహదూరు ఫత్తేజంగు జి. సి. ఎస్. ఐ. జి సి. బి. గారు అకస్మాత్తుగ మరణమందెను. దయామయుఁడై దీర్ఘకోపము లేనివాఁడుగాక ప్రజలయం దనురాగముగల్గి ఆడంబర మొక్కింతయేనిదగ్గరరానీక జనులయందు సంపూర్ణమగు నమ్మికకలవాఁడై రాజ్యభారమును వహించి రాజ్యకార్యముల నిర్వహించిన ఈమహనీయు నెవ్వరు గౌరవింపరు? ఈలోకమాన్యుని మరణమున కెవ్వరు పగవకుందురు?

ఉస్మాన్ ఆలీఖాన్.

అతఁడు పరలోకప్రాప్తిఁ జెందినతోడనె అతని కుమారుఁడగు ఉస్మాన్ ఆలీ ఖానుఁడు నైజాము పదమునకుఁ బ్రకటింపఁబడెను. ఇతఁడు గద్దియనెక్కుతరి "నాతండ్రిగారి వలెనే నేనును ప్రజకును దేశమునకును నావలన నైనంత మేలును

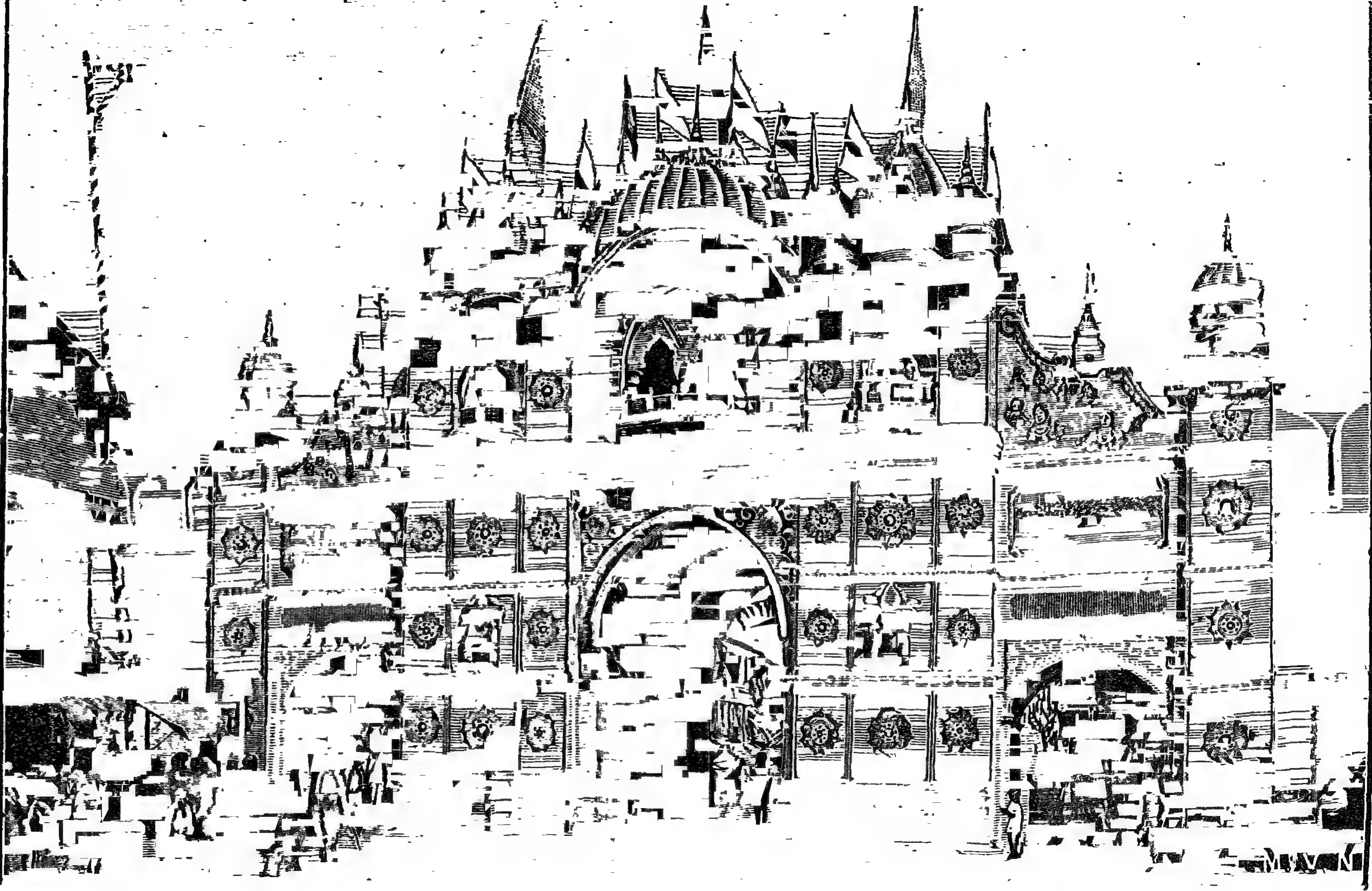
చేయుదుననియు ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమునకు భక్తిచూపె
ననియు వాగ్దానము సేయు చున్నాఁడ" నని నుడివెను. ఇతఁడు
గడచిన పట్టాభిషేకమహోత్సవ సమయమున ఢిల్లీకరిగి
యచ్చటి సామంతప్రభుసభ నలంకరించి చక్రవర్తిగారిచే మొట్ట
మొదట సమ్మానమందెను.

తండ్రిగారి పరిశ్రమవలన రాజ్యాంగ శాఖలన్నియుఁ
జక్కఁగఁ దీర్పఁబడిన స్థితిలోనితఁడు రాజ్యమునకు వచ్చియు
న్నాఁడు. ఇప్పుడు హైదరాబాదు నందు ఆంగ్లేయ మండల
ములందు వలెనే ముఖ్యమంత్రి అధికారము క్రింద మఱియార్గు
రుమంత్రులతోఁ గూడిన రాజ్యకార్య నిర్వాహక సంఘమును
(Executive Council) ఔద్యోగికా నౌద్యోగిక (Official &
non-official.) సభ్యులతోఁ గూడిన శాసననిర్మాణ సభయును
గలవు. తదను గుణముగనే ఇతర రాజ్యాంగశాఖలును సంస్క
రింపఁ బడియున్నవి. ఉత్తమన్యాయ స్థానమొండు నెలకొల్పఁ
బడియున్నది. విద్యాలయములును స్థాపింపఁ బడియున్నవి. వీని
నన్నింటి నభివృద్ధిపఱచి, జాగరూకుఁడై మెలఁగి ప్రజాక్షేమ
మునకై పాటుపడి తండ్రిగారికంటె నెక్కుడనిపించుకొనుటకీ
నైజామునకు దైవము బుద్ధిబలంబుల నొసంగుగాత!

ఢిల్లీదర్బారు.

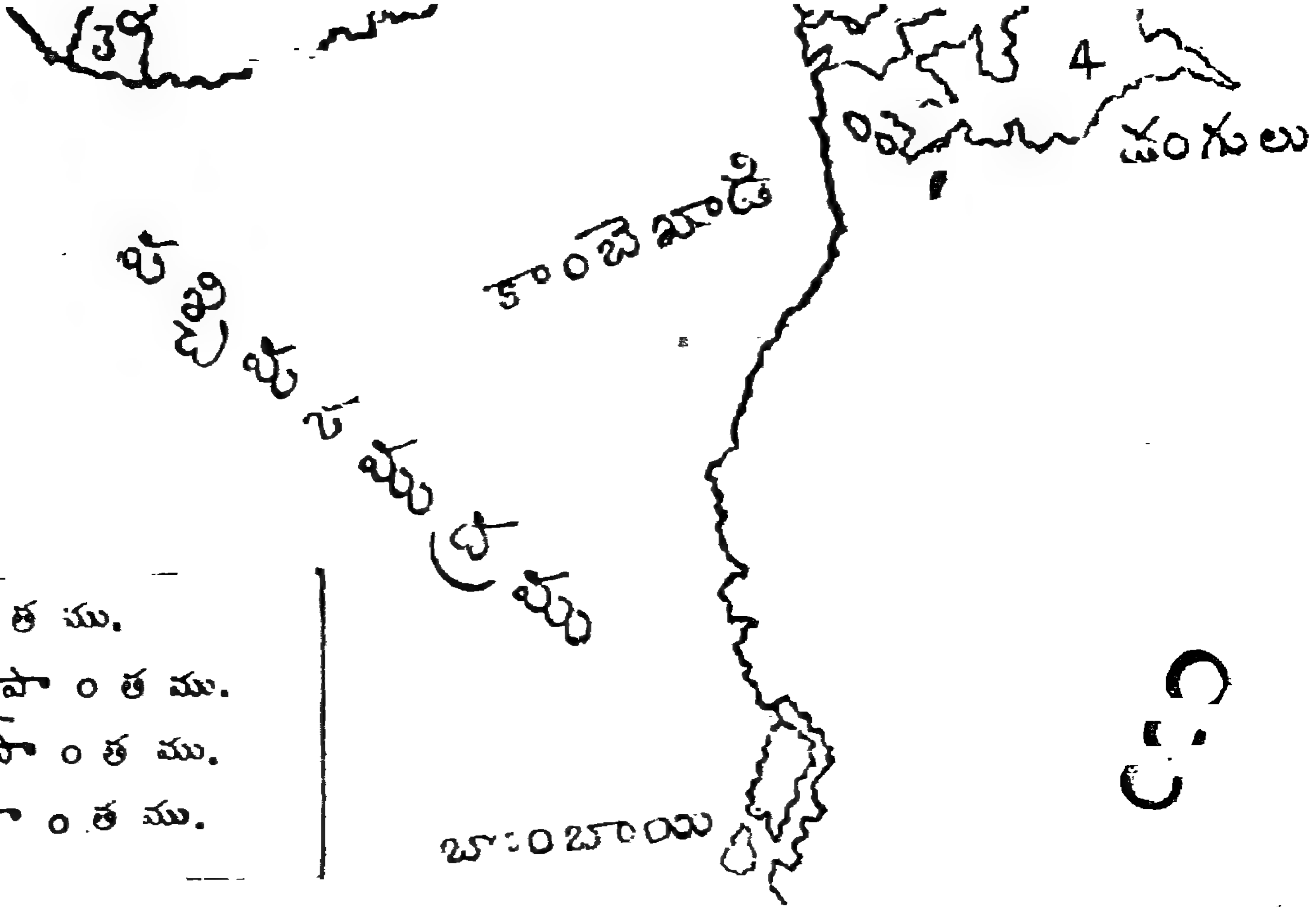
౨. బరోడారాష్ట్రము.

బరోడాయందలి గొప్పకమాను.

బరోడా రాష్ట్రము.

పాలనపూరు
మహీకాంత
అహమ్మదాబాదుజిల్లా
కైరాజిల్లా
సువర్ణమతి
బరోడా
కచ్ఛిఖాడి
ఓఖమండలము
ద్వారక
కాథియవాండ
అమ్రేలి
బ్రౌచి
నర్మదానది
రేవకాంత
సూరతు
తపతి
డంగులు
కాంబెఖాడి
పశ్చిమసముద్రము

3
4
కాంబె ఖాడి
పశ్చిమ సముద్రము
బొంబాయి
1. కడీ ప్రాంతము.
2. బరోడా ప్రాంతము.
3. అమ్రేలి ప్రాంతము.
4. నవసారి ప్రాంతము.

ప్రస్తుతపు గాయికవాడగు

శ్రీసయాజిరావు బహదూరు.

అయిదవ ప్రకరణము.

బ రో డా రా ష్ట్ర ము.

ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమునకు లోఁబడియుండు స్వదేశ సంస్థానము లన్నిటిలో నర్వాచీన పద్ధతుల నవలంబించుటయందు ప్రాముఖ్యతఁగాంచి కొన్ని విషయముల గురువును మించిన శిష్యుఁడుంబోలె సామ్రాజ్య ప్రభుత్వము వారికి మార్గదర్శకమై వారివలన హైదరాబాదునకు రెండవదిగ పరిగణింపఁ బడుచు నలరారు బరోడా సంస్థాన మతివర్ణనీయము.

ప్రదేశములు.

ఈ సంస్థాన మొక్క ముక్కగనుండు భూప్రదేశము గాదు. బొంబాయి రాజధానిలోని గుజరాతీసీమలో మూఁడు భాగములయందును కాథియవాడ ద్వీపకల్పమున రెండుభాగముల యందును ఈరాజ్యమునకుఁ జేరిన భూభాగమున్నది. ఇట్లచ్చటచ్చట ముక్కలు ముక్కలుగ ఆంగ్లేయ పరిపాలిత భూస్థలితో కలిసి యుండుటంబట్టి ఈసంస్థానపు టెల్లలు పటము సాహాయ్యముననే గాని విశద పడఁజాలవు. గుజరాతీ ప్రదే

శమునందు(1)కాడీప్రాంతము (2) బరోడాప్రాంతము(3)నవ్సారీ ప్రాంతమునని పటముపైఁ జూపఁబడిన ప్రాంతములు (అనఁగా మనజిల్లాలఁబోలు ఖండములు) గలవు. కాఠియవాడయందలి రెండుభాగములలోని భూప్రదేశమునకును అమ్రేలిప్రాంతము అనిపేరు.

ఈప్రాంతములకు నెల్లలు వేరువేరుగఁ దెలిపినచో నొకకొంత సహాకారిగ నుండును. అన్నిటికంటె నుత్తరమున నుండు కాడీప్రాంతమునకు ఉత్తరమునను పశ్చిమోత్తరమునను పాలంపూరు రాధంపూరు సంస్థానములున్నవి. దక్షిణభాగమునను గొంతపడమటను బొంబాయి రాజధానికిఁ జేరిన అహమ్మదాబాదు కేయిరా జిల్లాలుగలవు. తూర్పున మహీకాంత సంస్థానముగలదు. బరోడా ప్రాంతమునకు ఉత్తరమున కేయిరా జిల్లాయును; పశ్చిమమున కేయిరా కాంబే బ్రోచి జిల్లాలును; దక్షిణమున నర్మదానదియును, బ్రోచి జిల్లాయును, రివాకాంత సంస్థానములును; తూర్పున రివాకాంత సంస్థానమును పంచమహాలు జిల్లాయును గలవు. నవ్సారిప్రాంతమును సూరతు జిల్లా ఉత్తరమునుండి దక్షిణమునకు రెండుభాగములుగ విభజించుచున్నది. దీనిని మనస్సున నుంచుకొని మొత్తముమీఁద నీప్రాంతమునకు నుత్తరమున బ్రోచి జిల్లాయును రివాకాంత సంస్థానమును పశ్చిమమున సూరతుజిల్లాయును పశ్చిమసముద్రమును, దక్షిణమున సూరతుజిల్లాయును బానస్డా సంస్థా

నమును డాంగులును, తూర్పున ఖాందెషుజిల్లాయును ఎల్లలని చెప్పవచ్చును. ఇఁక కాథియవాడలోని అమ్రేలి ప్రాంతము భిన్నభిన్నముగ నున్నది. జునగడు మున్నగు కాథియవాడ సంస్థానములు అందలి ముఖ్యభాగమును జుట్టుకొని యున్నవి. మఱియొక భాగమగు ఓఖామండలము పశ్చిమసముద్ర తీరముననుకచ్ఛిఖాడీ తీరమునను వ్యాపించి భూపార్శ్వమున నవానగరసంస్థానముచేఁ జుట్టఁబడియున్నది. ఇందే ద్వారకా నగరముఁగలదు.

నైసర్గికస్వరూపము.

ఈ సంస్థానపు విస్తీర్ణము 8099 చదరపుమైళ్లు. జనసంఖ్య 19,52,692. ఈ సంస్థానమున ఎత్తగుపర్వత పంక్తులుఁగాని విస్తారమగు నడవులు గాని లేవు. అమ్రేలి ప్రాంతమునందలి 'గిర్' అడవిమాత్రము గుజరాతుదేశపు సింహమున కింకను ఆటపట్టగుటం జేసి కొంచెము ప్రసిద్ధిఁజెందియున్నది.

ఈ సంస్థానమునఁ బ్రవహించు నదులలో ముఖ్యమయినవి సబర్మతి, మాహీ, నర్మదా తపతులు. ఇవియైనను బరోడా ప్రాంతమున నొకకొంత భాగమునకే ఉపయోగకారులు. ఇవి కాక చిన్నచిన్న ఏళ్లనేకములుగలవు. చెఱువులు బావులును మెండుగనున్నవి. ఖండములు ఖండములుగ నుండుటంబట్టి బరోడాసంస్థానపు భూసారమును మొత్తముగ వర్ణింప నలవిగాదు. కొంతభాగము నల్లరేగడి భూమిగను మఱికొంత ఎఱ్ఱమట్టి ప్రదేశముగను వేరొకకొంత సముద్రతీరమయి ఇసుకనేలగను

ఇంకొకకొంత పచ్చిక బయళ్లుగను నున్నది. సంస్థానవర్ణన నింతటితో నాపి చరిత్రకుఁ దరలుదము.

నామప్రశంస.

ఈ సంస్థానమునకు బరోడా యను పేరు వచ్చుట దీని రాజధాని నామమువలననే. రాజధానికి ఆపేరు మాత్రమె కాక వీరక్షేత్రము లేక వీరవాటి యనియును, చందనవతి యనియును నామములుండెడివి. ప్రేమానందుఁడను పదునేడవశతాబ్దపు, గుజరాతికవి వీరవాటియను పేరుతోఁగూడ వడోదరాయను పదమును వాడియున్నాఁడు. అయినను ఏపేరు ఎప్పుడు వచ్చినదియును మనము నిర్ధారణగఁ జెప్పఁజాలము. ఆంగ్లేయ ప్రవాసికులును వర్తకులును మాత్రము మొదటి నుండియు దీనిని బ్రోడీరా అనియే పిలుచుచున్నారు. కావున బరోడా నామమునే మనము గ్రహింతము. ఇది 'వటోదర' యొక్క వికారమని చెప్పవలసియున్నది. దీనివలన నీనగరము వటవృక్షముల మధ్యనుండుటంజేసి ఇద్దానికాపేరు సిద్ధించినదని ఏర్పడుచున్నది. ఈయుత్పత్తియే సరియైన దనుటకు బరోడా నగరమును జుట్టుకొని యుండుమహావటవృక్షములే సాక్షి. ఇట్టి పవిత్రవృక్షములవలన నామముగాంచిన ఈపవిత్ర సంస్థాన చరిత్రము పదునెనిమిదవ శతాబ్దారంభమునఁ బ్రారంభమగుచున్నది.

గుజరాతుసీమకు మొదట మహారాష్ట్రులు 1705 వ సంవత్సరమున దండెత్తివచ్చిరి. 1712 వ సంవత్సరమున నట ఖండేరావను మహారాష్ట్రనాయకుఁడు ప్రబలుఁడయి కాన్పించెను. అతని యనుమతిలేనిది గుజరాతుఁజొచ్చు ప్రవాసికుల సొత్తునందు నాలవవంతు నతఁడు లాగుకొన మొదలిడియెను. మహారాష్ట్రులకును మహమ్మదీయ చక్రవర్తి ప్రతినిధులకును జరుగుచుండిన విగ్రహమున దీక్షతోఁ బనిచేసి మహారాష్ట్రుల లోఁ బుట్టిన అంతః కలహములతో 'సాహూరాజి' పక్షమగుట వలన నతఁడు సాహోజిచే సేనాపతిగ నియమింపఁబడెను. (1716) నాలుగు సంవత్సరముల కుఁదరువాత ఢిల్లీపాదుషాహాగారగు మహమ్మదుషాహ మహారాష్ట్రులకు గుజరాతునందు చౌతు పన్నును* వసూలుచేసికొనుట కుత్తరువిచ్చెను. సతారారాజు ప్రతినిధిగ సేనాపతియయిన ఈ ఖండేరావె గుజరాతునందు ఆ కార్యమునకు నేర్పఱుపఁబడెను. ఇట్లుండ 1720వ సంవత్సర ప్రాంతమున స్వాతంత్ర్యము నెఱపఁ బ్రారంభించియుండిన నైజాముల్ ముల్కునకును దక్కనునకు ప్రతినిధిగ బాదుషాహ గారిచేఁ బంపఁబడియుండిన ఆలింఆలీకును బాలాపురము వద్ద యుద్ధము జరిగెను. అప్పుడాలింఆలీకి సాహాయ్యులుగ ననేక మహారాష్ట్రప్రభువులేగియుండిరి. అందును ఖండేరావు సైన్యములు మహాధైర్యసాహసములతోఁ బోరెను. ఆతరుణముననే

* అనఁగా చక్రవర్తికి రావలయు పన్నులో నాలవవంతుపన్ను.

అతనిక్రింది యధికారులలో నొక్కండగు దామాజిగాయిక వాడు తన ప్రావీణ్యముచేఁ బ్రాముఖ్యమునంది షంషర్ బహదూరు అనుబిరుదమునందెను. ఆపట్టము నేఁటికిని గైకవారుసంతతివారు వాడుకొనుచున్నారు. 1721వసంవత్సరమున ఖండేరావును దామాజియును నిద్దఱును బరలోకప్రాప్తిఁజెందిరి. ఖండేరావునకు త్రయంబకరావను నతఁడు కుమారుఁడు గలఁడు. దామాజి పేరు నిలుపుటకతని సోదరుని కుమారుఁడగు 'పిలాజీ' చాలియుండెను.

పీ లా జి (1721-1732).

ఇతఁడే బరోడా సంస్థానమునకు మూలస్థాపకుఁడు. గాయికవాడులకు పునహామండలములోని ధావడి మొదటి నివాసస్థానము. కాని వారు సేనాపతికడ నధికారస్థానమున కేర్పడిన పిదప నాగ్రామము వదలవలసినవారైరి. ప్రారంభమున గాయికవాడులు సేనాపతికి వేగులవారుగ నుపచరించుచుండిరను కథయొకటికలదు. అయినఁ దరువాతి వృత్తాంతముల ననుసరించిచూడఁగ వీరు సేనాపతిక్రింద గౌరవనీయమగునధికారములలోనె చాలకాలముండిన ట్లగుపించుచున్నది. పీలాజీగాయికవాడు మొదట ప్రస్తుతపు ఖాండేషు జిల్లాలోని నవాపురమందు ఏబదిస్వారులకు నాయకుఁడుగ నగుపడుచున్నాఁడు. కార్యసాధనాశక్తివలన నీతఁడు రెండుమూఁడువందలస్వారులకు నాయకత్వమున కెక్కి సూరతు పట్టణమును గొనుటలో విజయుఁడయి

ఒక 'పాగా'కు, అనఁగా నౌకసైన్యమునకు, నధికారిగ నియమింపఁబడెను. నాఁటినుండియు నతఁడు గుజరాతుపై కెత్తిపోవుటయందు దుద్యుక్తుఁడయి వాసిఁగాంచెను. రమారమి ఆసమయముననె అంతః కలహముల వలన నతఁడు తన నివాసస్థానమును నవాపురమునుండి 'సోనఘుడు' నకు మార్చి అచ్చటి నుండి కార్యములు నడుప వలసినవాఁడయ్యెను. కావున 'సోనఘుడు' గాయిక వాడులను బోషించినదాదియనుటలోఁ దప్పుండదు. ఇంతియకాక 1776 వఱకు బహుకాలము వారికదియె రాజధానిగ నుపచరించుచుండెను.

కొన్ని సంవత్సరముల కాలము 'పీలాజి' ఇతరమహారాష్ట్ర నాయకులను తోడుచేసికొని 'సూరతు అట్ఠావీసి' అనఁగా సూరతునకుఁ జేరిన ఇరువది యెనిమిది చిన్న భాగములను దాఁకి కప్పమును సంపాదించుకొనుచుండి 1723 వ సంవత్సరమున సూరతు నగరమునే ముట్టడించి అచ్చటి పరిపాలకుని బరాజితు నొనర్చి గుజరాతునుండి క్రమముగ కప్పమునదిమి పుచ్చుకొనఁ జొచ్చెను. పాద్రా, భాని, భాయాలీ గ్రామముల దేశాయీల సాయమున నతఁడు మాహీ నదివఱకును గుజరాతును గొల్లఁ గొట్టెను. 1725 వ సంవత్సరమున కఱతయు నితఁడు బరోడా, నాందోడు, చాంపనీరు, బ్రోచి, సూరతు మండలములకు హక్కుస్థాపించుకొని 'సోనఘుడు' వచ్చి చేరెను. ఆ సంవత్సరముననే సేనాపతియును 'పీలాజి' స్వాధీ

నములోనుండిన 'ధాబాయి' యను గ్రామమునకు దరలివచ్చి దానినె రాజధానిగ నేర్పఱచుకొనెను.

అటు తరువాతఁ గొంతకాలమువఱకును మహారాష్ట్రుల కపజయముపయి నపజయము సంభవించెను. 'పీలాజి' మొదట 'కాంబె'కును పిదప సూరతు నకును బారిపోవలసిన వాఁడయ్యెను. కాని మహామ్మదీయ ప్రతినిధియగు సర్బులందుఖానునకు ఢిల్లీనుండి సాయమురానందున మఱల మహారాష్ట్రులు విజృంభించుట కనుకూల మయ్యెను. మాహీనదికి దక్షిణతీరముననుండు జిల్లాలలోని పన్నులలో నొక్కభాగమునకు 'పీలాజి'కి అర్హతగలదని అతఁడొప్పుకొనియెను. కాని మహారాష్ట్రులలోనే పీష్వాకును సేనాపతికిని విరోధము ప్రారంభమయియుండెను. కావున పీష్వాపరముగ 'పొన్వారు' 'పీలాజిని' ఎదురింప నియమింపఁబడియెను. ఇంతేకాక పీష్వా బాజీరావునకును సర్బులందుఖానునకును మైత్రిజరుగుట వలన పీష్వా సర్బులందుఖానునకు 'పీలాజి' నణఁచుటలోఁ దోడ్పడినచో నతనికి చౌతుపన్నును దానితోగూడ సర్-దేష్-ముఖిపన్నును (అనఁగా పన్నునందు మఱియొక పదియవవంతును) అందునట్లు సంధిజరిగెను. కాని 'పీలాజి' కదృష్టసమయముగ నుండుట వలన నతఁడు 'దాభాయి' 'బరోడా' పట్టణములను స్వాధీనముచేసికొనెను. దీనికిఁ దోడుగ సర్బులందుఖాను పీష్వాతోఁ జేసికొనిన సంధి ఢిల్లీబాదుషాహాగారి వలన

నంగీకరింపఁ బడక పోవుటచే నతని స్థానమునఁ బ్రతినిధిగ 1730లో జోధపురమునకు రాజుగనుండిన అభయసింగు నేమింప బడెను.

ఈ అభయసింగుతోఁగూడ పీష్వా 'పీలాజీ'కవ్యతిరేక ముగ మైత్రి చేసికొని ఏలాగైనను ఇతనిని బరోడానుండి వెడలఁ గొట్ట వలయునను పట్టుపట్టెను. 1731 వ సంవత్సరమున నీ ప్రయత్నమున బయలుదేరుటతోనే నైజాముల్ ముల్కు తన పైకి దాడివెడలనున్నాఁడను వార్త వచ్చుటవలన పీష్వా మరలి పోయెను. అట్లు పోవుచుండమార్గమున నతని సైన్యములకు గాయికవాడ్ సేనాపతుల దండు లెదురుపడెను. యుద్ధముప్రా రంభమాయెను. అందుసేనాపతి మడిసె. గాయకవాడునకు గాయము తగిలె. వారిసైన్యములు అపజయమందెను. ఇదియే ప్రసిద్ధి నొందిన భీలాపురయుద్ధము.

ఈయుద్ధమునకు దరువాత 'పీలాజీ' మఱల 'సోన ఘడు' నకుఁ బరువెత్తిపోయెను. కాని పీష్వా తక్కిన మహారాష్ట్ర నాయకులను నశింపఁజేయు నుద్దేశము లేని వాఁడగుట మడసిన సేనాపతి కుమారుఁడగు జస్వంత రావు నకు సేనాపతిత్వమును 'పీలాజీ' కి 'ముతాలికత్వము'ను అనఁగా ప్రత్యధికారమును (Deputy)ఇచ్చి 'పీలాజీ' కి సేనా ఖాన్ ఖేల్' అనుబిరుదము నొసంగెను. 'ముతాలికుఁ' డైనం దున 'పీలాజికి' సేనాపతికిఁ గల సర్వాధికారమును దొరకెను.

దానితో నతఁడు అభయసింగును రూపుమాపఁగడంగెను కాని మాయోపాయమున వీఁడె యతనినిజంపించెను. అయిన నాహాం తకునకుఁ దగినశత్రువు గాయికవాడులలో లేక పోలేదు.

దామాజి II (1732-1768).

పీలాజికుమారుఁడు అగుదామాజి II తండ్రి ప్రయత్నములను సార్థకపఱచి గొప్పరాజ్యమును సంపాదింప నుండెను. 'పీలాజి' మరణముతో మహారాష్ట్రులు సరియగు నాయకుఁడు లేమిచే చెల్లాచెదరయి యుందురను నమ్మకముతో నభయసింగు బరోడా నగరముపైదండెత్తి ఆపట్టణమును కోటను బట్టుకొని యెను. దామాజి దాభాయికిఁ దరలిపోయి అటనుండి అహమ్మదాబాదుమార్గమున నెత్తిపోయి ప్రతీకారమొనర్ప సిద్ధపడ మొదలిడెను. 'పీలాజి' కిఁ బూర్వస్నేహితుఁడగు పాడ్రాగ్రామపు దేశాయి భిల్లులనుకోలులను మహమ్మదీయుల మీఁదికిఁ బురికొల్పి యల్లరులు జరిగించెను. గాయికవాడు కుటుంబపు బలములు 'సోనఘడు' నందు వచ్చిచేరెను. పీలాజితో వీరస్వర్గమందిన సేనాపతిభార్య 'ఉమాబాయి' గాయికవాడులకు సాహాయ్యము చేయ నేతెంచెను. ఇట్టి సన్నాహములతోఁ బనికిఁ బూనిన 'దామాజి' కి విజయమగుటకేమి సందియము? అహమ్మదాబాదునందుఁ గొంచెము గెలుపు గలిగినదే గాక బరోడా మఱల నతని వశమయి పోయెను. నాఁటినుండి నేటివఱకు నగరము గాయికవాడుల ఆధీనమందే యుండియున్నది. బరోడా వచ్చి

చేరిన పిదప 'దామాజి' స్వయముగ బయలు వెడలి అభయ సింగు రాజ్యమును అనఁగా జోధపుర ప్రదేశమును ఆక్రమించి కొల్లఁగొట్ట నారంభించెను. దీనికి జడిసి అతఁడు గుజరాతువదలి తనరాజ్యమును గాపాడుకొనుటకై పోయి చేరెను. అంతట అభయసింగు స్థానమున 'మోమిన్ఖాను' అను నతఁడు బాదు షాహగారి ప్రతినిధిగఁ బంపఁబడెను.

అతఁడు అహమ్మదాబాదునందలి మార్వాడీల తొందరలకుఁ దాళలేక 'దామాజీ'కి సేనానాయకుఁడగు రంగోజి యొక్క సాహాయ్యమును గోరి దాని కుపకృతిగ గాయిక వాడునకు గుజరాతు పన్నులో నించుమించుగ సాబాలు నిచ్చి వేసెను. అట్లగుట 'దామాజి' కిని ఈ బాదుషాహ ప్రతినిధికిని 1742 లో 'దామాజి' మృతినొందువఱకును స్నేహము వర్ధిల్లెను. రమారమి 'దామాజి'కిని 'మోమిం ఖాను' నకును మైత్రిసమకూరు కాలముననె గుజరాతునందును కాఠియవాడునందును గాయికవాడు నధికారము ప్రబలముగాఁ జొచ్చెను. ఖాన్సా పట్టువడుటయును నైజాము నౌకరుచే పాలితంబగుచుండిన బ్రోచిపట్టణమున వసూలగు సుంకముతో నర్ధభాగ మీతనికిఁ జెందుటయును దీనికి నిదర్శనములని చెప్పనొప్పును. ఇంతియగాదు. సేనాపతిగ నేర్పఱుపఁబడిన జస్వంతరావు అసమర్థుఁడయినందున నితఁడే ఉమాబాయికి ముఖ్యమంత్రియయి కార్యములు నడుపు చుండెను. కావున

సేనాపతి శక్తియంతయును నీతని యందు నిలిచియుండె. ఇట్లు సర్వవిధముల బలమెక్కుచుండిన సమయమున 'దామాజీ' మాళవముమీఁదికి నెత్తిపోయియుండెను. అంతలో మోమిను ఖాను పరలోకమున కరుగ నతని తావున ఫయా-ఉద్దీను నియమింపఁబడి యుండెను. అతఁడు మహారాష్ట్రుల యెడ విరోధభావము వహించి రంగోజి నెదిర్చి పోరాడించెను. కాని దామాజి, మాళవమునుండి వచ్చిన తోడనె మహారాష్ట్రులకు మంచియదృష్టము పట్టెను. ఫయా-ఉద్దీను దేశభ్రష్టుఁడై పరుగెత్తవలసె. 'పెట్లాదు' రంగోజివశమయిపోయె. అహమ్మదాబాదు నగరమున గాయకవాడులకు నొక భాగము దామాజి సోదరుఁడగు ఖండేరావుచే సంపాదింపఁ బడియె. సూరతు పట్టణము విషయమున ననేకములగు నంతః కలహములు ప్రాప్తించుచుండి నందున 'దామాజికి' 1751 వ సంవత్సరమున నా నగరపు వరుంబడిలోఁ గొంతభాగము ఇయ్యఁబడున నేర్పడెను.

రాజా 'సాహూరాజీ' మరణముతో మహారాష్ట్రమున శక్తియంతయును పీష్వా 'బాలాజీ' చేతులలోనికిఁ బోయెను. పునహా మహారాష్ట్రసామ్రాజ్యమునకు రాజధాని యయ్యెను. రాణీ సావిత్రీబాయికిని 'బాలాజీ' కిని బద్ధవైరము. ఆమె కొల్హాపురపు రాజుగ నుండిన 'సాంభాజి' కి మహారాష్ట్రసామ్రాజ్యాధిపత్యమును ఇప్పించవలెనని ప్రయత్నించి అందుకు సాహాయ్యముగ 'దామాజీ'ని రమ్మని వేడెను. 1751వ

సంవత్సరములో సేనాపతి యశ్వాంతరావు యొక్క ప్రతినిధి దామాజి యగుటవలన పీష్వా ఇతనిని గుజరాతునం దర్ధ భాగ మియ్యవలసినదని కోరెను. ఆయుత్తరువు నీతఁడు దిరస్కరించెను. ఆ సంవత్సరమే తారాబాయి శివాజి సంతతి వాఁడును దన మనుమఁడును నగు సతారారాజును మహారాష్ట్ర దేశముతోఁ గూడ పేష్వాల చెఱనుండి తప్పించ వలసినదని ఇతనికి నుత్తరు విచ్చెను. ఆముదల ననుసరించి ఇతఁడు 15,000 సైన్యముతో 'సోనఘడును' వదలిపయనమయి మార్గమున నెదురువడిన గొప్పదండు నొకదానిని ఓడించెను. కానిపీష్వా బలములతోఁ బోరుసమయమున నీతఁడు వానిచేఁ బూర్తిగఁ జుట్టఁబడుటవలన సంధిఁజేసికొన నిష్టము సూపెను. పీష్వాఆలోచన నల్పుచుండినట్లు నటించి మోసపుచ్చి ఇతనిని బట్టుకొని పునహా నగరమునఁ గారాగృహ మందుంచెను.

అటు తరువాత పీష్వా గుజరాతును మొగలాయీలనుం డియు దామాజిపక్షము వారినుండియు లాగుకొనఁ జూచెనుగాని అతనికది సాధ్యముకాదయ్యె. కావున నతఁడు దామాజితో స్నేహపుమాటల నడపెను. చేయునది లేక దామాజి పీష్వాకు గుజరాతునందు సగపాలు నిచ్చివేయునట్లును ముందుతాను జయించు భూభాగములలోఁగూడ నర్ధభాగము పీష్వాకు చెందునట్లును, నిబంధనలొనర్చుకొనెను. ఇంతియకాక వలసినప్పుడు పీష్వాకు సాహాయ్య మనుపఁదాను 10,000 సైన్యమును సిద్ధముగ నెల్లప్పు

డుంచుకొనుననియును కప్పముక్రింద 5 లక్షల 25 వేల రూప్య ములు పీష్వాకుఁ గట్టుననియును గూడ నితఁడొప్పుకొనియెను. 1753వ సంవత్సరమున దామాజియు నితర మహారాష్ట్ర నాయకులును జేరి అహమ్మదాబాదు పైకెత్తిపోయి మహా ధైర్య సాహసములతో డీకొని పోరాడిన జవాన్మర్ద్ ఖాఁ బాబిని పరాజితుఁ జేసి ఆనగరమును స్వాధీన పఱచుకొని నాఁటినుండి గుజరాతునందు మొగలాయీల యధికారము నడుగంటఁ జేసిరి. క్షీణింపఁ జొచ్చిన మొగలాయీల నుండి క్రమక్రమముగఁ దీసికొనఁబడుచుండిన భూభాగము పైనుద హరించిన సంధివలన గాయికవాడునకును పీష్వాకును సమభా గములుగఁ జేరుచుండెను.

ఇట్లు పీష్వాతో స్నేహము చేసికొనుట వలన నాతని తోఁ బోరాటముదక్కి దామాజి దినదిన ప్రవర్ధమానమగు శక్తిని సంపాదించుకొనెను. 1761న సంవత్సరమున మహా రాష్ట్ర సామ్రాజ్యము నంతరింపఁజేయుట కేర్పడిన మృత్యు ముఖమో నా సంఘటించిన మూఁడవపానిపట్టు (కురుక్షేత్ర) ఘోరయుద్ధమున నిలచి సంగరమొనర్చిన వీరులలో నీ దామా జియు నుండె. తనసాధ్యమగు వఱకు సదాశివరావుభావుకు సాహాయ్యమొనర్చి కార్యముతెప్పుట దోఁచిన పిదప నితఁడు అదృష్టవశమున నెట్లో తప్పించుకొని గుజరాతువచ్చి చేరెను. అచ్చట మహమ్మదీయు లదియే సమయ మనుకొని మహా

రాష్ట్రబలంబుల నణంపఁ బ్రయత్నించు చుండుటం గాంచి ఈతఁడు తరుగని సాహసమున పెనఁగి ఏకముగు చుండిన మహమ్మదీయ శక్తుల నడచివైచెను. దీనికిఁ దరువాత బహు స్వల్పకాలములోనే ఇతఁడు దనరాజధానిని సోనఘడు నుండి 'పట్టను'నకు (అనఁగా ప్రాచీన అన్హిల్వాడకు) మార్చుకొనెను. 1763 మొదలు 1766 లోనితఁడు మహమ్మదీయులనుండి ప్రస్తుతపు 'కాడి' ప్రాంతమునంతయు సంపాదించి కాఠియవాడ యందుంగూడ విస్తారమగు భూభాగమును గడించెను.

ఈవిజయములవలన నితని బొక్కసమునకును మిక్కుటమగు ద్రవ్యము చేరెను. ఈడా, రాజపిప్పలా సంస్థానములును గప్పములుగట్టువారైరి. ఇట్లుండ పానిపట్టుయుద్ధమునకు వెనుక అచిరకాలములోనే పీష్వా బాలాజి పరమ పదమందెను. పసివాఁడగు మాధవరావు పీష్వాపదమునకు వచ్చెను. అతనికాతని పినతండ్రి రఘోబావలననె చిక్కులు తటస్థించెను. బాలాజి మృతినొందువఱకు దామాజి పన్నులలో నాతనికిఁ జేరవలసిన భాగమును గ్రమముగ నిచ్చుచుండినను లేకున్నను ఆతని విషయమునఁ గుట్రలుపన్నుటకు మాత్రము సాహసించి యుండలేదు. కాని ఆతని తరువాత పీష్వాపదమునకై మాధవరావునకును, రఘోబాకును పెనఁగులాటలు దటస్థించి నప్పుడు పీష్వాయొక్క దుర్భర యాజమాన్యమును దప్పించుకొను నుద్దేశముతో దామాజి రఘూబాతోఁ జేరికొనెను. వీరిరువురకును గలి

గిన స్నేహమువలన గాయకవాడులకుఁ గట్టకడపట నష్టము వాటిల్లెను. మొట్టమొదట దామాజి రఘోబాకు సాహాయ్యుఁడయి పీష్వాగారి సైన్యముల నోడించుచు వచ్చెనుగాని 1768వ సంవత్సరమున మాధవరావు 'ధోడపు' వద్ద రఘునాథరావును దామాజికుమారుఁడగు గోవిందరావుతోఁ గూడఁ బట్టుకొనెను. దామాజి సంవత్సరమునకు 5, 25,000 లు కప్పము పీష్వాకు కట్టుటకును శాంతిసమయముల 3000 స్వారులను యుద్ధసమయముల 4000లను ఆతనికయి సిద్ధపఱచి యుంచుటకును పీష్వా మరలించుట కియ్యకొనిన కొన్ని జిల్లాలకు—ను రు2, 54,000లు ఇచ్చునట్లును నొడంబడిక చేసికొనెను. ఈయుద్ధమునకుఁ బిదప బహు స్వల్పకాలములోనే దామాజి పరలోకమున కేగుట వలన గాయికవాడుల స్థితి మిక్కిలి హైన్యము చెందిన దయ్యెను.

గోవిందరావు (మొదటిసారి).

(1768-1771)

దామాజికి నార్గురుపుత్రులు. అందు సయాజిరావు అను ప్రథమపుత్రుఁడు వెఱ్ఱివాఁడు. రెండవవాఁడగు గోవిందరావు పున హాయందు ఖయిదీ పోలెనుండె. వీరిరువురును ఇద్దరు భార్యల బిడ్డలు. దామాజిరావునకు మూఁడవ భార్యవలన మఱిమువ్వురు కొడుకులుండిరి. పీలాజి, మానాజి, మురారిరావులనివారికి పేళ్లు. వీరుగాక దామాజికి రెండవ భార్యవలననో మూఁడవ భార్యవలననో గలిగినవాఁడు ఫత్తేసింగను నాలవ కుమారుఁ

డనుగలఁడు. ఈతఁడు మహాసమర్థుఁడు. తండ్రి చనిపోయిన తోడనే యితఁడు తన యన్నలలోనెల్ల పెద్దయయి వెఱ్ఱియగు సాయాజి పరమునఁ బనిసేయఁజొచ్చెను.

ఇట్లు ద్వితీయ పుత్రుఁడగు గోవిందరావునకును ప్రథమ పుత్రుని మిష పెట్టుకొని ప్రయత్నములు సలుపు నాలవపుత్రుఁడగు ఫతేసింగునకును గాయికవాడు పదమునకయి వివాదములు ప్రారంభమయ్యెను. పీష్వాకింతియ చాలునుగదా! తనకుఁ బ్రతిస్పర్థిగఁ గార్యములకుఁ బూనుచుండిన గాయికవాడు కుటుంబమునందు కలహములు వచ్చుటయు నవ్వానిని దీర్చుటకుఁ దానేర్పడుటయుఁ దనకు శుభసూచకములుగ గ్రహించి గోవిందరావు, ఫతేసింగుల వివాదములను బెంచుటకుఁ దోడ్పడెను. గోవిందరావు దన నగరముననే యుండుటవలన నతనినుండిగొప్ప నజరు గైకొని దామాజివలనఁ జేసికొనఁబడిన యొడంబడికకతని సమ్మతిందీసికొని యాతనిని గాయికవాడు పదమునకు నేమించి పంపెను. ఈలోపుగ ఫతేసింగు సయాజీరావు పరమున బరోడా నగరమును స్వాధీనము చేసికొని యుండెను.

సయాజీరావు I. (1771-1778)

1771 వ సంవత్సరమున నితఁడు పునహాకుఁ దరలిపోయి అచ్చట పలుకుఁబడి సంపాదించికొని గోవిందరావుకంటె నెక్కుడుగ వాగ్దానములుచేసి పీష్వాగారదివఱకు నిర్ణయించియుండిన ఏర్పాటులను రద్దుపఱచునట్లొనర్చి సయాజీరావు సేనాఖాస్ ఖేలు

గనుదానతని ముతాలికుఁడుగను నుండులాగున ననుజ్ఞఁగొనెను. ఈవిషయము లింకను జరుగుచుండఁ గనె పీలాజి మూఁడవ కుమారుఁడును కాడి జహాగీరుదారుఁడును నగు ఖండేరావు స్వప్ర యోజనమునకయి దామాజిపుత్రుల వివాదములలో జోక్య ముకలుగఁ జేసికొని యొకపర్యాయ మొక్కనికిని మఱియొక పర్యాయము మఱియొక్కనికి సాయముచేయుచు దేశక్షోభము కలుగఁ జేయఁజొచ్చెను. ఇట్టిదురవస్థలకాలమున గుజరాతును సంపూర్ణముగ పీష్వా మ్రింగివేయఁగలఁడను జ్ఞానము మంద బుద్ధిగాని ఫతేసింగుకుఁ గలిగెను. కావుననతఁడు పునహానుండి మహాత్మ్యుఁడు వోలె బరోడా వచ్చిచేరి అటనుండి బొంబాయి యందలి ఆంగ్లేయవర్తకసంఘము వారితో మైత్రి సంపా దింపఁ బ్రయత్నించెను. అప్పటికది కుదిరినది గాదు. గాని 1773వ సంవత్సరమున బ్రోచి నవాబుతోఁ బోరాడి ఆంగ్లేయు లద్దానిని దీసికొనినతోడనె వారు ఫతేసింగుతో నాపట్టణమును గుఱించి సంధిచేసికొనవలసిన వారయిరి. అదివఱకు నవాబు స్వాధీనమున నుండఁగా దానివరుంబడియందు గాయికవాడున కొక భాగము చెందుచుండెడిది. పట్టణము ఆంగ్లేయుల వశమయిన తరువాతంగూడ నట్లేజరగవలసినదని ఫతేసింగున కును ఆంగ్లేయవర్తకసంఘమువారికిని జరిగిన సంధివలనఁ దీర్మా నింపఁబడెను. దీనికిపైఁబడి ఆంగ్లేయులు ఇతని విషయములలో

గలుగఁజేసికొననందున నితఁడును గోవిందరావును గొంతకాలము ఒక్కరితో నొక్కరు ఒంటరిగ పెనఁగులాడుచుండిరి.

ఇట్లుండ పునహాయందు నవీనములగు విశేషములు చూపట్టెను. పీష్వామాధవరావు 1772 వ సం॥ నవంబరు నెలలో మృతుఁడయియుండెను. ఆతనిసోదరుఁడు నారాయణరావు 1773 లోఁ జంపఁబడెను. ఈయల్లకల్లోలములలో రఘునాథరావు గద్దెనాక్రమించుకొనియె. అతఁడు 1773వ సంవత్సరాంతమున సయాజిరావును సేనాఖాస్ ఖేల్ పట్టమునుండితొలఁగించి తనకుఁ బూర్వస్నేహితుఁడగు గోవిందరావు కద్దానిని మఱలించెను. గోవిందరావిట్లు పీష్వాగారియనుగ్రహమువడసి వెడలివచ్చి 'సోనఘడును' ముట్టడించి స్వాధీనపఱచుకొనెను. ఈలోపుగ మృతినొందిన మాధవరావున కొక చిన్నికుమారుఁడు పుట్టుటయు పునహాయందు రెండు కక్షులేర్పడెను. రఘునాథరావాచిన్ని కుమారుని సింహాసనార్హుఁడుగ నంగీకరింపనందున నానాఫడ్నవీసు ముఖ్యుఁడుగ మంత్రులెల్లరును రఘునాథరావుపై వైరమూని అతనిని పునహానుండి వెడలఁగొట్టిరి. అతఁడు బొంబాయిలోని ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారిని సాయము చేసికొని నానాఫడ్నవీసుతోఁ బెనఁగ సమకట్టెను. గోవిందరావు ఫతేసింగు లిరువురును అతనికి సాహాయ్యమువత్తురను వార్తయుండెనుగాని తుట్టతుదకు గోవిందరావుమాత్ర మతనిం జేరెను. గోవిందరావు రఘునాథరావులు ఫతేసింగును బరోడాయందుముట్టడించిరిగాని పునహానుండి యత

నికి సాహాయ్యము వచ్చినందున విఫలమనోరథులయి వదలిచనిరి. నాఁటినుండి ఫతేసింగు పునహామంత్రుల పరమున సంగరరంగమున మహాశూరుఁడయి తన యావచ్ఛక్తినిజూపఁదొడఁగెను. పునహా బలము లాంగ్లేయులకు నిలువ లేక అనేకపర్యాయములు విజయ మందకపోవుట సత్యమేకాని ఆంగ్లేయ సైన్యములు మాత్రము రఘునాథరావు యొక్కయు గోవిందరావు యొక్కయు పిచ్చిపటాలములు బరువై వేగుటవలన గొప్పనష్టముల నందెను. గుజరాతునందు జరుగుచుండిన విగ్రహము 1775 సంవత్సరము మేనెల కడపటి దినములలో సమాప్తినొందెనని చెప్పవచ్చును. అప్పటికి ఫతేసింగు బరోడాయందు సర్వస్వామిగనుండె. గోవిందరావు ఆంగ్లేయగుకర్నల్ - కీటింగుతోఁగూడ దురవస్థ లందుచుండెను. అట్టి యసేనాని సమయమున గోవిందరావు కర్నలుకీటింగును బరోడా ముట్టడించి తనవశము చేయవలసినదని యడిగెను. అయిన ఫతేసింగుచాతుర్యము లేనివాఁడు కానందున నాతఁడు శత్రుగణములోని వాఁడయినను అదివఱకె ఆంగ్లేయులతో మైత్రి గడింపఁ బ్రయత్నించుచుండెను.

ముట్టడించి బరోడాను గొనవలసిన గోవిందరావునకుఁ దోడ్పడుట కంటె బరోడాను సర్వస్వాధీనమున నుంచుకొనిన ఫతేసింగుతో స్నేహము కుదుర్చుకొనుట దుర్దశల పాలగుచుండిన రఘునాథరావునకును కర్నలు కీటింగునకునులాభకారిగఁ దోఁచెను. కావునవారు గోవిందరావు నట్టెవదలి ఫతేసింగుతో

సంధివాక్యములకుఁ బ్రారంభించి జూలై నెల 8 వ తేది యొడం బడిక చేసికొనిరి. దానివలన సయాజిరావు పరముగ ఫతేసింగు రఘునాథరావునకు సంవత్సరమునకు 8 లక్షలరూపాయి లిచ్చు నట్లును, వలసినప్పుడు మూఁడువేల సైన్యములు సాహాయ్య మంపునట్లును, ఆంగ్లేయులకు, పీష్వాకును వారికిని జరిగిన సంధి ననుసరించి, బ్రోచి పట్టణపువరుంబడియును మఱికొన్ని పరగణా లును ఇచ్చునట్లును గోవిందరావుకు ఫతేసింగుసయాజిరావు లేమియు నియ్యనక్కరలేనట్లును ఏర్పడెను. ఇంతేకాక ఫతే సింగు రఘునాథరావునకు రు 26 లక్షలు నరువది దినములలో నిచ్చుట కంగీకరించెను. ఈమొత్తము కర్నలుకీటింగునకు సైన్య ముల జీతము బత్తెములకు గావలసివచ్చినందున నతఁడు ఫతేసిం గును అదలించి బెదరించి చాలభాగము వసూలుచేసికొనెను. ఈలోపుగ బొంబాయిప్రభుత్వమువారు రఘునాథరావుతోఁ జేసికొనిన సంధినికలకత్తాలోని యాజమాన్యప్రభుత్వమువారు రద్దుచేయుట సంభవించెను. ద్రవ్యములాగుటకయి ఈవిషయ మునుగూడ కొంతకాలముగప్పి పుచ్చి కర్నలు కీటింగు ఫతేసిం గునుండి 20 లక్షలవఱకునురాఁబట్టెను. కాని వానలు నిలచి పోయినతోడనె యాజమాన్య ప్రభుత్వమువారి యుత్తరువు ననునరించి కర్నలుకీటింగు బరోడాప్రాంతమువదలి చనెను. రఘునాథరావును అతని వెంబడినెయరిగె. కావున గోవింద రావు ఫతేసింగులు మఱల నొక్కరొక్కరుఁడుగనె పోరాడ

మొదలిడిరి. ఫతేసింగు గోవిందరావునకు అప్పటి బరోడా సంస్థానమున మూఁడవవంతు నిచ్చెదనని యొకపర్యాయమును నంతకంటె నెక్కుడిత్తునని మఱియొక పర్యాయమును, వార్త౯ బంపెను. కాని దుర్బోధనలవలన గోవిందరావు వీనికన్నిటికిని పెడచెవి నిడియెను. తరువాత జరిగిన విశేషము లెవ్వియో మనమెఱుంగముగాని 1778 వసంవత్సరమున ఫతేసింగు బహుస్వల్పద్రవ్యమును వెచ్చించి పీష్వానుండి సేనాఖాస్ ఖేల్ పట్టము నందెను. గోవిందరావు నాఁటినుండి రెండు లక్షలరూపాయిల జహగీరుతోఁ దృప్తిఁ జెందవలసిన వాఁడయ్యెను.

ఫ త్తే సిం గు (1778-1789).

ఇట్లు ఫతేసింగు గాయికవాడు పదమున స్థిరపడియెను. ఇతఁడు సింహాసనమునకు వచ్చిన ప్రథమ దినములలో పురందరు సంధివలన మహారాష్ట్రులచే నాంగ్లేయులకు స్వాధీన పఱుపఁబడియుండిన బ్రోచి నగరమును మఱల సంపాదించుటకయి విశ్వప్రయత్నములు చేసెను. ఆపట్టణము గాయికవాడునకుఁ జేరినదగుటచే అతని యుత్తరువుగాని సమ్మతిగాని లేనిది ఇతర మహారాష్ట్ర లద్దాని నిచ్చుకువచ్చిన ట్లిచ్చివేయుట న్యాయము గాదని వాదించి దానిని గాఁబట్టుకొనఁ జూచెను. తనయొద్దనుండి కర్నలు కీటింగు తీసికొనిన ద్రవ్యము విషయమునను గూడ నాంగ్లేయులతోఁ గొంత పెనఁగులాడెను. కాని ఫలమేమియు లంభించినదిగాదు. 1779వ సంవత్సరమున పునహామహారాష్ట్రుల

కును ననఁగా పీష్వాకును ఆంగ్లేయులకును మఱల విగ్రహము ప్రారంభమయ్యెను. అందు గాయికవాడు మహారాష్ట్రులఁ జేరు వాఁడేగాని కర్నలుగాడ్డార్డు గాయికవాడు రాజ్యమును ఆధార భూమి (base of operation) గఁ జేసికొనుట యావశ్యకమని తలంచి బొంబాయిలోని సైన్యములను జేర్చుకొని యకస్మాత్తుగ 'దాభాయిని'గొని బరోడాకుఁ బోయి చేరుటవలన గాయికవాడు నానాఫడ్నవీసు పలుతెఱంగుల వేడుచున్నను నాతనివిడిచి ఆంగ్లే యులకు సాహాయ్యుఁడు గావలసివచ్చెను. 1780 వ సంవత్సరము జనవరి నెల 26వ తేది ఫత్తేసింగునకును ఆంగ్లేయవర్తక సంఘము వారికిని కండిలాగ్రామమువద్ద సంధిజరిగెను.

ఈసంధివలన పీష్వాకు గుజరాతునందుండిన భాగము ఆంగ్లేయులకుఁ జేరిపోయెను. గాయికవాడు గుజరాతు నందు దన భాగమున స్వతంత్రిపరిపాలకుఁ డయ్యెను. ఇట్లు పంచుకొనుటలో సౌకర్యముకొఱకుఁ గొన్ని ప్రదేశములు మార్చుకొనఁబడెను. అందుచే ఫత్తేసింగునకు అహమ్మదా బాదు మున్నగునవి దొరకెను. ఆంగ్లేయులకు మాహికి దక్షిణ మందుండిన పీష్వాయొక్క భూభాగము చెందెను. గాయిక వాడు పీష్వాకు చెల్లించుచుండిన కప్పమియ్యక తిరస్కరించు టలో నాంగ్లేయులు దోడ్పడ నొప్పుకొనినందున వారి కాతఁడు జినూర్నరుజిల్లాయును బ్రోచికి సంబంధించిన మఱికొన్ని గ్రామ ములును శాశ్వతముగ దానముచేసెను. వారును అతఁడును

పరస్పరము సాహాయ్యముచేసికొన నియమించుకొనిరి. ఈసంధి కిఁదరువాత సింధియా ఫతేసింగును పీష్వా ప్రక్కకులాగుకొనుట కెన్నియో ప్రయత్నములొనర్చెనుగాని అవి యెవ్వియును గాయికవాడును గదలింపలేకపోయెను.

ఇట్లాంగ్లేయుల యెడ సంపూర్ణ విశ్వాసము గలిగి ఫతే సింగు వారికిఁ దోడ్పడు చుండెను. కాని ఈలోపుగ నైజా మును హైదరాలియును మహారాష్ట్రులును నైక్యమగుదురను పెద్ద భయమొక్కటి చూపట్టినందున యాజమాన్య ప్రభుత్వము వారు పీష్వాసంధివాక్యములకుఁ జెవియిచ్చి లోఁబడిరి. అందు వలన సాలబేసంధి 1782లో జరిగెను. దాని నిబంధనల ననుస రించి గాయికవాడు మఱల పూర్వపు స్థితికే వచ్చి చేరెను. అతని బొక్కసమునందలి ద్రవ్యము వ్యయమయి యుండుటయు నతని బలములు దగ్గియుండుటయుఁ దప్ప అతని కేలాటి లాభ మును గలిగినదిగాదు. ఎప్పటివలె పీష్వాకుఁ గప్పము గట్టుట గూడ మఱల నాతనికి సంభవించెను. 1789 వ సంవత్సరము డిశెంబరు నెల 21-వ తేది నతఁడు నగరుమేడపైనుండి యక స్మాత్తుగఁబడి మృతి నొందెను.

మానాజి (1789-1793).

ఫతేసింగు చచ్చినతోడనే అతనితోఁగూడ యుద్ధము లలోఁ బనిసేయుచుండిన మానాజి యనుసోదరుఁడు గోవిందరా వ్పైకమూలనుండి యాక్షేపించుచుండఁగనె పీష్వాకుఁ దగినంత

నజరునిచ్చి ఫతేసింగప్పవడిన 36లక్షల కప్పముగట్ట వాగ్దానము చేసి సయాజిరావు పేరుమీఁద గాయికవాఁడు పదమును బట్టుకొనెను. అయిన సింధియా గోవిందరావు పరమయినందున నతనికిని మానాజికిని పరస్పర కలహములు 1793 లో మానాజి పైలోకమున కేగువఱకును జరుగుచుండెను. వెఱ్ఱిసయాజి 1792 లోనే యుసురులు దొరగియుండె. కావున మానాజి పితృగణములఁ జేరుట తడవుగ గోవిందరావు గాయికవాడు పట్టమునకు సిద్ధమయ్యెను. అయిన నానాఫడ్నవీసునకు బరోడా సంస్థానము నెల్లెన రూపు మాపనలయునను పట్టుదల యంకురించి యుండె. కావున నాతఁడు గోవిందరావు నుండి నజరుగనేమి, ఫతేసింగు చేసిన బాకీదీర్చుటకనియేమి, సేనాఖాస్ ఖేల్ బిరుదమున కయియనియేమి, గాయికవాడులు చేర్చుటకు సాధ్యముగాని మొత్తమును రాఁబట్టఁజూచెను. సాలబే సంధివలన గాయికవాడు రాజ్యమునశింపరాదని నిర్ధారణసేయఁబడి యున్నందున నాంగ్లేయు లీతరుణమున గోవిందరావు పక్షము వహించి నానాఫడ్నవీసునకు బుద్ధి చెప్ప వారయిరి.

గోవిందరావు (రెండవసారి 1793-1800).

1793 వ సంవత్సరము డిశెంబరు నెల 19-వ తేది గోవిందరావు సేనాఖాస్ ఖేల్ గ నియమింపఁ బడెను. అయిన నింకొకపోరాటము లేక అతఁడు ముఖ్యపట్టణమును ప్రవేశింపలేఁ డయ్యెను.

అతని యధర్మ పుత్రుఁడగు కన్హోజి సింధియాయొక్క ప్రోత్సాహముచే బరోడాయందు నిలచి తండ్రి నెదిర్చెను. కాని అతని సైన్యములేయతనిని బట్టి యిచ్చినందున గోవిందరావు సులభముగ ముఖ్యపట్టణమును జొచ్చి కుమారుని చెఱనెట్టెను. వాఁడును మాయోపాయమునఁ దప్పించుకొని పోయి, కాడీ ప్రాంతమున జమీందారుగ నుండెనని ఇదివఱకు పేర్కొనఁబడిన ఖండేరావునకుఁ గుమారుఁడయి తండ్రికనంతరము జమీను ననుభవించుచుండిన మల్హారరావుతోఁ జేరుకొని గోవిందరావు నెదుర్పసమకట్టెను. యుక్తిచే గోవిందరావు వారిరువురకును భేదములు పుట్టించి కన్హోజిని మరలఁ బట్టుకొని కారాగృహమునఁ బడవైచెను. మల్హారిరావు చేయునది లేక గోవిందరావుతో నొడంబడిక చేసికొనియెను. గోవిందరావు కాలమున జరిగిన విషయములలో నింకొక్కటియె ముఖ్యముగ వర్ణింపఁబడవలసి యున్నది. నానాఫడ్నవీసునకుఁ బ్రతినిధిగ ఆబాషెలూకరు అహమ్మదాబాదున సుబేదారుగ నుండెడివాఁడు. నానాఫడ్నవీసు సింధియా చేతులలోఁ జిక్కుపడినప్పుడు గోవిందరావు అహమ్మదాబాదును బట్టుకొనవలసినదని యుత్తరువాయెను. అయిన నితనికి ఆబాషెలూకరు నెడ మంచి యభిప్రాయముండుటంబట్టి ఈతని మంత్రియగు రాఫ్జీ అప్పాజి పదిలక్షల ద్రవ్యము గొని అహమ్మదాబాదును ఆబాకు వదలిపెట్టఁ దీర్మానము చేసికొనెను. కాని ఆ పైకము నిచ్చు విషయములోఁ బోట్లాటలు ప్రారంభ

నానాఫడ్నవీసు.

మయినందునను, రావ్జీఅప్పాజీని ఆబాతిరస్కరించి మాటలాడి నందునను, అంతటితో నిలువక ఆబా బరోడాగోసాయిల నొక కొందఱిని దోచుకొనినందునను, గోవిందరావు ఆబాషెలూకరు పై విగ్రహమునకుఁ బూనెను. ఇది జరుగుచుండఁగనె 1800లో నానాపఢ్నవీసు పరలోక ప్రాప్తిఁజెందెను. పీష్వాబాజీరావునకతని మరణమువలన బరువు దగ్గిపోవ నాతని పక్షమువాఁడగు ఆబాను విడువక తెఱిమి దీనునిఁ జేయవలసినదని అతఁడు గోవిందరావునకు వార్త పంపెను. నాలుగు నెలలు పోరాటము జరిగిన పిదప ఆబాషెలూకరును అతని సైనికులే మోసపుచ్చుటవలన నతఁడు గోవిందరావుచేతఁ జిక్కి ఖయిదీ యయి పోయెను. దీనివెనుక గోవిందరావున కధర్మపుత్రుఁడయ్యును నాతనికిఁ బ్రియుండగు భగవంతరావునకు సంవత్సరమున కైదు లక్షలరూపాయి లిచ్చు నిబంధనతో నాను కార్థము అహమ్మదాబాదు గుత్త కీయఁబడెను. రావ్జీ అప్పాజి మిక్కిలి బలవంతుఁడయియుండినందున ఆతసి కింకను శక్తి నీనొల్లక భగవంతరావు ప్రతినిధిగ సింధియా మంత్రి తమ్ముఁడగు యాదవరావును అహమ్మదాబాదునకుఁ బంపుటకు గోవిందరావు ప్రయత్నముసేయుచుండెను. ఇట్లుండఁగనె అతఁడు 1800 సం॥ సెప్టంబరు నెలలో మృతినందెను. అతసి భార్య సహగమనమున కుంకించెను. కాని రావ్జీ అప్పాజి తమ్ముఁడు బాబాజియును, మీర్-కమార్-ఉద్దీనును మంగల్ సాముల్ పారక్ అను సైన్యములకు వేతన

ములనిచ్చు సాహుకారులును, ఆమెనువారించి ఆమెకుమారుఁడగు ఆనందరావును గాయికవాడు పదము నధిష్ఠింపఁజేసిరి.

ఆనందరావు (1800-1818).

రాజ్ఞి అహమ్మదాబాదునుండి తీవ్రగతినేతెంచి రాజ్యభారమునిర్వహింప మొదలిడెను. అయినఁ దండ్రియుండఁగనె రాజ్యమునకై ప్రయత్నించిన కన్హోజి మిన్నకుండువాఁడే? అతఁడుఁ రహస్యముగ బరోడాప్రవేశించి సోదరునికడకేగి ఆతనికిబోధలొనర్చి యల్లనల్లన నున్నతోద్యోగములను సంపాదించుకొనెను. అటనుండి సైన్యముల లోఁబఱచుకొనియె. తన్మూలమున రాజ్యశక్తులన్నియు నాతనిచేతనుండిపోయె. వానిని జాగరూకుఁడై యుపయోగించియుండిన బాగుండి యుండునుగాని స్వల్పబుద్ధులకు దూరాలోచన యుండదుగదా! కన్హోజీ కైశ్వర్యము గన్నులఁగప్పివేసెను. ఆనందరావునెడను, రాణిగారియెడను, ప్రభువులయెడను, సైన్యములయెడను, జనులయెడను నతఁడు కాఠిన్యము జూపనారంభించె. అంతటితో నాతని సామర్థ్యమునశించె. ఒక్కనాఁటిరేయి అరబ్బీసైన్యములతని నగరుం జుట్టికొని యతనినిఁబట్టి ఆనందరావున కప్పగించెను. వెంటనే యానందరావతనిని కారాగృహముపాలుచేసెను.

ఇట్లు కన్హోజి రంగమునుండి యదృశ్యుఁడయిన పిదప రావ్జీఅప్పాజి మరల ప్రముఖుఁడయ్యెను. కాని అతనిచేతనె పెంచఁబడిన అరబ్బీ సైన్యము లతనికె క్రమింగరానికడివైయె పరిణా

మించియుండె. కావున నాతఁడు ఆంగ్లేయుల సాయమువేడ నుద్యుక్తుఁడయ్యెను. దానినోర్వక యరబ్బీ లొక్కఁడతడియాతనిం జంప నెంచియాతని పల్లకిపై గుండ్లుపఱపిరి గాని దానివలన నాతనిబోయిూలు మాత్రము మడసిరి. ఈలోపుగ కన్హోజి తల్లి వలన రేపెట్టఁబడి కాడీజహాగీరుదారగు మల్హారిరావును ఆనంద రావున కధర్మసోదరుఁడగు ముకుందరావును రాజ్యియానంద రావుల పయినెత్తిరా నిర్ణయించుకొని బొంబాయిలోని యాం గ్లేయప్రభుత్వమువారి సాయము గోరిరి. ఇట్లిరువాగులవారును దమ్ము నాశ్రయించుటవలన నేపక్షమవలంబించుటకును నిష్టము లేనివారయి యాంగ్లేయులు దమప్రతినిధి నొక్కఁరుని బరోడా కనిపి మధ్యవర్తిత్వము నలుపుచునిరి. మేజర్ వాకరు 1802 వ సంవత్సరము జనవరి 29వ తేది ఆనగరముచేరి సంగతుల విచా రించెను. అతని తీర్మానములు మల్హారిరావునకు వ్యతిరేకము లయ్యెను. వానికి మల్హారిరావు అంగీకరింపఁడయ్యె. కావున నాం గ్లేయులు ఆనందరావు పక్షమయి కాడీజహాగీరుదారుతో విగ్ర హమునడపిరి. మల్హారిరావు ఓడింపఁబడియె. ఆతనికి 1¼ లక్షల విలువగల ఆస్తినుండనిచ్చి తక్కినదంతయును ఆనందరావునధి కారము క్రిందికి తేఁబడెను. మల్హారిరావు కన్హోజియును పలు మారుతిరుగఁబడిరి. అందుచేత కన్హోజి 1812లో మద్రాసునకుఁ బ్రవాసమునకుఁ బంపివేయఁబడెను. మల్హారిరావు బొంబాయి చెఱసాలయందుంచఁబడగ నచ్చటనె మృతినొందెను.

మల్హారిరావుతో విగ్రహము ప్రారంభమగుటకుముందు రావ్జీఅప్పాజి ఆంగ్లేయులతోఁ జేసికొనిన యొడంబడిక 1802 వ సంవత్సరము జూలై నెల 20 వ తేది గాయికవాడువలన వ్రాతమూలకముగ స్థిరపఱుపఁబడెను. దానివలన విగ్రహమునకయిన కర్చెల్లయును ఆనందరావే భరింప నియ్యకొనెను. అరబ్బీలసైన్యమును దగ్గించుటకును మఱి యితరకార్యములకును గాయికవాడు సీమలో నొకసాహాయ్య సైన్యముంచఁ బడు నట్లేర్పడెను. దానికగువ్యయము నెలకు రు 65, 000లని లెక్కించి అంత ఆదాయముగల భూభాగము ఆంగ్లేయుల కప్పగింపవలసినదని దీర్మానింపఁబడెను. చౌరసిపరగణాయును సూరతునగరమున గాయికవాడునకు వసూలగు చౌతుపన్నును వారి కర్పింపఁబడెను. ఇంతియగాక ఆనందరావు దనకాంగ్లేయు లొనర్చిన మహోపకారమునకుఁ గృతజ్ఞత నూపుటకయి చిక్లీపరగణాను వారి కినాముగ నిచ్చివేసెను. గాయికవాడు బొక్కసమున ద్రవ్యము నుండకపోవుటవలనను భూములదివఱకే అడుమానములు పడియుండుట వలనను ఈసంధివలన నానందరావు ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారికి ఇయ్యవలసివచ్చిన భూములను గుఱించియు చెల్లించవలసిన పైకమునుగుఱించియు మఱికొన్ని యొడంబడికలు జరిగెను. దానివిస్తర మిటయనవసరము. ఇట్లు సైన్యవిషయములను ద్రవ్యాదుల విషయములను కట్టుదిట్టములొనర్చుకొనుటయేగాక యీసంధివలన నానందరావు

తనరాజ్యమున దుర్మార్గము సేయువారినెల్లరను అందునఁ దా నొక్కఁడగుట తటస్థించినచోఁ దన్నుఁగూడ శిక్షింప ఆంగ్లే యుల కధికార మిచ్చివేసెను. మేజరువాకరు రెసిడెం టయ్యెను. అరబ్బీలు సర్వస్వతంత్రులుగ నుండినందున బరో డాయందప్పటికి రాజ్యాంగమే యుండలేదని చెప్పవచ్చునని యొకచరిత్రకారుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు. ఎట్లైననేమి. ఆంగ్లే యబలములు బరోడాచొచ్చి అరబ్బీలను వశపఱచుకొని వారికి గాయికవాడు వలన నష్టముగలుగకుండుననని యభయమిచ్చి వారి పటాలములను దగ్గించి ఆనందరావును గద్దెపై స్థిరముగ నిలుపవలసియుండె. అరబ్బీ సైన్యములకు సంవత్సరమునకు రు3,00,000లు అగుచుండెను. ఆంగ్లేయులు బరోడా ప్రవేశించు నప్పటికి అరబ్బీలకు రు 20,00,000 అప్పు నిలచియుండె. ఆసంవ త్సరపు పన్నులును ఆయకమయి పోయియుండెను. కావున అర బ్బీల యప్పులుదీర్చుట కాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు జమీను జామీనుగఁ బెట్టుకొని ద్రవ్యము నిచ్చిరి. కొంతరక్తము ప్రవ హించిన తరువాత నరబ్బీదండులు విరిసిపోయె. సాహాయ్య సైన్యములు బరోడాయందు నెలకొల్పఁబడెను. 1805వ సంవ త్సరమున నదివఱకు నాంగ్లేయులకును గాయికవాడునకును జరిగి యుండిన సంధులలోను ఒడంబడికలలోను వివరించిన విషయ ములను ఒక్కెడఁ జేర్చుటకు మఱియొక నూతన సంధినడిచెను.

దీనియం దొక్కటి మాత్రము విశేషాంశము గన్పట్టు చున్నది. అంతకమున్ను ఆనందరావు సాహాయ్యసైన్యము రెండు వేలుండున ట్లేర్పఱచికొని యుండెను. కాని ఈ సంధిననుసరించి అదిమూఁడు వేలౌనర్పఁబడెను. ఈసైన్యపుఁగర్చులకయి గాయిక వాడు సంవత్సరమునకు రు 11, 70, 000ల సీను భూభాగమును ఆంగ్లేయులకు నిచ్చివేసెను. ఇంతియగాక విగ్రహమున కయిన వ్యయమున కయ్యును అరబ్బీలకియ్యవలసిన యప్పులఁదీర్చుట కయ్యును ఆంగ్లేయులును సాహుకారులును ఆనందరావునకు బదులిచ్చియుండిన రు 41, 38, 732-2-6లకుగాను కొన్ని పరగ ణాలవరుంబడి ఆ మొత్తము దీరువఱకును ఆంగ్లేయులకును సాహుకారులకును జేరవలసినట్లు నిర్ణయింపఁ బడెను. ఆనంద రావు ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము వారి యనుమతిలేనిది ఇతర రాష్ట్రములతో విగ్రహముప్రారంభింప కుండుటకును ఐరోపి యనుల నైనను అమెరికావారినైనను బ్రిటిషువారి ప్రజ లోని స్వదేశీయుల నైనను వారి యుత్తరువులేనిది తనయొద్ద నౌకరులుగ నుంచుకొనకుండుటకును నిర్ణయించుకొనెను.

నాఁటినుండి రెసిడెంటు వాకరు మంత్రులసాహాయ్య మున బరోడా సంస్థాన రాజ్యాంగమును సంస్కరింప మొద లిడెను. 1803 నందె రాఘోజిఅప్పాజి పరలోకమున కేగి యుండెను. అతని పదమున కాతని పెంపుడు కుమారుఁడు శీతా రాము నియమింపఁబడెను. కాని ఈశీతారాము పట్టిదుర్మా

గ్గుఁడైనందున సంస్కారములఁ దోడ్పడుటకు బదులు కుట్ర లాలోచించి స్వామి ద్రోహము సేయఁ బూనుకొనెను. అందు వలన నతఁడు తుట్టతుదకు (1808) అవమానము చెందెను. అతఁడింకను దివానుగనుండునపుడు దన పినతండ్రియగు బాబాజీ అప్పాజిని దనకు సాహాయ్యము పిలుపించుకొని యుండెను. ఇంతేకాక శీతారామునియొక్క శక్తిని దగ్గించుటకయి ఆనంద రావు తమ్ముఁడగు ఫతేసింగు బాబాజీతోఁ గూడఁ రాజప్రతి నిధిగ నేమింపఁబడి యుండెను. ఇట్లు బరోడాసంస్థానము రెసి డెంటుగారి బోధలననుసరించి దివాను, రాజప్రతినిధి మఱి ఇతరమంత్రులు మున్నగువారలతోఁ జేరిన సభవలన పరిపా లింపఁబడఁ జొచ్చెను. ఈ సభకే కమీషననిపేరు. దీని కల యుటలకే దర్బారులని నామము. మొదటి దర్బారు 1807 వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెల 3 వ తేది నాఁడు జరిగెను. నాఁటి నుండి బాబాజి ముఖ్య కార్యనిర్వాహకుఁడయి రాజ్యాంగమును నడపెను. ఇట నక్కాలమునందు ఆ సంస్థానమున రాజ్య వ్యవస్థ యెట్లుండినదియు వాకరువలన నయ్యదెట్లుపయో గించు కొనఁబడినదియును సంక్షేపముగ వర్ణించవలసియున్నది.

అప్పులు విశేషముగ రాజ్యాంగముపయి నిలచియుండె నని పైని వ్రాయఁబడియెను. ఆదాయమార్గములలో ముఖ్యతమ మగునది యేరాష్ట్రమునందును భూమి పన్నేగదా! దానిని వసూలుచేయు పద్ధతులు బరోడాయందు పూర్వ రాజ్యము

లగో ననేకము లందుం బల్లెం బెక్కు కష్టములను గలిగించి యుండెను. మండలములు, మండలములు గుత్తల కియ్యంబడుట వలనగుత్తలకుం గొనువా రొక్కరి నొక్కరు మించు నభిప్రాయముతో నత్యధికముగ లంచములిచ్చుటయుం దమకయిన కర్చులను రాబట్టుకొనుటకై రైతులను బీడించుటయు సంభవించియుండెనని విశేషాంశముగం జెప్పం బనిలేదు. అయిన నింతకంటె నెక్కుడు దురదృష్టమేమన గుత్తకుం బుచ్చుకొనిన వారు బలవంతు లయినతోడనె స్వామిసొమ్మును చెల్లించుటమె యగుదయి పోంజొచ్చెను. తప్పుడు లెక్కలుం బెట్టి రాజ్యాంగ ద్రవ్యమును హరించు వారనేకు లేర్పడియుండిరి. రాజ్యాంగపుం బేరున దుర్వ్యయము లనేకములు చేయంబడుచుండె. ఇట్లు సూచింపంబడిన మహా లోపముల నాశ్రయించి స్వల్పలోపము లనేకములు చూపట్టి తండోపతండములయి పెరిగి రాజ్యాంగపు జీవరసమును బీల్చి వేయుచుండెను. వీనినన్నిటిని మాన్పుట కొక్కనికి సులభసాధ్యమగునా! అయిన రెసిడెంటు వాకరు సంస్కారములం జేయుటకు గంకణముగట్టి దనమనోరథమును గొంతవఱకుం దీర్చుకొనెను. మండలములను గుత్తలకిచ్చు పద్ధతిని మాన్పలేండయ్యెనుగాని గుత్తగాండ్లను ధగినవారిని నేరుటయందు మాత్రము మిక్కిలి పరిశ్రమం జేసి మోసగాండ్రనుండి పైకము రాబట్టుటకును లేనిచో వారిని దండించుటకును న్యాయస్థానము నేర్పఱచెను.

బరోడా సంస్థానమునకు వరుంబడికి మఱియొక మార్గముండెడిది. కాఠియావాడు నందును ఇతర ప్రదేశములందునుగల చిన్నచిన్న సంస్థానములనుండి ప్రతి సంవత్సరమును గప్పములు చెల్లుచుండెడివి. వీనిని కప్పములనియుఁ జెప్పుటకు వీలులేదు. మహారాష్ట్రులు గొంతరాజ్యము నేలుచు మఱికొంత రాజ్యము మీఁదికి దండులతోఁ గూడనెత్తి పోయి ఏటేటచేతికిఁ దొరకిన ద్రవ్యమును దెచ్చుకొనుచుండుట యాచారము. ఆ యా చిన్న సంస్థానమువద్దకు నీమహారాష్ట్ర నాయకులు పోవుటతోడనె అచ్చటి పాలకులు గాని పాలకులు లేనిచోఁ బురవాసులుగాని ముందు సంవత్సరమునఁ దామిచ్చిన మొత్తమును మఱలఁజేర్చి దండెత్తివచ్చిన ప్రభువునకు ఊరిబయటికే తెచ్చియిత్తురు. ఆమొత్తము వచ్చిన నింక నెక్కుడు కావలయుననియుఁ బ్రభువులు కోరుట కలదు. వీరిదాడికి ఓర్వలేక ఆయా స్వల్పసంఘములవారు వీరికోరికననుసరించి ఇచ్చుటయు గలదు. ఇట్టికప్పములను వసూలుచేయు కార్యక్రమమునకు 'ములుక్ గిరి' అనిపేరు. గాయికవాడులు పీష్వాగారితో గూడ నిట్టి 'ములుక్ గిరి' స్వాతంత్ర్యమును సంపాదించుకొని యుండిరి. వాకరు రెసిడెంటు అయినతరువాత నతఁడు కాఠియవాడు లోనికిఁబోయి అదివఱకు నాంతరంగిక దుఃఖము వలన గాయికవాడులు వసూలుచేయని ములుక్ గిరి పన్నునంతయును లెక్కలువేసి నాయంటులకు నంతకుఁ బూర్వము నందుంబోలె నన్యా

యములు జరుగకుండ నేర్పాటులొనర్చి 'ములుక్ గిరీ' నిశ్చయమైన కప్పములలోనికి మార్చివేసెను.

ఇట్లు వరుంబడివిషయమున పరిశ్రమచేసి మహాకష్టముతో సిబ్బందిని దనకుసాధ్య మయినంత తగ్గించివేసెను. రాజ్యాంగముల నొక్కొక్కదానికిని సంవత్సరమున కింతకంటె నెక్కుడు వ్యయముకాకూడదని నిర్ధారణముచేసి ఆమొత్తమును మించకుండ నేర్పఱచెను. మహారాజుగారి స్వాంతవ్యయము విషయమునంగూడ హద్దులనునిచెను.

ఈ కార్యములనెల్ల బహు సమర్థతతో నెరవేర్చుచు రెడిడెంటునకు ముఖ్యసాహాయ్యు డయియుండిన బాబాజీ అప్పాజీ 1810వ సంవత్సరము నవంబరునెలలోఁ జనిపోయెను. అతనికుమారుఁడు విఠలరావు భావు ఆతని స్థానమున 'ఖాస్గీవాలా' (కార్యనిర్వాహకుఁడు) ఆయెను. 1813 లో నితఁడు కాథియవాడునకు సర్ సూబాగా[1] వెడలిన పిదప సుప్రసిద్ధుఁడగు గంగాధర శాస్త్రి దివాను పట్టమునకు వచ్చెను. 1810 లోనే రెసిడెంటు వాకరు స్వదేశమునకు వెడలిపోయియుండెను. అతని పదమున కాప్టెన్ (తరువాత మేజరు జనరల్) సర్ జేమ్సు కార్నకు నియమింపఁబడియుండెను. ఈయిరువురు రెసిడెంటుల యధికారముక్రింద బాబాజీ, విఠలరావు, గంగాధర శాస్త్రి వీరల సామర్థ్యము వలన బరోడా సంస్థా

1. ప్రతినిధి

నము ఆంగ్లేయులకు బాకీపడియుండిన మొత్తము నంతయును 1812 వ సంవత్సరము లోపలఁ దీర్చివేసియుండెను. కావున నాంగ్లేయులు బరోడా రాజ్యమునందు విశేషము జోక్యము పుచ్చుకొను ఆచారము మానివేయ వలయునను ఉద్దేశము గల వారయిరి.

ఇదివఱకే వ్రాయఁబడిన తెలుంగున కన్హోజి మఱలఁ దిరుగఁబడి యల్లరులకుఁ బూనినందునను ముందువర్ణితము గాఁబోవు ఇతరకష్టములు చూపట్టినందునను పై యుద్దేశము ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారికి నెఱవేరినది గాదు. కన్హోజి మద్రాసునకుఁ బ్రవాసమునకుఁ బంపఁ బడకమున్నె పీష్వా గాయికవాడు దనకు బాకీదారుఁడని గొప్పలెక్కలను వేయ నారంభించెను. అహమ్మదాబాదు విషయమున నాతఁ డితని కిచ్చిన కౌలునకుఁ గూడ నాయువు నిండనుండె. వీరిరువురకును మైత్రియు సన్నగిలి పోవుచుండె. కావున నహమ్మదాబాదు మఱల గాయకవాడున కియ్యఁబడదనియు నతఁడు దీర్చలేనంతటి యప్పుపద్దును పీష్వా ప్రదర్శింపుననియును ఆరంగమున నుండిన వారందఱకును గోచరముగాఁ జొచ్చెను. ఇంతియ గాక పీష్వాచేసిన సంధివలనఁ దాను గాయికవాడు పై నధికారమును వదలుకొనుటకుఁ బశ్చాత్తాపము నంది మఱల నేవిధముగనైన దనయధికారమునకుమార్గ మేర్పఱచుకొనఁ బ్రయత్నింపఁ గడఁగెను. ఇట బరోడాయందు దివాను పదమునుండి

యవమానముతోఁ దొలంగింపంబడి యుండిన శీతారాము దన విరోధులకుఁ బ్రతీకారము సేయ దారి యఱయుచుండెను. ఫతేసింగుగంగాధరశాస్త్రియందు నమ్మకమును ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమునెడ సంపూర్ణవిశ్వాసమును గలవాఁడయి సమర్థతతోఁ గార్యములు సాధింపనుండెనుగాని ఆనందరావు మిక్కిలి యసమర్థుఁ డగుటంబట్టియు నాంగ్లేయులు సంపూర్ణముగ సాయము సేయకపోవుట-బట్టియు నతఁడు బలవత్తరమగు విరోధశక్తుల నణంచుటలో మిక్కిలి కష్టపడవలసి వచ్చెను. అయినను శీతారాముపీష్వా యనుగ్రహమును బొంది మఱల స్వస్థానముకు జేరనలయునను దలంపుతో రాష్ట్రద్రోహియయి మెలఁగుచుండుటఁ జక్కఁగ గుర్తించి యితఁడు వానినిబట్టి చెరసాల యందుంచెను. కొంతవాదము జరిగిన తరువాత గంగాధరశాస్త్రి గాయికవాడు పరమున పీష్వాతో సంభాషించి వచ్చుటకు పునహాకు వెడలిపోయెను. అచ్చట పీష్వాబాజీరావు ఈతనితో మంచి మాటలాడి మాయోపాయములు పన్ని తన మరదలి సీతని కుమారునకు వివాహమున నిప్పించెదనని నుడివి పలుతెఱంగులనమ్మించి తుట్టతుదకు ఒకనాఁటిరాత్రి నిరాయుధుఁడును సాహాయ్య శూన్యుఁడును నయియుండ త్రింబక్జీ మూలమున హంతకుల నేమించి ఈతనిని జంపించెను. గంగాధర శాస్త్రిలు పునహాకు నాంగ్లేయుల పూచీపయి పోయియుండెను. కాని ఆంగ్లేయు లాతని మరణమునకుఁ దగిన పూర్ణప్రతీకారము

సేయ సమయము కాదయ్యెను. బరోడాయందు ఫతేసింగు గూడ స్వాతంత్ర్యత సంపాదింపఁ బ్రయత్నించు చున్న ట్లగుపడెను. కావున నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు పీష్వాబాజీరావును గొంత భయపెట్టి ట్రింబక్జీని దమ స్వాధీనము చేసివేయున ట్లొనర్చి గాయికవాడుకు సంబంధించిన విషయములను గుఱించి 1817వ సంవత్సరములో సంధికియ్యకొనునట్లు చేసిరి. ఆసంధివలన పీష్వా గాయికవాడుపైఁ దనకుఁ గల సర్వాధికారములను మానుకొనియెను. అదివఱకు గాయికవాడుపై దనకుండిన హక్కులకు గాను సంవత్సరమునకు నాలుగులక్షల రూపాయీలతో తృప్తిపొందనియ్యకొని అహమ్మదాబాదును గాయికవాడునకు సంవత్సరమునకు 4½ లక్షలకు గుత్తకునిచ్చెను.

ఈ యొడంబడిక ననుసరించి గాయికవాడునకును ఆంగ్లేయులకును మఱియొక సంధిజరిగెను. దానివలన గాయికవాడు సాహాయ్యసైన్యముల సంఖ్య మునుపటికంటెను హెచ్చింపఁ బడెను. ఆహెచ్చుసంఖ్యను పోషించుటకొఱకు పీష్వాభాగములను గుజరాతునందు గాయికవాడు గుత్తకు తీసికొనుట వలన నాతనికి వచ్చుచుండిన వరుంబడి యంతయును నాంగ్లేయులకు మరల్పఁ బడెను. ఇంతియకాక గాయికవాడునకు ఆంగ్లేయులకును ఎక్కుడు సౌకర్యముగ నుండునట్లు వారి రాష్ట్రములలోని కొన్ని కొన్ని భూఖండములను బరస్పరము మార్చుకొనిరి.

గాయికవాడు ఆంగ్లేయులకు సాహాయ్యము వలసివచ్చినప్పుడు దనసైన్యములను 3000 స్వారులను బంప నంగీకరించెను.

ఈ సంధిజరిగిన కొద్దికాలమునకే మూఁడవ మహారాష్ట్ర విగ్రహము ప్రారంభమాయెను. ఆంగ్లేయులు పీష్వాతోడను నాగపురము రాజుతోడను సింధియా హోల్కారులతోడను వారిపిండారీల తోడను బోరవలసిన వారైరి. అనేకయుద్ధములు జరిగి దేశమంతయును నల్లకల్లోలముతో నిండియుండెను. అట్టిసమయమున ఫతేసింగు గాయికవాడు మహావిశ్వాసమున నాంగ్లేయులకు సాహాయ్యుఁడయి సాహసముతోఁ గార్యములు నెరవేర్చి ఆంగ్లేయుల విజయమునకు ముఖ్యము గఁదోడ్పడెను. ఇట్లువారికయి యితఁడు పడినపాట్లవలన నతని బొక్కసము వట్టిదయి మఱల నప్పులు దలయెత్తెను. ఈవిగ్రహము ముగిసి పీష్వాశక్తి మొదలంట నశించిన పిదప గాయికవాడున కాంగ్లేయులు భూభాగము నేమియు నియ్యలేదు. అతఁడు పీష్వాకదివఱకుఁ గట్టుచుండిన నాలుగులక్షలు మాత్ర మాతనికి లాభమయ్యెను. ఫతేసింగు 1818వసంవత్సరము జూను మాసములోఁ బరలోక ప్రాప్తిఁజెందెను.

ఆతనిస్థానమునఁ బరిపాలకుఁడుగ నతని తమ్ముఁడు సయాజిరావు గాయికవాడు నియమింపఁబడెను. ఆనందరావునకుఁ దరువాతనితఁడే గాయికవాడురాజ్యమునకుఁబట్టము గట్టుకొనఁదగియుండెను. కావున నీతని కధికారము రాకుండఁజేయుట కొక

కొన్ని ప్రయత్నములు జరిగెను. కాని అవిసిద్ధించినవిగావు. ఇతఁడు మనోపటుత్వము గలవాఁడే కాని మూర్ఖుఁడు. పట్టినపట్టును సులభముగ వదలువాఁడు కాఁడు. మఱియొకరిని లక్ష్యపెట్టువాఁడునుగాఁడు. తనకు వ్యతిరేకముగఁ బ్రవర్తించువారి యెడ బద్ధవైరమూనెడివాఁడు. కావున నీతనికిని బొంబాయి ప్రభుత్వమువారికిని ఎడతెగనివివాదములు జరుగుచునేయుండెను. ఇతఁడు పరిపాలకుఁడయిన వెంటనే భాక్జిదాదాజి యనువాఁడు రెసిడెంటుగా నుండిన కాప్టెన్ కార్నకుగారి సిఫార్సుమీఁదను సయాజియొక్క ఇష్టము మీఁదను దివానుగా నేమింపఁబడెను. కాని అతఁడు విశేష ద్రవ్యమపహరించి సంస్థానమునకు నష్టము గలుగఁ జేసినందున నాపదమునుండి తొలఁగింపఁబడెను. అతనికి లక్షరూపాయిలు వేతన మేర్పఱుపఁ బడియుండెను. దానిలో ముప్పదివేలు మూఁడు ఇనాము గ్రామముల రూపముగ నియ్యఁబడి యుండెను. తక్కిన పైకమిచ్చుటో లేకుండుటో నిర్ణయించుటకు బొంబాయి గవర్నరుగానుండిన మౌంటు స్టూఆర్టు ఎల్ఫిన్‌స్టన్‌గారు బరోడాకుఁ బోవ నిశ్చయించిరి వారి రాక ఆ సంస్థానమున కితరవిధముల గూడ నుపయోగకారిగఁ దోఁచెను.

పీష్వానామ మంతరించి పోవుటవలన ఇదివఱకు వ్రాయఁబడినరీతి గాయికవాడు అతని కచ్చుకొనవలసియుండిన నాలుగు లక్షలును దక్కించుకొని యుండెను. విగ్రహము ముగిసినతోడనె ఆంగ్లేయుల పక్షమున మాళవమున యుద్ధము

చేయుచుండిన గాయికవాడు సైన్యము లిల్లు వచ్చిచేరెను. వాని వ్యయమునకుగాను ఆవిగ్రహాకాలమున 39½ లక్షలు వెచ్చింపఁ బడియుండెను. గాయికవాడు 'సాహాయ్యసైన్యములు' గూడ సమర రంగమున నాంగ్లేయుల శత్రువుల నెదుర్ప ననుపఁబడియుండెను. వాని కొఱకు రమారమి 48 లక్షలు వ్యయమయియుండెను. ఈకర్చులన్నిటివలననైన కోటి నొక లక్ష యప్పులలో గాయికవాఁడు ఈఁదజాలకుండెను *అట్టి సమయమున సయాజిరావు 1816వ సంవత్సరపు సంధిని దలంచుకొని అందొక నిబంధనమేరకు ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు దాము గాయికవాడు సైన్యముల సాహాయ్యమున గెలిచిన భూభాగమునం దాతనికిఁ గొంత భాగమిత్తుమని యొప్పుకొని యుండినందున నద్దానిననుసరించి పీష్వానుండి వారు గొనిన దేశములో నొక ముక్క నిత్తురుగాకని వేఁడెను. కాని వారు గాయికవాడునకు నేమియు నిచ్చుట కిష్టములేని వారయిరి. అందుచే సయాజికి ఆశాభంగమయి మిక్కిలి సంతాపము జనించెననుటకు సంధియము లేదు. 1819 వ సంవత్సరపు నక్టోబరు నెలలో

---

* ఈయప్పులకుఁ గారణము లివియని మౌంటుస్టూఆర్టు ఎల్ఫిన్‌స్టను కొన్నిటిని వ్రాయుచున్నాఁడు. కాని మొత్తముమీఁద నీకోటి నొక లక్ష రూపాయలును సైనికులకు బాకీపడిన జీతముల రూపముననో, మాళవమున గాయికవాడు (ఆంగ్లేయులకయి) నడపినయుద్ధముల సమయమున దదర్థము సాహుకారులిచ్చిన యప్పురూపముననో ఉన్నదని ఎఫ్. ఏ. ఏచ్. ఎలియట్ బొంబాయి గెజటీరులో వ్రాయుచున్నాఁడు.

ఆనందరావు మృతుఁడయ్యెను. నాఁడే సయాజిరావు (ద్వితీయ) గాయికవాడు పట్టమునకు బ్రకటింపఁ బడియెను.

సయాజిరావు II (1818-1847).

బొంబాయి గవర్నరుగారు దర్శన మిచ్చునప్పటికి శీతారాము మఱల బరోడా వచ్చిచేరి యుండెను. అతఁడు దివాను పదమున కాశించెనుగాని ఎల్ఫిన్‌స్టన్ అంగీకరింపనందున మఱి యిద్దఱు దివాను లేర్పఱుపఁబడిరి. వారియందును నమ్మకము లేమిం జేసి సయాజి మిాన్-సర్‌ఫరజ్-ఆలీని వారింగని పెట్ట నియమించెను. అదివఱకు బరోడా సంస్థానపు రాజ్యకార్యములను దీర్చుచుండిన కమిాషను రద్దుచేయఁబడెను. సయాజికి అంతః పరిపాలనా విషయముల సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్య మియ్యఁబడెను. అతఁడు ధనమునందుఁ బేరాసగలవాఁడయి స్వంత ధనము వేరుగను సంస్థానపు ద్రవ్యము వేరుగను జూచుకొన బ్రారంభించెను. రాజు ఇట్టి లోభియగుటవలన పన్నువసూలు చేయువారును ఉద్యోగముల నాశించువారును 'నజరానా' ల పేరిట గొప్ప గొప్ప లంచము లతనికమర్ప మొదలిడిరి. ఇట్టి పరిపాలనవలన నెట్టి నష్టములు గలుగుటయు విస్తరించి వ్రాయుటయే పని లేదు. రాజుగారి స్వంతధనాగారము నిండుచు వచ్చెను. అనవసరమగు హెూదాలును నౌకరీలును రాష్ట్రమునఁ బ్రబలఁ జొచ్చెను. దన్నూలమున నదివఱకె యప్పుల సంద్రమున మునిఁగి తేలుచుండిన సంస్థానము ఎక్కుడార్థిక దురవస్థలపాలయ్యెను.

రెసిడెంటు చేసిన బోధలన్నిటికిని సయాజిరావు పెడచెవిఁబెట్టు టవలన రాను రాను రాజ్యవ్యవస్థ బొత్తుగఁ జెడిపోవుచుండెను. కాని కొంత చర్చ జరిగిన తరువాత నొక కొన్ని మండలములను ఘరానా మనుష్యులకు ఏడు సంవత్సరములకు మునిగుత్త కిచ్చి వైచి ఆంగ్లేయులు పూచీపడిన యప్పులు దీర్చునట్లేర్పడెను. దీనికంగీకారము సయాజిరావిచ్చెనుగాని ఏకారణముననో ఈ ఏర్పాటునకుఁ గారకుఁడయిన మంత్రి నాతఁడు పనినుండి తొలఁగించెను. తరువాత సయాజిరావు ఈ ఏడు సంవత్సరముల కౌలుల విషయములోఁ గొన్ని యక్రమములఁ నడిపెను. ఈ లోపుగ ఎల్ఫిన్‌స్టన్ బొంబాయి గవర్నరు పని చాలించుకొని స్వదేశమునకుఁ జనియుండెను. ఆతనిస్థానమును సర్ జాన్ మాకము అను నతఁ డధిష్ఠించె.

ఎల్ఫిన్‌స్టన్ గాయికవాడుతో బహు సామవాక్యములు పలికి మృదు మార్గముల నాతని నడవడినిసంస్కరింపఁ బ్రయత్నించువాఁడు. 'మాకము' అట్టివాఁడు గాక కఠినుఁడయి కన్పట్టె. 1827వ సంవత్సరము నవంబరు మాసములో సయాజిరావుతన స్వంత ద్రవ్యమునుండి యిచ్చిఆంగ్లేయులు పూచీపడినయప్పునంతయును వెంటనేతీర్చివేయ నుపక్రమించినను అదియేమిచిత్రమో మాకముఅద్దాని కియ్యకొనఁడయ్యెను. అందుమీఁద సయాజిరావునకును ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము వారికిని విభేదములు హెచ్చ మొదలిడెను. 1828 లో మాకము బరోడా రాజ్యములోని

కొన్ని జిల్లాలను తనయధీనము చేసికొని తన ప్రభుత్వమువారు పూచీపడిన యప్పులు దీరువఱకును ఆ సంస్థానము వారియధీనమునసె యుండునని తెలియపఱచెను. ఇతఁడు ఏడు సంవత్సరముల కౌలులను రద్దుచేసి దానివలన గుత్తగాండ్ర కయిన నష్టము గాయికవాడు అచ్చుకోవలసినదని యుత్తరవు చేస్సెను. సయాజిరావుచే దివాను పదమునుండి తొలఁగింపఁబడి దేశద్రోహియని యాతనిచే నెన్నఁబడుచుండిన మంత్రి పక్షము వహించి ఈగవర్నరు అతనికి హక్కులను స్థాపించి పెట్టెను. ఇంతటితో నిలువక 1830 వ సంవత్సరమున స్వయముగ బరోడాకుఁబోయి గాయికవాడు మహారాజుగారితో సంభాషించుట ముగించుకొని గాయికవాడు సైన్యములు 3000 తగిన స్థితియందు లేవని నిర్ణయించి రెసిడెంటున కవ్వానిని సంస్కరించుటకు నుత్తరువిచ్చి వానికగు కర్చునకుఁగాను 10 లక్షల ఆదాయము నీను మఱికొన్ని మండలములను గాయికవాడు సంస్థానమునుండి స్వాధీనము చేసికొనెను. కాని ఈకార్యమును ఇంగ్లాండునందలి డైరక్టరులు ఖండించినందున నిది నిలచినదిగాదు.

దీనికిఁదరువాత బరోడాయందు రెసిడెంటుండుటవలనను అతఁడు అంతఃపరిపాలనా విషయమున జోక్యము పుచ్చుకొనుటవలనను లేనిపోని భేదములు పుట్టుచున్నవని దలంచి మాకము భరోడాయందు రెసిడెంటు పదమును దుడిచివైచి ఆయధికారముననుండిన వానిని అహమ్మదాబాదునందు రాజకీయ ప్రతినిధిగ

నేమించెను. అతఁడు గుజరాతునందును బరోడాయందును ఆంగ్లేయుల లాభనష్టములఁ గనిపట్టవలసిన వాఁడయ్యెను. అతఁడు బరోడా వదలుటతోడనే ఆంగ్లేయుల ప్రాచీపై గాయిక వాడునకు అప్పులిచ్చిన సాహుకారులును దమకుఁ దగిన గౌరవముగాని సంరక్షణగాని సయాజిరావు వద్ద జరుగదని గాఁబోలు బరోడాను వదలిరి.

1831 వ సంవత్సరమున మాకము మారిపోయెను. బొంబాయి గవర్నరుగ లార్డుక్లేరు ప్రవేశించెను. అతఁడు మిక్కిలి మెత్తని గుండెగలవాఁడు. కావున సయాజిరావు మహారాజు నెడ సామవాక్యములు నెఱపఁ బ్రారంభించి మాకము కాఠిన్య మువలన నడచిన కార్యముల నన్నిటిని ఒక్కటొక్కటిగ రద్దు పఱచెను. ఆంగ్లేయులాధీనము చేసికొని పరిపాలించుచుండిన మండలములు గాయికవాడునకు మరల్పఁబడెను. బరోడా యందు రద్దయిపోయి యుండిన రెసిడెంటు పదము పునరుజ్జీవితము చేయంబడెను. సయాజిరావునకును సాహుకారులకును బరస్పర విశ్వాసము జనించుటంజేసి వారు బరోడాకు వచ్చిచేరి యెప్పటివలెఁ దమ తమ వృత్తులనుండ నిర్ణయించుకొనిరి సయాజిరావు తన స్వాంత ద్రవ్యమునుండి ఇరువదియైదు లక్షలు కర్చుపెట్టి సాహుకారులఁ దనియించెను. గాయికవాడు, సైన్యములకు సక్రమముగ జీతమిచ్చుటకు జామీనుగఁ, బదిలక్షల రూపాయిలు బొంబాయి ప్రభుత్వమువారి బొక్కసమున ధరా

వతు పెట్టెను. మూకము మహాకఠిన పద్ధతులవలన నెఱవేర్ప లేని పనులను గొంతవఱకు కీరీతిని క్లేరుప్రభువు దీర్పఁగలిగెను. కాని ఇంకను దురవస్థలు సయాజిరావుకుఁ దప్పినవికావు.

ఆతనియొద్ద మంత్రి పదమున కెక్కిన వనిరాముఁడు అతి దుర్మార్గుఁడయి ఆతనికి గొప్పదలవంపులను ఇక్కట్టులును దెచ్చి పెట్టెను. వాఁడు స్వలాభమే ప్రధానముగఁ జూచుకొనుట వలనను సయాజి మహారాజు వానినే సంపూర్ణముగ విశ్వసించుట వలనను రాజ్యమరాజకమయి పోయెను. దొంగతనములు, ఖూనీలు, త్రోవ దోపిడులు మున్నగునవి మెండయ్యెను. విచారణ యను మాటయే సున్నయయ్యె. ఘరానామనుష్యులకుఁ బ్రతుకు తెరువే లేదయ్యె. గాయికవాడు ప్రజలో నొక్క భాగమగు భిల్లులు కోలు లనువారు నిర్భయులయి గ్రామము తరువాత గ్రామమును దగులఁబెట్టుచుఁ గొల్లకొట్టుకొన సాగిరి. గాయికవాడు సైన్యము చేవచెడి దుర్మార్గముల నవలంబింపుచుండె. ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వపువారి సంరక్షణయుఁ బూచీకత్తును గల సాహుకారులను వనిరాముఁడును అతని యజమానియు దోచుకొనఁ జొచ్చిరి. వీని నన్నిటిం గుఱించి బొంబాయి ప్రభుత్వమువారును బంగాళములోని యాజమాన్య ప్రభుత్వము వారును పలుమారు సయాజిరావును గట్టిగ హెచ్చరించినను గార్యము లేకపోయెను. దానివలన నాంగ్లేయ ప్రభుత్వము వారు నవ్సారిమండలమును పెట్లాదు మండలమును స్వాధీనము

చేసికొని 1839 లో 'గుజరాతు క్రమవిరహితాశ్వకు' (Gujarat Irregular Cavalry) లను పేరిట నూతనముగ నొకపటాలము నేర్పఱచిరి.

ఇంతపనిజరిగిన వెనుక 1839నవంబరులో సయాజిరావు ఆంగ్లేయులకు పూర్ణ విధేయుఁడుగ నుందునని వాగ్దానము సేయుచు వారి శరణ మడిగెను. 1840 వ సంవత్సరమున ఒక్కొక్క విషయమునను సయాజిరావుతో రెసిడెంటు ఏర్పాటు లొనర్చుకొనెను. వనిరాము దివానుపదమునుండి తొలఁగింపఁబడెను. సయాజిరావు మంత్రిలేకయె రెసిడెంటు గారి సలహాలతోఁదానే స్వయముగ రాజ్యమునడపుకొన నిశ్చ యించుకొనెను. కాథియవాడునందు గాయికవాడునకుఁ జేరిన భాగమునందు న్యాయపరిపాలనమునకు సంస్కారము లొనర్పఁ బడెను. బరోడా ప్రజలచే నష్టములందిన వారందఱకును దత్త దనుగుణముగ ధనమియ్యఁబడియెను. తక్కిన విషయముల యందునుఁ దగిన కట్టుదిట్టము లేర్పఱుపఁబడెను. ఆంగ్లేయులు స్వాధీనము చేసికొనియుండిన నవ్సారి పెట్లాడు మండలములు సయాజిరావునకు మరల్పఁబడెను. అతఁడు ప్రజలను న్యాయ మార్గమున సంరక్షింతునని వాగ్దానము చేసెను. క్రొత్తఁగ నేర్పడినగుజరాతు క్రమవిరహిత ఆశ్వికసైన్యమునకయి కాథియ వాడు వరుంబడినుండి మూఁడులక్షలు ప్రతి సంవత్సరమును దీసి యుంచునట్లు నియమింపఁ బడెను.

ఇట్లు సంస్కరింపఁబడినను బరోడాయందు దురభ్యాసములు పొడసూపుచునే యుండెను. రెసిడెంటు కార్యస్థానమునఁ గూడ నిట్టి లోపములుండెడివి. కుట్రలును మెండుగ జరుగుచునేయుండె. వానినన్నిటి నిటవర్ణింపఁ జాలము.

1847వ సంవత్సరము డిసెంబరు నెల 28వ తేది సయాజిరావు ప్రాణములఁ దొరఁగె. అతని పుత్రుఁడు గణపతిరావు గద్దెకువచ్చెను.

గణపతిరావు (1847-1856)

ఈతఁడు విద్యావిహీనుఁడు. మనోదార్ఢ్యము గలవాఁడును గాఁడు. అయిన నీతని యొద్ద నొక్క సుగుణము మాత్రముండెడిది. దేశక్షేమమున కయి ఇతరు లుపక్రమించు కార్యములకు సాయపడుచుండెడువాఁడు. కావున నీతనికాలమున ప్రథమభాగమందు రెసిడెంటుగా నుండిన ఫ్రెంచి బోధల వలన నీతఁడు బాటలవేయించెను. వంతెనలఁ గట్టించెను. మార్గముల ప్రక్కన చెట్లవరుసలు నాటించెను. శిశుహత్యయు బిడ్డలనమ్ము వ్యాపారమును దుడిచి వైచెను. తనరాష్ట్రమునందు జరిగిన దోపిడీలను విచారించి హక్కుగల వారలకు సొమ్మునిప్పించెను. ఇట్లు పలు తెఱంగుల నభివృద్ధికిఁ దోడ్పడియెను.

బొంబాయి గవర్నరుగారి కార్యస్థానమున దురాచారము లెక్కుడయి బరోడాసంస్థానము నందన్యాయములు జరుపుటకుఁ గొండలకెక్కుడు వీలగుచున్నదనువార్త ప్రబలి ఆ సంస్థాన

మునఁ గొంతకాలము రెసిడెంటుగా నుండిన కర్నల్ లెఫ్టి నంటు అవుట్రాము వలన బుజువుపఱుచఁ బడినందున బరోడా పై బొంబాయి ప్రభుత్వమువారి కుండిన అధికారము రద్దయి ఆ సంస్థానము యాజమాన్య ప్రభుత్వమువారి విచారణలో నుంచఁబడెను. (1854). ఈ విషయమయి పోట్లాడుటలో అవు ట్రాము దన పదమునుండి తొలఁగింపఁబడి నిజముబయట వచ్చి నందున మఱల రెసిడెంటు పదమున కనుపఁబడెను. కొందఱు సుర్బోధనలం జేసి గణపతిరావు అవుట్రాము రాకకుఁ గొంచె మెదిర్చెను గాని ఆయభ్యంతరములు నిలువలేదు. అతఁడు రెసిడెంటయి తన కార్యస్థానములోని దుర్మార్గులను తొలఁగిం చివైచెను. 1856వ సంవత్సరమున మహారాజా గణపతిరావు బొంబాయి బరోడా రైలుదారివేయుటకు వలయు భూమిని మంజూరుచేసెను. అదే సంవత్సరమే అతఁడు స్నానము చేయు చుండ నాకస్మికముగ మృతినందెను. అతనికి మొగబిడ్డలు లేనందున నాతని తమ్ములలోఁ బెద్దవాఁడగు ఖండేరావు సింహా సనమునకు వచ్చెను.

ఖండేరావు (1856-1870)

ఇతఁడు దనకుముందుఁ జనిన గణపతిరావునకును, వెనుక రానున్న మల్హారరావునకును, భిన్నుఁడుగఁ గాన్పించు చున్నాఁడు. ఇతఁడెంతో విద్యావంతుఁడు గాఁడుగాని కొంత సమర్థతగల వాఁడనుటకు సందియములేదు. దేహపటుత్వమున

సన్ననో ఈతనికి ఈడగువాఁడు దొరకుట దుర్లభము. కావున నితనికి వేటయందును, ఆటలయందును వ్యాయామముల యందును నభిరుచి మెండు.

సింహాసనమునకు వచ్చిన వెంటనే బరోడాను ఆంగ్లేయ పాలిత మండలముల కెనచేయఁదలఁచి ఈతఁడనేక సంస్కారములు ప్రారంభింప వలసినదని యుత్తరువు లొసంగెను. కొన్ని సంవత్సరములు మిక్కిలి పట్టుదలతోఁ బని గూడఁ జేసెను. కాని రానురాను మృగయా వినోదములయందును, ఆభరణాడంబరముల యందును, వృథా వ్యయముల యందును మనస్సు దగుల్చుటం జేసియుఁ దా నుపక్రమించిన సంస్కారముల యెడలఁ గ్రిందియధికారులెట్లు ప్రవర్తించుచుండినదియు గమనింపక పోవుటవలనను ఈతఁడు మొదలిడిన పనులెవ్వియును దీరినవిగావు. క్రొత్తనీళ్లతోఁ బ్రాతనీళ్లును గొట్టుకొని పోయెనన్నట్లు అదివఱకుండిన ఏర్పాటులు గూడ నశించిపోయెను. అట్లగుట నీతఁడు మహోత్సాహమునఁ దలపెట్టిన తలంపులు దేశమునకుఁ గొంతవఱ కనర్థదాయకములె యయ్యెను. కాని ఈతని కాలమునఁ గొన్ని సంవత్సరములు ప్రత్తిపంట మిక్కిలి చక్కఁగ ఫలించి జనులు సుఖపడినందునఁ గాకతాళన్యాయమున నిప్పటికిని ఈతనిపేరు ప్రజలత్యాదరమున నుడువుచున్నారు. ఇట్లనుటచే నితఁడు చేసినదేమియు

లేదనుట గాదు. ఈతని రాజ్యకాలమున నొక రైలుదారిశాఖ వేయఁబడెను. రెవిన్యూసర్వే ప్రారంభింపఁ బడెను.

1857వ సంవత్సరపు గొప్పతిరుగుబాటు ఈతని దినముల లోనె జరిగెను. అప్పుడు చుట్టు ముట్టుంగల దేశమంతయును అల్లకల్లోలమున మునుఁగుచుండ నీతఁడు మాత్ర మాంగ్లేయుల యందుఁ జలించని భక్తికలవాఁడయి ప్రవర్తించెను. తిరుగుబాటు ణఁగి పోయిన తరువాత నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువా రీతని నడతకు సంతసించి గుజరాతు క్రమవిరహితాశ్విక' సైన్యమునకయి గాయికవాడు చెల్లించుచుండిన మూఁడులక్షల రూపాయిలను మన్నించివేసి, జి. సి. ఐ. ఇ. బిరుదము నొసంగి దత్తుచేసి కొనుట కధికారముగూడనిచ్చిరి. ఇతఁడు పదునాలుగు సంవత్సరములురాజ్యభారము నిర్వహించి 1870 లో హటాత్తుగ మరణమందెను. కావున నీతని తమ్ముఁడు గాయికవాడుగఁ బ్రకటింపఁ బడెను.

మల్హారిరావు. (1870-1875)

ఇతని పూర్వచరిత్రగాని గాయికవాడు పదమునకు వచ్చిన తరువాతి చరిత్రగాని ఈతనియందెట్టి సద్గుణములను బయలు పఱచుటలేదు. 1857వ సంవత్సరమున నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమును బరోడా సంస్థానమున నశింపఁజేయ వలయు నను నుద్దేశముతోఁ బన్నఁబడిన యొకకుట్రయం దీతఁడు ముఖ్యాంగముగ నుండెను. అప్పుడు రెసిడెంటుగా నుండిన

సర్. ఆర్. షేక్స్పియరు యొక్క దయచేఁ దప్పించుకొనెను. 1863 వ సంవత్సరమున ఖండేరావును జంపించుటకే మల్హారి రావు మఱలనొక కుట్రజరిపెను. అదియును బయటపడెను. అప్పుడే ఇతఁడు పరలోకమున కనుపఁబడియుండును గాని అప్పటి రెసిడెంటు ఈతని పరమయి కరుణచూపినందున నితఁడు పాద్రాయందుఁ జెరసాలలో నుంచఁబడెను. ఖండే రావు వైకుంఠమున కేగినపిదప నాతనిస్థానమునకు వచ్చుటకు నితరులెవ్వరును లేమింజేసి ఈతఁడా కారాగృహము నుండియె తీసికొని రాఁబడెను.

ఇన్ని కష్టముల పాలయ్యును నితనికి బుద్ధిమాత్రము కుదిరినదికాదు. గాయికవాడుపదమునకు వచ్చిన తోడనె మునుపటి గుణమును మానక దుష్కార్యములకుఁ బ్రారంభించెను. ఖండేరావువలన నేమింపఁ బడియుండిన నౌకరు లెల్లరును ఆయాపదములనుండి తొలఁగింపఁ బడిరి. ఆతని భార్య జమ్నాబాయి గర్భవతి ఇతనికి జడిసి రెసిడెంటు గారి సంరక్షణ మందొక కొంతకాలముండి ఆడబిడ్డనుగని రు 36,000 ల పెన్షను[1]తో మఱలబరోడా చూచుట తటస్థింప దనుకొనుచు పునహా పోయిచేరెను. మల్హారరావు

1. ఈవిషయమున మహారాజా హోల్కారుయొక్కయు నప్పుడాతని మంత్రిగనుండిన సర్ టి. మాధవరావుయొక్కయు పరిశ్రమ కొంతకలదు.

పనికిమాలిన మంత్రులను చేర్చుకొని అవాచ్యమగు నపరాధ ములనొనర్చుచు దుర్వ్యయము చేయ నారంభించెను.

ప్రజలు పన్నుల బరువునకుఁ దాళుట యసాధ్యమయ్యెను. రాజు కంటఁబడి స్త్రీలుమానమును దక్కించుకొనుట కష్ట మయి పోయెను. క్రౌర్యము దలయెత్తికొని సంస్థానమున సంచరింప మొదలిడెను. ఇట్లుండ 1860 వ సంవత్సరమున బరోడా సంస్థానముపై నధికారము మరల సంపాదించుకొని యుండిన బొంబాయి ప్రభుత్వమువారు కర్నలుఫేరెను రెసి డెంటుగాఁ బంపిరి. అతఁడు మల్హారిరావు లోపములను బూస గ్రుచ్చి నట్లెత్తి చూపమొదలిడెను. వానిని విచారించుకొఱకు యాజమాన్య ప్రభుత్వమువారు 1873లో నొకకమీషను నేర్ప ఱచిరి. కమీషనువారి యభిప్రాయము ననుసరించి కూడ మల్హారరావు ప్రభుత్వము మిక్కిలి నింద్యముగాఁ దోఁచెను. కావున నతఁడు దన రాజ్యములోని దోషములను 1875 లోపుగ దిద్దుకొనవలసిన దని యుత్తరు వాయెను. మల్హారి రావు మంత్రులు పనికిమాలిన వారని ఇదివఱకే వ్రాయఁబడియెను గదా. వారిని దీసివేయుట విషయములోను, గాయికవాడు ప్రార్థన నంగీకరించి వచ్చియుండిన మన దాదాభాయి నౌరోజి మొదలగు వారలకు నిశ్చయమగు శక్తులనిచ్చు విషయములో ను మల్హారిరావునకును ఫేరెకును భేదములు వచ్చినందున ఫేరె బరోడానుండి మారువఁబడెను. కాని అతఁడు వెడలి

పోవు నంతలో నాతనికి విసము వెట్టఁ బ్రయత్నములు సేయఁ బడెననువార్త బయలుదేరెను. అది యట్లుండనిచ్చి ఆతఁడు మాత్రము వెడలి పోయెను.

ఆతని స్థానమున 'సర్ లూయిపెల్లి' వచ్చి చేరెను. దాదాభాయి మెత్తగ రాజీనామానిచ్చెను. రాజ్యకార్య నిర్వహణ మంతయును 'పెల్లి' యె నహించెను. 'ఫేరె' కు విసము వెట్టఁ బ్రయత్నించిన విషయము విచారణకు వచ్చెను. ముగ్గురు ఆంగ్లేయులును ముగ్గురు స్వదేశీయులును న్యాయాధికారసభగ నియమింపఁబడిరి. మల్హారిరావు 1875 వ సంవత్సరము జనవరి 13 వ తేదీ బంధీకరింపఁబడెను. ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు రాణీ జమ్నాబాయి పరమున గాయికవాడు రాజ్యమును పరిపాలింపఁ బ్రారంభించిరి.

'విసముఁబెట్టఁ బ్రయత్నింపు' వ్యాయోగమున ముగ్గురు ఆంగ్లేయ న్యాయాధిపతులును మల్హారిరావు దోషియనియే తీర్మానించిరి. తక్కిన ముగ్గురును నాతనిపయి ఆనేరము మోపుటకు వీలులేదనిరి. ఇంగ్లాండునందలి సామ్రాజ్యప్రభుత్వము వారు మఱియొక విధమునఁ దీర్మానించిరి. మల్హారిరావు పై దోషము సిద్ధపడినదని యొప్పుకొనమని నుడువుచు నతఁడు దుర్భాగ్యుఁడై దుష్కార్యములకుఁ బూని రాజ్యము రాజకము చేసి యుండినందున రాజ్యమున కనర్హుఁడని నిర్ధారణచేసిరి. కావున నాతఁడు మద్రాసునకుఁ బ్రవాసమున కనుపఁ బడెను. ఉచిత

విధముగ నాతనికిని ఆతని కుటుంబమునకు జీవనమార్గము గల్పింపఁబడెను.

1875వ సంవత్సరము మేనెల 2వ తేది జమ్నాబాయి బరోడాకు మగలివచ్చి ఆనెల 27వ తేది పదుమూఁడు సంవత్సరముల బాలుని దత్తుచేసికొనెను. ఆబాలుఁడే ప్రస్తుతము పరిపాలన మొనర్చుచున్న సయాజిరావు గాయికవాడు.

సయాజిరావు III. గాయికవాడు.

ఇతఁడు గాయికవాడు వంశములోని ముఖ్యశాఖలలో నొక్కదానికిఁ జేరిన వాఁడేగాని ఈతని తలిదండ్రులు మాత్రము బీదలు. రెండవ సయాజిరావు అన్నదమ్ము లందఱును మగబిడ్డలు లేక చనిపోవుటచేతను ఈతని శాఖ నెవ్వరును దలపెట్టలేదు. అయిన బరోడా రాజ్యపు మహాదదృష్టమువలన జమ్నాబాయి ఈశాఖనుండి సయాజిరావును బుత్రుఁడుగ స్వీకరించెను. ఈ తఁడు దత్తు కుమారుఁడని యేర్పడు సమయముననె గాయికవాడు సంస్థానమునకు సుప్రసిద్ధుఁడగు సర్. టి. మాధవరాయఁడు ముఖ్యమంత్రియయ్యెను. మాధవరాయని చరిత్రను సంక్షేపముగ వర్ణింపవలసి యున్నది.

మాధవరాయఁడు మహారాష్ట్రబ్రాహ్మణుఁడు. 1828వ సంవత్సరమున జననమందెను. ఇతఁడు మద్రాసు సర్వకళాభవనమునవిద్య నభ్యసించి గణితశాస్త్రమున పట్టమందెను. కొంత కాల ముపాధ్యాయ పదమునసుండి దానిని వదలి తన

తండ్రియుఁ బినతండ్రియు నచ్చట దివానులుగఁ బనిచేసి కీర్తిఁ గాంచిరో ఆ తిరువాన్కూరు సంస్థానమునకు రాజకుమారు లిద్దఱకును విద్యనేర్పఁబోయెను. అచ్చటనె ముఖ్యమంత్రిసాహా య్యుఁడుగనుండి తరువాత 1858లో ముఖ్యమంత్రియయ్యెను. అప్పులలోఁబడి మతాచార్యుల చేతులఁ జిక్కిపోయియుండిన ఆసంస్థానమును జక్కఁగసంస్కరించివెట్టెను. 1873లో మహా రాజా హోల్కారుచే నాహ్వానింపఁబడి యతనికి దివా నుగనేగెను. అటనుండి బరోడాదుస్థితిందలంచి నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు పిలువ గాయికవాడు సంస్థానమునకు ముఖ్య మంత్రిగానుండి కార్యములు నడుపనంగీకరించెను

మల్హారిరావును గుఱించివ్రాయునెడ బరోడాయందెట్టి యల్లకల్లోలము లుండినదియును వ్రాయఁబడియెనుగదా! ఆయ ల్లకల్లోలములనణఁచి రాజ్యకార్యములను గ్రమమునకుఁ దెచ్చు టలో సీమాధవరావుచేసిన కృషిని, పడినపాట్లను, మాటలతో వర్ణించి మనసును సంతృప్తిపొందించుకొనుట దుర్లభము. మొట్టమొదట నతఁడు రెవెన్యూ విషయములయందు సంస్కా రములకుఁ బూనెను. బరోడాసంస్థానము రెవెన్యూవసూలుకు గాను ఖండములు ఖండములుగ కొన్ని సంవత్సరములకు గుత్తలకియ్యఁబడుచుండెనని ఇదివఱకేనుడివితిమి. ఆగుత్తగాం డ్రకే సరదారులనిపేరు. వీరుమఱల సాహుకారులకు తమ ఇజారా ప్రదేశమును చిన్న చిన్న భాగములుగ విభజించి యిచ్చు

చుండిరి. ఆసాహుకారులు సైనికుల సాహాయ్యముచేసికొని బీదలనక ధనవంతులనక ప్రజలపై దౌర్జన్యము నడపుచుండిరి. సరదారుల యొద్దనుండి అది వఱకే ప్రభుత్వమువారు గొంత ద్రవ్యమును దీసికొని యున్నందున పన్నులు వసూలుచేసికొను హక్కును మఱల తమకే మార్చుకొనుటకు న్యాయముగాన రాదయ్యెను. కావున సర్ మాధవరావు ఉచితమగు చట్టముల నిర్మించి సర్దారులకుంగల పన్నువసూలుచేసికొను హక్కులను వారుల్కమ్ముకొనవలసినదని నిర్బంధ పెట్టెను. విశేషముగ మహారాష్ట్రులగు నాసర్దారులు సులభముగ లోఁబడరయిరి. వారికి న్యాయవాదులు సాయమయి సెక్రటరీ ఆఫ్ స్టేటు వఱకు అనఁగా ప్రీవీకౌన్సిలు వఱకు వ్యాజ్యెములు నడుపఁబడునని జంకించిరి. కాని మాధవరావు పట్టినపట్టు వదలకఁ గొందఱను ప్రవాసము నకుఁ బంపియుఁ గొందఱను మంచిమాటలతో లోఁబఱచుకొనియుఁ గార్యము నెరవేర్చుకొనెను.

ఇంతేగాక రాష్ట్రమున నీసర్దారుల హక్కులుగూడ విస్పష్టముగ నేర్పడియుండలేదు. రాజడిగినప్పుడు ద్రవ్యసాహాయ్యముగాని సైన్యసాహాయ్యముగాని ఇచ్చుషరతుమీఁద వీరు భూభాగముల ననుభవించుచుండినందున వీరిని ఆయాజమీను నుండి విడదీయుటకూడఁ జట్టములకు విరుద్ధమయికన్పట్టెను. వీరికి జమీనులపై సర్వస్వాంతంత్ర్య, మెంతకాలముండునో అంతకాలమును న్యాయపరిపాలన కలలోనివార్తగనుండెను.

కావున సర్ మాధవరావు న్యాయమునకును చట్టములకును వ్యతిరేకముగాని తెలుంగున వీరినిజమినానులనుండి విడదీయు మార్గమును ఆరయవలసినవాఁడయ్యెను.

ముందు సంవత్సరములలో నీసరదారులు రాజుగారడిగి నప్పుడు ద్రవ్యసాహాయ్యముచేయక ఎగఁగొట్టఁ బ్రయత్నించి యుండిరి. ఆవిషయమును స్థిరపఱచు ప్రాతకాగితముల నన్ని టిని వెదికియుంచి అవ్వానింబట్టి వారు రాష్ట్రీయ ప్రభుత్వమునకు బాకీపడిన మొత్తములను దేల్చివెంటనే ఆమొత్తములను పదు నేడు పదునెనిమిది సంవత్సరముల వడ్డితోఁగూడ కట్టవలసినదని యుత్తరువు చేసెను. వారుకట్టలేకపోయినందున వారి హక్కులు రద్దుచేయఁబడెను. అందు గొందఱు తిరుగఁబడఁజొచ్చిరి. కాని వారి యాటలు మాధవరావు కడసాగినవి కావు. ఆతని యుత్త రువుల ననుసరించి వారందఱును వారణాసికిఁ బ్రవాసమునకుఁ గొనిపోఁబడిరి.

పేరునకు సైనికులని పిలువఁబడుచుండిన కొందఱరబ్బీలు మున్నగువారు దమ యాయుధములతో బయలు వెడలి దేశ మున కుపద్రవముగలిగించుచుండిరి. వారిదౌర్జన్యముడుపుట కూడ సులభసాధ్యముగాదయ్యెను. అయినను మాధవరావు చాతుర్యముగ వారికి దివానీశాఖయందు నౌకరీల నిచ్చి ఒక్కఁ డొక్కండుగ నాసైన్యమును దగ్గించి దాని పేరైనను లేకుండఁ జేసెను.

ఈ సంస్కారములతోపాటు మాధవరావు బరోడా సంస్థానమున న్యాయస్థానములును విద్యాలయములును బుస్తక భాండాగారములును, వైద్యశాలలును మున్నగు జనోపయోగ స్థాపనలను నెలకొల్పి పనికిమాలిన చిల్లరపన్నులను రద్దుపఱచి బరోడా నగరమునందలి అనారోగ్యమయిన సందుగొందుల నిర్మూలముచేసి అట ప్రభుత్వమువారి ద్రవ్యముతో బీదలకిండ్లు గట్టించియిచ్చి ప్రజారంజకుఁడయి వెలింగెను. ఆర్థికదుర్దశలో మునింగి యల్లకల్లోలముల పాలయినశింపనున్న బరోడా సంస్థానము ఈతని రాకవలన ముందురాఁగల దుర్భిక్షాదుల నివారించుటకయి ఒకటినరకోటిరూపాయిలు తన బొక్కసమున నిడుకొని కలకలలాడుచు సక్రమమగు రాజ్యాంగపద్ధతితో సంశోభిల్లఁ గలిగెను. ఇట్టి పుత్రులు భారతమాతగర్భమున నప్పుడప్పుడయినను జనించుచుండుట వలనఁగదా భారతీయుల కింకను గొంచెము గౌరవ మున్నది? ఇట్టివారి సంఖ్య క్రమక్రమముగ హెచ్చినం గదా మనకెప్పటికైనను మోక్షము కలుగఁ గలదు? హెచ్చుచున్నదనుటకు మాధవరావుగారి శిష్యుండగు సయాజీరావే తార్కాణము.

ఇతఁడు 1881 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెల 28 వ తేది లార్డురిపన్ ప్రభువు కాలమున సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్యములతో బరోడా సంస్థానమును బాలింప నియోగింపఁబడెను. ఇతని విద్యాభ్యాస విషయమునందు ప్రసిద్ధుఁడయిన ఎలియట్ దొర

యును సర్. టి. మాధవరావును పరిశ్రమచేసి రాజ్యభారనిర్వ హణకార్యములకు వలయు జ్ఞాన మితనికి నలవడఁ జేసియుండెను. కావున నీతఁడు భరతవర్షమునందలి స్వదేశసంస్థానాధీశ్వరు లందఱిలో రాష్ట్రపరిపాలనా సామర్థ్యమునకుఁ బేరువడసి మున్నెన్నఁడు నీదేశమున నేప్రభుత్వమువారిచేతను నుపక్రమింపఁబడని ఉత్తమరాజకీయ సంస్కారములను ధైర్యముతోఁ బ్రారంభించి పొగడ్తఁగనియున్నాఁడు. ఇతఁడు పలుమారు విదేశములకు యాత్రనడపి అచ్చటచ్చటఁగల విశేషములు జాగరూకతతో విమర్శించి తన యనుభవములను రాష్ట్రోపయోగమునకయి వినియోగించి యున్నాఁడు. అనేకసందర్భముల నీతఁడిచ్చిన యుపన్యాసములు చదువఁజదువ రుచికరంబులయి మనంబునకు నాహ్లాదమొసంగుచున్నవి. వాని నెల్ల నిచట భాషాంతరీకరించి చదువరుల రంజింపఁజేయ లేకుండుట కెంతయుఁ జింతిల్లవలసి యున్నది. ఒకటిరెండు బిందువులను చవిగొని రసాయనంపు మాధుర్యాదుల నెఱుంగు భంగి యీమహారాజు నుపన్యాస ములలోని యొకటి రెండు వాక్యములతో నీతని విశాల హృదయమునొకకొంతక నుంగొనసగు.

ఒకచో నీతఁడు "రాజకీయాధిక్యతగాని వాణిజ్యప్రాము ఖ్యతగాని ఒక్కటేజాతిలోనే పుట్టినవెట్లుకావో అట్లే మత భేదముల వలనను సంఘమునందలి స్థానమువలనను మనదేశ మున గలుగుచుండు విశేషాధికారాధిక్యములు ఆయామతము

లతోఁగానిఆయాసంఘభాగములతోఁగాని జనించినవిగావు.అవి మధ్యకాలమున స్వస్వలాభమునకయి తెచ్చిపెట్టుకొనఁబడినవి. కావున వానిని మనము రద్దుపఱచవలెను. మనము స్వార్థత్యాగవైభవము ననుభవింప నేర్చుకొనవలయును. హీనజన్ములయిన మనసోదరులను మనంతటివారిని జేయవలయును. అస్వాభావికమగు విభేదములను దుడిచివేయవలెను. వాక్యశూరత్వమునకంటెఁగార్యశూరత్వమె ఎక్కుడు ఫలప్రదంబని గ్రహించి మనము మనవాక్కులనుబరిపాలించుటను వెనుదీయరాదు" అని వచించెను.

మఱియొకచో "సంఘమునందు సామాన్య జనులకుఁగల గౌరవమును ప్రాముఖ్యతయును వారుదెలిసికొనునంతటిజ్ఞానము గలవారగునట్లు చేసిననే తప్ప నిజమును శాశ్వతమును నయిన యభివృద్ధి గలుగఁ జాలదు. మనలోవిద్యావంతులును ధనవంతులునునైన వారు సామాన్యజనులను ప్రబోధించి వారికిఁ ప్రోత్సాహ మొసంగి జ్ఞానములవడఁ జేయుటయె ప్రథమకర్తవ్యముగ నెన్నుకొన వలయునని నా యాశయము. వారు స్వాభివృద్ధికి పాటుపడుటకై వారికి మనము సాహాయ్యము చేయవలయును. వారి పయినాధిక్యమూనుట మాత్రమెప్పుడును తగదు. మనకుఁబ్రస్తుతముముఖ్యతమముగ వలసినది సాహాయ్యసంయోగమే (Co-operation)గాని వారి

యెడ దాతృభావనా ప్రదర్శనముగాదు" అనియు నుడివి యున్నాఁడు.

ఈ పైవాక్యములకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయఁ గడఁగినచో గ్రంథము నెంతయైనను పెంచవచ్చును. కాని ప్రస్తుత మది కార్యముగాదు. సయాజీరావుఁడుపక్రమించి జయప్రదముగ నడుపుచుండు సంస్కారములను వర్ణించినచో నాతఁడెట్లు తన వాక్యములను సార్థకపఱచినదియుఁ జదువరులకు విశదముగాఁగలదు.

బరోడా రాజ్యమున నిప్పటిగాయికవాడు కాలమున జరిగిన సంస్కారఫలములు ముఖ్యముగ ప్రజలవిద్యను గుఱించినవియే యయియున్నవి. ఈసంస్థానమున 1880-81వ సంవత్సరములలో 180 స్వదేశభాషా విద్యాలయములుండెడివి. అందు 17,465 గురు విద్యార్థు లభ్యసించుచుండెడివారు. 1904 - 05 లో విద్యాలయములసంఖ్య 1243 అయి యుండెను. అందలి విద్యార్థులు 81, 649. ఈయభివృద్ధికి కారణమేమి? 1885 వ సంవత్సరమున నొక క్రొత్తయుత్తరువు బయలుదేరెను. దానివలన సంవత్సరమునకు 30 క్రొత్తవిద్యాలయములు గట్టింపవలసిన దనియును విద్యాశాఖవారు (1) క్రొత్తవాచకగ్రంథముల సిద్ధపఱచుటయందును (2) బాలురకు వ్యాయామవిద్యల నేర్పుట యందును (3) బాలికాపాఠశాలలకు నుపాధ్యాయినులుగనుండ స్త్రీలను శిక్షించుట యందును (4) మధ్యజాతులవారికిని హీన

శ్రీయుత రమేశచంద్రదత్తు.

జాతులవారికిని విద్యనందఁజేయుట యందును (5) పాఠశాలల కొఱకు వస్తుప్రదర్శనాగారముల నెలకొల్పుట యందును (6) దేశభాషావాఙ్మయము నభివృద్ధి చేయుటయందును శ్రద్ధ పుచ్చుకొని పనిచేయవలసిన దనియును ఏర్పడెను.

నాఁటినుండియె విద్యాలయములు గట్టించుటకుగాను బరోడా సంస్థానప్రభుత్వమువారు సంవత్సరమునకు నించుమించుగ నరువదివేలు వ్యయపెట్ట నిశ్చయించుకొనిరి. ఈఉత్తరువు కొంతకాలముసాగి దాని ఫలములు గనుపించిన తరువాత 1893వ సంవత్సరమున గాయికవాడు నిర్బంధ విద్యాపద్ధతినిఅవలంబింప నిశ్చయించుకొని ఒక్క తాలూకాయం దంతయునుఁ దదనుగుణముగ బాఠశాలలస్థాపించున ట్లుత్తరువు చేసెను. ఏడు సంవత్సరములకు పైఁబడిన పిదప బాలురు పండ్రెండవ సంవత్సరములవఱకును బాలికలు పదేండ్లవఱకును విద్యాలయములందువిద్యనభ్యసించి తీరవలసినదని నిర్బంధమగు కట్టుబాటు చేయఁబడెను. దాని నతిక్రమించిన తల్లిదండ్రులు కొద్దిపాటిజరిమానా నచ్చుకొనవలసినవారైరి. బీదసాదలకీ నిబంధనవలన గష్టములు గలుగకుండుటకయి మొదట నూటికి నలుబదిగురు బాలురవఱకును నుచితముగఁ బాఠశాలలయందుఁ జేర్చుకొనఁ బడుచువచ్చిరి. కొంతకాలమైన పిదప నీ పాఠశాలలయందు నెల్లరకును ఉచితముగ విద్యగఱపఁబడఁజొచ్చెను. 1904వ సంవత్సరమున నిర్బంధ విద్యాపద్ధతిని రాష్ట్రమున కంతకును

వ్యాపింపఁజేయుచు గాయికవాడొక చట్టమును నిర్మించెను. దానివలన బాలురు 6 మొదలు 14 ఏండ్లప్రాయము వచ్చువఱకును బాలికలు 6 మొదలు 12 ఏండ్లప్రాయమువచ్చువఱకును విద్యాలయముల కనుపఁబడవలసినదేర్పడెను. కొన్ని సందర్భములయందు మాత్ర మీచట్టమును గఠినముగ నుపయోగింప కుండునట్లు నిర్ణయింపఁబడినది. ఇట్టి సందర్భము లేవియు లేనిచోట బాలుఁడుగాని బాలికగాని పాఠశాలల కనుపఁబడనిచో వారి తలిదండ్రులు వారిని పంపువఱకును మాసమున కొక రూపాయి యపరాధము నిచ్చుకొనుచుండవలెను. ఈవిధముగ నుపక్రమింపఁబడిన నిర్బంధోచిత విద్యాపద్ధతిని గుఱించి సయాజిరావు గాయికవాడే నుడివినట్లు "రాఁగలవని జంకించిన కష్టములును నష్టములును రాజాలవని అనుభవముచే స్థిరపడినది."

మనగాయికవాడు మహారాజు మహమ్మదీయులకును హీనజన్ములకును విద్యాభ్యాసానుకూలము లేర్పఱచుటయందువిశేషముగుఁ బరిశ్రమచేసి యున్నాఁడు. ఇప్పుడు విద్యాభ్యాసమునకు యుక్తమగు వయస్సుగల మహమ్మదీయ బాలురలో నూటికే బదిగురు విద్య నభ్యసించుచున్నారనిన గాయికవాడు పట్టుదల విశదముగాఁ గలదు. 1883వ సంవత్సరము మొదలు అంత్యజులకయి విశేష విద్యాలయము లభివృద్ధిఁ జెందుచు వచ్చుచున్నవి. జె. ఎన్. కాటనుగారు వ్రాసిన విద్యావిషయకమయిన పదు

నై దేండ్ల వర్తమానమను (Quinquennial Review of the Progress of Education) గ్రంథమునం దీబరోడా సంస్థానము నందలి విద్యాభివృద్ధిని గుఱించి యిట్లు వ్రాయుచున్నాఁడు:—

“అమ్రేలియందు హీనజాతులకు విద్యగఱపుటకయి నెలకొల్పఁబడిన విశేషస్థాపనలును, నిర్బంధ విద్యాపద్ధతియును నిష్పాదనుభవము వలన ఫలప్రదము లయినవి.”

ఇచ్చట హిందూస్థానమునందు మఱెచ్చటను గానరాని స్త్రీవిద్యాభివృద్ధియుండుటయు నొక విశేషాంశమె. ఇదే సందర్భమున భరతవర్షమునందు మొత్తముమీఁద నూరు గ్రామములకు 26.47లో విద్యాలయములుండ బరోడాయందు మాత్రము నూటికి 43.41 గ్రామములలో పాఠశాలలుండెనని యును విద్యాభ్యాసమునకు ఉచితవయస్కులగు బిడ్డలలో మనదేశమంతటికిని విచారించినచో నూటికి 12.5గ నుండ బరోడాయందు మాత్రము 25 గ నుండెననియు, అందును బాలికలలో దేశమంతటికిని నూటికి 2. 10గ నుండఁగ బరోడాలో 8.6గ నుండెననియుఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

ఇట్లు ప్రథమపాఠశాలల యెడ గృషిచేయుటతోడనే తృప్తినొందక నీమానవేంద్రుఁడు దరిద్రులకును ఇదివఱకు విద్యాభిరుచి యెక్కుడుగలేని జాతుల వారికిని ప్రోత్సాహ మొసంగుటకయి ఉన్నతవిద్యను నేర్పునట్టియు, పరిశ్రామిక విద్యను బోధించునట్టియు ఉత్తమ విద్యాలయము లేర్పఱచి

యందు అనేకము లయిన ఉపవేతనములును ఇతరానుకూల ములును నగుసౌకర్యముల కలుగఁజేసియున్నాఁడు.

1888 వ సంవత్సరమాదిగ పరిశ్రామిక విద్యాలయములు నెలకొల్పఁబడినవి. అందు ముఖ్యము బరోడాయందలి 'కళా భవన్' అనునది. అట (1) చిత్రలేఖన, వర్ణలేపనములును (2) వడ్రంగమును (3) యంత్రోపయోగవిద్యయు (4) రంగుపనియు (5) నేతపనియు (6) గడియారములు చేయుటయు మున్నగు విద్యలు శాస్త్రీయముగ నేర్పఁబడుచున్నవి.

ఇంతియెగాక విదేశములకు వెడలి (1) వ్యవసాయ శాస్త్రము (2) అరణ్య పోషణశాస్త్రము (Forestry) (3)వైద్యశాస్త్రము(4)దోహదశాస్త్రము (Horticulture) (5) విద్యుచ్ఛక్త్యుపయోగము (6) గానవిద్య (7) యంత్రశాస్త్రము (Engineering) (8)యంత్రనిర్మాణవిద్య (Machine Construction) (9) రసాయన సంశ్లేషణము (Chemical Analysis) (10) ద్రవ్యశాస్త్రము (Finance) (12) గడియారములు చేయుట (13) న్యాయశాస్త్రము మున్నగు విషయములయందు పరిశ్రమచేయ నెంచిన వయోవంతులకు నితఁడు సర్వసాహాయ్యములు నమర్చి విద్యాభ్యాసానంతరము వారిని దనరాష్ట్రమునందు జనోపయోగకార్యములకు నియమించుచున్నాఁడు.

ఇట్లు సయాజీరావు గాయికవాడు "విద్యమూలంబు దేశాభివృద్ధికెల్ల" ననెడి మతమువాఁడు గానఁ దన యావచ్ఛక్తిని విద్యాభివృద్ధికయి వినియోగించుచున్నాఁడు.

ఇతర విషయములయందును నితఁడుత్తమాదర్శములు గలవాఁడయి ప్రఖ్యాతి వడసియున్నాఁడు. సంఘసంస్కార విషయమున నీతఁడు చూపిన దారులవలన నీతఁడుత్తమ సంస్కర్తలలో నొకఁడుగ నెన్నఁబడవలసి యున్నది. విదేశములకుఁ బ్రయాణమగు విద్యార్థులకు సాయమొనర్చుట యటుండ నితఁడును నీతని యర్థాంగలక్ష్మియు స్వయముగ నైరోపాఖండమును జుట్టివచ్చి యనేకాంశముల మనకు వెల్లడిచేసి యున్నారు.

వీరి పుత్రులును బుత్రికలును ఇంగ్లాండునందుఁ గొంత వఱకు విద్యనభ్యసించియో నభ్యసింపుచునోయున్నారు. అతి బాల్యవివాహముల సంగతి నెత్తికొంటిమేని యీతఁడా దురాచారమును దొలఁగించు నుద్దేశముతోఁ దన రాష్ట్రమున నొక చట్టము నేర్పఱచి యున్నాఁడు. దానివలన బండ్రెండేండ్లకు లోఁబడిన కన్యకలకు వివాహముసేయరాదు. వారికి ఆవయస్సు దనుక నిర్బంధవిద్యాభ్యాసముండుట వలన నీ అతిబాల్య వివాహ శాసనము నుపయోగించు నవసరమేయుండఁ బోదనిన నంత సాహసముగాదు. ఆశాసనము వలనను నిర్బంధవిద్యాభ్యాస పద్ధతివలనను బాలురకుఁ గూడ నతిబాల్య వివాహములు నిషేధింపఁ బడినవి.

ఇఁక రాజకీయ విషయములఁ దడవితిమేని ఇతఁడు మిక్కిలి యుదారమగు మార్పుల నొనర్చి యున్నాఁడు. బహు కాలమునుండి మన మహాజనసభలు ఏ రాజకీయ సంస్కారమున

కయి మొదలు పెట్టుచున్న వే. ఆ రాజకీయ సంస్కారము - అధికార న్యాయశాఖల విభజనము - నీతఁడు దనరాష్ట్రమున నొనర్చె నిర్బంధవిద్య, అతిబాల్యవివాహశాసనము మున్నగు, విషయములందువలెనె తక్కుంగల భారతీయ ప్రభుత్వములకు మార్గదర్శకుఁడయి యున్నాఁడు. గ్రామ పంచాయతుల నభివృద్ధిచేసి తాలూకా బోర్డులకును జిల్లా బోర్డులకు నవి నిశ్చయ సంబంధము గలవగునట్లు చేయు తలంపుతో నతఁడు నిర్వాచనా పద్ధతులను తనదేశమున నుపక్రమించి యున్నాఁడు.

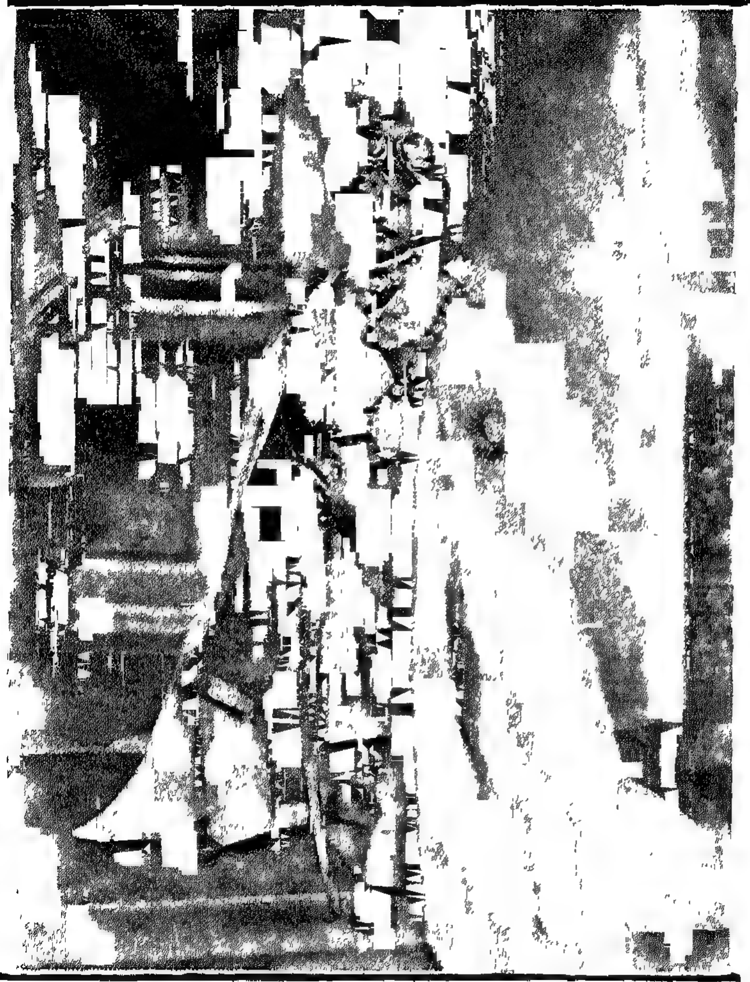
ఈ సంస్కారము లన్నియును మహారాజ గాయికవాడు సయాజిరావు దీర్చుటలోఁ దనకు సహాయులుగ నాతఁడు నియమించుకొనిన మంత్రులును మనదేశ చరిత్రమునందు మహానీయులే. అందు సర్. టి. మాధవరావునకుఁ దరువాత ముఖ్యుఁడు కీర్తిశేషుఁడగు రమేశచంద్రదత్తు. ఇతనినిగుఱించి విశేషించి యిట వ్రాయుటకు నవకాశములేదు. కాని యీతఁడు పరిపాలకులలోఁ బరిపాలకుఁడనియు గ్రంథకర్తలలో గ్రంథకర్త యనియు స్వదేశాభిమానులలో స్వదేశాభిమానియనియుఁ బేరువడసియున్నాఁడనిన నీతని విస్తారశక్తి వెలువడఁగలదు.

ఇట్టి చరిత్రగల బరోడా సంస్థానమింకను వృద్ధినొంది సర్వకాలమును భరతవర్షము నందలి యితరస్వదేశరాష్ట్రములకు మార్గదర్శకమగుచు వెలుంగుఁగాత!

ఢిల్లీదర్బారు.

5. మైసూరురాజ్యము.

శ్రీ మైసూరు మహారాజుగారు.

ఆఱవ ప్రకరణము.

మైసూరు రాజ్యము.

ప్రవేశిక.

భరతవర్షమునందు స్వదేశరాజ్యములలో మూఁడవది యయి విరాజిల్లునది మైసూరు. తూర్పుకనుమలును పడమటి కనుమలును నొక్కటిగఁజేరు నీలగిరు లిద్దానికి శిరమని చెప్ప వచ్చును. అచ్చటినుండి ఈదేశము వెడల్పగుచు నుత్తరమునకు వ్యాపించుచున్నది. ఈశాన్య దిగ్భాగమున బొంబాయి రాజధానిలోని రెండుజిల్లాలును నైఋతి మూలన కొడగును దప్ప దీని కన్ని వైపులను మద్రాసు రాజధానియె యెల్ల. ఇందు ఉన్నతములగు పర్వతములును పురాతనములగు నడవులును 4,000-5,000 అడుగుల ఎత్తునకు దలయెత్తికొని గంభీరముగ నిలచియుండు అసంఖ్యాకములగు దుర్గములునుగలవు. కావేరి, తుంగభద్ర, పాలేరు, ఉత్తరపినాకిని, దక్షిణపినాకిని, మున్నగు ప్రసిద్ధ నదీనదము లీదేశమున ప్రవహించుచున్నవి. ఇందు సొంపులుగురిపించు జలపాతము లనేకములు. వానిలో గెర్సొప్పా జలపాతము సుప్ర

సిద్ధము. ఈదేశ మీ విధమున నడవులు పర్వతములు నదులు జలపాతములు దుర్గములు మున్నగువానిచే నలంకరింపఁబడి యుండుటయేగాక భూగర్భ నిక్షిప్త వస్తు సంపత్తిచేతను, ఉత్తమ సస్య సంప్రాప్తివలనను, అపూర్వ జంతుజాల సమావేశంబునను వర్ణనీయమయి యున్నది. భరతవర్షమునం దెంకెచ్చటను ఈసీమయందు దుత్పత్తియగునంతటి బంగా రుత్పత్తియగుట లేదు. మంచి గంధపుచెట్లకును భద్రేభములకును నిది పుట్టి నిల్లు. తేకుమ్రాకులును నిటమెండు. కొమ్ముగల పసువులును నిచ్చట విశేషము. కాఫీ పైరునకుఁగూడ నిదియే పట్టు. ఈరీతి నిది ప్రకృతి ఫలములవిషయమున ప్రఖ్యాతము. ఇఁక నిచ్చటి మానవ చరిత్రమునకు దిరిగితిమేని శంకరాచార్యులును రామానుజులును నిరువురును దీని నెదమ జీవనముచే పావనము చేసిరి. ఇంతియగాక దక్షిణ హిందూస్థానమున పరాక్రమమునకుఁ బేరుగాంచి రాజ్యము లేలిన కదంబులకును హొయిసణులకును బహుశః విజయనగరాధి పతులకును నిదియె జన్మస్థానము.

రెండుభాగములు

ఇట్టి విశేషచరిత్రగల మైసూరు దేశమును స్వరూపము వలన రెండుభాగములుగ విభజింపవచ్చును. పడమటి కనుమల ననుసరించు పర్వతప్రదేశమగు పశ్చిమదిశాభాగమునకు మల నాడు అనిపేరు. పట్టణములు పల్లెలును గలిగి జనసమృద్ధితో నొప్పు తూర్పుభాగము మైదానములేక బయలు సీమయని

పిలువఁబడుచున్నది. మలనాడు చిత్రవిచిత్రములగు నరణ్యములచేతను పర్వతములచేతను గప్పఁబడియున్నది. మైదానము నీటివసతినిబట్టి యనేకవిధములయి యున్నది. ఉత్తరమువనుండు చదరమయిన నల్లరేగడి భూమి ప్రత్తిని జొన్నలను ఈనుచున్నది. నదులనుండి త్రవ్వఁబడిన కాలువల నీటి పారుదలగల దక్షిణ పశ్చిమభాగములు చెఱకునకును వరిపైరునకును సదనములయి పరగుచున్నవి. చెఱువుల పై యాధారపడి యుండు భూములు కొంకాయ పోకతోఁటలచే నలంకరింపఁబడియున్నవి. తూర్పుదిక్కునందలి ఎఱ్ఱ భూమిలో రాగి మున్నగు కుష్కిపైరులు పండుచున్నవి. శిలామయమయిన విరివియగు మధ్య ప్రదేశము మునుకగడ్డి బయలై అటనట చల్లని నీడనిచ్చు తోపులఁ బ్రదర్శింపుచున్నది.

నామప్రశంస.

సంస్థానమునకంతకును రాజధానింబట్టి మైసూరు అని పేరు. మైసూరు అనునది మహిష - ఊరు అను రెండుపదముల కూడికవలన నైనది. మహిషుఁడను *రక్కసుఁ డొక్కఁడా ప్రాంతముల నుండెడువాఁడఁట. వానిని చాముండియను పేరఁబరగు ఈశ్వరసతి ద్వంద్వయుద్ధమునఁ బరిమార్చి ఆప్రాంతము లందలి జనులకు సుఖముఁగూర్చి మహిషాసుర మర్దనియను

---

* విగ్రహములయందు మహిషుఁడు దున్నపోతు తలగలవాఁడుగఁ బ్రదర్శింపఁ బడుచున్నాఁడు.

బిరుదుపేరుతో నచ్చట నివాసమేర్పఱచుకొని నేఁటికిని అనేకులచే నర్చన లందుచున్నది. అట్టి యా మహిషునికి చేరిన యూరగుటవలనను మహిష శబ్దము కన్నడమున మైసయని మారుటవలనను 'మైసూరు' అయినది.

పురాతన నామము.

ఈదేశమునకు 'మైసూరు' అనుపేరు పూర్వమునందు హిందూవాఙ్మయమున నెచ్చటను వాఁడబడియుండలేదు. ఒక్క మహావంశమను బౌద్ధ గ్రంథమునందు మాత్రము మహిషమండలమని ఈప్రదేశము పేర్కొనఁబడి యున్నదేగాని ఇతర గ్రంథము లందంతటను 'కర్ణాటము', 'కర్ణాటకము' అనుపదములే ఉపయోగింపఁబడి యున్నవి. ఇప్పుడీ కర్ణాటకపదము మైసూరు సీమకు బొత్తిగానన్వయింప కుండుటంబట్టియు అంతటితో నిలువక 'కర్ణాటక' 'కనర' శబ్దములు వేరుప్రదేశముల కన్వయించుచుండుటం బట్టియు నీపదముల నొకకొంత ఇట చర్చింపవలసియున్నది. 'కర్ణాట' 'కర్ణాటక' మను శబ్దముల కనేకు లనేకయుత్పత్తులఁ జెప్పుచున్నారు. పండితులిద్దానిని సంస్కృత పదమనుచున్నారు. సర్ వాల్టరు ఎలియట్ అను గ్రంథకర్త దీనికి 'శాతకర్ణి'* మున్నగు పదములలోని 'కర్ణ' 'కర్ణి' యను పదములతో సంబంధము గలదనియు కావున నిది ప్రాచీన ప్రభువుల వలన వచ్చిన, దనుచున్నాఁడు. మఱికొందఱిది కర్ణ+ఆట

* వీ రాంధ్రులు.

(అనఁగా చెవునకుపండువు) అని నిర్ణయించుచున్నారు. డాక్టరు గుండర్టు 'కార్' 'నాడు' అను రెండుపదములుచేరి కర్నాటమయిన దనియు 'కార్' అనఁగా నలుపుగావున నల్లరేగడి భూమివలన నీపేరీదేశమునకు వచ్చి యుండవచ్చుననియు నుడువుచున్నాఁడు. 'కార్' 'నాడు' అను పదద్వయ సమ్మేళనముచే వచ్చినదనుట సమంజసమే కాని డాక్టరుగుండర్టుగారి యర్థము సరియైనది మాత్రము కాదని చెప్పవచ్చును. కార్ శబ్దము తెలుఁగునందు 'కారు' అను రూపమునం గాననగును. మనభాషయందుఁ గూడ నీపదమునకు 'నలుపు' (చీఁకటి) అనియే యర్థము. నాడు శబ్దము రెండు భాషలకును సామాన్యమే. కావున కారునాడు లేక కర్నాడు లేక కర్నాటము అనఁగా చీఁకటిదేశమని యర్థము తేలుచున్నది. ఈచీఁకటిదేశము ఆంధ్రశబ్దము చే[1]సూచింపఁబడు దండకారణ్యముదక్క మఱియెద్ది కాఁగలదు? ఆకాలమున నిప్పటి మైసూరునందు విశేషభాగము దండకారణ్యము లోనిదేయని చెప్పుటకు సందియ మనవసరము లేదుగదా![2] అట్లైచో 'ఆంధ్ర' మనునది సంస్కృత భాషావిదులచే, కర్నాట శబ్ద పర్యాయ పదముగఁ బ్రథమమున నుపయోగింపఁబడి పిదప విభేద మేర్పడిన తరువాతనది తెలుఁగు శాఖకు చెందెననుటలో సాహసమేమియు

---

1 ఆంధ్రశబ్దమున కుత్పత్తి నరయువారు మ. రా. రా. శ్రీ. చిలుకూరి వీరభద్రరావు గారిచేవిరచితమయిన ఆంధ్రులచరిత్ర పూర్వయుగమును జూమనది.

2 హిందూమహాయుగము. మూఁడవ ప్రకరణము చూచునది.

నుండఁజాలదు. ఆంధ్రులు కర్నాటకులని వర్ణింపఁబడి యుండు టకుఁగూడ నిదియె కారణమని తోఁచుచున్నది. మఱియొక కొద్ది యాధారముగూడ నున్నది. 'కన్నడ' మను శబ్ద స్వరూప మును మనకుఁ దోడుపడుచున్నది. ఇది కన్ - నాడు అను పద ములనుండి వచ్చినదే. కన్ అనఁగా కన్నడభాషయందు చీఁకటి యనియే యర్థము. కావున నిదియు చీఁకటిదేశమను నర్థమునే ఇచ్చుచున్నది.

ఇట్లు కర్నాట శబ్దము దండకారణ్యమునకు తెలుఁగు వారును కన్నడమువారును నట నైక్యమున నివసించుకాలమున వచ్చినదని చెప్పవచ్చును. మహమ్మదీయుల ప్రవేశముతోఁ గర్నా టకపదము దండకారణ్య ప్రదేశమునకు మాత్రముగాక నుల దిగిన తరువాత దానికి దక్షిణమునను మూర్వనను నుండు భూభాగమునకుఁ గూడ వర్తింపఁజొచ్చెను. ఆంగ్లేయులు ప్రమాదవశమున నాపదమును మలదిగిన తరువాత నుండు బయళ్లకు మాత్రమె యన్వయింపఁ జేసిరి. కావున న్యాయ ముగఁ గర్నాటక మను పేరుతోఁ బరగవలసిన మైసూరునకు నా పేరు లేకుంటయు నితరప్రాంతముల కాపేరు వచ్చుటయుఁ దటస్థించినది.

పురాణ ప్రసిద్ధమగు చరిత్రాంశములు.

మైసూరు నందు విశేషభాగము దండకారణ్యముగ నుండెనని వ్రాయఁబడియెను. పురాణములయందీ యరణ్యము

పలుమారు పేర్కొనఁబడుచుండుటవలన మైసూరు దేశపుఁ బూర్వచరిత్రయందొకకొంత పురాణగాథల నుండియే వ్రాయఁ బడవలసియున్నది. అగస్త్యుఁడు ఇల్వలవాతాపులను మడియించిన ఘట్టము నెలమంగళము వద్ద నర్కావతీ నది పయినుండు స్తంభోదధి (కమ్మసంద్రము) అను గ్రామమని చెప్పఁబడుచున్నది. ఇతరులగు ఋషులును నీదేశమున తపోధనులయినట్లు నుడువఁబడుచున్నది. గౌతముఁడు కావేరీ తీరమున శ్రీరంగపట్నమునందును కణ్వుఁడు చెన్నపట్నమునకు సమీపమున వేల్నూరు నొద్ది నదీతీరముననుు, విభాండకుఁడు తుంగానది పయి శృంగేరికడను, మార్కండేయుఁడు భద్రానదిపై కాండేయము వద్దను, దత్తాత్రేయుఁడు బాబా బుడ్డను పర్వతముల మీఁదను తపశ్చరణము సల్పినట్లు ప్రతీతి కలదు.

ఆర్యులు దక్షిణాపథమునకు వచ్చునప్పటికి మైసూరు సంస్థాన ప్రదేశమున రాజ్యమేలుచుండిన వారలలో రాక్షసులని వారిచే బిలువఁబడిన స్థానిక రాజులుండినట్లు విశదమగుచున్నది. నిష్కర్షగ వీరలే యీకాలము వారని చెప్పుట కాధారములు లేవుగాని పురాణ గాథలను బట్టి తుంగభద్రమీఁది హరిహరము రాజధానిగ గుహాసురుఁడును, చిత్రదుర్గము ముఖ్య పట్టణముగ హిడింబాసురుఁడును, రహామచు ఘురము నొద్ద బకాసురుఁడును, మైసూరను నామమునకుఁ గారణభూతుఁడగు

మహిషాసురుఁడు చాముండియందును ప్రబలులయిన శ్లాఘింప వలసి యున్నది.

పరశురాముని జన్మాదికములకు గూడ మైసూరు భూమియే సదనమనుటకు నిదర్శనములున్నవి. జమదగ్ని సురభికి యజమాని యనుటయు, రేణుక తన మగనితోడ నగ్నిప్రవేశించుటయు, కార్తవీర్యుఁడు చంపఁబడుటయు, కన్యపుడు క్షత్రియ శేషమును గాపాడుటకయి పరశురాముని సముద్రతీరమునకు వెడలిపొమ్మని శాసించుటయు, పరశురాముఁడు సగరుని వేడి సప్తకొంకణముల సంపాదించుటయు మున్నగు విషయముల సూచించుటకు సురభితాలుకాయును, చంద్రగుత్తిలోని రేణుక దేవాలయమును, కోలారునందు కొల్హాలమ్మగుడియు, తీర్థహళ్లియును, సాగరను తాలూకాయును, హిరేమాగళూరులోని పరశు దేవాలయమును, హిరేమాగళూరునకుఁ బూర్వనామము భార్గవపురియును చాలియుండునని 'రైస్' అను చరిత్రకారుఁ డూహించుచున్నాఁడు.

రామాయణ కథ ననుసరించి కిష్కింధవదలి శ్రీరాముఁడు దక్షిణాభిముఖుఁడై లంకకుఁదరలుట మన మెఱిఁగినదె. కిష్కింధలోనిదగు పంపాసరోవరము తుంగభద్రాతీరమందలి సుప్రసిద్ధమయిన విజయనగరముగదా. అచ్చటినుండి దక్షిణమున కేగుటకు మార్గము మైసూరు సంస్థాన భూమి ద్వారా యయి యుండవలయుననుటకు సందియము లేదు. జైన

రామాయణమునందు కిష్కింధ వానరధ్వజరాజ్యమని పిలువఁ బడియున్నది. దానియందా రాజ్యచరిత్ర బాగుగ నియ్యఁబడినది. అదెల్లయు నిచట వ్రాయు టనవసరము. దానిననుసరించినచో మైసూరున పశ్చిమోత్తరభాగము రామాయణ కథలో ననే కాంశములకు పట్టుగనుండెనని తెలుచున్నది.

భారత కథయందును మైసూరు ప్రదేశము ప్రాముఖ్యత నందియున్నది. అర్జునుఁడు తీర్థయాత్ర సలుపునపుడు మహేంద్ర పర్వతముల దాఁటి మణిపురమును జొచ్చి అచ్చటిరాజు కూఁతును చిత్రాంగదను బెండ్లియాడి మూఁడేండ్లువసించి బభ్రువాహనుఁడను కొడుకును బడసెనని చెప్పఁబడియున్నది. ఈమణిపురము శ్యామరాజ నగరమునకు సమీపమున నున్నట్లు నుడువఁబడుచున్నది.* దిగ్విజయసమయమున సహదేవుఁడు దక్షిణముపై దాడివెడలి కిష్కింధను దాఁటి కావేరికడకేగి మహిష్మతి రాజగు నీలుని జయించుచున్నాఁడు. ఈమహిష్మతి మైసూరనియే చెప్పవలసియున్నది. అటనుండి అతఁడు సహ్యాద్రుల మార్గమున కొంకణ, గౌళ, కేరళ రాజులను వశవర్తులఁ జేసికొనెనని వర్ణించుటవలన నీయూహకుఁ గొంచెము దార్ఢ్యముకలుగుచున్నది. కన్నడభాషయందుఁగల జైమినీ భారతమున అశ్వమేధయాగవర్ణనలోఁ బేర్కొనఁబడిన కొన్ని స్థలములును

---

* బంగాళమునందలి మణిపురము బభ్రువాహనుని దనుచున్నారఁట గానిభారతమందలి వర్ణనలను బట్టి అదికాఁజాలదు.

మైసూరు దేశములోనివియని పరంపరగ జెప్పఁబడుచున్నది. బభ్రువాహనుని రాజధానియగు మణిపురమును గురించి పైని వ్రాయఁబడియెను. అశ్వమచ్చటికి వచ్చినతోడనె బభ్రువాహనుఁ డద్దానిని పట్టెను. అర్జునుని కుమారుఁడగుట వలన నతఁడు దానిని మహావైభవమునఁ దండ్రికి కర్పింపఁ బోయెను. విధివశమున నర్జునుఁడు పుత్రుని గుర్తింపలేక అతనిని తిరస్కరించెను. కావున వారిరువురకును యుద్ధము జరిగెను. దాని యందర్జునుఁడు మృతుఁడయ్యెను. బభ్రువాహనుని తల్లి యగు చిత్రాంగద అర్జునునితో సహగమనము సేయ సిద్ధపడెను. దాని మీఁదట బభ్రువాహనుఁడు ఉలూపిసాయమున నాగులయొద్ద సంజీవిని కలదని విని సామమున నది లభింపనందున వారితో యుద్ధముచేసి సంపాదించి తెచ్చి అర్జునుని బ్రతికించుకొనెను. తరువాత న్యాయజ్ఞపశువు రత్నపురమును అటు తరువాత కుంతలమును బ్రవేశించెను. ఈరత్నపురకుంతలములు కాడూరు జిల్లాలోని లక్వల్లియనియు శివమొగ్గ జిల్లాలోని కుబత్తూరు అనియు వాడుకొనుచున్నారు.

మైసూరు సీమ యందింకనుకొన్ని పురాణగాథలలోని స్థలములున్నవని వాడుకలున్నవిగాని వాని నంతయును వివరించుట మన కార్యమున కవసరముగాదు. కావున నింతటితో పురాణగాథల నటుండనిచ్చి చారిత్రిక విషయములఁ బ్రారంభింతము.

హిందూదేశచరిత్ర కంతటికిని పోలె మైసూరునకుఁ గూడ కాలనిర్ణయ విషయములకు నిశ్చయాధారమయినది అలెగ్జాండరు దండయాత్రయె (క్రీ. పూ. 327.) అతఁడు హిందూస్థానమును వదలి తన దేశమునకుఁ దరలినతోడనె భరతవర్షమున నేకచ్ఛత్రాధిపత్యము నహించినవాఁడు చంద్రగుప్తుఁడు. ఇతఁడే మనదేశమునకుఁ బ్రథమచక్రవర్తియని చెప్పవచ్చును. ఈతని వంశము మౌర్యవంశము. ఈతని మనుమఁడే బౌద్ధమతోద్ధారకుఁడయి లోక ప్రసిద్ధిఁగాంచిన అశోకవర్ధనుఁడు. చంద్రగుప్తుఁడు జైనుఁడు. జైనమత సిద్ధాంతముల ననుసరించి అతఁడు తన జీవయాత్రాంతమున రాజ్యాదికములను వదలుకొని ప్రఖ్యాతుఁడగుభద్ర బాహుఁడను గురువు నాజ్ఞలఁ జెల్లించుచు తపశ్చరణ మొనర్చుటకుగాను అతనితోడంగూడ బయలు దేరెను. ఉజ్జయనీ నగరమున పండ్రెండు సంవత్సరముల కఱవు రానున్నదని భద్రబాహుఁడు దన దివ్యజ్ఞానముచే నెఱింగి శిష్యులనందఱను వెంటఁ బెట్టుకొని దక్షిణాభిముఖుఁడై వెడలెను. మైసూరు సీమలోని శ్రవణబెళగొళము నొద్దకు వచ్చునప్పటికి భద్రబాహువునకు మృత్యువుసమీపించుట యెఱుకయయ్యెను. కావున నతఁడచ్చట నొక్క శిష్యునితో నిలచి తక్కినవారలను ప్రయాణము సాగింపుఁడనెను. అట్లు గురువుతో నుండిపోయిన యొంటరిశిష్యుఁడే చంద్రగుప్తుఁడని తెలియవచ్చుచున్నది. శ్రవణబెళగొళమునందు

భద్రబాహుండు పరలోకమున కేగునటకును నతనికి సపర్య లొనర్చి పిదప పండ్రెండేండ్లు మునివృత్తినుండి భరతవర్షపు ప్రథమచక్రవర్తి పరమపదమునందె ననుచున్నారు. ఈకథకుం బ్రోద్బల మొసంగుటకు నలయు స్థలనామములును ఆలయములును శాసనములును శ్రవణ బెళగొళమునందుం గలవు. ఈకథ మనము విశ్వసించినను విశ్వసింపకున్నను రైసుగారి వలన మైసూరు మండలమున ఈశాన్యభాగమునందు గనిపట్టంబడిన అశోకుని శాసనములను బట్టి ఆభాగము మౌర్యుల రాజ్యములోం జేరియుండెననుట మాత్రము దప్పక సిద్ధించుచున్నది. అశోకుండు మహిష మండలమునకును (మైసూరు) వనవాసికిని (మైసూరు మండలమునందు వాయవ్య భాగము) తన మత ప్రచారకులను బంపెను. ఈరెండును నతని రాజ్యపు సరిహద్దున కావలనుండిన ప్రదేశములని చెప్పవలసియున్నది. షికారుపురమందలి బండనిక్కె గ్రామముకడనుండు పండ్రెండవ శతాబ్దపు శాసనమొక్కటి కుంతలమును మౌర్యుల రాజ్యములోని భాగముగ వర్ణించుచున్నది. ఇది రమారమి పడమటి కనుములు పశ్చిమమున నెల్లగాంగలిగి భీమా వేదవతుల మధ్యభాగమున నుండు భూభాగము. ఇందు శివమొగ్గ, చిత్రదుర్గము, బళ్లారి, ధార్వాడ, బిజాపురము జిల్లాలును వీని సరిహద్దులనుండు బొంబాయి రాజధాని నైజాము ఇలాకా భూములును నిమిడియున్నవి.

ఈవిధమున మౌర్యుల సామ్రాజ్యమున నుత్తర మైసూరు భూములు నుండెనని విస్పష్టముగ నేర్పడుచున్నది. పురాణ గాథల ననుసరించి మౌర్యవంశజులు 137 సంవత్సరములు రాజ్య మేలినట్లు తేలుచున్నది. ఆశాఖలో కడపటివాఁడగు బృహద్రథుని అతని సేనానియగు పుష్యమిత్రుఁడు చంపించి సంగవంశమును స్థాపించెను. వీరు 112 సంవత్సరములు రాజ్యమేలిరి. కాని ఆకాలములో కడపటి భాగమున కణ్వవంశమువారు వీరిని మించిన ప్రఖ్యాతి గలవారయి 45 ఏండ్లు సర్వస్వాతంత్రులయి పరగిరి. వీరు సంగభృత్యులని కూడ పిలువంబడి యుండుటచే వీరు మొదట మొదట సంగరాజులకు లోఁబడినవారయి యుండినను నుండవచ్చును. సుశర్మఁడను కడపటి కణ్వరాజు ఆంధ్రభృత్య వంశమునకు స్థాపకుఁడగు సీముకుని (శ్రీముఖుని) చేనోడింపఁబడెను. ఈ యాంధ్రభృత్య వంశమునకే శాతవాహనులనియు తచ్ఛబ్ద ప్రాకృతమగు శాలివాహను లనియు పేళ్లు. ఈ శాలివాహనులకు ముఖ్య రాజధాని కృష్ణాతీరమున నుండు ధారణికోట. వీరికి మరియొక రాజధాని కూడనుండెడిది. అది గోదావరీతీరమున (నిప్పటి నైజాము రాజ్యములోని) పైఠణ్ పురము. దీనికే ప్రతిష్ఠానమని పేరు. ఈ శతవాహనులు ఉత్తర మైసూరుసీమను ఏలిరనుట శాసనములవలనను నాణ్యముల వలనను నిశ్చయింపఁబడి యున్నది. ఇచ్చట రాజ్య

---

* ఈ పేరును బట్టియే శాలివాహన శక మేర్పడినది.

భారము వహించిన రాజులకు శతకర్ణియనునది బిరుదు నామముగఁ గాన్పించు చున్నది. శాలివాహన వంశపు శాఖలోని వారగు నీ శతకర్ణుల కాలము క్రీ ॥పూ॥ రెండు శతాబ్దములును అటుతరువాత రెండు శతాబ్దములును నని చెప్పవలసి యున్నది. శాలివాహనుల శక్తి తగ్గిపోవుట తోడనె మైసూరు సంస్థానప్రదేశమున ననేకు లితరవంశములవారు వేరువేరు భాగముల నాక్రమించుకొనిరి.

కదంబులు

క్రీస్తునకు వెనుక మూఁడవ శతాబ్దమునకు వచ్చునప్పటికి మైసూరు సీమలో వాయవ్య దిగ్భాగమున కదంబులు రాజ్యమేలుట గానవచ్చు చున్నది. వీరితోఁగూడ మైసూరున రాష్ట్రకూటులును మహా బలులును పల్లవులునుగూడఁ జూపట్టు చున్నారు. ఇంచుమించుగ నీకాలమునకు వచ్చునప్పటికి నిశ్చయాధారములు వలసినన్ని పొడఁగట్ట నారంభించు చున్నవి.

కదంబుల రాజ్యమున పశ్చిమ మైసూరును, ఇప్పటి ఉత్తరకన్నడము జిల్లాయును తుళువమనంబడు దక్షిణకన్నడము జిల్లాయును జేరియుండెను. వీరి రాజధాని వనవాసి.

కదంబనామమును గురించి చిత్రమగు కథయొకటి గలదు. పరశురాముఁడు సాగరమునుండి హైగ * తుళువముల సంపాదించిన కొంతకాలమునకుఁ దరువాత నీనూతన భూప్రదే

* ఉత్తరకన్నడ జిల్లాకిది ప్రాచీననామము.

శమును జూచుకొంటకు సహ్యాద్రులకు అనఁగా పడమటికనుమ
లకు పార్వతీ పరమేశ్వరులు విచ్చేసిరి. వారివలన నచ్చట నొక
కదంబ వృక్షముక్రిందన నొక బాలుఁడు పుట్టెనఁట. దానివలన
నాసంతతికి కదంబ నామమయ్యె నందురు. ఇంకొక వాడుక
ననుసరించి ఈశ్వరుఁడు త్రిపురాసురులఁ జంప పరిశ్రమ చేయు
చో నతని ఫాలమునుండి స్వేదము కదంబ వృక్ష మూలము
నకుఁ బారెననియు ఆస్వేద బిందువులచే నొక బాలుఁడు పుట్టె
ననియుఁ జెప్పుకొనఁ బడుచున్నది. ఎటులైననేమి బాలుఁడు
పుట్టెననిమాత్రము రెండు గాథలును నుడువు చున్నవి. ఆ
సమయమున నా దేశమునకు రాజుండలేదఁట. కావున రాజు
నేర్పఱచుటకై సంస్థానేభముయొక్క తొండమునకుఁ బూ
మాల నిచ్చి విడిచిరఁట. అది ఆమాలను గొనిపోయి అద్భుత
జన్మచరిత్రగల పైబాలుని కంఠమున వైచెననియు నతఁడే రాజ
య్యెననియుఁ బరంపరగ నుడువఁబడుచున్నది.

ఈపుక్కిటి పురాణకథయొక్క యుద్దేశముమాత్రము
స్పష్టము. కదంబులను వారు బయటినుండి వచ్చినవారుగాక
ఆసీమయందె పుట్టినవా రని సూచించుట కిది కల్పింపఁబడి
యుండనోపునని రైసు అభిప్రాయపడు చున్నాఁడు. కదంబ
యను పేరువచ్చుట కొకవేళ ఈ వంశము వారుదమ కుల
దేవతయగు మాధుకేశ్వరు నికిఁ బ్రియమైన పుష్పమునీను

ఈవృక్షమును దమకు కులనామముగఁ జేకొనిరి గాఁబోలు. వీరు బ్రాహ్మణులు.

కదంబులలో మొదటివాఁడగు నీపైఁ జెప్పిన బాలునిపేరు జయంతుఁడనియును త్రిలోచన కదంబుఁడనియును, త్రినేత్ర కదంబుఁడనియును గానవచ్చుచున్నది. ఇతని వంశపురాజులు క్రీ. శ. రెండవ శతాబ్దము మొదలు ఆఱవ శతాబ్దమునఱకును స్వతంత్రులయి రాజ్యమేలినట్లును అనేకాశ్వమేధము లొనర్చి నట్లును గానవచ్చుచున్నది. వీరికిని నాగులకును బద్ధవైరముండె డిది. పల్లవులును వీరికి శత్రువులే. కావున కదంబులకును నాగులకును యుద్ధములు హోరాహోరిగ జరుగుచుండెను. కదంబులు పల్లవులచే నోడింపఁబడి తమబలమును గోలుపోయి యుండిరి. కాని మయూరశర్మయను కదంబుఁడు మఱలకదంబ వంశమునకు సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్యమును సంపాదించి తనశక్తి సామర్థ్యముల వలన మహాప్రసిద్ధ వడసెను. పోయియుండిన వైభవమును మరల్చినవాఁ డగుటవలన వాడుకలోనుండు కొన్ని కథల ననుసరించి ఇతఁడే కదంబవంశ స్థాపకుఁడుగ వర్ణింపఁ బడు చున్నాఁడు. నాగులప్రతాపమును వర్ణించుటకుఁ గాని వారి చరిత్రను వ్రాయుటకుఁగాని యిది యదనుకాదు. వారిపేరుఁ జెప్పిన కాశ్మీరముగూడ యదరుచుండె ననిన * వారెంతటి శత్రువు లనునదియు విశదముకాఁగలదు. వారినికదంబులలో

* రాజతరంగిణిం జూచునది

నొక్కఁడగు కృష్ణవర్మ జయించినట్లు అతని వంశజుఁడగు దేవవర్మని శాసనమువలనఁ దేలుచున్నది. ఈతనికి తరువాత నాగులు కదంబులకు సామంతులయి ప్రవర్తించిరి. కదంబవంశపు స్థానమును చాళుక్యు లాక్రమించుకొనుటతో నాగులువారికి సామంతులయిరి (క్రీ॥ శ॥ 556). విజయనగర సామ్రాజ్యము ప్రారంభమగు వఱకును కదంబులు సంపూర్ణముగ నశింపలేదు. చాళుక్యులకు సామంతులును ప్రతినిధులును నై అప్పుడప్పుడు మఱలమఱల ప్రాముఖ్యతగాంచుచుండిరి. ఈ వంశపు శాఖ లలో నొక్కటి 'గోవా' ను రాజధాని చేసికొని రాజ్య మేలు చుండెను. కాని విజయనగర విజృంభణముతో నెల్లరును పేరైనలేక నశించిపోయిరి.

మహాబలులు.

రమారమి కదంబులు మైసూరునందు వాయవ్య మూలనఁ గానవచ్చు కాలముననె మహాబలులు తూర్పు దిశయందు గాన నగు చున్నారు. వీ రాంధ్రదేశమునకు పశ్చిమ దిగ్భాగ మున 12,000 గ్రామములపై యధికారము వహించి ఏడునర లక్షల భూమిని ఏలిరని వీరి శాసనములవలనఁ దెలియవచ్చు చున్నది. వీరి ముఖ్యమండలము ముళబాగులు. వీరు బలి[1] చక్ర వర్తి బాణాసురుల సంతతివారని చెప్పుకొను చున్నారు.

1 ఇతని రాజధాని మహాబలిపురము. మహాబలుల కిదియు మొదట రాజధానియే మొ?

ఆకథల నెల్ల నిట వివరింపఁబనిలేదు. ఈవంశపురాజులకు బాణరసు లనియు పేరుగలదు. వీరు పదియవ శతాబ్దమునంతము వఱకును స్వాతంత్ర్యమున రాజ్యభారము వహించి తరువాత పల్లవులకు లోఁబడి పోయినట్లు శాసనముల వలనఁ దేలుచున్నది. పదమూఁడవ శతాబ్దమునను పదునేనవ శతాబ్దమునను వీరు మరల ప్రఖ్యాతికి వచ్చుచున్నారు. ఉత్తర ఆర్కాటు జిల్లాయందును తిరునవ్వేలియందును అక్కాలమున వీరి శక్తి వెలింగి నట్లు కానవచ్చుచున్నది. కావున వీరు పల్లవులచే నోడింపఁబడిన తరువాత వీరిలోని సాహసికులు గొందఱు దూరదేశములకుఁ బోయి పరిశ్రమచేసి మరలఁ గీర్తి సంపాదించిరని నిర్ణయింపవలసియున్నది

పల్లవులు.

మహాబలులతోఁ గూడ తూర్పుమైసూరునందు రాజ్యభారము వహించి తరువాత మిక్కిలి ప్రఖ్యాతి వడసినవారు పల్లవులు. వీరు భారతీయ జన్మమును బురస్కరింపఁ జూచుకొనిరిగాని చారిత్రికవిషయములను బట్టి వీరు పరదేశీయులనుట మనకిప్పుడు విశదమయి యున్నది. వీరు మొదట పారసీకము నుండి హిందూస్థానమును జొచ్చిన యొక తెగవారు. క్రమక్రమముగ దక్షిణహిందూస్థానమును జొచ్చి వీరు మొదట ఆంధ్రదేశమున స్థానమేర్పఱచుకొనఁ జూచిరి. కాని గోతమపుత్రుఁడను ఆంధ్రరాజు వీరి నోడించెను. కావున వీరింకను దక్షిణ

దేశమునకుఁ దరలవలసినవారై తుట్టతుదకు రమారమి క్రీస్తునకు తరువాత మూఁడవశతాబ్దమున కాంచీపురమునకు వచ్చిచేరి యచ్చట రాజ్యమేల మొదలిడిరి. పారసీకమునుండి కాంచీపురమునకు వచ్చునప్పటికి బహుకాలము పట్టియుండుననుట వేఱుగ వ్రాయవలసిన పని లేదు. మొదట నీపల్లవులమతమేమయినదియు మన మెఱుఁగము. మనకుఁ దెలిసినంతవఱకు వీరు కాలదేశముల ననుసరించి మతమును మార్చుకొనుచు శైవులును వైష్ణవులును బౌద్ధులును జైనులు నైనట్టులు వీరి చరిత్రము వలనఁ గన్పట్టుచున్నది. శాతవాహనుల ప్రభ తగ్గిపోవుటతో పల్లవులు వారి రాజ్యములో తెలుఁగు దేశముగనుండిన భాగము నాక్రమించుకొనిరి. నాలుగవ శతాబ్దమున కంచినేలిన విష్ణుగోపుని కాలమునకు వీరు దక్షిణహిందూస్థానమున బలవంతులయి యుండిరని చెప్పవచ్చును. అప్పటినుండియే వీరికిని కదంబులకును వీరికిని చాళుక్యులకును యుద్ధములు విశేషము జరుగ నారంభించెను. ఇందు పల్లవులకును చాళుక్యులకును జరిగిన యుద్ధములే అత్యుగ్రములని తోఁచుచున్నది. 640 వ సంవత్సరమున హియోను స్యాంగను చీనాప్రవాసికుఁడు కాంచీపురమును దర్శింపవచ్చెను. అతని వ్రాతల ననుసరించి ఆపురము యిదుమయిళ్లచుట్టు కొలతకలదయి యుండెను. అచ్చట భూభాగము సారవంతమయి పైరు పెట్టఁబడి మంచి ఫలముల నీనుచుండెను. ఉష్ణము మాత్రమధికముగ నుండెడిది.

జనులు ధైర్యవంతులుగ నుండిరి. వారు సూనృతపరులై నిష్కపటులుగనుండి విద్యలయం దాసక్తిగల వారుగ నుండిరి. 10,000 బౌద్ధమతాచార్యులును, 80 బ్రాహ్మణ దేవాలయములును అనేకులు జైన నిర్గ్రంథులును నుండిరి. ఇట్టి రాజధానిగల పల్లవులను 733 లో చాళుక్యులలోని రెండవ విక్రమార్కుఁడు మహాయుద్ధమున నోడించెను. నాఁటినుండి పల్లవుల బలము విచ్ఛిన్నమయ్యెను. అట్లుండియు వీరు 'నోలంబు'లను పేరుతో మైసూరునందు పదియవశతాబ్దము చివర దనుక ను రాజ్యభారము వహించి అప్పుడు దక్షిణ హిందూస్థానములోని పూర్వభాగము నంతయును ఆవరింపఁ జొచ్చియుండిన చోళులకుఁ లోఁబడి పోయిరి.

పల్లవులును వారి శాఖయగు నీనోలంబులును చాళుక్యులకును చోళులకును సామంతులుగఁ దరువాతి కాలమునఁ గానవచ్చుచున్నారు.

గంగులు.

కదంబులతోను పల్లవులతోను రమారమి సమకాలికులుగ మధ్యమైసూరును దక్షిణమైసూరును ఏలుచుండినవారు గంగులు. వీరు త్తరదేశమున గంగాతీరమునందుండి వచ్చిన జాతివారనుట కేమియు సందేహము లేదు. ఈజాతివారే గంగాముఖమునఁ గొంతప్రదేశమును చంద్రగుప్తుని సామంతులుగ నేలుచుండిరి. ఈశాఖవారే కళింగమునుగూడఁ గొంతకాలమేలి రనుటకు

నిదర్శనము లున్నవి. మైసూరునకు వచ్చిన గంగులు పదునొకం డవ శతాబ్దము ప్రారంభము వఱకును అట రాజ్యభారమును నిర్వ హించి రాజేంద్రచోళునిచే 1004 లో నోడింపఁబడిన తరువాత వారలలో నొక కొందరు మఱల కళింగము వంకకు నడచి గంజాము విశాఖపట్టణము జిల్లాలలో స్వతంత్ర రాజ్యముల సం పాదించుకొనిరి. మైసూరునకు వచ్చిన గంగులు 'దాడిగ' 'మాధ వ'లను రాచకొమరులును వారి పరిజనము నని చెప్పవచ్చును. సింహనందియను జైనముని సాయమువలన వీరు క్రీ॥ శ॥ రెండవ శతాబ్దమునకు వలాల (కోలారు)ను నందగిరి (నందిదుర్గమును) సాధించి మైసూరునందు రాజ్యమును స్థాపించుకొనిరి. ఆరాజ్య మునకు గంగవాడి యనిపేరు గలిగెను. ఈగంగులు మొదటి నుండియు జైనులగుటవలన దక్షిణ హిందూస్థానములోఁ బేరుఁ గనిన జైనవంశములలో వీరిదె ప్రఖ్యాతము. ఈవంశములోని రాజులెల్లరకును 'కొంగుని వర్మ' యనునది బిరుదునామము. వీరిలో మూఁడవవాఁడు రాజధానిని కావేరీ తీరముననుండు తలకాడునకు మార్చెను. ఏడవవాఁడగు దుర్వినీతుఁడు పల్ల వుల నోడించి వారి భూములఁ గొన్నిటి నాక్రమించినదే గాక పూర్వదక్షిణభాగములఁ దన రాజ్యమును వ్యాపింపఁ జేసెను. ఎనిమిదవ శతాబ్ద మధ్యమునకు గంగుల రాజ్యము మహావైభవమంది శ్రీరాజ్యమని పిలువంబడుచుండెను. శ్రీపురుషుఁడను వాఁడప్పుడు రాజు. అతఁడు రాజధానిని

మాన్యపురము (మన్నెయను నెలమంగళము తాలూకాలోని గ్రామము) నకు మార్చెను. ఆతఁడు గజశాస్త్రమను గ్రంథమును గూడ వ్రాసెనఁట. ఈతనికొడుకు శివమారుఁడు రాజ్యమునకు వచ్చిన తరువాత నీగ్రంథమునే విపులముచేసి గజాష్టకమను మఱియొక గ్రంథము వ్రాసెనఁట. ఇతని కాలమున రాష్ట్రకూటులు ప్రబలులై యీతని నోడించి చెరపెట్టిరి. రాష్ట్రకూట ప్రభువు మారుటతోనే యితఁడు విడువఁబడెను గాని మఱల నీతఁడు రాష్ట్రకూటచాళుక్య హైహయులనందఱ నెదుర్చుటచే రెండవమారు పట్టుఁబడినట్లు గానవచ్చుచున్నది. కాని రాష్ట్రకూటులకు మిత్రులు కావలసి వచ్చినందునను శివమారుఁడు స్నేహము చేసికొనినందునను గంగుల సంతతికి మఱల స్వాతంత్ర్యము గలిగెను. ఈప్రకారము నెయ్యురయిన రాష్ట్రకూటగంగులకును తూర్పు చాళుక్యులకును 108 యుద్ధములు జరిగెను. ఈమధ్యకాలమున గంగులు మహాబలవంతులయిరిగాని తుదకు 1004 న వీరు చోళులచే లోఁబఱచుకొనఁబడి యిదివఱకు చెప్పినపగిది చాళుక్యులను హొయిసణులను ఆశ్రయించిరి.

చాళుక్యులు.

వీరిజన్మభూమి యేదియైనదియుఁ జక్కఁగ విశదపడలేదు. వీరయోధ్యనుండి వచ్చినట్లును చంద్రవంశము వారయి హారితి సంతతివారయినట్లును పుక్కిటి పురాణములు గలవు.

కాని అవి యవిశ్వసనీయములు. పేరును బట్టి చూడ నిది 'శెల్యూకియా' యను నామము మారుటవలన వచ్చినట్లు దోఁచుచున్నది గావున వీరు చంద్రగుప్తచక్రవర్తి మామయగు శెల్యూకసు తెగకుఁ జేరినవారయి యుండవచ్చుననియును అట్లయినచో ఆ తెగవారికిని పల్లవుల పూర్వీకులని మనమనుకొనియెడి పారసీకదేశపు తెగవారికిని భారతవర్షమున కావలసినే వైరము లుండుటంబట్టి దక్షిణహిందూస్థానమున నీపల్లవులకును చాళుక్యులకును జరిగిన ఘోరయుద్ధములు అనాదిశత్రుత్వము వలన నైనవని యూహింపవచ్చుననియు రైసు వ్రాయుచున్నాఁడు. కాని దీని నెంతవఱకు మనమాదరింపవచ్చు ననుట ముందు కాలమున తీర్మానము కావలసినదే. వీరి జన్మభూమి యెచ్చట నున్ననేమి. వీరు మాత్రము దక్షిణ హిందూస్థాన చరిత్రమునందు నాలుగైదు శతాబ్దముల కాలము ప్రాముఖ్యలలో నొక్కరుగఁ గన్పించుచున్నారు. వీరిలో మొదటివాఁడు జయసింహుఁడు. ఇతఁడు రాష్ట్రకూటులతో యుద్ధముచేసివారిని జయించెను. కాని పల్లవులతోఁ బోరుటలో మృతినొందెను. ఇతని భార్య గర్భవతి పారిపోయి విష్ణుసోమయాజియను బ్రాహ్మణుని శరణుఁ జొచ్చెను. ఆయమ కుమారుఁడగు మొదటి పులికేశి పల్లవులను జయించి బాదామి(వాతాపి)రాజధానిచేసికొనెను. అతని పుత్రుఁడు కీర్తివర్మ మౌర్యులను కదంబులను వశవర్తులను జేసికొనెను. అతని యాత్మజుఁడు

మంగళేశుఁడు కళచుర్యులను జయించెను. ఇతని కొడుకగు రెండవపులికేశి కాలముననే చాళుక్య సామ్రాజ్యము మిక్కిలి విరివినందెను. ఇతఁడు రాజ్యమేలు నప్పుడే వేంగిపురము చాళుక్యులకు ప్రాప్తమయినది. ఆపట్టణము లభించుటతో చాళుక్యవంశము రెండుపాయలయి పోయెను. రెండవపులికేశి రాజుగ పశ్చిమ చాళుక్యులును కుబ్జవిష్ణువర్ధనుఁడు రాజుగఁదూర్పు చాళుక్యులును పేరుగాంచఁ దొడంగిరి. తూర్పుచాళుక్యులు వేంగియు రాజమహేంద్రవరమును ముఖ్యపట్టణములుగఁ బదునొకండవ శతాబ్దము వఱకును రాజ్యమేలి చోళులకు లోఁబడిపోయిరి. పశ్చిమ చాళుక్యులు మనకథకు వలసినవారు గాన వారి చరిత్రనిట కొంచెము విరివిగ వ్రాయవలసి యున్నది.

రెండవపులికేశి కన్యాకుబ్జమునకు రాజగు హర్షవర్ధను నోడించిపరమేశ్వర బిరుదమును సంపాదించెను. అతనికిఁ దరువాత విక్రమాదిత్యుఁడను రాజు655లో సింహాసనమునకు వచ్చు వఱకును పల్లవులు చాళుక్యులను బాధలుపెట్టుచుండిరని యూహింపవలసి యున్నది. ఈవిక్రమాదిత్యుఁడు మహాశౌర్య సంపన్నుఁడు. రణరశికుఁడని ఇతనికి బిరుదు. ఇతఁడు పాండ్య, చోళ, కేరళ కలభ్రులను జయించి నట్లును పల్లవరాజు నోడించికంచి నాక్రమించుకొని నట్లును దెలియుచున్నది. ఇతని కుమారుఁడును మనుమఁడును మునిమనుమఁడును గూడ మిక్కిలి వీరత్వమున రాజ్యమేలి నట్లు గన్పించుచున్నది. కాని ఇతనిసంతతి

వారు పల్లవులతోఁ బోరాటము పెట్టుకొని దూరదేశమగు కాంచీపురము వంకనే దృష్టు లేకాగ్రచిత్తులయి సారించుచు వచ్చినందున వీరికిఁ బూర్వవిరోధులయి వీరివలన నోడింపఁబడి వీరికిలోఁబడి వీరిపొరుగున నివసించుచుండిన రాష్ట్రకూటులు సమయము వేచియుండి వీరిని కబళించివేసిరి. కావున ఎనిమిదవ శతాబ్దము మధ్యమునకు రాష్ట్రకూటులు బలవంతులయి రెండు శతాబ్దముల కాలము చాళుక్యుల పేరును బైకి రాకుండఁ జేసిరి.

రాష్ట్రకూటులు.

ఇట్లు చాళుక్యులను అణఁగద్రొక్కి, శాసనములను బట్టి చూడ, మైసూరునందు మిక్కిలి బలవంతులయి రాజ్యమేలిన యీరాష్ట్రకూటు లెవరు? వీరి చరిత్రయెట్టిది? అనెడియంశములు మన మిట విచారింప వలసియున్నది. వీరికి రాజపుత్ర రాఠర్ లతో సంబంధముండిన నుండవచ్చుననియు రెడ్లు అనువారు వీరి సంతతివారుగ నెన్నఁబడు చున్నారనియు చరిత్రకారులు వ్రాయుచున్నారు. వీరుదక్షిణ హిందూస్థానమున బహుకాలముగనుండి యుండవచ్చును. కాని వీరి చరిత్రయందు, మనకుఁ దెలిసిన వఱకు, మొదటిరాజు చాళుక్యులచే నోడింపఁబడిన కృష్ణుఁడు. ఈవంశములోని మఱియొక కృష్ణుఁడు మొదటి కృష్ణుఁ డనువాఁడు తన మేనల్లునితోఁ జేరి చాళుక్యులను చెండాడి 754వ సంవత్సర ప్రాంతమున రాష్ట్రకూట రాజ్యమును స్థాపిం.

చెను. ఈరాష్ట్రకూటులకే రాట్టులనియు వీరిరాజ్యమునకే రాట్ట వాడి యనియుఁ బేళ్లుగలవు. వీరిరాజధాని మొదట నాసిక జిల్లాలోని మయూరఖండముగ నుండెడిది గాని తొమ్మిదవ శతాబ్దమున నయ్యది నైజాము ఇలాకాలోని మాన్య ఖేటము (ప్రస్తుతపు మాల్ ఖేడు) నకు మారుపఁ బడెను.

ఎనిమిదవ శతాబ్దమునంతమున ధృవుఁడు లేక ధారవర్షుఁడు అనంబడు ఈవంశపురాజు పల్లవరాజునోడించి యతఁడుదనకుఁ గప్పముగట్టు నట్లొనర్చెను. గంగులరాజును గూడ చెఱపట్టెను. కాని యాతనికిఁ దరువాతి వాఁడగు గోవిందుఁడు గంగరాజు నకు స్వాతంత్ర్య మిచ్చుట ఇదివఱకే వ్రాయఁబడియెను. తొమ్మిదవ శతాబ్దములో రాష్ట్రకూట రాజ్యమేలిన అమోఘ వర్షుఁడను నృపతుంగ మహీపాలుఁడు బహుకాలము రాజ్యము చేసి కన్నడభాషయం దభిరుచికలవాఁడై గ్రంథములు వ్రాసి కర్నాటక భాషయందును కర్నాటక జనులయందును దనకు గల యాదరణమును జూపి పరలోకమున కేగెను. అతనికిఁ దరువాతి వాఁడగు అకాలవర్షుఁడు తూర్పు చాళుక్యులతో ఎడ తేని విగ్రహము జరిపెను. కాని వీరు పదియవశతాబ్దమున చోళులకులోఁబడి పోవుటవలన చోళులకును రాష్ట్రకూటుల కును విగ్రహము ప్రారంభమయ్యెను. అప్పటికి రాష్ట్రకూటు లకు గంగులసాయ ముండినందున చోళులోడింపఁబడి వారి రాజుచంపఁబడెను. తరువాత రాష్ట్రకూటులకును గంగులకును

విభేదములు వచ్చినట్లున్నది. కావున రాష్ట్రకూటుల శక్తితగ్గుచు వచ్చినందున వారు పశ్చిమ చాళుక్యులకు 973 వ సంవత్సరమున లోఁబడిపోయిరి.

పశ్చిమచాళుక్యులు.

మఱల చాళుక్యసామ్రాజ్యము ప్రారంభ మయ్యెను. ఆహవమల్ల బిరుదాంకితుఁడయిన తైలపుఁడు పశ్చిమచాళుక్య సామ్రాజ్య పునఃస్థాపకుఁడు. ఇతఁడు కక్కలుఁడను రాష్ట్రకూటుని జయించి యాతని బిడ్డనుపెండ్లాడి రెండువందల సంవత్సరముల కాలము దినదిన ప్రవృద్ధింగాంచి మించునట్లు దైవముచే నియోగింపఁబడిన సామ్రాజ్యమును సంపాదించి పెట్టి స్థిరకీర్తినందెను. ప్రథమచాళుక్య వంశమువారు పల్లవులతోవలె నీతని సంతతివారు చోళులతోఁ బోరాడవలసి వచ్చెను. క్రమక్రమముగ పల్లవులను జయించి కంచిని గొని ఇతరరాష్ట్రముల నాక్రమించుకొనఁ జొచ్చియుండిన చోళులు గొంతకాలము దూర్పు చాళుక్యమండల మరాజక మయినందున నదియదను చేసికొని పశ్చిమ చాళుక్యుల లోఁబఱచుకొనఁ బ్రయత్నించిరి. ఈ పోరాటము రెండు పక్షముల వారికిని జయాపజయములు నిశ్చయములుగాక బహుకాలము జరిగెను. ఇరువాగుల వారి సీమలకును యుద్ధములవలన మహానష్టములు సంభవించెను. విగ్రహమధ్యకాలమున చాళుక్య రాజధాని కల్యాణనకు మార్చఁబడెను.

1076 వ సంవత్సరమున ఆఱవ విక్రమాదిత్యుఁడు సింహాసనమునకు వచ్చెను. ఇతఁడు మహాపరాక్రమశాలి. చాళుక్య విక్రమార్కశక మితని వలనఁబుట్టినదే. బిల్హణుని 'విక్రమాంక దేవచరితము[1]'నకు కథానాయకుఁ డీతఁడే. ఈతని విజయముల వలన పశ్చిమ చాళుక్యరాజ్యము మహాన్నత్య మందెను. ఈతఁడు రాజకీయశాంతి కొఱకు ఇతరవంశముల వారితో విరివిగ సంబంధ బాంధవ్యములు చేసికొనినట్లు గానవచ్చుచున్నది. విజ్ఞానేశ్వరుఁడితని కాలము నందె యుండి మన హిందూ ధర్మశాస్త్రమునకు ముఖ్యాధారములలో నొక్కటగు మితాక్షరన్యాయమును వ్రాసెను. ఇతఁడు "భువిపై కల్యాణముపోలు నగరము ఇదివఱకుండినదిగాదు. ఇప్పుడు లేదు. ఇక నెప్పటికిని ఉండఁజాలదు. విక్రమార్కునివంటి నృపాలుని గుఱించి వినినదిగాని అట్టివానిని గనినది గాని లేదు" అని వ్రాసియున్నాఁడు. ఈవిక్రమార్కుని రాజ్యాంతముననే ముందుచాళుక్యశక్తి నిర్మూలకులుగా నున్న హొయిసణులుగను పట్టిరిగాని ఇతనిదండనాయకునిచే వారుపరాజితులయిరి. అయిన కాలప్రవాహము నిలుచునదిగాదు. విక్రమార్కుని యనంతరము చాళుక్యప్రతాపము చల్లఁబడఁ జొచ్చెను. 1157 వ సంవత్సరమున చాళుక్య సైన్యాధిపతిగనుండి రానురాను బలవంతుండయి

1 ఇది తిరుపతి వెంకటేశ్వరకవులచే రసవత్తరముగ తెలుఁగులోనికి భాషాంతరము చేయఁబడి సరస్వతి పత్రికయందు ముద్రింపఁబడినది.

యుండిన కళచుర్యవంశపు వాఁడగు బిజ్జలుఁడు దన ప్రభువుపైఁ బడి యతనిరాజ్యము నాక్రమించుకొనెను. ఇంతటితో చాళుక్యశక్తి నామావశేషమై పోయెను.

కళచుర్యులు.

కళచుర్యు లిరువదియారు సంవత్సరములకంటె నెక్కుడు కాలము రాజ్యభారమును వహించలేదు. లింగాయత మతము బిజ్జలునిబానమరంది యగు బసవనిచే స్థాపనమొందుటయు జైనమతమునకును దానికిని వివాదములు పుట్టుటయు మున్నగు విషయములన్నియు నీకళచుర్యుల కాలముననే తటస్థించుట వలన వీరివంశమునకుఁ గొంచెము ప్రాముఖ్యత గలిగినది. వీరిని 1183వ సంవత్సరమున హొయిసణులు మ్రింగివేసిరి.

హొయిసణులు.

కదంబుల వంశమువలెనే హొయిసణవంశమును మైసూరు దేశము జన్మస్థానముగఁ గలది. హొయిసణులు తాము యాదవుల మని చెప్పుకొనియెదరు. దాని వలననె వీరు చంద్రవంశము వారయినట్లు ప్రతీతి. వీరి మూలపురుషుని గుఱించి యొక కథగలదు. ప్రస్తుతము ముద్గెరి తాలూకాలో పడమటి కనుమల ప్రాంతమున నంగడియను గ్రామముండు స్థానమున శశకపురముండెడిది. సణుఁడనువాఁడు ఆగ్రామసమీపమున నటవియందాలయమున దమ కులదేవతయగు వసంతికను ఒకనాఁడు పూజింపుచుండ నతిరౌద్రాకారము వహించిన యొక పులియతని వంకకు

దాఁటులు వైచుచువచ్చెనఁట. దానిఁజూచిఅచ్చటి యాచార్యుఁడీసణునకు 'హోయి! సణ' యనుచు నొక సలాకి నందిచ్చెనఁట. ఇతఁడు దానితో నేసి వ్యాఘ్రమును జంపుటవలన నీవంశమువారికి హొయిసణులనిపేరు వచ్చెనందురు. వీరి పతాకము శార్దూలపతాకమగుటకుఁగూడ నిదియె కారణముగ నెన్నఁబడుచున్నది.

ఈవంశపుఁబ్రథమనృపాలురు జైనమతస్థులు. హొయిసణులు ప్రారంభదశయందు చాళుక్యులకు సామంతులుగ నుండిరి. వీరికి మొదటి ముఖ్యపట్టణము ద్వారసముద్రము (ఇప్పటి బేలూరు తాలూకాలోని హళేబీడు). ఈవంశమునకు మూలపురుషుఁడగు హొయిసణుని గుఱించి మనకంత విశేషముగఁ దెలియదు. కాని యాతని కుమారుఁడగు వినయాదిత్యుఁడు మలపులను అనఁగా కొండ దొరలనుజయించి కొంత రాజ్యమును ఆక్రమించి విస్తీర్ణమగు రాజ్యము నేలినట్లు దెలియుచున్నది. అతఁడు చెఱువులు త్రవ్వించుట యందును దేవాలయములు కట్టించుట యందును మిక్కిలి శ్రద్ధఁజేసెనని వ్రాయఁబడియున్నది. ఆలయముల గోడలకయి ఇటుకకాల్చుటకుగాను మట్టిత్రవ్విన ప్రదేశములు తటాకములుగ నేర్పడెననియు రాళ్లకయి భేదింపఁబడిన పర్వతములు నేలతో సమమయ్యెననియు వర్ణింపఁబడియుండుట వలన నీతఁడెంత యాసక్తితోఁ బనిచేసినదియు మన మూహింపఁగల్గుదుము. ఇతఁడు కట్టించిన హళేబీడులోని హొయిసణేశ్వర దేవాలయము నేఁటికిని ఈతని కాలమందలి శిల్పకళాచాతుర్య

మును బ్రకటించుచున్నది. ఇతఁడు క్రీ॥ శ॥ 1047 మొదలు 1100 వఱకును ఏబదిమూఁడు సంవత్సరములు రాజ్యమేలుటవలన నితని కుమారుఁడు బహుకాలము యువరాజపట్టమును ధరించి యితనికంటె ముందు పరలోకప్రాప్తిఁ జెందెను. అయిన నీ యువరాజు చాళుక్యులకు కుడిభుజముగనుండి చోళమాళవ కళింగులను ఓడించి అరిభయంకరుఁడయి ప్రవర్తించినట్లు నుడువఁబడియున్నది. కావున వీరికిని చాళుక్యులకును అన్యోన్య మైత్రియుండుట గాక వీరు గొంతరాజ్యము సంపాదించిన తరువాతఁ గూడ చాళుక్యులకు విడువరాని సహాయులుగ నుండిరని తేలుచున్నది.

వినయాదిత్యుని మరణానంతరము అతని ముగ్గురి మనుమలలోనిద్దఱుబహుస్వల్ప కాలము రాజ్యభారము వహించిరి. వారికిఁదరువాత నందు రెండవ వాఁడును దక్కిన వారు పోఁగా బ్రతికియున్నవాఁడును నైన బిట్టదేవుఁడు ప్రభుత్వమునకు వచ్చెను. ఇతఁడును చాళుక్య నృపతుల సైన్యములలోఁ బేరునందిన వాఁడే. ప్రసిద్ధినొందిన చాళుక్య విక్రమాదిత్యుఁ డీతనినిగుఱించి 'హొయిసణుఁ డొక్కఁడె అజేయుఁడగు రాకొమరుఁడు గాఁగలఁడు' అని తీర్మానముగఁ బల్కియుండెనఁట! ఈవాక్యానకనుగుణముగ బిట్టదేవుఁడు దిగ్విజయముఁ జేసి తన ప్రభుత్వమును తలకాడు, కొంగు, నంగలి, గంగదొడి, నొలంబవాడి, మాసవాడి హులిగేరె, హాళసిగె, వనవాసి, హానుంగల్ అనునీ మండలము

లపై నెగడఁ జేసెను. ప్రస్తుతపు నామముల ననుసరించి ఈ రాజ్యము మైసూరుసీమయు, సేలము, కోయంబుత్తూరు, బళ్లారి, ధార్వాడ జిల్లాలలో నెక్కుడు భాగమును అగుచున్నది. ఇతఁడు సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్యమును స్థాపించుకొనెననియే చెప్పవచ్చును గాని ఈతని రాజ్యమునందుత్తర భాగమున దొరకిన శాసనములను బట్టి1172 వ సంవత్సరము దనుకను హొయిసణులు చాళుక్యులను అధిరాజులుగ నొప్పుకొనుచుండినట్లు విశదపడుచున్నది.

1117వ సంవత్సరముబిట్టదేవుని రాజ్యకాలమున మిక్కిలి ముఖ్యమయినది. ఆసంవత్సరమున నతఁడు శైవులగు చోళులచేఁ దరుమఁబడి హొయిసణ రాజ్యముఁ జొచ్చిన శ్రీ రామానుజాచార్యుల ప్రోత్సాహమువలన వైష్ణవుఁడయి విష్ణువర్థనుఁడను నామమును ధరించెను. ఇతని కుమారుఁడు రాజ్యము సేయునపుడు దేశమాతయును శాంతిస్థై యుండెను. ఆతనిపుత్రుఁడు నరసింహుఁడు సింహాసనము నధిష్ఠించినతోడనె యాదవులపై కదిగి వారిని జయించి తుంగభద్రాతీరమందలి దుర్గములను సాధించి పంద్రెండు సంవత్సరముల కాలము చోళులకుసాధ్యముకాని ఉచ్చంగియను పాండ్యరాజధానిని లోఁబఱచుకొని తనరాజ్యమును కృష్ణాతీరమువఱకును వ్యాపింపఁ జేసి వీరబల్లాళుఁడను పేరువడసెను. ఈతనివలననే హొయిసణులకు బల్లాళులనియు నామము కలిగినది. ఇతని కొడుకగు సోమేశ్వరుఁడును యాదవులనోడించె

నని యున్నదిగాని వీరబల్లాళుఁడు యాదవులనుండి కొనిన ప్రదేశము మఱల వారికిఁ జెందినట్లువారిసేనానులవాక్కులవలన దెలియుచున్నది. అయిన సోమేశ్వరుఁడు దక్షిణమున స్వతంత్రుఁడుగు చోళరాజ్యములోని విక్రమపురమునందు నివసించుచుండెను.

హొయిసణులు పాండ్యరాజ్యవిధ్వంసకులుగను చోళరాజ్యసహాయులుగను వర్ణించుకొనుటచే చోళులకును వీరికిని మిక్కిలి మక్కువ యుండినట్లూహింపవలసి యున్నది. ఈసోమేశ్వరున కిద్దఱు కుమారులు. ఇతని మరణముతో వారిరువురును రాజ్యమును పంచుకొనిరి. మూఁడవనరసింహుఁడు ద్వారసముద్రమునను రామనాథుఁడు దక్షిణమున అరవదేశమునను పరిపాలించుచుండిరి. వీరికాలము శాంతిముఖయే జరిగిపోయెను. నరసింహుని కుమారుఁడు మూఁడవ బల్లాళుఁడు రాజ్యమునకు వచ్చిన తరువాత రెండుగా జీలిపోయిన హొయిసణరాజ్యము మఱల నొక్కటి యయ్యెను. కాని యతనికిఁ బ్రబలవిరోధులు గనుపించిరి. 1310 వ సంవత్సరమున అల్లాఉద్దీన్ సేనాని మాలిక్ కాఫుర్ దండెత్తివచ్చి ద్వారసముద్రమునుముట్టడించి రాజును పట్టుకొని పట్టణము కొల్లఁగొట్టి మోయలేనంత సువర్ణమును బట్టించుకొని వెడలి పోయెను. నరసింహుఁడు రాజధానినిమఱలఁ గట్టనారంభించెనుగాని మఱియొక మహమ్మదీయ సేనాని వలన నది 1326లో పూర్తిగ నశింపుచేయఁబడెను. ఇంతటితో

హొయిసణబల మడంగెను. 1336వ సంవత్సరమున విజయనగర సామ్రాజ్యము ప్రారంభమగుటతో హొయిసణ నామమం దులో మునింగిపోయెను.

విజయనగరసామ్రాజ్యము.

దక్షిణ హిందూస్థానమున స్థాపితమయిన ప్రసిద్ధసామ్రా జ్యములలో విజయనగర సామ్రాజ్యము కడపటి దనుట మా చదువరు లనేకులకుఁ దెలిసిన విషయమే. ఆసామ్రాజ్యమును గుఱించి విపులములగు గ్రంథములు వ్రాయఁబడి యున్నవి. కావున మాచదువరులకీ విషయము క్రొత్తదిగనుండఁ జాలదు. ఇట వీనింఁగూర్చివిరివిగవ్రాయుటయుఁ బొసఁగదు. ప్రస్తుతో పయోగమునకు వలసిన వఱకు సంక్షేపముగ నిచ్చుట వ్రాసె దము. విజయనగర సామ్రాజ్య స్థాపకులుగ నెన్నఁబడవలసిన వారు ముగ్వురు. చంద్రవంశజులై యాదవసంతతికిఁ జేరిన హక్కడు బుక్కఁడు నను ఇరువురన్నదమ్ములును శ్రీశంకరా చార్యులమఠమునకధ్యక్షుఁడుగ నక్కాలముననుండినవిద్యారణ్య బిరుదాంకితుఁడగు మాధవాచార్యులును. హక్క బుక్కలిరువు రునుసంగమునికుమారులు. హక్కఁడు హరిహర రాయలను పేరునవ్యవహరింపఁ బడుచున్నాఁడు. మహమ్మదుతుఘ్లకుయొక్క క్రౌర్యముచేఁబుట్టిన అల్లకల్లోల సమయమున స్వదేశీయు లును బహుశః హొయిసణులకు సామంతులుగ నుండినవారును నయిన వీరిరువురును మాధవాచార్యుల సాయముచే తుంగ

భద్రాతీరమునఁ బూర్వము గిష్కింధా నగరముండిన ప్రదేశమునందు విజయనగరమును గట్టుకొని అదివఱకు మహమ్మదీయుల వశమయి పోయియుండిన ద్వారసముద్రమును, వరంగల్లును సాధించిరి. మాధవాచార్యులు సాహాయ్యము చేయుటకు ముఖ్యకారణము జైనులయొక్కయు జంగమువారి యొక్కయు సంఖ్య యభివృద్ధి యగుచుండుటయు మహమ్మదీయ మహాప్రవాహము గ్రమక్రమముగఁ దమ్ము నావరించు కొన నుంకించుచుండుటయు నీరెండు విరోధవాహినులను నెదుర్చుటకుఁ దమ రేదేని యొక ప్రబలసాధనము సంపాదించు కొనవలెనను ఆశ వారికిఁ బుట్టుట యేయనియు విల్సను వ్రాయుచున్నాఁడు. ఇది యూహా యేమైనను సరియైనయూహా యనియే అంగీకరింప వచ్చును.

విజయనగర సంస్థానాధీశ్వరుల కులదైవము విరూపాక్షుఁడు. ఈవిరూపాక్షుని పేరిటనే విజయనగరాధీశ్వరులు దానధర్మాదుల నొనర్చుచుండిరి. హరిహరుఁడు మొదటిరాజు. బుక్కరాయలు రెండవవాఁడు. వీరు దక్షిణదేశమున కంతటికిని ప్రభువులైరి. కాని 1347 వ సంవత్సరమున బహామని రాజ్యము సంస్థాపింపఁ బడుట వలన వీరుత్తరమున దిగ్విజయము సలుపుటకు వీలులేక పోయెను. ఇంతియకాక బహామని సుల్తానులకును విజయనగర రాజులకును ఎడతెగని విగ్రహము ప్రారంభమయి లెక్కలేనియుద్ధములు నడచుచుండెను. మొదటి

సంగముని సంతతిలో నెనమండ్రుగురు రాజులు రాజ్యమేలిరి. వారిలో రెండవ హరిహరరాయల కుమారుఁడు దేవరాయలు ప్రతాపదేవరాయలను బిరుదుపేరు నందెను. ఈతని కాలమున విజయనగరమును దర్శింప నేతెంచిన ఇటాలియాదేశస్థుఁడగు 'నికలోడికాంటి' యను నతఁడును పారసీకదేశీయుఁడగు అబ్దుర్ రజాకును విజయనగర సామ్రాజ్య రాజధాని సంపద్వైభవములను వర్ణించియున్నారు.

సంగమ రాజులలో కడపటివారి కాలమునకు బహమని సుల్తానులలో నొక్కఁడగు రెండవ మహమ్మదుషాహా విజయనగర సంస్థానమునం దెక్కుడు భాగము నాక్రమించుకొనఁ జొచ్చెను. అప్పుడతని నెదురుకొని జయించినవాఁడు సాళువనరసింహుఁడు. ఇతఁడు సంగరాజుల ప్రతినిధిగ తెలుఁగునాడును పరిపాలించు చుండిన సేనానియగుటం జేసి క్రమక్రమముగ నీతనిశక్తి యభివృద్ధియై యుండెను. ఇతఁడు మహమ్మదీయుల నోడించిన తరువాత నచిరకాలములోనే విజయనగర సింహాసనము నాక్రమించుకొనెను. కాని యీతని సంతతికైనను ఆసామ్రాజ్యము నిలిచినదికాదు. ఈతని కడముఖ్య సహాయులుగ నుపచరించు చుండిన తుళువవంశజులగు నీశ్వరుఁడను నరసింహుఁడును మహాబలవంతులయి యుండిరి. ఈతనికిఁ బిదప విజయనగర సంస్థానమును నరసింహుఁడు కైవసము చేసికొని ఏలమొదలిడెను. ఆతని పుత్రుఁడే లోక

ప్రసిద్ధి గాంచిన శ్రీ కృష్ణదేవరాయలు. ఈతని కాలమున నుండిన విజయనగర సామ్రాజ్యముతోఁ దులఁ దూఁగఁ గల్గు సామ్రాజ్యము మఱియొక్కటి దక్షిణ హిందూ స్థానమున నెప్పుడును స్థాపింపఁబడలేదు. కృష్ణదేవరాయలకుఁ దరువాత విజయనగర సామ్రాజ్యము రాను రాను అరాజక మగుచు వచ్చెను. కొంతకాలము గడచిన వెనుక అళియరామరాజు కారి యయ్యెను. సంపూర్ణస్వతంత్రాధి శాలియై దక్షిణహిం అతఁడు మహావిక్రమ దేవరాయనిం బోలి దూస్థానముపై కృష్ణ పఁజేసెను. విడిపో యె నిజశక్తినివ్యాపిం శాఖలలో విభేదము యిన బహమనిరాజ్య వారిమీఁద నధికార లు గూడఁ బుట్టించి కాని ఇతఁడు గొంచె ము సంపాదించెను.

శ్రీకృష్ణదేవరాయలు.

ము గర్వము గలవాఁడై ప్రవర్తించుటచే మహమ్మదీయ సుల్తానులుమేల్కొంచి ఒక్కటిగఁ జేరి 1565వ సంవత్సరమునఁ దలికోటకడ నీతని నెదిర్చి జయించి చంపివేసిరి. విజయనగరసామ్రాజ్య మంతటితో నంతరించెను. రామరాజు సోదరులు తిరుమలరాజును వెంకటాద్రియును వరుసగ పెనుగొండ యందును చంద్రగిరి యందును స్థానము లేర్పఱచు కొనిరి.

పాళేగారులు.

ఇట్లు విజయనగర సామ్రాజ్యమును రూపుమాపిన మహమ్మదీయ సుల్తానులు దమలోఁ దమకుంగల ఈర్ష్యలవలన నాసామ్రాజ్య స్థానము నాక్రమించుకొన లేరైరి. విజయనగరాధీశ్వరులు పూర్ణశక్తితో పరిపాలించు చుండిన పదునారవ శతాబ్దమున నుత్తరదేశ మంతయుచు జక్రవర్తిగారి వలననే పరిపాలింపఁ బడుచుండెను. దక్షిణభాగము, ముఖ్యముగ మైసూరుసీమ, అనేక ఖండములుగ విభజింపఁబడి అచ్చటి సామంతరాజుల అధీనమున కియ్యఁబడి యుండెను. వీరు చక్రవర్తిగారికి కప్పములుగట్టుచు యుద్ధసహాయముల సేనల నమర్చుచుండిరి. వీరందఱపై శ్రీరంగపట్టణమున చక్రవర్తిగారి ప్రతినిధి యుండెడివాఁడు. విజయనగర సామ్రాజ్యము తలికోట యుద్ధముతో విరియునప్పటికి శ్రీరంగపట్నమున శ్రీరంగరాయలు ప్రతినిధిగా నుండెను. సామ్రాజ్యవిచ్ఛిన్న మయిన తరువాతఁ గూడ నీప్రతినిధికిని పెనుగొండ యందలి చక్రవర్తిగారి కుటుంబమునకును సామంతరాజులుగ నుండినవారు కొంతకాలము పేరునకు గౌరవము గనుపఱచుచు వచ్చిరి. కాని బలవంతులగు సామంతులందఱును నొక్కరొక్కరుగ స్వతంత్రులుగాఁ జొచ్చిరి. ఇట్లు స్వతంత్రులైన వారలే పాళేగారులని పిలువఁ బడుచున్నారు. ఇప్పటి మైసూరువంశము అట్టి పాళేగారులలో నొ

క్కనిమూలమున నేర్పడినది. కావున నిటమైసూరు రాజవంశ చరిత్ర నికప్రారంభింతము.

మైసూరు రాజవంశము.

వాడుకననుసరించి మైసూరు రాజవంశమునకు మూల పురుషులు విజయ కృష్ణులను ఇద్దఱుసోదరులు. యదుసంతతి వారగు వీరుద్వారకనుండి బయలుదేరి దక్షిణమున నెచ్చట నైన రాజ్యమేర్పఱచు కొనవలెనను ఇచ్ఛగలవారయి ప్రయాణము చేయుచుండిరి. ప్రస్తుతము మైసూరు నగరముండు ప్రదేశమున కనతి దూరమున హదినాడు అను గ్రామముండెడిది. వీరిరువురును అచ్చటికి వచ్చునప్పటికా గ్రామప్రభువునకు మెదడు చెడినందున నతఁడు దేశమువదలి పోయియుండెను అతనికొకే కుమార్తె గలదు. ఆమెను వివాహమాడ వలెనను దురాశ ప్రక్కగ్రామమగు కారుగహళ్లి ప్రభువునకుఁ బుట్టి యుండెను. అతఁడు హీనజన్ముఁ డయినందున హదినాడువారు దమబిడ్డ నతని కియ్యనిష్టములేని వారగుయుండిరి. అందువలన నతఁడు సమయము వేచియుండెను. హదినాడు ప్రభువు మనోచాంచల్యమున నెటనేనియు నేగుట తోడనె ఆవంశ మువారికి దిక్కులేనందున కారుగహళ్లి ప్రభువు వారిబిడ్డను బలాత్కారమున సంపాదింప జంకించెను. కావున వారు దమ కన్యనతని కియ్యనియ్య కొనిరి.

వివాహమునకు సకల సన్నాహములును జరుగుచుం డెను. ఆగ్రామ సమీపమునకు వచ్చియుండిన ఈ విజయ కృష్ణు లిరువురును విషయములెల్లయును విని హదినాడు వారికిసాహాయ్యము చేయ నియ్యకొని మాయోపాయమున కారుగహళ్లి ప్రభువుపైఁ బడి అతనిని మడియించి అతని గ్రామ మును స్వాధీనము చేసికొనిరి. హదినాడుప్రభువునకు పుత్రిక తమ వంశమునకు రక్షకులయియే తెంచిన ఈ విజయకృష్ణు లకుఁ గృతజ్ఞురాలయి విజయుని వరించెను. కారుగహళ్లిహది నాడులు రెండును విజయుని సొమ్మయ్యెను. అప్పుడతఁడు 'ఒడ యరు' అను బిరుదమును ధరించి లింగాయతమతమును స్వీక రించెను. ఈతనివంశీకులే నేఁటికిని మైసూరు సంస్థానము నేలు చున్నారు. ఇతనినుండి నేఁటివఱకును రాజ్యమేలిన వారి నామ ముల దెలుపు పట్టికయొకటి మైసూరు సంస్థానమువారిచే సిద్ధ పఱుపఁబడియున్నది. దాని నీక్రిందఁ బొందుపఱచితిమి.

యదురాయుఁడు విజయుఁడు	క్రీ. శ.	1399-1423
హిరేబెట్టదశ్యామరాజ ఒడయరు I		1423-1458
తిమ్మరాజ ఒడయరు I		1458-1478
ఆరుబెరళుహిరేశ్యామరాజ ఒడయరు II		1478-1513
బెట్టదశ్యామరాజ ఒడయరు III		1513-1552
తిమ్మరాజ ఒడయరు II (అప్పన్న)		1552-1571
బోళశ్యామరాజ ఒడయరు IV		1571-1576

బెట్టదశ్యామరాజఒడయరు V	1576-1578
రాజఒడయరు I	1578-1617
శ్యామరాజ ఒడయరు VI	1617-1637
ఇమ్మడిరాజ ఒడయరు II	1637-1638
రణధీర కంఠీరవ నరసరాజ ఒడయరు	1638-1659
దొడ్డదేవరాజ ఒడయరు	1659-1672
చిక్క దేవరాజ ఒడయరు	1672-1704
కంఠీరవ ఒడయరు (మూకరసు)	1704-1713
దొడ్డకృష్ణరాజ ఒడయరు I	1713-1731
శ్యామరాజ ఒడయరు VII	1731-1734
కృష్ణరాజ ఒడయరు II	1734-1766
నంజరాజ ఒడయరు	1766-1770
బెట్టదశ్యామరాజ ఒడయరు VIII	1770-1776
ఖాసశ్యామరాజ ఒడయరు IX	1776-1796
కృష్ణరాజఒడయరుIII	1796-1868
శ్యామరాజేంద్ర ఒడయరు X	1868-1894
కృష్ణరాజ ఒడయరు IV	1895

ఈజాబితాలోని మొదటి నలువురను గుఱించియు మనకు విశేషాంశము లెవ్వియుఁ దెలియవు. మూఁడవ శ్యామరాజ ఒడయరు మాత్రము దనరాజ్యమును ముగ్వురుకుమారులకుఁ బంచిపెట్టెను. అప్పన్నయను తిమ్మరాజునకు హెమ్మన

హాళ్లియు, కృష్ణరాజునకు కెంబళయును, బోళశ్యామరాజునకు మైసూరును ఇచ్చెను. మొదటి ఇద్దఱకును సంతతిలేక పోవుటవలన మైసూరు శాఖవారికే మరల రాజ్యమంతయుఁ జెందిపోయెను. కాని ఒకశాఖ నిలిచిపోయినపుడు రాజ్యము ఇతరశాఖల వారి కందుచు వచ్చుచున్నది. బాధుత్వములును నీమూఁడుశాఖలలోనె జరుగుచున్నవి. విజయనగరసామ్రాజ్యము విచ్ఛిన్నమగు సమయమున మైసూరునందు పరిపాలకుఁడుగ నుండినవాఁడు బోళశ్యామరాజ ఒడయరు. ఇతఁడు శ్రీరంగపట్నములోని విజయనగర సంస్థానప్రతినిధికిఁ గప్పము గట్టక చల్లఁగ నెగవేయ మొదలిడెను. ఇతనికి తరువాత రాజఒడయరు 1610 వ సంవత్సరమున శ్రీరంగపట్న ప్రతినిధియగు ముసలి తిరుమల రాజును తలకాడునకుఁ బారదోలి ఆ పట్నమును స్వాధీనముచేసికొనెను. అదే రాజఒడయరు 1613లో ఉమ్మత్తూరును లోఁబఱచుకొని దాని యిలాకా భూములను మైసూరునకుఁ జేర్చుకొనెను. అంతటితోఁ దృప్తినొందక ఇతఁడుత్తరమున జగదేవరాయని పాలమునుగూడ కొంత ఆక్రమించుకొనెను. స్థానికప్రభువుల నణంచి రైతులను దనవారుగఁ జేసికొను యోగ్యత ఇతనికిఁ గలుగుటంజేసి యీతఁడు విజయుఁడగుచు వచ్చెను. ఇతఁడే వైష్ణవ మతమవలంబించిన మైసూరు రాజులలో మొదటివాఁడు. ఇతని తరువాత రాజ్యమునకు వచ్చిన ఆరవశ్యామరాజ ఒడయరును ఇతని విధమునఁ బ్రవ

_ర్తించి 1630 వ సంవత్సరమున చెన్నపట్టణ భూములను వశపఱ చుకొని మైసూరు రాజ్యమునకు జగదేవరాయని పొలము లన్నిటినిఁ జేర్చి వేసెను.

కంఠీరవనరసింహుఁడు.

ఇతనికిఁ దరువాత ఇమ్మడిరాజు రాజ్యమునకు వచ్చెను గాని అతఁడు విక్రమరాజను మంత్రివలన విషముచేఁ జంపఁ బడెను. బెట్టదశ్యామరాజ ఒడయరు కుమారుఁడు కంఠీరవ నరసరాజు రాజ్యమునకు నిర్వాచింపఁ బడెను. కాని మంత్రి విక్రముఁడుమాత్ర మీతనికిఁ బట్టాభిషేకము చేయకుండెను. అయిన నితఁడు బుద్ధిశాలియు బలవంతుఁడును నైనందున విక్రముని చర్యలను కనిపట్టి వానిని తన మనుష్యులచేఁ దుదముట్టించి స్వతంత్రముగ రాజ్యభారము వహించెను. ఇట్లుసింహాసనము నెక్కిన కంఠీరవనరసరాజు మహాపరాక్రమ శాలి. ఈతనికాలమునకు బిజాపురసంస్థానము బలవంతమయి యుండెను. అహమ్మదు నగరము మొగలాయీల వలన నశింపఁ జేయఁబడినందున ఢిల్లీ బాదుషాహకు లోఁబడినదే యయినను విజాపురము మాత్రము దక్షిణహిందూస్థాన ములలో మిన్నయై వెలుంగుచుండెను. అట్టి విజాపురపు దండులు రండుల్లాఖానుఁడును శ్రీశివాజి తండ్రియైన షాజి యును నడుప శ్రీరంగపట్నముమీఁదికి ఎత్తివచ్చెను. కంఠీరవ నరసింహుఁడా బలముల నెదిర్చి చెండాడెను. దీనికిఁ దరువాత

నితఁడు దన సైన్యములతో బయలుదేరి దక్షిణమున మధుర నాయకునుండి సత్యమంగళముమున్న గు ప్రదేశములను, పశ్చిమ మున చెంగల్వులపరాజితులఁ జేసి ప్రియపట్నమును అర్కాల గూడెమును,ఉత్తరమున(ఇప్పటిసేలములోని)హోసూరును, దీసి కొని మాగిదికధ్యక్షుఁడగు కెంపెగౌడుని ఎలహంక కడనోడించి యాతనిచేఁ గప్పము కట్టించుకొనెను. ఇట్లు రాజ్యమును విస్త రింపఁజేసి శ్రీరంగపట్నప్రాకార కుడ్యములను బలపఱచి తన పేరిట నాణ్యములు ముద్రింపించెను. కంఠీరవ హొన్నుల నియు పణములనియు ఆనాణ్యములె మైసూరు సీమయందు హైదరాలీకాలమువఱకుఁ జెల్లుచుండెను. ఈకంఠీరవ నరసిం హుఁడు గ్రామాధికారుల పొగరణఁచుటకై వారిపైపన్నులధి కముగ వేయుచుండెను. ఇతఁడు మహాదానపరుఁడు. అనేక దేవాలయములకు ఈతఁడుపెట్టిన మాన్యములె ముఖ్యాధార ములు. మైసూరురాజధానిలో నేఁటికిని జరుగుచుండు దసరా యుత్సవము లీతనివలన నుపక్రమింపఁబడినవే.

దొడ్డదేవరాజు.

కంఠీరవ నరసింహుఁడు సంతానములేని వాఁడయినం దున రాణియు సేనానియుఁ జేరి బోళశ్యామరాజు మనుమని దొడ్డదేవరాయని రాజుఁ జేసిరి. ఈతనికాలమున విజయనగర సామ్రాజ్యపు రాజులలో గడపటివాఁడగు శ్రీరంగరాయలు బెదునూరునందు సర్వాధికారము నడుపుచుండిన శివప్పనాయకు

నాశ్రయించెను. అతఁ డీతనినిసాకుచేసికొని దక్షిణముపయిదాడి వెడలి వచ్చెను. కాని మైసూరు సైన్యము లతనినిఁ దిరుగఁ గొట్టి సక్కరపట్నము, హాసను మున్నగుఁ బ్రదేశములనుస్వాధీనము చేసికొనెను. ఇవి యిట్లుండమధురనాయకుఁడు మైసూరు పైకిదండెత్తివచ్చెను. అతఁడు దొడ్డదేవరాయనిచేఁ బరాజితుఁడగుటయేగాక కొసరునకు ఈరోడ్డు, ధారాపురములను మైసూరునకప్పగింపవలసిన వాఁడాయెను. తిరుచినాపల్లియు నితర ముఖ్య పట్టణములును దొడ్డదేవరాయని సైన్యములకు వలసినంతధనమును ఈనవలసివచ్చెను. ఇట్లీతని కాలమున మైసూరు రాజ్యమున తూర్పుపడమరల సక్కెరపట్నము మొదలు సేలము వఱకును ఉత్తరదక్షిణముల చిక్కనాయకునిహళ్లి మొదలు ధారాపురము (కోయంబుత్తూరుజిల్లా) వఱకును వ్యాపించి యుండెను.

చిక్కదేవరాజు.

దొడ్డ దేవరాజునకుఁ బిమ్మట రాజ్యమునకు వచ్చినవాఁడు చిక్కదేవరాజు. దొడ్డ దేవరాజునకు సింహాసన మిచ్చినప్పు డీతఁడును నద్దానికర్హుఁడుగ నుండెను. కాని అప్పు డీతని హక్కువిచారింపఁ బడదయ్యెను. దొడ్డదేవరాజు ప్రభువగుటతోడనె ఇతఁడును ఈతనితండ్రియు హంగళములో చెఱయందుంచఁబడిరి. ఇతనికి బాల్యమున ఎళందూరు నందుండ విశాలాక్షుపండితుఁ డను జైనుని స్నేహముగలిగి యుం

డెను. అతఁడును చిక్కదేవరాయల నెప్పుడును విడిచి యుండలేదు. హాంగళమునకుఁ గూడ వెంబడి యరిగియుండెను. కావున చిక్కదేవరాజు రాజగుటతోడనె విశాలాక్షపండితుఁడు మంత్రియయ్యెను. మతమునుబట్టి అతనియెడఁ గొంతయసంతుష్టి దేశమునఁ బుట్టెను. కానిరాజుయొక్కయు మంత్రియొక్కయు సామర్థ్యమువలన నట్టి యసంతుష్టి అణఁగి పోయెను. ఈచిక్కదేవరాజు మైసూరు రాజులలోని మహా యశోవంతులలో నొక్కఁడు. ఇతఁడు రాజ్యమారంభించిన కొలఁదికాలములో దేశమంతటను తపాలావసతులను నిర్మించెను. తపాలాధికారులే గూఢచారులుగనుపచరించుచుండిరి. వారాయా జిల్లాలలోని అంతర్యవిశేషములనుగనిపట్టివ్రాసిపంపునట్లు కట్టుదిట్టములుసేయఁబడెను. 1675 మొదలు 1678 వఱకును చిక్కదేవరాజు రాష్ట్రమును బెంచుటయం దుద్యుక్తుఁడయి మద్గిరి భాగములను సంపాదించెను. అటు తరువాత పన్నులలో మార్పులనేకములు చేయఁదొడంగెను. ఇతఁడు నేలపన్ను ఎక్కుడు చేయఁగూడదను నిర్ణయము చేసికొని ద్రవ్యమార్జించవలెనను అభిలాష మాత్రము విడువక చిల్లరపన్నులు విశేషము ప్రజలపై మోప మొదలిడెను. దానివలన నెక్కుడసంతుష్టి పుట్టనారంభించెను. అది జంగమాచార్యులు ప్రేరేపణవలన నెక్కువయ్యెను. రైతులు భూములు దున్నుట మానివేసి రాజీనామా లిచ్చి దేశమువిడిచి లేచిపోవ సన్నద్ధులయిరి.

దీనినంతయును గనిపట్టి చిక్కదేవరాజు జంగమాచార్యులను నాలుగువందలమందిని తనతో సంభాషించి పోవుటకై కొలువు కూటమునకుఁ బిలుపించిన పగిది పిలువంబంచి కొలువుకూట మునకు వెనుక ప్రక్కన ఇతరులకుఁ దెలియరాకుండ పెద్దగోతి నొకదానిని దీసి యటహంతకుల నేమించియుంచి యప్పటి యాచారమున కనుగుణముగ రాజుతోఁ బ్రసంగించి వెనుకటి భాగమునకు జంగము లొక్కఁడొక్కఁడుగ విందారగించు కుతూహలమునఁబోవ వారిని ఒక్కని తరువాత నొక్కనిఁగఁ జంపించివేసెను.

ఈవిధమున నతిక్రూర సాహసమొనర్చి అతఁడప్పటి యసంతుష్టిని మరల్పఁ గలిగెను. కాని యాతని మంత్రియె యింతటి కార్యములకుఁ గారకుఁడని యెంచి ప్రజలతనిపయి విరోధమూని యొక కుట్రపన్ని అతనిని మడియించిరి. ఆతఁడు ప్రాణములు విడుచుచు తిరుమల అయ్యంగారు అను వానిని తన ప్రభువునకు సిఫార్సు చేసెను. చిక్కదేవరాజు మంత్రిమరణ మునకు మిక్కిలి వగచెనని వేరుగ వ్రాయవలసిన పనిలేదు.

ఇప్పటికి మొగలాయి చక్రవర్తులు విజాపురము నాక్ర మించుకొని (1687) దానికి లోఁబడియుండిన కర్నాటకభాగ ములను స్వాధీనముచేసికొన నారంభించియుండిరి. శిరామండ లము ఏర్పడఁ జొచ్చియుండెను. చిక్కదేవరాజు శిరామండల మున ప్రతినిధిగ నేర్పడిన ఖాసింఖానునితోడను అతని మూల

మున ఔరంగజేబుతోడను మిక్కిలి మైత్రి సంపాదించి బెంగుళూరునుకొని మొగలాయీలకు నష్టముగాని మార్గములఁ దన రాజ్యమును వ్యాపింపఁజేసికొనఁ గడంగెను. మొదటి సంవత్సరమున తుంకూరును, బార్ మహాలు సేలములలో నెక్కుడు భాగమును ఇతని స్వాధీనమయ్యెను. 1690-1694 ల లోపలఁ బశ్చిమమున బెద్నూరు ప్రభువు భూములను బాబాబుడన్ పర్వతములవఱకును నితఁడు వశపఱచుకొనెను. 1694 వ సంవత్సరమున నతనితో సంధి చేసికొని అందు కొద్ది భాగము మాత్ర మతనికి నిచ్చివేసెను.

1696 వ సంవత్సరమున చిక్కదేవరాజు మధురనాయకుని పైకి దాడి వెడలి తిరుచినాపల్లిని ముట్టడించెను. అయిన మహారాష్ట్ర సైన్యములు సమయము కనిపట్టి తన రాజధాని పైకెత్తి వచ్చుటవలన నీతఁడు తిరుచినాపల్లి ముట్టడిని వదల్చవలసిన వాఁడయ్యెను. 1697 లో ఔరంగజేబు కొలువున చిక్కదేవరాజు స్నేహితుఁడుగనుండిన ఖాసింఖానుఁడు గతించి పోయెను. అందువలనఁ దాను నవీనముగ గడించిన భూభాగముపైఁ దనహక్కు స్థిరపఱచుకొను నుద్దేశముతో చిక్కదేవరాజు ఢిల్లీకి రాయబారమంపెను. పాదుషాహ రాయబారులకు అహమ్మదు నగరముననే కానవచ్చినందున వారతండ్రియ తమ ప్రభువునకొక నూతనముద్రయు, జగద్దేవరాజను బిరుదమును, దంతపు సింహాసనము నధిష్ఠించి కొలువుండుట కుత్తరువును

గొని వచ్చిరి. ఇంతియకాక వారు మొగలాయీల రాజ్యాంగ వ్యవస్థను బరిశీలించి దానిం గుఱించిన అమూల్య జ్ఞానమును గూడ సంపాదించుకొని వచ్చిరి. అద్దాని ఫలముగ మైసూరు నందును వేరు వేరు కార్యములకు వేరువేరు రాజ్యాంగములు సంఖ్యకు పదునెనిమిది ఏర్పడెను. పన్నులు కాలక్రమమునం దప్పక వసూలు కాఁజొచ్చెను. ప్రతిదినమును రెండువేలపూల వరహాల మొత్తమును తన బొక్కసములో నిలువ పైకము నకుఁ జేర్చుటకు మున్ను చిక్కదేవరాయఁడు ప్రాతఃకాలభోజనము చేయుచుండలేదని యొకవాడుక. అట్లు ధనము చేర్చిన వాఁడుగావుననే అతనికి నవకోటి నారాయణుఁడని పేరు. అతఁడు 76 సంవత్సరముల వయస్సున 1704 వ సంవత్సరమున పరమ పద మందెను. ఆతఁడు మృతినొందునప్పటికి మైసూరు రాజ్యము దక్షిణమున పళని అన్నామలలు మొదలు ఉత్తరమున మిడగేశి వఱకును, తూర్పున కర్నాటక ఘురము మొదలు పడమట కొడగు బాలముల సరిహద్దులవఱకును వ్యాపించియుండెను.

దొడ్డకృష్ణరాజు.

దొడ్డకృష్ణ రాజుకాలమున (1713-31) శీరామండలము సంకుచితము చేయఁబడెను. ఆర్కాటు నవాబొక్కఁడు క్రొత్తఁ గ నేర్పడెను. మైసూరు సంస్థానము ద్రవ్యవంత మయినందున నీరెండు మండలములలోని మహమ్మదీయ ప్రతి నిధులును మైసూరు పైకి దృష్టులు నెగడింప మొదలిడిరి. మొగలాయి

పాదుషాహాలు నామమాత్రులగుచు వచ్చుటవలన దక్షిణ హిందూస్థానమున వారి ప్రతినిధులుగ నుండినవారు స్వతంత్రులయి యొకరితో నొకరు పోట్లాడుకొనుటయు మహారాష్ట్రులు మరల బలవంతులయి చూపట్టుటయుఁ దటస్థించెను. అందుచే మైసూరు రాజులు అందఱకును దలయొగ్గి వారు దండెత్తివచ్చినప్పుడు కప్పము లిచ్చి తప్పించుకొనవలసివచ్చెను. బొక్కసములోని ద్రవ్యము కర్చుపడి పోవుటయేగాక ఒక తరుణమున పీష్వాగారిని సమాధానపఱచుటకయి యాతనికిఁ గొన్ని తాలూకాలు జామీనుగ నొసంగవలసివచ్చెను (1757). ఇట్టిదురవస్థకాలమున మైసూరు రాజుల ముఖ్యవంశము నిలచిపోవుటయు వేరు శాఖలలోనుండి వచ్చినవారైనను బుద్ధిమంతులు గాక పోవుటయు సంభవించుటచే రాష్ట్రములోని బలమంతయు మంత్రులచేతులలో దొరకిపోయెను.

మంత్రులే రాజులు.

అట్టి మంత్రులలో దేవరాజ నంజరాజులు మన కథకు నవసరము. ఇందులో నంజరాజు అప్పుడు ముజఫరుజంగు నాజరుజంగుల మూలమునను చందాసాహెబ్ ఆన్వారుద్దీనుల మూలమునను ఫ్రెంచివారికిని ఆంగ్లేయులకును జరుగుచుండిన పోరాటములలో రెండు ప్రక్కలను సమయానుకూలముగ సంబంధములు గలుగఁజేసికొని పనిచేయుచుండెను.

అతని సైన్యములు దేవనహళ్లియను కోటను ముట్టడించుచుండిన కాలమున హైదరు దన ధైర్యముచేతను సాహసముచేతను అతనిని మెప్పించి కొంత సైన్యమునకు నాయకుండయ్యెను. ఆపదమున నుండి ఆంగ్లేయులకును ఫ్రెంచివారికిని నగుచుండిన యల్లకల్లోలములలోఁ దన బలమును, వృద్ధి పఱచుకొనఁ జొచ్చెను. మైసూరు దళవాయి*చే తిరుచినాపల్లి కడ మహమ్మదాలీకి సాహాయ్యార్థము తీసికొని పోఁబడినప్పుడు హైదరు మహాసామర్థ్యము చూపి దిండిగల్లుకు ఫౌజుదారుగ నేమింపఁబడెను. తిరుచినాపల్లి ముట్టడినుండి దళవాయి నంజరాజు మైసూరునకు వచ్చి చేరెను. అప్పటికి మైసూరునందు దళవాయిపై తిరుగు బాటునకు సర్వ విషయములును సిద్ధపడి యుండెను. దేవరాజు ఉద్యోగము వదలుకొని శాంతిమై కాలము గడప నేగియుండెను.

నంజరాజు దుర్భరమగు గర్వముతో రాజ్యకార్యముల నడపుచుండుటవలన రాజునకాతని యెడ నసూయ పుట్టి యుండె. కావున రాచమందిరము వారందఱును జేరి దళవాయిని వెడలఁగొట్ట ప్రయత్నము లుపక్రమించి యుండిరి. వారు దమకు సాయము కొఱకు హైదరాలీని రమ్మని వేఁడిరి. అతఁడు నంజరాజును లోఁబఱచుకొని కొంతకాలమతఁడు: తాజీ † దీసికొని నిరుద్యోగతనుండునట్లు చేసెను. ఇట్లు

* మంత్రి నంజరాజు †పించిను అని యర్థము.

నంజరాజును వదలించిన తరువాత నతఁడు చేయుచుండిన సర్వ కార్యములకును హైదరే నియమింపఁబడెను.

ఇతఁడు చదువు వ్రాత లేమియు నెఱుఁగని వాఁడు. కాని జ్ఞాపకశక్తియు, యోచనాదార్ఢ్యమును గలవాఁడు. అందుచే నీతఁడు మొదటినుండియు ఖండేరావు అను మహారాష్ట్రబ్రాహ్మణుని చదువరిని వెంటఁ బెట్టుకొని పనులు నెరవేర్చుకొనుచు వచ్చెను. ఆతఁడు గొంత ద్రోహము చేయనెంచుటచే హైదరతనిని మాయోపాయమునఁ దీర్చివేసెను. ఇట్లు యెవ్వరును దలయెత్తికొని తిరుగఁగలవారు లేక పోవుటవలన సర్వశక్తులును హైదరునకే చేఱజిక్కెను. మహారాష్ట్రులును శీరానవాబును మైసూరుపై పలుమారు దాడి వెడలుచుండుటవలనను మైసూరు సైన్యములను అదవులో నుంచుకొనవలసి వచ్చినందునను ఆర్థికసైనిక స్వాతంత్ర్యమంతయును హైదరుదే యయ్యెను. నాఁటినుండియు హైదరు పేరునకు మాత్రము దళవాయియే యైనను నిజమునకు స్వతంత్రుఁడే యయి రాజ్యభారము నిర్వహించుచు రెండవ కృష్ణరాజు మృతినొందిన మీఁదట నతని స్థానమున మఱియొక పసివానిని తానే నేమించెను. హైదరు రాజునేర్పఱచుటం గుఱించి ఈ క్రింది కథ చెప్పఁబడుచున్నది.

హైదరు రాజునేరుట.

రెండవ కృష్ణరాజు మరణానంతరము రాజు పదమునకుఁ

బుట్టుక వలన అర్హతగల బాలురెల్లరును గొలువు కూటము నకు రానియోగింపఁబడిరి. వారు వచ్చిచేరునప్పటికి ఆస్థానము, మిఠాయి, పండ్లు, కాయలు, పూలు, ఆటవస్తువులు, పుస్తక ములు మున్నగు పదార్థములతో నింపఁబడి యుండెను. వారు చేరిన పిదప హైదరు వారినందఱిని కలయఁగనుఁగొని యెవ్వరి కిష్టమయినది వారెత్తుకొనవచ్చునని వారితో నుడివెను. అంత కొందఱు మిఠాయియు మఱికొందఱు పండ్లను ఆటవస్తు వులును ఈప్రకారం మనేకులనేక పదార్థములను స్వీకరించిరి. కాని యొక్క కుఱ్ఱఁడు మాత్రము ఒక్కమూల నిడఁబడి మెఱుంగులీనుచుండిన పిడికత్తి నొకచేతను నిమ్మపండు నొక దానిని మఱియొకచేతను దీసికొనెను. దానింజూచి హైదరు “అల్లదె. ఆబాలుఁడె రాజు. అతనికి మొదటిపని దేశసంరక్ష ణము. రెండవది సస్యాభివృద్ధి. అతనినిట తెండు. నను గాఁగ లించుకొననిండు” అని యాతనిని ప్రశంసించి యతనికిఁ బట్టా భిషేక మహోత్సవము జరిగించెను.

హైదరు ప్రభుత్వము.

ఇట్లు రాజును నియమించినను సర్వాధికారము హైదరు దేయయియుండెను. ఆంగ్లేయ చరిత్రకారుల వలన నితఁడు లోకమున జనియించిన మహారాజ్య నిర్మాతలలో నొక్కఁడుగఁ బరిగణింపఁబడు చున్నాఁడు. ఇతని కాలమున మైసూరు సం స్థానము ఉత్తరమున కృష్ణవఱకును దక్షిణమున దిండిగల్లువఱ

కును వ్యాపించి యుండెను. రాజ్యమును నలువైపులఁ బెంచుట సులభసాధ్యముగాదు. అందున హైదరుకాలమున దక్షిణహిందూస్థానము నందు నైజామును, మహారాష్ట్రులును, ఆంగ్లేయులును బలవంతులయియుండిరి. వీరందఱితోడను పోరాతనికిఁదప్పినదిగాదు.

మొదటమొదట హైదరునకును ఆంగ్లేయులకును స్నేహామే కానవచ్చుచున్నది. 1763-వ సంవత్సరమున హైదరు బెడ్నూరును సాధించి అది వఱకు నాయకాస్థముండిన రాజును అతని తల్లిని చెఱసాలయందునుంచిన పిదప ఆంగ్లేయుల కొంకకొన్ని వర్తకపు హక్కులను ఇచ్చినట్లు నిదర్శనములున్నవి. 1766లోఁ గూడ హైదరు ఆంగ్లేయులకు మళయాళములో వర్తక విషయమునఁ గొన్ని సదుపాయము లేర్పఱచుకొనుటకును అనుమతి నిచ్చియున్నాఁడు. కాని అతఁడు సమయమునకందఱితో స్నేహము చేయుచు అది కానప్పుడు శత్రుత్వము వహించుచున్నట్లు నిర్ధారణ చేయవలసియున్నది. మొత్తము మీఁద నతఁడు ఫ్రెంచివారితోడనే యెక్కుడు మైత్రిగలిగియుండెను. అందుచే నతఁడాంగ్లేయులతో నిరంతరము పోరాడుచునే యుండవలసి వచ్చెను. మనకుఁ దెలిసినవఱకు నతనికిని ఆంగ్లేయులకును యుద్ధము ప్రాప్తమగుటకు మొదటికారణము నైజాము హైదరుపయి కెత్తిపోవు తరుణమున నాంగ్లేయులు నైజామునకు సాయపడుటయే. నాఁటినుండియే

మైసూరుప్రథమ విగ్రహము ప్రారంభమయ్యెనని చెప్పవచ్చును. దానిలో జరిగిన యుద్ధములలో హైదరనేక పర్యాయము లపజయమంది సంధిఁజేసికొనఁ జూచెనుగాని ఆంగ్లేయులు పడనిచ్చినవారుగారు. కావున నతఁడు వీరిని మహాసాహసమున నెదిరి వీరికి దిగ్భ్రమ పుట్టించి వీరిని లోఁబఱచుకొను ఉద్దేశముతో 1769 వ సంవత్సరమున నాకస్మికముగ మద్రాసునకు సైన్యముతోఁగూడ వచ్చిచేరెను. అచ్చటి ఆంగ్లేయ పరిపాలకులకిది అశనిపాతము వోలెఁగానుపించెను. కావున వెంటనే స్నేహసంధికి నియ్యకొనిరి. యుద్ధమునకుఁ బూర్వమిరు వాగులవారికిం గలిగిన రాజ్యము వారివారికిఁ జెందునట్లును అకారణముగ మఱి మూఁడవరాష్ట్రము వారెవ్వరైన తమలో నొక్కరిపై దాడివెడలి వచ్చినచో రెండవవారు తోడ్పడవలసినదనియును షర్తులేర్పఱుపఁ బడెను. ఈకడపటి షర్తేమఱల హైదరునకును ఆంగ్లేయులకును విగ్రహము కలుగుటకుఁ గారణమాయెను.

1771 వ సంవత్సరమున చౌతుకప్పము గట్టలేదను గారణమున మహారాష్ట్రులు హైదరుపైకి దండువెడలి వచ్చిరి. కొంతకాలము స్వాంతముగ పోరి హైదరు మద్రాసు సంధిని జ్ఞప్తికిఁ దెచ్చుకొని ఆంగ్లేయులను సాయము కోరెను. హైదరున కెప్పుడును ప్రతిపక్షమూను చుండిన ఆర్కాటు నవాబగు మహమ్మదు ఆలీ బోధనలవలన నాంగ్లేయులు హైదరుపైకి

మహారాష్ట్రులు ఎత్తివచ్చుట అకారణముగఁ గాదు కావున తాము సాహాయ్యమియ్యవలనుపడదని ప్రత్యుత్తరమిచ్చిరి. అందుచే హైదరు మహారాష్ట్రులకు లొంగి మిక్కిలినష్టపడి వారిని మంచితనమునకుఁ దెచ్చుకొనవలసి వచ్చెను. ఇట్టి విపత్కాలమునఁ జేయి విడిచిన ఆంగ్లేయపరిపాలకులపై అతనికి కినుక పుట్టి వృద్ధియగుచుండెను. అయిన నతఁడు మహాయుక్తిమంతుఁడు గావున దానినంతయును నప్పటికణఁచిపెట్టుకొని 1772 లో కొడగురాజ్యమును ఆక్రమించి సమయము దొరకినప్పుడెల్ల మహారాష్ట్రులకుఁ దా మున్నర్పించిన భూభాగమును వశపఱచుకొనుచుండెను. ఇదికనిపట్టి 1773 లో మహారాష్ట్రప్రభువు రఘోబా హైదరును మర్దింపనేతెంచెను. కాని అతఁడుఁ దైన్యము వహించి రఘోబాను పేష్వాపట్టమున కొప్పుకొనుట నభినయించి కొంతపైక మిచ్చెదనని వాగ్దానము చేసి తప్పించుకొనెను.

1778 వ సంవత్సరమున అమెరికాయందు ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము పై తిరుగుబాటుచేసి తన్మూలమున నేఁటి ప్రసిద్ధ సంయుక్తరాష్ట్రి మేర్పఱచిన అధినివేశప్రజలకు ఫ్రెంచివారు సాయము చేసినందున ఇంగ్లాండునకును ఫ్రాంసునకును విగ్రహము ప్రారంభమయ్యెను. భరత వర్షములోని ఆంగ్లేయ సైన్యములకు ఫ్రెంచివారి పట్టణములను ముట్టడించుట కర్తవ్యమయినందున నొక ఆంగ్లేయపటాలము 'మాహీ' యను పశ్చిమ

తీరమందలి పురమును బట్టు నుద్దేశముతో పంపఁబడెను. కాని 'మాహీ' హైదరునకు లోఁబడిన ఒకసామంతరాజు దైనందు నను హైదరు రాజ్యములోనుండి పటాలములు పోవలసి యున్నందునను హైదరు 'మాహీ' పైఁ దనధ్వజమును ప్రేఁచి వారి ధ్వజముతోఁగూడ నెక్కించి ఆంగ్లేయులు 'మాహీ' వంకకుఁ బోకూడదని శాసించెను. కాని ఈతఁడొడ్డిన యాటంకము నిలచినది కాదు. 'మాహీ' ని ఆంగ్లేయులు పట్టుకొనిరి. దీని వలన హైదరునకుఁ గలిగిన ఆగ్రహమును వర్ణింప నలవిగాదు.

ఆ సమయముననే నైజామునకును ఆంగ్లేయులకును గుంటూరు సర్కారు విషయమున భేదములు ప్రారంభమయ్యెను. ఉత్తరహిందూస్థానమునను బొంబాయియందును ఆంగ్లేయులకు దురవస్థలు వాటిల్లుచుండెను. కావున వారు హైదరును శాంత పఱచుటకు అనేక విధములఁ బ్రయత్నించిరి. మధ్యవర్తులనంపి చూచిరి. బహుమతు లిచ్చి తనియింప నెంచిరి. ఎన్ని పాట్లుపడి నను హైదరు వారిని మన్నించినవాఁడుగాఁడు. అతని ఏర్పాటు లన్నియుఁ దీరినతోడనే 1780 వ సంవత్సరమున డెబ్బది ఎని మిదేండ్ల వయస్సున నతఁడు కులవైరుల నిర్మూలము చేసెదనని పట్టుపట్టిన యౌవనుఁడగు కుమారునితోఁ గూడ 90,000 సైన్యమును నడపికొని ప్రజల సంపూర్ణాశీర్వాదములఁ గొనుచు సమర్థులగు నధికారులు గొలువ నాంగ్లేయులమీఁద వెడలెను. నైజామును మహారాష్ట్రులును నితనికి సాహాయ్యము రానేర్పడి

యుండెను. కాని మహారాష్ట్రులు దమకు వచ్చిన కష్టములు దప్పించుకొనఁ పాటుపడుచుండిరి. గవర్నరు జనరలుగారి సామ వాక్యములచేతను చాతుర్యముచేతను నైజాము ఆంగ్లేయుల పరమయి హైదరును చేరఁడయ్యెను. కావున ఇతనికిని ఆంగ్లే యులకును జరిగిన విగ్రహము మహాఘోరమయ్యెను. హైద రాంగ్లేయులను ఆంగ్లేయులు హైదరును ఓడింపఁ జూచ్చిరి. ఇట్లు హైదరు జయాపజయములను గొనుచు దీక్షతోఁ బని చేసి ఆంగ్లేయులతో రెండుమారులు విగ్రహము నడిపి మైసూరు సంస్థానమునకుఁ గొఱంత రాకుండునట్లు నిలిపి 1782వ సంవత్సర మున రెండవ మైసూరు విగ్రహము జరుగుచుండఁగనే మృతి నొందెను.

టిప్పూ సుల్తాను.

హైదరు మరణానంతరము అతని కుమారుఁడైన టిప్పూ సుల్తాను రాజ్యమునకు వచ్చెను. ఇతఁడు విద్యావంతుఁడేగాని మతావేశముగలవాఁడు. 1784 సంవత్సరమున ఆంగ్లేయులతో సంధి చేసికొని మహారాష్ట్రులను నైజామును జయించి ఇతఁడు దక్షిణ హిందూస్థాన పశ్చిమ తీరమునకు దండెత్తిపోయి రాజ్య ముల నాక్రమించి అందలి ప్రజలను మహమ్మదీయులు గావల సినదని నిర్బంధపెట్టఁ బ్రారంభించెను. వారట్టి పని కంగీకరింప నిచో వారిని చిత్రవధపాలు చేయుచువచ్చెను. ఇంతియెకాదు. ఇతనికిని ఆంగ్లేయులకును బద్ధవైరము. వారి సంరక్షణయం

దుండిన తిరువాన్కూరు రాష్ట్రము నితఁడు ముట్టడింపఁబోయెను. కావున నాంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారికిని ఇతనికిని మరల విగ్రహము ప్రారంభమాయెను. మహారాష్ట్రులును నైజామును ఆంగ్లేయులకు సాయమే తెంచిరి. గవర్నరు జనరలుగా నుండిన లార్డు కార్న్‌వాలీసే స్వయముగ సైన్యముల నడపుకొని వచ్చెను. కొంత పోరాటమువిూఁద టిప్పూ పరాజితుఁడయి శ్రీరంగపట్నము వద్ద సంధి చేసికొనెను (1792). దానివలన నతని రాజ్యములో సగబాలును మూఁడుకోట్లముప్పది రూపాయలును శత్రువులకుఁ జెందిపోయెను. అతని కుమారులిరువురు ప్రతిభులుగా నొసంగఁబడిరి.

ఈ దురదృష్టమునకుఁ దరువాత టిప్పూ ఆంగ్లేయుల నెల్లైనను భరతఖండమునుండి పారఁదోలవలయునని బహుభంగుల ప్రయత్నము చేయ నారంభించెను. ఆఫ్గనిస్థానము, తుర్కీ, అరేబియా, పారసీకము మున్నగు మహమ్మదీయ విదేశములకు ఉత్తరములు వ్రాసెను. ఢిల్లీ, అయోధ్యా, హైదరాబాదు, పునహా, యోధపురము, జయపురము, కాశ్మీరము మున్నగు భారతేయ సంస్థానములకుఁ దనప్రతినిధుల నంపెను. ఫ్రెంచివారిని పలుమారు సాహాయ్యము వేఁడెను. వారికి నాయకుఁడయి యైరోపాఖండము నంతయు వడంకఁ జేయుచుండిన నెపోలియను బోనపార్టునకును ఇతనికి గూడ నుత్తర ప్రత్యు

త్తరములు జరిగెను. కాని నెపోలియను నావిక సైన్యము 'నెల్సను' అను ఆంగ్లేయ నావికావీరునిచే నోడింపఁబడినమీఁదట నెపోలియను దూర్పుదేశముల పైకి వచ్చు నుద్యమము మానుకొనవలసి వచ్చెను. టిప్పూసుల్తాను చర్యలనంతటినిగని పట్టి యుండిన గవర్నరు జనరలు అతనిని సమాధాన మడిగెను. అతఁడును సరియయిన ప్రత్యుత్తర మీయనందున అతనిపై విగ్రహము చాటింపఁబడెను. నైజామును మహారాష్ట్రులును టిప్పూసుల్తాను గెలిచినచో నతఁడు దమ్మునెచ్చట మ్రింగివేయునోయను భయమున నాంగ్లేయుల పరమయిరి. విగ్రహము ప్రారంభమయ్యెను. ఒకటి రెండుయుద్ధములకుఁ దరువాత నాంగ్లేయులు శ్రీరంగపట్నమును ముట్టడించిరి. టిప్పూ సంధిచేసికొనుటకుఁ బ్రయత్నించెను. కాని రెండు పక్షములవారికిని షరతులు కుదిరినవి కావు. కావున ముట్టడి బలముగసాగదొడఁగి 1799 వ సంవత్సరము మే నెల 4 వ తేది శ్రీరంగపట్నము ఆంగ్లేయుల చేతఁజిక్కెను. టిప్పూసుల్తాను యుద్ధమున బహు సాహసముతోఁ బోరి మడిసి పడి యుండెను. అతనితో మైసూరునందు మహమ్మదీయరాజ్య మంతరించి పోయెను.

ఈవిగ్రహమున నాంగ్లేయులకు సాయముచేసిన స్వదేశీయ పరిపాలకుఁడు నైజామొక్కరుఁడె. మహారాష్ట్రులు యుద్ధరంగమున కే రా లేదు. కాని టిప్పూసుల్తాను పరాజితుఁడయి మృతినొందిన తరువాత నాతని దేశమును బంచుకొను సమ

యమున నాంగ్లేయులు వీరిని దలపెట్టవలసిన వారయిరి. టిప్పూ రాజ్యమును దామును నైజామును విభజించుకొన యత్నించిన పక్షమున మహారాష్ట్రులకుఁ దప్పక ఈర్ష్యజనించును. అంతమాత్రమె గాదు. నైజామునకు విశేషమగు భూభాగము చేరిపోయి అతని శక్తి యెక్కుడయి పోవును. అది అప్పటి స్థితిలో ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము వారి కంతఫలప్రదముగాఁ గన్పించ లేదు. కావున మిక్కిలి యోచనమీఁద మైసూరు మండలమునందుఁ బూర్వహిందూరాజ వంశమును నెలకొల్పునట్లును టిప్పూనకు సంబంధించిన ఇతరదేశభాగమును దామును నైజామును మహారాష్ట్రులును విభజించుకొనునట్లును నైజాముతో 1799 లో చేసికొనిన సంధివలన ఏర్పాటుపఁబడెను. అందుచే 'బూర్వ హిందూవంశమునకుఁ జేరిన కృష్ణ రాజ ఒడయరు ఐదు సంవత్సరముల బాలుఁడు మైసూరునకు రాజుగా నేమింపఁబడెను. అతనితో నదే తరుణమున నొక సాహాయ్యసంధి (Subsdiary treaty.) తీర్చుకొనఁబడెను.

ఈసంధివలన మైసూరునం దాంగ్లేయులు మహారాజునకు సాహాయ్యార్థము హైదరాబాదు మొదలగు ఇతర సంస్థానములందు వలెనే సాహాయ్య సైన్యమును నిలుప నిర్ణయించుకొనిరి. దానికగు వ్యయమునకు గాను మైసూరురాజు సంవత్సరమున కేడులక్షల పూలవరహాల నియ్యనంగీకరించెను. ఇతర రాష్ట్రములతోఁ బోరుకలిగినప్పుడు ఆంగ్లేయుల సాయమునకై వలసిన

సైన్యముల కగువ్యయమునుగూడ గవర్నరు జనరలుగారి తీర్మానముచొప్పున మైసూరురాజు భరింప వలసి యుండుననియు నొక్క షరత్తు ఈసంధిలోఁ జేర్పఁబడియెను. అయిన నీషరత్తు 1807 వ సంవత్సరమున మార్పునందెను. అప్పుడు మైసూరు సైన్యమేర్పడెను. అదియే ఆంగ్లేయుల సాయమునకుఁ గాను కొన్నినిబంధనల ననుసరించి ఉపయోగింప నియమింపఁబడెను. ఈ రెండుసేనలకు అనఁగా సాహాయ్యసైన్యమునకును మైసూరు సైన్యమునకును అగువ్యయములు రాజు భరింపనంతటి స్థితికి వచ్చినచో ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు పరిపాలనాపద్ధతులను మార్చియో కొంత దేశమును ఆక్రమించుకొనియో లేక సర్వమును తమ యాధిపత్యమునకు మార్చుకొనియో తమ చిత్తమునకువచ్చినట్లు ప్రవర్తింపఁగలరనియు అట్లు రాజ్యము తీసికొనఁబడినచో రాజునకు సంవత్సరమునకు ఒకలక్షరూపాయిలును రాజ్యపునికరాదాయములో ఐదవవంతును ఇయ్యఁబడుననియును ఈ సంధివలనఁ దీర్మానింపఁబడెను.

పూర్ణయ్య.

కృష్ణరాజఒడయరు బాలుఁడుగ నుండినందున ఈ సంధిపత్రములో అతనివ్రాలును అతని తల్లివ్రాలును దివాను పూర్ణయ్యవ్రాలును గానవచ్చుచున్నవి. ఇట దివాను పూర్ణయ్య ఎవ్వరయినదియు మాచదువరు లొకకొంత ఎఱుంగుదురుగాత. ఇతఁడు కోయంబుత్తూరు జిల్లాలోని యొకమాధ్వవంశమునకుఁ

జేరినవాఁడు. హైదరుకాలమున నతనికడ ఇతఁడు పనికికుదిరి సామర్థ్యము చూపినందున ఇతఁడు ఆతనిచే మంత్రిగ నేమింపఁబడియెను. హైదరాలీ ఆంగ్లేయులపై యుద్ధమునకు బయలుదేరినప్పుడు అతని సైన్యములకు వలయు సామగ్రినంతయు వెంటనడపి తన యజమానికి ప్రబలసాహాయ్య మొనర్చినవాఁడీ పూర్ణయ్యయే. హైదరు మరణానంతరము టిప్పూను బారదోలి హైదరు రెండవ కుమారుని సింహాసనారూఢుం జేయ వలయునని ప్రయత్నించినవారిని విఫలమనోరథులనొనర్చి టిప్పూసుల్తానునకు మైసూరు రాజ్యమును దక్కించినవాఁడును ఈపూర్ణయ్యయే. కావున నితఁడు హైదరునకును టిప్పూనకును మిక్కిలి ముఖ్యుఁడుగ నుండెను. టిప్పూయొక్క మతావేశము ఇతని వఱకును వ్యాపించెనుగాని అతని తల్లిగారి హెచ్చరికమీఁద టిప్పూ పూర్ణయ్యగారియొద్ద మతపుమాటయె యెత్తుకొనుట మానివేసెను. శ్రీరంగపట్నపుముట్టడిలో టిప్పూ నిహతుఁడయిన పిదప ఇతఁడును ఆంగ్లేయుల చేతులలోఁ జిక్కెను. కాని టిప్పూసుల్తానుకడ నెరవేర్చుచుండిన ఆర్థికమంత్రిత్వకార్యమునే కృష్ణరాజ ఒడయరు కడఁగూడ నెరవేర్ప నియ్యకొనుటవలన నాంగ్లేయప్రభుత్వమువారు పూర్ణయ్యను ఉద్యోగమునందుండ నియమించిరి.

పూర్ణయ్యదివానుగను రాజ్యపాలకుఁడుగను నేర్పఱుపఁబడెను. కర్నలు క్లోసు అనునతఁడు రెసిడెంటయ్యెను. కర్నలు ఆర్తరువెల్లస్లీ (తరువాత వెల్లింగ్టను ప్రభువయి నెగడినవాఁడు)

సేనానాయకుఁడుగ నేమింపఁబడెను. ఇట్లేర్పడిన ఈముగ్వురి చేతులలో మైసూరురాజ్యము క్షేమముగ జీవయాత్ర మొదలి డెను. అచ్చటచ్చట తిరుగఁబడియుండిన ప్రభువు లణఁచి వేయఁ బడిరి. దేశములోని సంగతులన్నియును జక్కఁగ నెఱిఁగిన వాఁడుగాన పూర్ణయ్యరాజ్యములోని వరుంబడి మార్గముల బాగుగ నుపయోగింపఁ జొచ్చెను. టిప్పుసుల్తాను మంచిగంధపు చెక్క ఎగుమతికాకూడదని ఉత్తరువుచేసియుండెను. కావున రాజ్యభవనములలోనది కొల్లలుగఁ జేరియుండెను. తెలిసిన వాఁడుగాన పూర్ణయ్య దానిని అమ్మి ఎక్కుడు ధనమును బొక్కసమునకుఁ జేర్చెను. ఇతఁడు రాజ్యభారము నిర్వహించి నంత కాలమును ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు మైసూరు పరి పాలనయందు జోక్యముకలుగఁజేసికొనవలసిన యంశమొక్కటి యును రాలేదు. దీనిచే పూర్ణయ్య ప్రభుత్వమున లోపములు లేవని చెప్పుటగాదు. కానిపూర్వపద్ధతుల నవలంబించుచు నిరంకుశముగ రాజ్యపాలనముచేసినను అతని కాలమున నేలాటి కష్టములును దటస్థింపకుండుట అతని పరిపాలనా శక్తిని వ్యక్తీ కరించుచున్నదని మాత్రము అందఱును దోఁచకపోదు. అతఁడు 1811 వ సంవత్సరములోపల బొక్కసమున రెండుకోట్ల రూపాయలు చేర్చిపెట్టెననినచో నతఁడు ఆర్థిక విషయముల నెంత జాగరూకతతోఁ బనిచేసినదియు నెల్లడియగుచున్నది. అతని పద్ధతులలోని ఒక్కలోపమును మాత్రమిచ్చుటనె చూపుట

గ_ర్తవ్యము పన్నువసూలున కతఁడేర్పఱచిన మార్గము ముందుకాలమున బాధను దెచ్చి పెట్టునదయ్యెను. అతఁడు అమల్దారులనేర్పఱచి వారిని తాలూకాలకనిపి నిర్ణీతమగు మొ_త్తమును వసూలుచేయవలసినదని యు_త్తరువిచ్చెను. వారు తక్కువ వసూలు చేసినచో స్వంతధనమచ్చుకొని తీరవలయు ననియు ఎక్కువవసూలుచేసినచో రాజుగారి ధనాగారమునకను పవలసినదనియు వారికి ననుజ్ఞ. ఈపద్ధతి దివాను న్యాయముగ జాగరూకుఁడయి న్యాయమతిక్రమింపక కార్యములను గమనించినంత కాలమును దుఃఖములను దెచ్చిపెట్టదయ్యెను. కాని రాజునకుఁ బైకము కావలసివచ్చినప్పుడును దివాను కఠినుఁడయి నప్పుడును దీనివలన ననర్థములు జరుగవీలుండెను. అట్టి కష్టదశ ముందు వర్ణితమగును. పూర్ణయ్యనిరంకుశముగ పరిపాలించె నని పైనవ్రాసితిమి. ప్రజలకుమాత్రమె అతఁడు నిరంకుశుఁడు గాఁడు. రాజు విషయమునగూడ నతఁడు అట్టి విధముగనె ప్రవ_ర్తించుచుండెను. కావునఁ జుట్టుముట్టుంగల పరిజనుల బోధనలచే రాజునకతనిపై ససూయజనించెను. అందువలన కృష్ణరాజ ఒడయరు 1811 వ సంవత్సరమున నాంగ్లేయప్రభుత్వము వారికిఁ దానే రాజ్యభారము నిర్వహించుకొందునని తెలియఁజేసెను. రెసిడెంటు పూర్ణయ్యను దివానుగానిలుపనెంచెనుగాని అతఁడియ్యకొనఁడయ్యెను. ఆతరువాతి సంవత్సరమే శ్రీరంగపట్టణమున పూర్ణయ్య వైకుంఠప్రా_ప్తిఁజెందెను.

కృష్ణరాజఒడయరు.

పూర్ణయ్యను దొలఁగించి కృష్ణరాజ ఒడయరు రాజ్యము నేల మొదలిడెను. బొక్కసము సంపూర్ణముగ నిండియుండిన స్థితిలో పదునాఱేండ్ల బాలుఁడగు నీభూపాలుఁడు పరిపాలనము ప్రారంభించి మూఁడుసంవత్సరములలో రాజ్యమును దారిద్ర్యమునకు దెచ్చివిడిచెను. స్తోత్రపాఠకులును, పరాన్నభుక్కులును, ఇతనికి ప్రాణ మిత్రులగుటవలన రెసిడెంటుగారి సంభాషణములును రాజ్యములోని భారతీయపౌరుల నీతివచనములును ఇతనిచెవున కెక్కినవిగావు. ఆంగ్లేయప్రభుత్వమువారు కొంతకాలమీతనిని జంకించిచూచిరి. అప్పటికిని ఇతఁడు తనమార్గమునువదలినవాఁడుగాఁడు. ద్రవ్యము లెక్కలేక వెచ్చపెట్టఁబడుచుండుటవలనను సైన్యమునకై అప్పులుపెరుగఁజొచ్చియుండుటవలనను పూర్ణయ్యచే నుపక్రమింపఁబడిన వసూలుపద్ధతిలోని పైకనుపఱచిన లోపముచే నది మహాక్రూరముగ నుపయోగింపఁబడుట ప్రారంభమయ్యెను. ఉత్తమోద్యోగము లన్నియును వేలములో నమ్మఁబడ మొదలిడెను. ఇంతియెగాక న్యాయ తీర్మానముల విషయమునఁ గూడ ప్రజల కరాజకము సంభవించెను. ఏన్యాయాధిపతికిని శిక్ష వేయు నధికార ముండినదిగాదు. అతఁడు ముద్దాయి నేరస్థుఁడని తీర్మానించిన తరువాత రాజు స్వయముగనే శిక్షవిధించుచుంటయాచారము. కాబట్టి రాజు సోమరియగుటతోడనె న్యాయతీర్మానములయందు భరింపరాని ఆలస్యముపొడసూపెను.

ఇప్పగిది ఒక్కటిపై నొక్కటిగ నష్టములు ప్రజలకు సంభవింప నారంభించినందున క్రగను క్రమముగ నసంతుష్టి ప్రబలెను. 1830 వ సంవత్సరమున దిరుగు బాటులు ప్రారంభమయ్యెను. ఆంగ్లేయ సైన్యము లవ్వానినణచుటకు సాయము పోవలసి వచ్చెను. నగరము తాలుకాలో జరిగిన తిరుగుబాటును ఎదు ర్చుటకు సాహాయ్య సైన్యమంతయును వలసి వచ్చెను. మిక్కిలి కష్టము మీద తిరుగు బాటు సైన్యములు విరిసిపోయి శాంతి సమకూరెను. తిరుగు బాటునకుఁ గారకులయిన ఒకరిద్దరు నాయకులు మాత్రము కొన్ని నెలలకాలము విడువక మైసూరు సీమను వేధించిరి. ఇట్టి స్థితిలో గవర్నరు జనరలుగారు కృష్ణ రాజ ఒడయరును సింహాసనమునుండి తొలఁగించుట శ్రేయ స్కరమని యెంచి ఆసంగతిని అతనికిఁ దెలియఁ జేసి ఇద్దరు కమీషనరులను రాజ్య భారమునకు నియోగించెను. రాజు వారిచేతికిఁ దనదేశము నప్పగించి మైసూరు నందలి తన నగ రులోఁ గాలముఁ గడపఁగడఁగెను.

కమీషను పరిపాలన.

మైసూరు రాష్ట్రము ఈవిధముగ 1831- మొదలు 1881 వఱకును సంపూర్ణముగ ఆంగ్లేయుల ప్రభుత్వము క్రిందికి వచ్చెను. ఈఏబది సంవత్సరములను పరిపాలనాపద్ధతుల నను సరించి మూఁడు భాగములుగ విభజింప వచ్చును. మొదటి భాగమున పూర్ణయ్యచే నుపక్రమింపఁబడిన పద్ధతులే న్యాయ

మార్గమున ననుసరింపఁబడెను. రెండవ భాగమున నాంగ్లేయ పరిపాలనా పద్ధతులు గొంచెము కొంచెముగ నవలంబింపఁబడఁ జొచ్చెను. మూఁడవ భాగమున సంపూర్ణముగ నాంగ్లేయ పద్ధతులే నెలకొలుపఁబడియెను. ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వము మైసూరు నందారంభమగు నప్పుడు "కమీషనరుల క్రింది యుద్యోగస్థులందఱును స్వదేశీయులుగ నుండ వలెను. ప్రస్తుతముగల స్వదేశీయస్థాపనలు తప్పక సాగించవలెను" అని గవర్నరు జనరలు గారి యాజ్ఞ. దాని ననుసరించి మొదట నేపనికైనను స్వదేశీయులే నేమింపఁబడుచు వచ్చిరి. కాని పరిపాలనా పద్ధతి నంతయు మార్చవలసిన యవసరము గానవచ్చుటం బట్టి ఆయనుజ్ఞ నతిక్రమించవలసెను. స్వదేశీయులుగ నుండుచునచ్చిన ఫౌజుదారులను మండలాధికారుల స్థానములకు నలుగురు ఐరోపియనులు నేమింపఁబడిరి. తరువాత క్రమక్రమముగ సహాయోద్యోగులును ఐరోపియనులే యగుచువచ్చిరి. 1854వ సంవత్సరమున నాంగ్లేయ రాజ్యాంగముల ననుసరించి విద్యాశాఖయు (Public Instruction) నిర్మాణశాఖ (Public works) యు నేర్పఱుపఁ బడెను.

మొదటి కమీషనరులలో పేరుఁ గన్నవాఁడు 'కుబ్బను'. ఇతఁడు పన్నువసూలుపద్ధతులను సంస్కరించిప్రజలకు బాధ లేకుండఁ జేసెను. కుల్నాడు సీమలోఁ బ్రబలముగ నుండిన బానిస వ్యాపారమును రద్దుచేసెను. న్యాయవిచారణ విషయ

మున జరుగుచుండిన దురాచారములను దొలఁగించెను. ఈరీతి నీతని కాలమున మైసూరు జనులు శాంతి నందఁగలిగిరి. ఇతఁడు అనేకములగు చిల్లర పన్నులను త్రోసివేసి నేలపన్నునుగూడ తగ్గించినను వసూలు పద్ధతులలో చేసిన మార్పులవలన మొదటి కంటె వన్నెక్కుడుకాఁగడంగెను. 1861వ సంవత్సరమున నితనికి వ్యాధి తటస్థించినందున పనికిరాజీనామానిచ్చి ఇంగ్లాండునకుఁ బయనమై పోవుచు సూయెజు వద్ద మృతి నొందెను.

1862 వ సంవత్సరమున మైసూరు సంపూర్ణముగ నాంగ్లేయ పద్ధతుల ననుసరించియే ఏలఁబడఁజొచ్చెను. సీమయంతయు మూఁడు డివిజనులుగను ఎనిమిది జిల్లాలుగను విభజింపఁబడెను. డివిజనులపై సూపరింటులును జిల్లాలపయి అసిస్టంటుసూపరింటులును నేమింపఁబడిరి. ఆర్థికాంగము (Financial dept.) గొప్పసంస్కారములందెను. ఆదాయవ్యయగణన పత్రములును (బడ్జెట్టులును) లెక్కతనికీలును (ఆడిట్టులును) ఉపయోగమునకుఁ గొనితేఁబడెను. 1863 వ సంవత్సరమున సర్వేసెటలుమెంటులు ప్రారంభమయ్యెను. నేలపన్ను 30 సంవత్సరములకొక పర్యాయము పరీక్షింపఁబడు పద్ధతి యుపక్రమింపఁబడెను. ఇనాం కమీష నొకటి ఏర్పడెను. నీటికాలువలును అడవులునుదగురీతిని అభివృద్ధి నందెను. న్యాయతీర్మానాది కార్యములు పెరుగుచు వచ్చినందున జిల్లాలలో న్యాయాధికారులు నియమింపఁబడిరి. విద్యాలయములు నెలకొల్పఁబడెను. (మ్యునిసిపాలిటీలు) గ్రామరక్షక

సంఘములు ప్రారంభమాయెను. అంచె తపాలుపోయి నూతన తపాలా పద్ధతి నెగడెను. ఇట్లు ఆంగ్లేయ ప్రభువులచేఁ బరిపాలింపఁబడుచుండు మండలములో నే యేవిశేషములు గలవో అవియెల్లయు మైసూరునందుఁగాన నయ్యెను. కాని ఈమార్పుల వలన మొదట చేసికొనిన నేమమును మాత్రము ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు విడువవలసి వచ్చెను. వారు ఐరోపియను అధికారులను అనేకులను నేమింపవలసినవారైరి.

శ్యామరాజేంద్ర ఒడయరు దత్తువచ్చుట.

కృష్ణ రాజేంద్ర ఒడయరు ఆంగ్లేయాధికారులకు రాజ్యము నప్పగించిన తరువాత మూఁడు పర్యాయములు ప్రభుత్వమువారికి అర్జీలిచ్చుకొని మరల తన్ను రాజ్యమునకు నధికారిఁ జేయవలసినదని వేఁడుకొనెను. అతఁడు కనుపఱచిన కారణములు మిక్కిలి యుక్తియుక్తములుగా నున్నవి. కానిఫలమేమియు లేదయ్యెను. 1866 వ సంవత్సరమునఁ బెట్టుకొనిన అర్జీలో దాను రాజ్యభారమువహించు నప్పటికి పదునారేండ్ల పసివాఁడయినందునను దన విద్యాభ్యాసమునఁ గొంత స్వాతంత్ర్యాకాంక్ష ఆంగ్లేయోపాధ్యాయుల వలననే కల్పఁబడినందునను దాను అనుభవలోపమునఁ జేసి తప్పుత్రోవలఁ ద్రొక్కినది నిజమేయనియును, రానురాను దన యధీనమునుండి రాజ్యమును దొలఁగింపవలసి వచ్చుట ఆంగ్లేయులకుఁ దప్పకసంభవించినదేయనియును, కాని లోపములు దిద్దిన పిదపఁ దన్ను

మఱల రాజ్యాధిరూఢుం జేయకుండుట వ్యాధి గ్రస్తుఁడయిన వానిని రోగముకుదిరిన తరువాతఁ గూడమంచమునకుఁ గట్టిపెట్టి నట్లున్నదనియును, తనకు రాజ్యము నిచ్చినది నైజామును ఆంగ్లేయులును నైనందున ఆంగ్లేయులు దన్ను శాశ్వతముగ పదభ్రష్టుం జేయుట అన్యాయమనియును ఒకవేళఁదనకు ఆంగ్లేయుల దయవలన మాత్రమే రాజ్యము చేకూరియున్నను ఆప్రభుత్వమువారు ఇచ్చినది మఱల పుచ్చుకొనుట ధర్మవిరుద్ధమనియును వ్రాసి పంపెను. అందులోనె అతఁడు తాను దత్తుచేసికొనిన పుత్రుఁడగు శ్యామరాజేంద్రఒడయరునకు ముందు రాజ్యము లభింపవలసి యుంకుటను గుఱించియు మొఱవెట్టికొనెను. ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారి చేతులలోనికి మైసూరు పోయిన దాదిగ ఆసీమను మఱల స్వదేశీయ ప్రభువుల కప్పగింప పనిలేదను వాదమొక్కటి వెలువడి యుండెను. కావున భరత ఖండమునందలి ఆంగ్లేయ ప్రభువులు కృష్ణరాజ ఒడయరు దత్తు చేసికొనుటకుఁగూడ నాటంకములు దెచ్చిపెట్టఁ బ్రయత్నించుచుండిరి. కాని విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారి ఉదార హృదయమునకు మాత్ర మీపద్ధతి సరిపడినది కాదు. అందుచే నాయమయొక్క ఇష్టమున కనుగుణముగ కృష్ణరాజ ఒడయరుచే దత్తపుత్రుఁడుగ స్వీకరింపఁబడి యుండిన శ్యామరాజేంద్ర ఒడయరును ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు మైసూరునకు భవిష్యత్పరిపాలకుఁడుగ నొప్పుకొనిరి.

నాఁటినుండి శ్యామ రాజేంద్రుని విద్యాభ్యాసము ప్రారంభింపఁ బడెను. ఆవిషయమునఁ గూడ కృష్ణరాజ ఒడయరు నకును స్థానికాంగ్లేయ ప్రభువులకును గొంత దూరము చర్చ జరిగెను. కాని కృష్ణరాజ ఒడయరు అభిప్రాయమే కడపట ఆమోదింపఁ బడెను. అయిన నతనిచే శ్యామరాజేంద్రు నకు నుపాధ్యాయుఁడుగ నిర్ణయింపఁబడిన లెఫ్టనంటు కర్నలు హేయిన్సు అనునతఁడు 1869వ సంవత్సరమున రాజీనామా నిచ్చెను. అతనికిఁ దరువాత నతని స్థానమున ప్రసిద్ధచరిత్ర కారుఁడగు కర్నలు జి. బి. మాలిసను నేమింపఁబడెను. అతనికి సహకారులుగఁ దరువాత దివానుపదమును సమర్థతతో నలం కరించిన రంగాచార్యులును, శ్యామరాజేంద్రుఁడు చదువుచుం డిన బడిలోని ప్రధానోపాధ్యాయుఁడగు జయరామరావును నియమింపఁబడిరి. వీరును దరువాత మఱికొందఱును గలుప శ్యామరాజేంద్రుఁడు వలసిన జ్ఞానమును సమకూర్చు కొనెను. కృష్ణరాజ ఒడయరు 1868లోనె మృతినొంది యుండెను. అప్పుడె శ్యామరాజేంద్రుఁడు పదునెనిమిదేండ్ల వయస్సు వాఁడయిన తోడనె అతఁడు విద్యాధికములచే నర్హుఁడనితోఁచిన మొదల గొన్ని నిబంధనలతో సింహాసనమునకు రాగలఁడని ఆంగ్లేయ ప్రభుత్వమువారు చాటియుండిరి. కావున యుక్తవయస్కుఁ డయినపిదప 1881వ సంవత్సరమున శ్యామరాజేంద్ర ఒడయరున కాంగ్లేయులు మైసూరురాజ్య పరిపాలనము నిచ్చివేసిరి.

అప్పుడేర్పడిన నిబంధనల ననుసరించి సాహాయ్యసైన్య వ్యయములకుగాను మైసూరు మహారాజు సంవత్సరమునకు ముప్పదియైదులక్షల ద్రవ్యము నిచ్చునట్లును, అతఁడు అంతః పరిపాలనకయ్యు స్వసంరక్షణకయ్యు నియమించుకొను సైనికుల సంఖ్య గవర్నరుజనరలుగారి అనుమతి ననుసరించి తీర్చుకొనవలసినట్లును, అతఁడు పరరాష్ట్రములతో సంబంధములు కలిగించుకొనకుండు నట్లును, అన్నివిషయములందును గవర్నరుజనరలుగారి బోధనలను మహారాజు గమనింప వలసినట్లును, నిబంధనలను మించి అతఁడు ప్రవర్తించినచో నాంగ్లేయులకు రాజ్యము స్వాధీనమగునట్లును, దీర్మానింపఁ బడెను. ఇట్టికట్టుదిట్టములతో శ్యామరాజేంద్రుఁడు రాజ్యభారమును వహింపఁ బ్రారంభించు నప్పటికి మైసూరునకుఁ గొన్ని దురవస్థలు సంఘటిల్లియుండెను. ఏబది సంవత్సరము లాంగ్లేయులు ప్రభుత్వము నెఱపి సంస్కారముల నొనర్చి ఆదాయము నెక్కుడుచేసి యుండిరనుట సత్యమేకాని 1876వ సంవత్సరమున సంభవించిన మహాక్షామమువలన బొక్కసమున నిలువయుండిన రెండుకోట్లు అదృశ్యమయి యుంటయేకాక ఆంగ్లేయులకు మైసూరు మహారాజు 80 లక్షల రూపాయలు అప్పుపడి యుండెను. రాజ్యములోని ప్రజలలో నైదవవంతు దుర్భిక్షమువాతఁ బడి మరణమంది యుండిరి. కావున శ్యామరాజేంద్రునకు మొదటి కర్తవ్యము ముందు క్షామములు రాకుండ నాపుటకు వలయు సదుపాయ

ముల నొనర్చుట యయియుండెను. అందువలన నతఁడు నీటి వసతుల నేర్పఱచుట యందును రైలుమార్గముల నిర్మించుట యందును అత్యంత పరిశ్రమసేయ కడఁగెను. అతనికా కార్యములనెల్ల సహాయుఁ డగుటకు నతనిచే దివానుగనెన్నఁ గొనఁబడియుండిన రంగాచార్యులకంటె నెక్కుడు సమర్థుఁ డెవఁడు గలఁడు?

కృష్ణరాజేంద్రుఁడు పరమపదమొందిన వెంటనే అతని నగరునందలి ద్రవ్యరాసులను భూషణావళులను పరులుదోచుకొనకుండఁ గాచుటయందును, రాజభవనసేవకసమూహమును సంస్కరించి ఉచితభంగిని దీర్చుటయందును, శ్యామరాజేంద్రుని దత్తత నెదుర్కొని రాజ్యమపహరింప నేెంచిన దురాత్ములను విఫల మనోరథులుగఁ జేయుటయందును, సంపూర్ణహృదయముతోఁ గార్యములు నెరవేర్చిన ఈరంగాచార్యులు అతనికిఁ దోడునీడయయి నేఁటి మైసూరు సంస్థానమందలి ఉత్తమస్థాపన లన్నిటికిని విత్తునాటిన వాఁడని చెప్పవచ్చును. శ్యామరాజేంద్రుఁడు సింహాసనము నెక్కుటతోడనే దివాను అధ్యక్షుఁడుగ మఱి ఇరువురు సభ్యులం జేర్చి యొక ఆలోచన సభ నేర్పఱచెను. వీరికే చట్టముల నిర్మించు నధికారముగూడ నియ్యఁబడెను. రంగాచార్యులవారి కృషిచే కొలఁదికాలములోనే మైసూరు ప్రతినిధి సభ ఏర్పడెను. దీనికిని దివానే అధ్యక్షుఁడయ్యెను. ఇందలి సభ్యులు మొదటమొదట మహారాజు

గారివలననే నిర్వహింపఁ బడుచుండిరిగాని ఇప్పుడుప్రజలకు నిర్వ చనశక్తు లియ్యఁబడినవి. ఇంతియగాక శ్యామ రాజేంద్రుని కాలమున బంగారు గనులఁ బనిచేయుట ప్రారంభింపఁ బడెను. దానివలన మైసూరున కిప్పటి యాదాయము వరుంబడి పద్దులలో ముఖ్యమగు పద్దుగ నెన్నఁ బడుచున్నది. మైసూరునందు స్త్రీ విద్యకుఁగూడ ప్రారంభము 1881వ సంవత్సరముననె. సంపాదన విషయముననేమి, విద్యావిషయముననేమి పరిపాలనా సంవి ధానముల విషయములనేమి ఇట్లన్నివిధముల శ్యామరాజేం ద్రుఁడును రంగాచార్యులును మైసూరు రాజ్యమును దినదిన ప్రవర్ధమానముగఁ జేయగలుగు మార్గముల వెదకి అవలంబిం చిరి. 1883వ సంవత్సరమున రంగాచార్యులు మద్రాసునందు పరలోకప్రాప్తిఁ జెందెను.

అతని స్థానమునకు సక్. కె. శేషాద్రి అయ్యరుగారు నియమింపఁబడిరి. ఇతఁడును రంగాచార్యుల పథముననే రాజ్య పరిపాలన మొనర్చెను. ఈతనికాలమున ప్రతినిధి సభకును దాని కధ్యక్షుఁడుగ నుండుచువచ్చిన ఈతనికిని ఈవిధమగు ప్రతి ష్ఠాపనయొక్క ప్రథమావస్థ యందును స్వాభావికమైన కొద్ది పాటి సంఘర్షణ దప్పినదికాదు. కాని ఇతఁడధికారము వహిం చిన పదునెనిమిది సంవత్సరములలో (1883-1901) నీప్రతినిధి సభ అనుభవ జ్ఞానముల సంపాదించె ననుటకుసందియము లేదు.

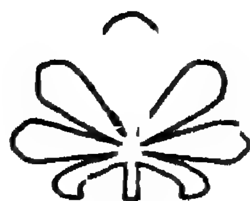
కృష్ణరాజ ఒడయరు.

శేషాద్రి అయ్యర్ దివానుగ నుండఁగనె 1894వ సంవత్సరాంతమున శ్యామరాజేంద్రుఁడు వైకుంఠవాసి యయ్యెను. అప్పటికి ఆతని కుమారుఁడగు ప్రస్తుతపు మహారాజు కృష్ణరాజ ఒడయరు పదిసంవత్సరముల బాలుఁడుగ నున్నందున వీరితల్లి పరిపాలకురాలుగ నేమింపఁ బడెను. ఆమెకు ఎప్పటియట్ల ఆలోచనసభవారు, అనఁగా దివాను శేషాద్రి అయ్యరును మఱియిద్దఱు సభ్యులును, సహాయులుగ నుండిరి. 1901 వ సంవత్సరమున సర్. పి ఎన్. కృష్ణమూర్తి దివానయ్యెను. అతనికాలమునరాజకీయోద్యోగస్థులకును మైసూరు ప్రతినిధిసభలోని సభ్యులకును పరస్పర విశ్వాసానురాగములు వృద్ధిపొందెను. 1902వ సంవత్సరమున విద్యావంతుఁడును యుక్తవయస్కుఁడును నయి యుండిన కృష్ణరాజ ఒడయరు లార్డుకర్జనుచే సింహాసనమునకుఁ బ్రకటింపఁ బడెను.

నాఁటినుండి యీమహారాజు రాజ్యాంగవిషయములఁ జేసిన పరిశ్రమ మిక్కిలి యద్భుతము. ఈతనికి మొదట సర్ పి. ఎన్. కృష్ణమూర్తియుఁ దరువాత.వి.పి. మాధవరావును దివానులుగ నుండిరి. ఇప్పటి దివాను టి. ఆనందరావు. వి. పి. మాధవరావు కాలమున శాసననిర్మాణసభ ప్రారంభమయ్యెను. అందు రాజుగారి ఆలోచన సభలోని మువ్వురు సభ్యులును జనులచే నిర్వాచింపఁబడు నితరసభ్యులును గలరు. వీరు వివాహ

విషయములను బాలుర విషయములను ఇంకను ఇతర సాంఘిక విషయములను గూర్చిమిక్కిలి యుపయోగకరమగు కొన్ని శాసనముల నిర్మించియున్నారు. 1906-1907లో ఇదేమాధవరావుగారి కాలమున గ్రామిక విద్యాలయములలో బాలురకు బడిజీతములు పుచ్చుకొనక చదువు నేర్చుకొను నట్లు త్తరువయ్యెను. కావున నేఁడుమైసూరులో బాలురకు స్వదేశభాషయందు ఉచితముగ విద్యాదానముచేయఁబడుచున్నది. ఇటీవల మహారాజుగారు తమదేశమందలి చేతిపనులు మున్నగువానిని వృద్ధిపఱచు నుద్దేశముతోఁ బ్రజలసాయములేక ఆపని సాగదనుటను జక్కఁగగు రైఱింగినవారుగాన ప్రజలసంఘము నొకదానిని ఆర్థికసభయనుపేర దమయాజమాన్యముక్రింద నెలకొల్పియున్నారు. దాని పరిశ్రమవలన మైసూరు భరతవర్షమున నున్నతి స్థానము నందగలదని కొందఱకైనను దోఁచకతప్పదు. ఇట్టియూహాకెడమిచ్చు చిహ్నములనేకములు ఇప్పుడే గానవచ్చుచున్నవి. స్త్రీవిద్యకై మైసూరు మహారాణిగారి కలాభవనము గాంచిన ప్రఖ్యాతి హిందూస్థానమునందలి మఱియే స్త్రీవిద్యాలయమును గాంచియుండలేదు. కొంతకాలముక్రిందట బెంగుళూరునందు జె. ఎన్. తాతాగారి యౌదార్యమువలన ప్రారంభింపఁబడిన అన్వేషణ విద్యాగారము (Research Institute) ఆసీమకంతటికిని వన్నెఁబెట్టవేచియున్నది. దినదినమునకు సంఖ్యయందుఁబెంపొందుచుండు యంత్రశాలలు ఆసీమవెలుపటి ప్రాంతమునగల

ఆంగ్లేయసీమల ప్రజలకాశ్చర్యము గలిగించుచున్నవి. ఆర్థికసభ వారు జాగరూకులయి పట్టుదలతోఁ గార్యమునకు గడంగి నచో కృష్ణరాజఒడయరు బహదూరుగారి మనోరథము సిద్ధించగలదు. దైవము సహాయుండగుగాక!

ఢిల్లీదర్బారు.

౫. దర్బారుల చరిత్రము.

ఏడవ ప్రకరణము.

పూర్వపుదర్బారులు.

రాజులేలు దేశములందంతటను నొక్క యేలికగతించి తరువాతి ప్రభువు రాజ్యమునకు వచ్చినమీఁదట నాతని రాజ్యభార నిర్వహణారంభమును సూచించుటకయి యొకవిశేషోత్సవము తప్పక జరుగుచు వచ్చుచున్నది. మానవునకు సంబంధించిన యుత్కృష్టవిషయములన్నిటికినివలె దీనికిని మతవిషయికభక్తియే సర్వసాధారణముగ మూలాధారమయి కన్పట్టుచున్నది. ఆంగ్లేయభాషయందు నీయుత్సవమునకు 'కారొనేషన్' అనఁగా 'కిరీటధారణము' అను నామము ప్రవర్తించుచున్నది. పేరుంబట్టిచూడ నిద్దానికి మతవిషయికార్థమేమియు నుండునట్లు తోఁచదు. కాని యచ్చటి ఆచారములను బరిశీలించినచో నచ్చటను నీయుత్సవమునకు విశేషార్థముగలదని తోఁచకమానదు. అటకిరీటమును రాజునొసల నిడుటకేర్పడినవాఁడు మహామతాచార్యుఁడు. ఇతఁడు రాజునురాజ్ఞిని ప్రజలకుఁ బ్రదర్శించి 'కిరీటధారణోత్సవము' ను బ్రారంభించును. తరువాత రాజుపైఁ బరమాత్ముని కృపనిలుచుగాతమని ప్రార్థన లొసంగఁ బడును. ఉత్తమమతాచార్యుఁడు రాజునకొక కొంతహితబోధనొనర్చును.

రాజు దేశమును చట్టములననుసరించియు న్యాయము ననుసరించియు పరిపాలింపఁ బ్రతిన నంగీకరించును. తదనంతర మమూల్య సుగంధద్రవ్యములతోఁ గాచిననూనియచే మహామతాచార్యుఁడు రాజునడినెత్తిమీఁదను, హృదయము మీఁదను అఱచేతుల మీఁదను సిలువ ఆకారములను నిర్మించును. దీనివలన రాజుదన తలంపులను, హృదయమును, కార్యములను పరమాత్మునిపని యందే వినియోగించుటకు సంస్కారమందెనని యర్థము. ఇది ముగిసినవెనుక మహామతాచార్యుఁడు రాజునకు ననేకవిషయముల సంకేతించు నుపకరణములనొసంగి కిరీటము నాతని శిరమున నిడును. ఇదియె 'కిరీటధారణోత్సవము'న ముఖ్యభాగము. దీనికిఁబిదప నెల్లరును రాజునకు వినమితులయి తమవిధేయతం దెలుపుదురు. రాజు తనకిరీటమును దీసియుంచి మోకారించికూర్చుండి ఈశ్వరుని బ్రార్థించి రాజ్యమాతనివశముఁ జేసి లేచి మఱల కిరీటముం ధరించును.

ఈ పైవర్ణనవలన ఆంగ్లేయ 'కిరీటధారణోత్సవము' నకుంగూడ మతవిషయిక సంబంధముగలదని విశదమగుచున్నది.

ఆవిషయమున మనదేశమునందలి పూర్వకాలపుఁ బట్టాభిషేకమహోత్సవము' లతో నయ్యది తులఁదూగఁ జాలదు. పూర్వకాలమున నిచ్చటి పట్టాభిషేకములలో నుత్తమములు రాజసూయాశ్వమేధయాగములు. అట్టి యాగములలో ధర్మ

రాజుచే నింద్రప్రస్థపురమునజరుపఁబడినది మనమెఱింగినవానిలో ముఖ్యముగ నెన్నఁబడవలసియున్నది.[1] దానితోఁదులఁదూఁగు నది మరల నాతఁడే హస్తినాపురమున నొనర్చిన అశ్వమేధ యాగము.

ధృతరాష్ట్రుఁ డనుమతింప ధర్మరాజు ఇంద్రప్రస్థపురము రాజధానిగ రాజ్యమేల మొదలిడి మయునిచే సభాభవనమును గట్టించెను. అప్పుడు ధర్మరాజు మొదటిదర్బారును రాజసూయ యాగమును జరిపెను.

దర్బారుజరిగినది సభాభవనప్రవేశదివసముననని తెలియ వచ్చుచున్నది. నాఁడు భూరిభూసురసమాజమును ధర్మసుతుఁడు భక్తితోఁ బూజించి ధనార్థులఁదన్పి యశంబుగాంచిన వెనుక

మ. ముదమారంగఁ దురంగ కాంచన లసన్మాణిక్య గాణిక్యసం
పదలోలింగొనివచ్చి యిచ్చి ముదమొప్పంగాంచి సేవించిర
య్యుదయాస్తాచలసేతు శీతనగమధ్యోర్వీపతుల్ సంతతా,
భ్యుదయుణ్ ధర్మజుఁదత్సభాస్థితుజగత్పూర్ణప్రతాపోదయుణ్. ''

ఆతరుణమున మహామునులనేకులు సభారంగము నలం కరించియుండిరి. అందు నారదుండును నుండెను. అతఁడు ప్రోత్సాహింప “ నారాయణదేవుచేత ననుజ్ఞాతుండయి తమ్ము లయు ధౌమ్యద్వైపాయనాదులయు ననుమతంబున ధర్మరాజు

1. ఈయాగముల వర్ణన మహాభారతమున సభాపర్వమునందును శాంతి పర్వమునందును గననగును.

రాజసూయంబుసేయ" నుపక్రమించెను. సహదేవుఁడు సర్వ సన్నాహములును జేయ నియోగింపఁబడెను. యజ్ఞోపకరణ తతులు సిద్ధమాయెను. సర్వసంభారములు నిండిపోయెను. ఇంద్రప్రస్థంబు చుట్టును సకలదిక్కులను అపారభూరిబహువిధా గారములును ప్రమదవనములును వెలయ నాపురమపరభూతల మయియొప్పెను. ధర్మతనయుఁడు క్రతుదీక్షవహించెను. భూ పాలకులందఱును వివిధోపాయనములు దెచ్చి యతని శ్రీపాద ముల కెఱఁగిరి.

ఇదేవిధమున నశ్వమేధయాగ సమయమున

"విద్వత్సమూహంబు వివిధదేశాధీశ, సంఘంబుఁ గార్యవిచారపరులు
నర్థార్జనాదికృత్యంబులవారలు, బహుపరిచర్యలఁ బరఁగుజనులు
వైశ్యప్రముఖపౌర వర్గంబులును ముఖ్య, హాలికాదిజానపదావలులును
వైణికగాయకవాంశికాదివినోద, కవులును వారసుందరులులోను
గాఁగ నేగుదెంచి కాంచియావిభునిస
త్కారములఁ బ్రమోదితంబులగుచు
భావములు దలిర్ప సేవించియుండన
కొల్వుసాల నొప్పె" చెలువుమెఱసె.

తదనంతరము యమనందనుఁడు మురారియు నానాపృథి వీశ్వరులును వెంటరాఁగ, ద్రౌపది ఓషధులుగొనినసువఁ దాఁప కోటి మంత్రములు పఠింపుచుండ, నాఱు వృషభములను బూన్చినమేటి నాగటితోఁ నధ్వరభూమిని దున్ని సిద్ధముచేసెను.

స్వనాయకస్తముత్తమమనిచూపుటకును రాజును పాలికునితో సమానుఁజేయని చాటుటకును నింతకంటె బలమగు నుదాహరణము కావలెనా?

ఇట్లు యజ్ఞభూమి సంస్కరింపఁబడిన తరువాత నట చేరినరాజులును వారి కళత్రములును ప్రసవగంధపూజితములయిన స్వర్ణకుంభములను మోసికొనిపోయి జాహ్నవీతోయములనుగొనివచ్చిరి. అంతకుమున్నె ధౌమ్యుఁడు అలంకృతమగు వేదికాతలంబున నుత్కృష్ట సన్నాహములతో భద్రపీఠంబునొకదానిఁ బ్రతిష్ఠించియుండెను. యమునాజలములు సంసిద్ధమైనంతోడనె యుధిష్ఠిరుఁడు మంగళారావములతో గొనితేఁబడి ఆపీఠంబున నుండనియోగింపఁబడియెను. శోభనాలంకరణమువలన నభిరామయయియుండిన పాంచాలిని అతని వామపార్శ్వమున నాసీనఁజేసిరి. అంతశుభముహూర్తంబగుడు మహానుభావుఁడు కృష్ణుఁడు అదివఱకు సంస్కారమందియుండిన శంఖమునందుదకములనించి "పృథివికధిపతివిగమ్ము"ని జాయా సహితుఁడగు ధర్మజునకు అభిషేక మొనర్చెను. శంఖానక దుంధుభి ప్రభృతి మంగళ తూర్యరావంబులును వీరనాదంబులును చెలంగెను. అచ్చటఁ జేరిన రాజలోకంబును బెద్దలును కలశములలోని పవిత్రాంబువులతో ధర్మరాజు నభిషేకించిరి. ఇదియే ఆయాగమున మనకు ముఖ్యభాగము. ఈయభిషేకమువలననె సర్వసామంతులును ధర్మరాజు సార్వభౌమత్వమును సంపూర్ణముగ

నొప్పుకొనిరి. దీని కనంతరము దిగ్విజయ పరిపూర్తినిసంకేతించు యజ్ఞము నడచెను. దాని నిటవర్ణించు టనవసరము. అదినడచి నంతకాలమును నటచేరినసర్వజనులును సార్వభౌముని యతిథులై సమ్మానంబొదిరి. దాని ముగింపుసమయమున "సామ్రాజ్య పదస్థుండైన యుధిష్ఠిరుండు భూసురదీనానాథ ప్రముఖపాత్రంబులకు వివిధధనంబులొసంగెను." ఈపదముల ప్రయోగముంబట్టి ధర్మరాజ చక్రవర్తియును దనప్రజకు నుత్తమవరము లొసంగెనని యూహింపవచ్చును.

ఔరంగజేబుపట్టాభిషేకము.

యుధిష్ఠిరునకుం దరువాత ఢిల్లీనగరమున పట్టభద్రులయిన సార్వభౌములలో మొగలాయీలు ముఖ్యులు. అందును ఔరంగజేబు 'సింహాసనారోహణోత్సవము' వర్ణనీయము. 'సింహాసనారోహణోత్సవము' అను పదముపయోగించుట మహమ్మదీయచక్రవర్తులకాలమునందలి పట్టాభిషేకోత్సవమునకును ఇతరకాలములందలి పట్టాభిషేకోత్సవములకును గల తారతమ్యమును సూచించు నుద్దేశముతోడ ననిగ్రహించునది. మహమ్మదీయులయుత్సవమున ముఖ్యతమభాగము చక్రవర్తిసింహాసనముపయిం గూర్చుండుటయె. అభిషేకముగాని కిరీటమును ధరించుటగాని వారికాచారముగాదు. ఔరంగజేబు 1658 వ సంవత్సరమున రాజ్యమునకువచ్చెను. కానియతండు సర్వశత్రువులనడంచి 1659వ సంవత్సరమున సింహాసనారోహణోత్సవము జరిపెను.

ఆసంవత్సరము మేనెల 12 వ తేది సార్వభౌముఁడైన యౌరంగజేబు గొప్పయూరేగింపుతో ఢిల్లీనగరమునుజొచ్చెను. భేరీమృదంగకాహళముల శబ్దములతో భూనభోంతరాళముల నిం చుచు సేవకాబృందంబులు ముందునడచె. వానివెనుక మఖు మలుతోడను వెండిబంగారు జరీలతోడను చకచకలీను మణుల తోడను నలంకరింపఁబడిన ఝూలులతో గప్పఁబడిన మదగజం బులు రజతశృంఖలములకు వ్రేలు సువర్ణకింకిణులు మొరయ మంద గమనంబున బారులుదీరి ఏగుదెంచుచుండెను. అవ్వానిమీఁద సార్వభౌమచిహ్నంబులయిన గోళములతోఁగూడిన టెక్కె ములు మోసికొని భటులుగూర్చుండియుండిరి. ఈయేనుంగులకు వెనుక బంగరుజీనులతోడను అలంకరింపఁబడిన కల్లెపువారుల తోడను నొప్పు పారశీకాశ్వములును అరబ్బీహయములును వరుస దీరియుండెను. వానివెంబడి కరుణులమొత్తంబులును లొట్టి పిట్టతండంబులునునుండె. వీనిపిరుంద ధగధగలీను ఉత్తమాయుధ ముల ధరించిన కాల్బలములు పటాలములు పటాలములుగనే నడచుచుండెను. వీనివెన్క ప్రభువులును మంత్రులును గుంపులు గూడిచుట్టుఁగొలువ నెల్లర దృష్టులనాకర్షించుచు నచ్చటిజనంబు లందఱకును విభుండయిన యౌరంగజేబు తనగజశాలయందలి యుత్తమ భద్రేభంబుపైనునిచిన బసిఁడి యంబారియందాసీనుఁ డయి యేతేరుచుండె.

ఇట్లూరేగింపుతో దరలి యౌరంగజేబు ఢిల్లీకోటయందు

నాఁటి యుత్సవమున కేర్పడిన పట్టాభిషేక భవనముం జొచ్చెను. దాని పేరు 'దివాని ఆమ్.' అద్దాని లోకప్పును నలువది స్తంభములును వెండిబంగారు జరిపనిచేనొప్పు పారశీక దేశపు మఖ్మలు గుడ్డచేతను పేరుగాంచిన గుజరాతుదేశపు సరిగెబుటా వేసిన పట్టుచేతను, గప్పఁబడియుండెను. ప్రతి కమానునుండియు క్రిందికి దిగజారు బంగారు గొలుసులకు రత్నఖచిత సువర్ణగోళములు వ్రేలుచుండెను. భవనమధ్యమునఁ గొంతభాగము చదరముగ వైడికమ్ముల కటాంజనముచే వేరుచేయఁబడియుండెను. దాని నడుమ తన్నలంకరించు వజ్రములును కెంపులును పద్మరాగములును మహాప్రకాశ పరంపరలనీనలోకమునందలి విచిత్రములలో నొక్కటని ప్రసిద్ధిగాంచిన మయూరాసనము సంస్థితమై యుండె. అద్దాని పురోభాగంబున సుందరతమమగు వితానంబొండు నాల్గు రత్నమయ దండముల ప్రాపున నెలకొల్పఁబడియుండె. అందు ముక్తాహారములె పగ్గములుగ యుపకరించుచుండె. మయూరాసనమును జుట్టివచ్చు కటాంజనమునకు ముందటి రెండుప్రక్కలను వ్రేలు ముత్యపుగుచ్ఛములతో నలంకరింపఁబడిన భూరిచ్ఛత్రముల జతయుండెను. సార్వభౌముని సింహాసనమున కిరుప్రక్కలను శృంగారమైన భద్ర్యమంచకము లిడఁబడియుండెను. వీని యన్నిటికిని వెనుక స్వర్ణమయ పీఠములపయి నవరత్నఖచిత ఖడ్గములును, శుద్ధకాంతుల ప్రసరింపఁజేయు డాలులును, ఈటెలును, మున్నగు చక్రవర్తిగారి యాయుధములు ప్రదర్శింపఁబడి

యుండెను. పట్టాభిషేకభవనమునందలి బయలు ప్రదేశ మంత యును మఖమలు గుడారములచే నావరింపఁబడి యుండెనని చెప్పవచ్చును. ఆగుడారములలో చిత్రమగు రత్నకంబళములు పరువఁ బడియుండెను. ఇప్పగిది ఎబ్భాగమునకుఁ దిరిగినను నవరత్నముల ప్రభలును వెండిబంగారముల కాంతులును మఖమలు పట్టుల శోభలును చూపరుల కానందము గొలుపు చుండెను.

శుభముహూర్త మాగతమైనదని జ్యోతిష్కులు తెలుపుట తోడనే తెరమరగున సంపూర్ణ సన్నాహములతోఁ గూర్చొనియుండిన ఔరంగజేబుచక్రవర్తిలేచివచ్చి సింహాసనము నధిష్ఠించెను. మంగళ శబ్దములును ఘనతూర్యారావములును చెలంగె. అంతట నొకగాయకుఁడు ముందుకువచ్చి యున్నత పీఠంబుపై నిలుచుండి చక్రవర్తిగారి నామధేయమును బిరుదులను మున్నగువానితోఁ జేరిన 'ఖుత్బా' యను ప్రకటనను గంభీరస్వరమునఁ జదివెను. సామంతులెల్లరును చక్రవర్తికి నతులొనర్చిరి. రాజసేవకులు పన్నీరును బుడ్లుబుడ్లుగ సభాసదులెల్లర మీఁదను కురిపించిరి. తాంబూలము తట్టలతోఁ బంచిపెట్టఁ బడియె. అత్తరు, పునుఁగు, జవ్వాది, అగరు, కస్తూరి, మొదలగు సుగంధద్రవ్యముల పరిమళము సభాభవనమున గుప్పుగుప్పుమని ప్రసరింపు చుండెను.

ఆనాఁడే ఔరంగజేబు పేరునఁ గ్రొత్త నాణ్యములు ముద్రింపఁబడెను. సామ్రాజ్యము నందలి వివిధ రాష్ట్రములకును ఈసింహాసనారోహణ వార్తం దెలుపుచు నుత్తరములు పంపఁబడెను.

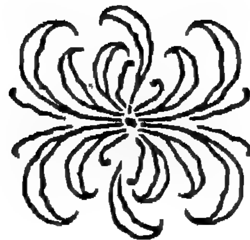
ఇట్లు ముఖ్యసభాభవనమున నుత్సవము ముగిసిన పిదప నౌరంగజేబు అంతఃపురమున నొకదర్బారును మఱియొక ఆంతరంగిక దర్బారును నడిపెను. మొదటిదానికి స్త్రీలును, రెండవ దానికి నాహూయమానులయి యుండిన యొకకొందఱును, మాత్రమే రానియ్యఁబడిరి. అవ్వానియందు చక్రవర్తి తన కుచితమని తోఁచిన విధమునఁ దనవారలకు బహుమానము లిచ్చెను.

ఔరంగజేబు సింహాసనారోహణ సమయమున అక్బరుచే నుపక్రమింపఁ బడియుండిన నౌరోజుశకమును[1] రద్దుపఱచి మరల హిజిరాశకమును బ్రారంభింప నియమించెను. త్రాగుబోతుతనము మున్నగు దురాచారములను మాన్పుటకు నధికారుల నేర్పఱచెను. చిల్లరపన్ను లనేకములను దుడిచివైచెను. ధాన్యముపై బాటలలో వేయఁబడుచుండిన సుంకములను పోలీసునకని వసూలుచేయఁ బడుచుండిన పన్నులను తొలఁగించెను. ఇవియే ఆతఁడిచ్చిన వరములు.

---

1. ఇది పారశీకుల సంవత్సరాది. వారికిని ఈదేశపు మహమ్మదీయులకును భేదములుగలవు. కావున మార్పు.

ఒకవారము దినములు పండుగలు నడచెను. సామంత రాజులును ప్రభువులును సార్వభౌమునకుఁ గానుకలఁ దెచ్చి యిచ్చిరి. అతఁడును వారికి నాతిథ్యమొసఁగి వారిని బిరుదులచేతను, గౌరవసూచక వస్త్రసమితిచేతను, దర్జాలను హెచ్చించుటచేతను, ఏనుఁగులు గుఱ్ఱములు రత్నఖచితాయుధములు మొదలుగాఁ గల బహుమాన వస్తువులచేతను, దనియించెను.

ఎనిమిదవ ప్రకరణము.

బ్రిటిషు దర్బారులు.

ఔరంగజేబునకుఁ దరువాత మనవైదవ జార్జిచక్రవర్తికాలము వఱకును ఢిల్లీనగరమునఁ బ్రసిద్ధ సార్వభౌము లెవ్వరును బట్టాభిషేక మహోత్సవము నందలేదు. కాని విక్టోరియా మహారాజీగారి ప్రతినిధిగ లిట్టను ప్రభువును, సప్తమైడ్వర్డు చక్రవర్తి ప్రతినిధిగ లార్డుకర్జనును, నచ్చట దర్బారుల నడపియున్నారు. వారివలననే ఈ 'దర్బారు' పదమున కింత ప్రాముఖ్యత కలిగినది.

1877వ సంవత్సరపు దర్బారు.

1858 వ సంవత్సరమున భరతవర్షపుఁ బ్రభుత్వము ఆంగ్లేయవర్తక సంఘమువారినుండి విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారికి మారుపఁ బడియెను. అట్టిమార్పువలన మనదేశమునకు నొక్క విశేషగౌరవము గలిగెను. ఏదోయొక వర్తక సంఘమువారి పరిపాలనకును నుత్తమ జన్మమంది యలరారు మహారాజ్ఞి పరిపాలనకును నెంత తారతమ్యము గలదియు నర్థమగుటయే యున.

వసరము. అందున విక్టోరియా మహారాజ్ఞి రాజ్యమునకు వచ్చిన తోడనే మనకీక్రింది వాక్యములుగల స్వాతంత్ర్య పత్రమును ప్రకటించి యెల్లరయుల్లముల నాచంద్ర తారార్కముగ నాక ర్షించి నైచెను.

"క్రైస్తవ మతముయొక్క సత్యమును మేముదృఢముగా నమ్మినవారమయి మతమువలనఁ గలిగెడు చిత్తశాంతిని మేము కృతజ్ఞతతో నొప్పుకొనుచున్న వారమయ్యును, మావిశ్వాస ములను మాప్రజలలో నెవరిమీఁదను నిర్బంధించు కోరికగాని స్వాతంత్ర్యముగాని మాకు లేదని చెప్పుచున్నాము. తమతమ మతవిశ్వాసములను బట్టిగాని యాచారములనుబట్టిగాని యెవ్వరు నే విధముగాను మావలన నిగ్రహమునుగాని యనుగ్రహ మునుగాని పొందక యందఱును సమానముగా ధర్మశాసన ములవలని సంరక్షణమును నిష్పక్షపాతముగాఁ బొందవలయుట మాయభిమతమును మాకు సంతోష కరమునునని మేము ఘో షించుచున్నాము. మాప్రజలలో నెవ్వరియొక్క మతవిశ్వాస ములతోను పూజా విధానములతోను తామేవిధమయిన సంబంధమును మాక్రింది యధికారు లెవ్వరును కలుగఁజేసికోఁ గూడదనియుఁ గలుగఁజేసికొన్న యెడల మా యాగ్రహమున కట్టివారు పాత్రులగుదురనియు మేముదృఢముగా విధించు చున్నాము.

మా ప్రజలయినంతవఱకు వారేజాతివారైనను వారే తెగ వారైనను సామర్థ్యము వలనను సద్వర్తనము వలనను పాము చక్కఁగా నిర్వహించుట కర్హులయినవారు మా ప్రభుత్వములోని పనులకు యథేచ్ఛముగాను నిష్పాక్షికముగాను చేర్చుకొనఁ బడవలయుట మాచిత్తమయియున్నది. * * * *

ఈశ్వరానుగ్రహమువలన దేశములో స్వస్థత మరల కలిగింపఁబడినప్పుడు హిందూదేశము యొక్క నెమ్మదియైన కర్తలను ప్రోత్సాహపఱచుటయు జనోపయుక్తములును వృద్ధికరములునునైన పనులను పెంపుచెందించుటయు దేశములో నున్న సర్వప్రజలయొక్క లాభముకొఱకు పరిపాలనము జరపుటయు మాయత్యంతాభిలాషయయి యున్నది. మాబలము వారి సంపదలోను మాక్షేమము వారితృప్తిలోను మాయుత్తమప్రతి ఫలము వారికృతజ్ఞతలోను, ఉండును. సర్వశక్తుఁడయిన ఈశ్వరుఁడు మాకును మాక్రింద నధికారములో నుండువారికిని మాయీ యభీష్టములను ప్రజలమేలుకొఱకు కొనసాగించుటకు శక్తిని బ్రసాదించునుగాక!"[1]

ఇట్టి యుత్కృష్టభావములతో భరతవర్షమును బరిపాలింప మొదలిడిన శ్రీవిక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారు మనదేశముతోడి సంబంధమును దెలుపు బిరుదునొద్దానిని గూడ నీ 1877 స

1. రావుబహద్దూరు క. వీరేశలింగము పంతులుగారి విక్టోరియారాజ్ఞీ చరిత్రము, (84-85 పుటలు).

సంవత్సరపు దర్బారువఱకును వహించినదిగాదు. అట్టిబిరుదు లేనందున నామె సార్వభౌమత్వమును సంకేతించు సాధనము లేక పోవుచుండుటను గమనించి 'భరతవర్ష చక్రవర్తిని' యను పట్టము నామె ధరించినదని ప్రకటించుటకే దర్బారు ఢిల్లీ యందు జరిగెను. అప్పుడు సర్వసామంతులును ప్రజలును గొందఱు పరదేశ రాజులును సభామంటపము నలంకరించిరి. లార్డు లిట్టను ఆమహోత్సవమున విక్టోరియా మహారాజిగారు 'భరతవర్ష చక్రవర్తిని' బిరుదమును వహించిరని ప్రకటించి ఆమె భరతవర్షపు ప్రభువులకును బ్రజలకును నంపిన యను రాగపూరిత మయిన యుత్తరమును జదివెను. జయజయారావములతో దర్బారు ముగింపునందెను. నాటినుండి చక్రవర్తిని గారి ప్రతినిధి స్వదేశసంస్థానాధీశ్వరులకంటె నున్నతమగు దర్జా సందెను.

1903 వ సంవత్సరపు దర్బారు.

1903 వ సంవత్సరమున ఢిల్లీయందు సప్తమైడ్వర్డు చక్రవర్తిగారి యనుమతి ననుసరించి లార్డుకర్జను దర్బారు నడపెను. అతఁడు దానికయి చేసిన వ్యయమును గుఱించి యనేకులు ఖండించుచు వ్రాసియున్నారు. కాని దర్బారుమాత్రము చూపరులకు మిక్కిలి యద్భుతముగఁ గన్పించెననుటకు సందియము లేదు. లార్డుకర్జను గారు ఢిల్లీని జొచ్చినప్పటి ఏనుంగుల

తోడి యూరోపియను పౌరవాత్య సంపదయిట్టిదని బాహాటముగం జాటుచుండెనంట.

ఈదర్బారు సమయమున సప్తమైడ్వర్డు చక్రవర్తి ప్రజల కనురాగవాక్యములం దనప్రతినిధి ముఖమున నంపెను. ఈ దర్బారునకంటె సప్తమైడ్వర్డు చక్రవర్తిగారు 1908వ సంవత్సరము నవంబరునెల 4వ తేది సామ్రాజ్యసంచాలకద్వారా షష్ఠికోత్సవ సమయమున మనకనిపిన ఈ క్రిందివాక్యములుగల సందేశము వలన నెక్కుడు మనకు స్మరణీయులయి యున్నారు.

" మొదటినుండియు ప్రతినిధిస్థాపనా పద్ధతి క్రమక్రమముగ ప్రచారమునకు తేంబడెను. ఆపద్ధతిని వివేకముతో పెంపొందింప సమయము వచ్చినదని నాప్రతినిధియగు గవర్నరు జెనరలు గారికిని తక్కిన నామంత్రులకును తోంచి యున్నది. బ్రిటిష్ పరిపాలనచే వర్ధిల్లి ప్రోత్సాహ పఱుపంబడిన యభిప్రాయములు గలవారగు మీలో ముఖ్యతరగతులవారు పౌరత్వ సమానత్వమును శాసననిర్మాణ రాజ్య పరిపాలనముల యందు మఱికొంత యెక్కువ స్వాతంత్ర్యమును కోరెదరు. అట్టి కోరికను వివేకముతో నెరవేర్చుటచే ప్రకృతాధికారబలములు దృఢములగునుగాని క్షీణింపవు. పరిపాలనము జరపు నుద్యోగస్థులు, అట్టి పరిపాలనమునకు లోంబడినవారి తోడను, దానివిషయమై జనసామాన్యాభిప్రాయమునకు ప్రేరకులై దాని ప్రతిఫలింపంజేయు వారితోడను, ఎడతెగని సాంగత్యము కలిగియుండు

టకు నిష్పటికంటె నెక్కువగ సందర్భములున్నచోఁ బరిపాలన మింకను కార్యకారియై యుండును. ఈయుద్దేశములకై యిప్పుడు జాగరూకతతో చేయఁబడుచుండు నేర్పాటులను గుఱించి నేను ప్రస్తావింపను. అవి మీకు త్వరలో తెలుపఁబడి హితకారియయిన మీవ్యవహారాభివృద్ధికి ప్రధాన లక్షణముగా నుండునని నాకుమిక్కిలి నమ్మకము. * * * *

హిందూదేశక్షేమము విక్టోరియారాజిగారి హృదయము నందలి యత్యంతప్రియవిషయములలో నొకటి. 1875 వ సంవత్సరమునందు నేను హిందూదేశమును సందర్శించిన నాఁట నుండి ఆదేశముయొక్కయు, అందలి ప్రభువుల యొక్కయు, ప్రజలయొక్కయు యోగక్షేమములను చిరకాలత్వ కారణముచే క్షీణింపని యనురాగముతో కూడిన యుత్సాహము తోడ కనిపట్టి యున్నవాఁడను. నాయనుంగుఁ గొడుకగు వేల్సు ప్రభువుగారును, వేల్సుప్రభ్విగారును మీతో కొన్ని దినములు నివసించి మీదేశమునందు అమితానురాగమును, తదీయ సౌఖ్యసంతోషములయందు నిజమయిన ఆసక్తిగల శ్రద్ధయును, గలవారయి మరలివచ్చిరి. నారాజకుటుంబమునకును వంశపరంపరకును హిందూదేశ విషయముననున్న అత్యంతానుభావాపేక్షలుగల యీమనోభావములు ఈరాజ్యము నందలి ప్రజలయొక్క గంభీరమయిన యేకాభిప్రాయమును ఉద్దేశమును వాస్తవముగా తెలుపనే తెలుపుచున్నవి.

అతిదీర్ఘకాలము పాలించిన యేరాజ్యము నందుఁగాని సామ్రాజ్యము నందుఁగాని ప్రభువులకును ప్రజలకును విధింపఁబడినట్టి మహనీయ కార్యమును నెరవేర్ప నావశ్యకములయిన వివేకమును పరస్పర సద్భావమును దైవకటాక్షానుగ్రహము లచే వర్ధిల్లుగావుత." [1]

శ్రీ జార్జిపట్టాభిషేకము.

గత సంవత్సరము డిసెంబరు మాసము 12 వ తేది ఢిల్లీ నగరమున నడచిన మనజార్జిసార్వభౌముని పట్టాభిషేకదర్బారు మహోత్సవము భరతవర్షమున జరిగిన యిట్టి మహోత్సవము లన్నింటిలో నగ్రస్థానము నందఁదగియున్నది. నాఁటి దినము మనచరిత్రమున సుదినము. కొంతకాలము పాశ్చాత్య పౌరవాత్య సభ్యత్వములు రెండును మన యీభరత వర్షమున ముఖాముఖియయి చెలంగి భారతేయులగు మనకు నూతనో జ్జీవము నొసంగెను. ఆయుజ్జీవమును బోషించుట మనప్రభువులకు ధర్మమేయయి యుండెను. అయిన వారలలో నుత్తముండగు దాను దన యుదారహృదయమును విప్పి గనుపఱచినంగాని వారి కవసరమగు బలంబు చేకూరదని తలంచి మనజార్జి సార్వభౌముఁడు నూతనపథంబున జాయాసమేతుండయి తన సామ్రాజ్యమకుటంబున శిరోరత్నంబగు నీభరతఖండంబునకు

1. Quotation fom Fort St. George Gazette.

విచ్చేసి ప్రాచీనవైభవోపేతయగు నీదేశమును గారవించి చారిత్రిక ప్రసిద్ధిగాంచిన ఢిల్లీపురంబున సింహాసనంబు నధిష్ఠించి ప్రజలకు సంతసంబొసంగ నొక కొన్నివరంబులఁ బ్రసాదించి మనకిఁకముందు మునుపటికంటె నెక్కుడు శ్రేయస్సు గలుగఁ గలదను నమ్మకమును ప్రజలయందు గల్గించినాఁడు. కావున నాఁటి యుత్సవము నిచ్చట సంగ్రహముగ వర్ణించెదము. 12 వ తేది ప్రాతఃకాలమయి కాకమునుపే ఢిల్లీదర్బారు రంగమునందలి భవనములయందును పటకుటీరముల యందునుజనుల కలకలము వినవచ్చెను. సూర్యోదయ మగునప్పటికి సైన్యము లెల్లయును దమకు నియమితమయియుండిన స్థలములలో గాయక బృందములతో బారులు దీరెను. ధూమశకటపంక్తులును, గుఱ్ఱపు బండ్లును, మోటారు బండ్లును, రిక్షాలును లక్షలు లక్షలుగ, జూపరులను దర్బారు రంగమునకుఁ గొని వచ్చి వదల మొదలిడెను. సామాన్య ప్రజలు ఇసుకరాల్చినఁ గ్రిందికి పడనీయక తండోపతండములుగఁ బాదచారులయి రాఁజొచ్చిరి. 9. 30 గంటలకు పట్టాభిషేకమంటపమునకుఁ బ్రజ సాగిపోవఁ బ్రారంచిరి. పదిగంట లగునప్పటికి సర్వమును సిద్ధమయ్యెను. దూర దేశాగతులయిన నానారాజ్యప్రతినిధులును భూషణావళులచే నలంకరింపఁ బడిన స్వదేశసామంతరాష్ట్రాధి పతులును, అధికారులును, నాహూయమానులయి యుండిన ప్రజానాయకులును తమ తమ స్థానముల నాసీనులయి యుండిరి. 20 వేలు

సైనికులు మధ్యభాగమున నెల కొల్పఁబడియుండిరి. 11 గంటల సమయమున మన గవర్నరు జనరలుగారగు హార్డింగు ప్రభువును ఆతని యర్థాంగి హార్డింగు ప్రభ్వియుఁ బ్రవేసించిరి. 80,000 లు జనులు అనిమిషలోచనులయి పంచమజార్జిచక్రవర్తిరాకకయి యెదురు చూచుచుండిరి. ఫిరంగుల మ్రోతలును దూరమున వినవచ్చిన ఆనందఘోషములును చక్రవర్తి చక్రవర్తినులు దము నివసించు నగరునుండి వెలువడిరనుటఁ దెలిపెను. కొన్ని నిమేషములలో జయఘోషము ఆ మండపము నందే మహారావముగ వినవచ్చెను. అచ్చటి ప్రజలెల్లరును లేచి నిలువంబడిరి. సైన్యములు గౌరవసూచకముగఁ దమ యాయుధముల నమర్చిరి. గాయక బృందములు రాజకీర్తనను దమ వాద్యములచేఁ బలికించిరి. మంటపమధ్యమున నిర్మింపఁబడి యుండిన జయస్తంభముపై నాంగ్లేయ సామ్రాజ్యపుబావుటా ఎత్తఁబడెను. 101 ఫిరంగుల మ్రోత* ప్రారంభమాయెను.

పంచమజార్జిచక్రవర్తిగారి స్యందనము దర్బారు రంగము వద్దనిలచెను. సార్వభౌముఁడును సార్వభౌమియును సవతరించిరి. గవర్నరు జనరలు వారికి స్వాగతమిచ్చెను.

గొప్పయుత్సవముతో పడికట్లనెక్కి-వారిరువురును కిరీటముల నొదలలనిడికొని పట్టాభిషేకమంటపమున సమర్పఁబడిన సింహాసనములపై నాసీనులయిరి.

* ఇది రాజుగారి గౌరవార్థమేర్పడినది.

ఫిరంగుల మ్రోతనిలచుటతోడనే ఆపనికయి నియోగింపఁబడియుండిన యుద్యోగస్థుఁడొకఁడు చక్రవర్తిగారి యనుమతిఁ బడసి దర్బారు ప్రారంభమయ్యెనని తెలియఁ జేసెను. జయజయధ్వానములు చెలంగె. గాయక బృందముల ఆరావము లాగుటయే యాలస్యముగ మన జార్జిసార్వభౌముఁడు ఈక్రింది వాక్యములఁ బల్కెను.

" నేను నేఁడు మీయందఱ మధ్యమునందు నుండుట కెంతయు సంతసించుచున్నాఁడను. ఈసంవత్సరము నేనును చక్రవర్తినియు ననేకానుష్ఠానములయందు నిమగ్నులమయి యున్నందున సంతోషకరమగు విశేష పరిశ్రమ చేయవలసి వచ్చినది. మేము మున్ను ఈదేశమునకు వచ్చినప్పుడు మామనముల నెలకొని మమ్ముల కృతజ్ఞులం జేసిన సువిషయజ్ఞానము వ్యవధి యెక్కుడుగ లేకున్నను దూరము మిక్కుటమే యైనను నమ్ముడు మరల నీభూమికి రాఁబురికొల్పెను. కావున మే మేదేశమును ప్రేమింప నేర్చియుంటిమో ఆదేశమగు నిచ్చట నప్పటింబలె స్వగృహసౌఖ్య మబ్బఁగలదను సంపూర్ణాశచే బయలుదేరి వచ్చినారము. పరమాత్ముని కృపామహిమచే గడచిన జూన్ మాసము 22 వ తేది మావంశమునకుఁ బరంపరగ వచ్చుచుండు కిరీటము ప్రాచీనాచారముల ననుసరించియు నుచితపద్ధతులం బట్టియు 'వెస్టుమినిస్టరు అబి' యందునామూదలపై నిడఁబడియె. ఆసమాచారమును నేను స్వయముగ మీా

కుందలకును బ్రకటించెదనని గడచిన జూలై మాసమున దెలియం జేసితిని. ఇట్లు నేనిచ్చిన వాగ్దానము నాయిప్పటిరాకవలన పరిపూర్ణమయినది. రాజభక్తియుతులగు భాగతీయ సామంత ప్రభువులకును విశ్వాససంపూరితులగు భారతపుత్రులకును మాయనురాగమును గనుపఱచుటకును భరతవర్షసామ్రాజ్యపు క్షేమమును సౌఖ్యమును మేమెంత మనఃపూర్వకముగం గోరుచుంటిమో వెల్లడి సేయుటకును మహదిచ్ఛగలవాండనయి కూడ చక్రవర్తినితోడ బయలుదేరి వచ్చినాండను. ఇంతియగాక మా కిరీటధారణోత్సవ సమయమున (నింగ్లాండునన) నుండలేక పోయిన వారికి ఢిల్లీపురమున మాపునరాభిషేకమును జూచు నవకాశము గలిగించవలయు నని నా కిష్టము గలిగినది.

నా గవర్నరులును, విశ్వాసపాత్రులగు నాయితరాధికారులును, నాసామంతప్రభువులును, ప్రజాప్రతినిధులును, నా భరతవర్షసైన్యములలోని ముఖ్యభాగములును గల యీ మహాసభం జూచి నాకు పరమానందమయినది.

వారు శ్రద్ధమైనాకుం జూపంజలంచికొనిన రాజభక్తి, సమ్మానసతులను సంపూర్ణ హృద్గత సంతోషముతో స్వాయముగ నంగీకరింపనున్నాండను.

సానుభూతిసంకలిత మనోగతియును ప్రేమాపూర్వక సుహృద్భావమును ప్రభువులను బ్రజలను నాతోడం గూడ

నీ సుసందర్భమున నైక్యమొనర్చు చున్నవను దృఢభావము నాకు గల్గియున్నది.

ఇట్టి మనోభావములను బ్రదర్శించు నుద్దేశముతో నా విశేషానుగ్రహ విశేషవివేచనలం దెలుపు కొన్ని కార్యములచే నాపట్టాభిషేకమహోత్సవమును స్మరణీయముసేయఁ దలంచి నాఁడను. అవ్వానిని నాగవర్నరు జనరలు ముందీమహా సభకుఁ దెలుపఁ గలఁడు.

మీహక్కులను స్వాతంత్ర్యములను గౌరవించు విష యమున నాకు వందనీయులగు నా పూర్వికులచే నుడువఁ బడిన స్థిరవాక్యములను స్వయముగ దృఢపఱచుటకును మీక్షేమ మును శాంతిని సంతుష్టిని హృదయపూర్వకముగఁ గోరుచుండు టను దెలియఁ జేయుటకును నాకీ తరుణమబ్బినందులకు సంత సించుచున్నాఁడను.

కృపామయుండగు నాపరమాత్ముండు నాప్రజలను గాచుచు వారికి సౌఖ్యమును నభివృద్ధిని గలుగఁ జేయుటకు నాకు సాహాయ్యముం బ్రసాదించుగాత!

ఇచ్చటంగల సామంత ప్రభువులకును నాప్రజకును మేముప్రేమాపూర్వకస్వాగత మిచ్చుచున్నారము.”

సర్వ జనులకును సమానముగ వినిపించునట్టిసుస్వన మున నిట్టిసూక్తులు చక్రవర్తిగారి ముఖము నుండి వెలువడి

నప్పు డామహాసభవారు ముదితాత్ములయి యఖండముగ జయ జయధ్వానముల సలిపిరి.

తరువాత సమ్మానసతులు ప్రారంభమాయెను. మొదట గవర్నరు జనరలును, నున్నతసేనానాయకుండును, గవర్నరు జనరలుగారి యధికారసభా సభ్యులును నొకరి తరువాత నొకరు చక్రవర్తిగారికి నుచితవిధమున వినయములఁ జూపిరి.

వీరికిఁ బిదప మొదటియాతస్థు స్వదేశసంస్థానాధిపతులు విచ్చేసిరి. అందు హైదరాబాదు, బరోడా, మైసూరు ప్రభువులు మొదటి మువ్వురు. వీరివెనుకఁ దక్కుంగలవారు.

వారికివెనుక నితరస్థానాధీశ్వరులును [illegible] ప్రతినిధులును నధికారులును దమదమ దర్శనముల నిచ్చి సార్వభౌమున కెఱంగిరి.

ఇది యంతయుముగిసి [illegible] తరువాత మంగళధ్వానములు [illegible] ముఖ్య [illegible] (Chief herald) ఈక్రింది ప్రకటన జదివెను.

రాజుగారి ప్రకటన

"శ్రీజార్జిమహారాజచక్రవర్తి.

మాప్రభుత్వపు ప్రథమ సంవత్సరము, క్రీస్తుశకము వేయిన్ని తొమ్మన్నూట పదవ సంవత్సరపు [illegible] 19వ తేది గలిగినట్టియు నవంబరు నెల ది 7వ తేది గలిగినట్టియు [illegible] రాజప్రకటనముల మూలమున, [illegible]

కండవ సంవత్సరపు జూనునెల ది 22వ తేదిని సర్వశక్తుడగు భగవంతుని కృపాప్రసాదములచే మా రాజపట్టాభిషేక మహోత్సవమును జరుపగలందులకు మారాజచిత్తమును ప్రకటించి వ్యక్తపరచియుంటిమి గావునను; గడచిన జూనునెల ది22వ తేది గురువారమున సర్వశక్తుడగు భగవంతుని కృపాప్రసాదమువలన, పైనిచెప్పిన మహోత్సవమును జరుపగలిగితిమి గావునను, పైనిచెప్పిన మహోత్సవ మట్లుజరిగినదని మా హిందూరాష్ట్రములలోని ప్రేమగల మాప్రజలకు మేము స్వయముగా తెలియపరచుటయును, మాగవర్నరులను లెఫ్టినెంటు గవర్నర్లను; మా యితరఆఫీసర్లను, మాసంరక్షణలోనున్న స్వదేశ రాజులను, సంస్థానాధిపతులను, ప్రభువులను, మా హిందూసామ్రాజ్యపు పరగణా లన్నిటిలోను ఉన్న మాప్రతినిధులను, మా సన్నిధికి బిలుచుటయును, మా ఆపేక్షయు అభిలాషయునై యున్నవని మేము మా ప్రభుత్వపు ప్రథమ సంవత్సరమగు క్రీస్తుశకము వేయిన్ని తొమ్మన్నూట పదునొకండవ సంవత్సరపు మార్చినెల ది 22వ తేదిగల మా రాజప్రకటనము మూలమున విశదపరచి యుంటిమిగావునను;

ఇప్పుడు మేము మా రాజప్రకటనమగు దీనిమూలమున దానిని విశదపఱచుచు మా ఆఫీసర్లందరికిని, ఢిల్లీలో సమావేశమయియున్న రాజులకు సంస్థానాధిపతులకు ప్రజలకు అందరి

కిని, మహారాజ చక్రవర్తిగా మా మంగళాశీర్వాదము లొసంగి ఇండియాసామ్రాజ్యము నెడల మాకుగల గాఢ వాత్సల్యమును అందఱి క్షేమాభ్యుదయముల విషయమున మాకు ఉన్నట్టియు సర్వదా ఉండు నట్టియు, శ్రద్ధను దృఢముగా స్పష్టపఱచుచున్నాము.

మా ప్రభుత్వపు ద్వితీయసంవత్సరమైన వేయిన్ని తొమ్మన్నూట పదునొకండవ సంవత్సరపు డిశంబరు నెల ది 12వ తేదిని, ఢిల్లీ పట్టణములో మాయాస్థానమునుండి సాదరు చేయబడినది.

శ్రీమహారాజ చక్రవర్తిగారిని భగవంతుఁడు రక్షించుగాత!"*

జయజయధ్వానములు చెలంగె. సైనికులు గౌరవచిహ్నముగఁ దమయాయుధములఁ దగురీతి నిలిపిరి. సభయంతయు లేచి నిలువంబడియె. 101 ఫిరంగులు జార్జి సార్వభౌముఁడ య్యెనని నల్దిక్కులకుఁ జాటె. దర్బారు రంగమునకు వెలుపట నుండిన సైన్యములు సంతోషమును జూప మందుతో నించిన బందూకుల ప్రేల్చిరి. అంతయు నొక్కయానందఘోష సముద్రం బయ్యెను.

పిదప గవర్నరు జనరలు గారగు హార్డింగు ప్రభువు చక్రవర్తిగారి విశేషోత్తరువులఁ బ్రకటించిరి.

* Quotation from Fort St. George Gazette.

అందు ఇతర వరములతోడంగూడ ప్రథమవిద్యకయి 50లక్షుల రూప్యము లియ్యఁబడెనను సువార్తయుండెను.

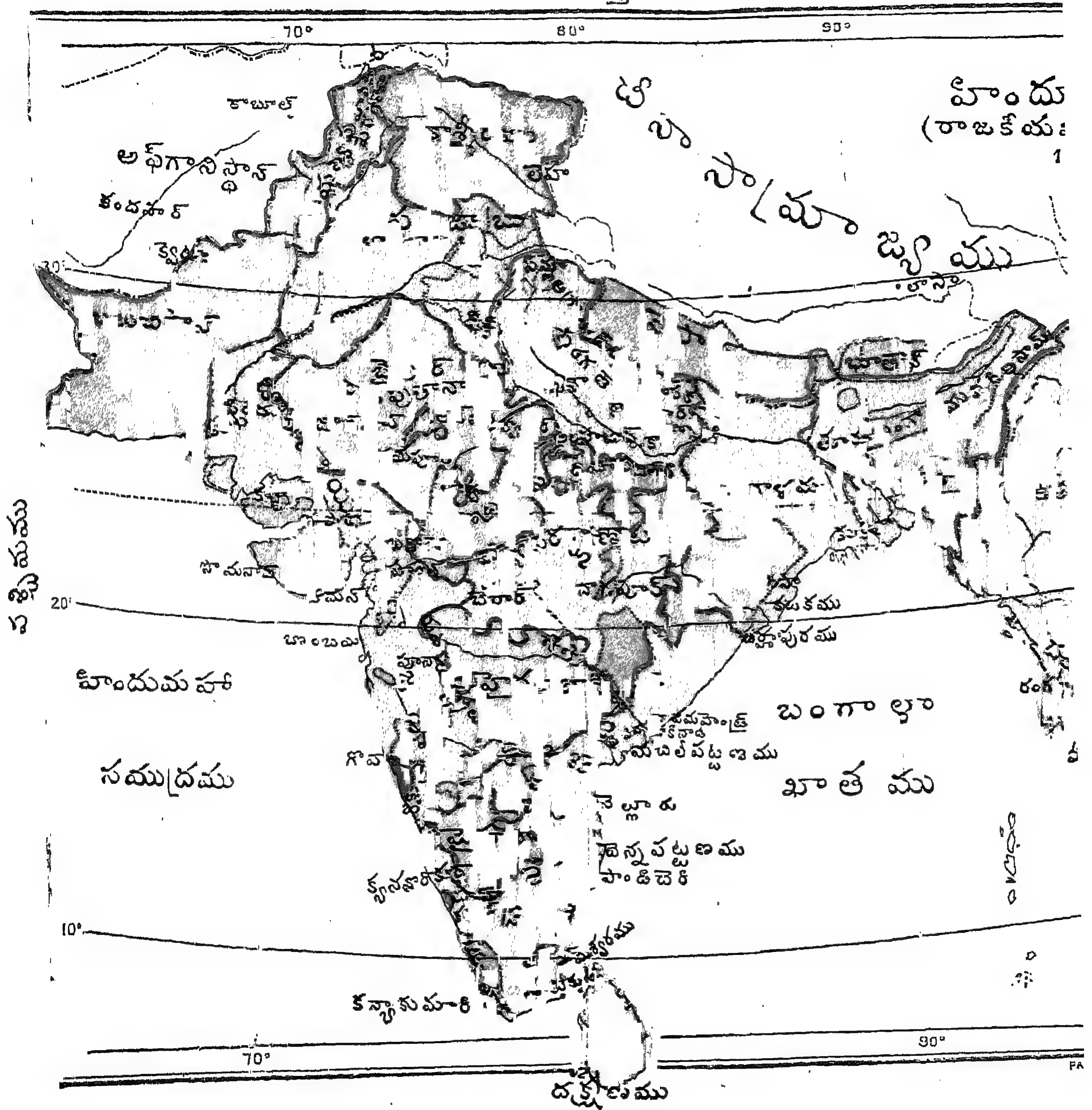
హార్డింగుప్రభువు కూర్చొనిన వెనుక చక్రవర్తి చక్రవర్తినులకు నాయురారోగ్యైశ్వర్యంబు లగుగాతమని ముమ్మారు సభవారందఱును ఆశీర్వదించిరి.

సభను ముగింపుచేయుచు శ్రీపంచమజార్జి సార్వభౌముఁడు అత్యద్భుతముగఁ బ్రజలు దలంపనైన దలంపని, రెండు వరంబుల నిచ్చెను. చిరకాలము ప్రజలమనోవ్యథకుఁ గారణంబయియుండిన వంగదేశ విభజనము రద్దయిపోయె. భరతవర్షపు రాజధాని కలకత్తానుండి సుప్రసిద్ధమగు ఢిల్లీకి మారువఁబడియె. భారతీయుల మనంబులలరె.

ఈవరముల గుఱించియు నీదర్బారును గుఱించియు నింకఁ బెంచి వ్రాయవలసిన పనిలేదు.

సౌహృదయమున సామ్రాజ్య పరిపాలనకుం గడంగియుండు మన జార్జిమేరీలకు నాయురారోగ్యైశ్వర్యంబులు పరమాత్ముండిచ్చి కాపాడు గాత!

ఓం శాంతిః శాంతిః శాంతిః

ఉత్తరము
70°
80°
90°
హిందు
(రాజకీయ
కాబూల్
అఫ్ఘానిస్థాన్
కందహార్
30°
20°
10°
పశ్చిమము
డమన్
బొంబయి
పూనా
హిందుమహా
సముద్రము
గోవ
కన్యాకుమారి
కటకము
బంగాళా
ఖాతము
మచిలీపట్టణము
నెల్లూరు
చెన్నపట్టణము
పాండిచెరి
దక్షిణము

90°

100°

హిందూదేశము

(రాజకీయవిభాగములు)

1907

శుద్ధపత్రిక.

పుట.	వరుస.	తప్పు.	ఒప్పు.
14	3	యతని	అతని
15	7	యిది	ఇది
34	1	పించుట	యుంట
42	2	గలరుంపైంగవ	గలరు.దీనిపుట్టకపైం
43	8	దెలుపుటయే	దెలిపుటయే * (దవ
47	2	జేర్చిరి" *	జేర్చిరి"
47	21	* ఫెర్గుసనుగారి	63వపేజీలో మొదటి పారాకన్వయించుకొనునది.
69	2	నాగిన	సాగిన
71	7	కయినలంక	కయివానినలంక
71	21	శ్రేయోదాయమగు	శ్రేయోదాయకమగు
73	4	వెల్లడించుచు, తన	వెల్లడించుచు, "తన
73	6	దనయెడలను దన	దనయెడలను.
78	10	భ్వాయెంత	భ్వాకినెంత
110	13	నగుటయతని	నగుటయునతని
117	6	1799	1803
145	14	వీరుబన్న	వీరుపన్న
147	10	ఆంట్లేయులకు	ఆంగ్లేయులకు
152	11	రింగూడు	రికింగూడ
155	10	యుద్యోగస్తులు	యుద్యోగస్థులు
173	3	యుపక్రమించిన	ఉపక్రమించిన
199	9	విక్ర-ఉల్	విక్రమ్-ఉల్
209	6	సంస్థాన	సంస్థాన

212	8	శతాబ్దవు, గుజ	శతాబ్దపుగుజ
214	20	స్వారులకునాయు	స్వారులనాయ
217	2	సేమిుప	సేమింపం
244	7	అ	ఆ
244	21	నామంతులకు	సామంతులకు
246	18	చేసిన	చేసికొనిన
248	2	స్వాతంత్ర్యత	స్వాతంత్ర్యము
249	9	సాహాయ్యుండయి	సహాయుండయి
258	6	పుత్రుంసు	పుత్రుంసు.
276	2	ములునునగుసౌకర్య ములకలుగ	ములునుకలుగ
278	18	వృద్ది	వృద్ధి
287	16	సిరతో	సిరితో
295	14	చున్నది	చున్నవి.
314	10	సినిం	సినిం
316	19	రుండను	నుండును ప్రభువు
319	13	కానుగహాల్లి ప్రభువు	కానుగహాల్లి యొక్క
320	6	ప్రభువునకుపుత్రిక	ప్రభుపుత్రిక
323	18	ములలో	ములో
331	16	రాచమందిరము	రాజమందిరము
332	9	యెవ్వరును	ఎవ్వరును
340	1	నావిక సైన్యము	నావికా సైన్యము
349	5	నన్నిక్కుచు	నన్నిక్కుచు
357	5	చేర్చుకొను	చేర్చు
366	5	యుధిష్ఠిరునకు	యుధిష్ఠిరునకు.

ప్రకటనలు.

విజ్ఞానచంద్రికాపరిషత్తు.

ప్రతిసంవత్సరము జూలైనెలలో సాహిత్యము, చరిత్ర, ప్రకృతిశాస్త్రి ములలో పరీక్ష జరుపబడును. అందు కృతార్థులైన ఉత్తమ విద్యార్థులకు రు. 316-0-0 లు 9 బంగారుపతకములు బహుమానముగా నీయబడును. వీనిలో రు. 100-0-0 లు, 5 బంగారుపతకములు ప్రత్యేకము స్త్రీలకొఱ కుద్దేశింపబడినవి.

1912 వ సం|| పఠనీయగ్రంథములు.

	రు. అ.
రుక్మిణీకల్యాణము (భాగవతములోనిది) టీకాతాత్పర్యసహితము.	0-6-0
విమలాదేవి(నవల).	1-2-0
సంగ్రహవ్యాకరణము.	0-5-0
మహోమ్మదీయ మహాయుగము.	1-12-0
మహాపురుషులజీవితములు.	0-12-0
రసాయనశాస్త్రిము.	1-4-0
ఆరోగ్యశాస్త్రిము.	1-4-0

☞ వివరములు తెలిసికొనగోరువారు పరిషత్కార్యదర్శిగారికి వ్రాయవలెను. వలయువారికి అచ్చువేసిన దరఖాస్తుఫారములు దొరకును. ప్రవేశరుసుము విజ్ఞానచంద్రికా మేనేజరుగారికి పంపునది. పుస్తకములకు క్రింది విలాసమునకు వ్రాయవలెను.

విజ్ఞానచంద్రికాబుక్కు డిపో.

చింతాద్రిపేట-మద్రాసు.

ప్రకటననియమములు.

1. మాకు 3000 మంది చందాదారులు కలరు. ప్రతి గ్రంథముయొక్క 4000 ల ప్రతులు అచ్చువేయించుచున్నాము. మాగ్రంథములు స్త్రీలు, పురుషులు చదువుదురు. మాపుస్తకములు కొన్ని యూనివర్సిటీ పరీక్షలకు నియమించియున్నారు. కొన్ని పాఠశాలలలో పఠనీయములుగా ఏర్పరచి చదివించుచున్నారు. ఈగ్రంథమాలకుగల వ్యాపకను మరియే గ్రంథమునకును, ఏగ్రంథమాలకును లేదు. కావున దీనియందు ప్రకటనలు వేయువారికి అత్యంతలాభకారి యని మేము వేరుగ వ్రాయనక్కరలేదు.

2. ప్రతిగ్రంథముయొక్క చివర కొన్ని ప్రకటనలు వేయుదుము. ఈప్రకటనలు కేవలము భాషావిషయికములు మాత్రమే యాయియుండును. మందులు మొదలగునని మేము ప్రకటించము ఆంధ్రభాషయందలి సత్కృతులు, కావ్యములు, నాటకములు, నవలలు, ప్రహసనములు, దేశచరిత్రలు, వారపత్రికలు, పక్షపత్రికలు, మాసపత్రికలు మొదలగు వానినిగురించి ఏమితెలిసికోవలసివచ్చినను, ఒక్కచోట చప్పున గనుపడునటుల చేయఁదలచినారము. కావున గ్రంథకర్తలు, పత్రికాధిపతులు తమ తమ గ్రంథములను, పత్రికలను, ఇందు ప్రకటించి ఎక్కువలాభమును బడయుదురని నమ్ముచున్నాము.

3. మాప్రకటనల తమ పత్రికలో వేయు పత్రికాధిపతుల ప్రకటనలు మా పుస్తకముల చివర నుచితముగా వేయఁగలవారము.

4. ఇతరులు ఒకసారి ఒకపుట ప్రకటనవేయుటకు రు. 10-0-0లు ఈయవలెను. అరపుటకు 6-0-0 లు. ఒక్కసారి నాలుగుపుటలు వేయువారికి రేటు తగ్గించఁబడును. అరపుటకన్న తక్కువ ప్రకటన తీసికొనఁబడదు.

5. మాకు ప్రతిదినము క్రొత్తక్రొత్త చందాదారులు వచ్చుచున్నందునను, మాగ్రంథములు ఆంధ్రభాషలో శాశ్వతముగ నుండునవి గనుకను ఇందొకసారి ప్రకటన వచ్చినయెడల అది భాషలో శాశ్వతముగనుండును. వారపత్రికల, మాసపత్రికలవలె అప్పుడు మాత్రము చదివి ఆవల, బారవేయునట్టివి మాగ్రంథములుకావు. గనుక వీనియందు ప్రకటనలు వేయువారికి మిక్కిలి లాభముండునని చెప్పవచ్చును.

మేనేజరు, విజ్ఞానచంద్రిక,

చింతాద్రిపేట, మద్రాసు.

జీవితచరిత్రావళి.

(మొదటిభాగము)

ఇందు మహాపురుషులగు ఉమేశచంద్రబనర్జీ, రమేశచంద్రదత్తు రంగారావుగార్ల జీవితములు చక్కని వచనశైలిని రమ్యముగా వర్ణింపబడినవి. దేశముకొరకును, భాషకొరకును, అనేకవిధముల తమజీవితముల ధారపోసిన యీ మహనీయులుమనకందరికిని వంద్యులు. ఇంక వీరిజీవితములు పఠనార్హములని వేరుగనుడువవలెనా?

ఆర్టుపేపరుమీద ముద్రించబడిన యీదేశభక్తుల రూపపటములతో సాక్సైన అట్టబైండుచేయబడి, నూరుపుటలకు పైగానుండు యీగ్రంథము వెల రు. 0-4-0 మాత్రమే. పోష్టుకర్చులు కొనువారే భరించవలెను.

చిరునామా:— విజ్ఞానచంద్రికా బుక్కుడిపో,

చింతాద్రిపేట - మదరాసు.

మనోరమ.

ఇది బ్రహ్మశ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము గారిచేఁ బ్రచురింపఁబడు తెలుగు మాసపత్రిక. ఇందు వినోదములు దేశమునకు మతమునకు మహోపకారము చేసి కీర్తిశేషులయిన మహాపురుషుల జీవనచరిత్రలు సృష్టియందలి వైచిత్ర్యములను దెలియఁ జేయు మహాద్భుతములు, రసవంతములైన మృదుపద సంయుక్తములై యొప్పు నాటకములు నూతన కల్పనలతో నిండియుండి చదివిన కొలఁది చవులుగొలుపు చక్కనికథలు, చిత్రకల్పనలతో రచియించిన చిత్రవచన కావ్యములు (Novels) ప్రచురింపఁబడుచుండును. ఈమాసపత్రికను జదివిన వారందఱు దీనిని భాషాప్రౌఢిమగల పత్రికలలో నొకటియనియుఁ బండితులకుఁ బామరులకు స్త్రీలకు బాలురకు నత్యంతోపయుక్తమనియు నీతిదాయకమనియుఁ దలంపకపోరు. చందా సంవత్సరమునకు మూడు రూపాయలు, వలయువారు "మనోరమ పత్రికాధిపతిగారికి రాజమండ్రి" యని వ్రాసిన బడయఁగలరు.

విజ్ఞానచంద్రికాబుక్కుడిపో,

చింతాద్రిపేట, మద్రాసు.

శతకములు.	రు.	అ.
నరసింహాశతకము	0	2
భాస్కరశతకము	0	4
కుమారీశతకము	0	2
వెంకటేశ్వరశతకము	0	2
మాతృశతకము	0	1
మానసబోధశతకము	0	2
ముకుందశతకము	0	4
భర్తృహరి నీతిశతకము పుష్పగిరితిమ్మనది.	0	2
సుమతిశతకము (సటీక)	0	2
చంద్రశేఖరశతకము	0	1
దాశరథీశతకము	0	4
హరహరేశ్వరశతకము	0	4

నవలలు.

రాణీసంయుక్త	0	12
విమలాదేవి	1	12
ఐవాన్ హో	0	6
కళావతి	0	12
మదాలస	0	10
సురస	0	8
రాధారాణి	0	4
దుర్గేశనందిని	1	0
లలితచంద్రహాసము	0	14
యుగళాంగుళీయము	0	3
వసుమతీవసంతము	1	8
శుక్తిమతి	0	12
మాధవీకంకణము	1	8
అహల్యాబాయి	0	8
రామచంద్రవిజయము	0	8
సౌందర్యతిలక	1	0
తారాబాయి	0	12
చంద్రశేఖరము	0	12
సువర్ణమాల (నాటకము)	0	8

వచనగ్రంథములు.

మహాపురుషుల జీవితములు.	రు.	అ.
,, మొదటి భాగము	0	12
,, రెండవ ,,	0	10
,, మూడవ ,,	0	12
వినోదములు	0	2
నందచరిత్ర	0	4
వివేకానందజీవితము	0	1
శంకరాచార్యులు	0	2
రామకృష్ణపరమహంస	0	2
అనిబిసంటు	0	1
జపానుచరిత్ర	0	8
బాలగంగాధర తిలక	0	2
పంచతంత్రము	0	6
వచనభాగవతము 1-వభాగము		
వచనభాగవతము 2-వభాగము	1	8
,, 3-వభాగము		
శ్రీకుమారాభ్యుదయవిమర్శనము	0	4

మనుచరిత్ర పీఠిక పైఖండనము	0	4
స్త్రీల వ్రతకథలు 1-వ భాగము	0	6
,, 2-వ భాగము	0	6
ప్రశ్నోత్తర జీవకళా విర్భావదీపిక	1	6
యక్షప్రశ్నములపీఠిక	0	4
రావుబహదూరు వీరేశలింగముగారి స్వీయచరిత్రము.	1	8
B. R. S. కామేశ్వరరావు కృతులు.	0	6½
పర్వతసందర్శనము	0	2
అవతారచరిత్ర	0	5
రసాయనశాస్త్రము	1	4
భౌతికశాస్త్రము	1	8
జంతుశాస్త్రము	0	9
శారీరశాస్త్రము, ఆరోగ్యబోధిని	0	11
సివిక్సు	0	10
భౌతికశాస్త్ర ప్రథమపాఠములు	0	9
విశ్వేశ్వరీయ కృతివిమర్శనము	0	4
హిందూమహాయుగము	1	0
మహమ్మదీయ మహాయుగము	1	12
ఆంధ్రులచరిత్రము	1	4
కన్యాశుల్కము	0	12

నాటకములు.

ఉన్మత్తరాఘవము	0	8
స్నుషావిజయము	0	3
విచిత్రబిల్హణీయము	0	8
మణిమాల	0	10
చంద్రగుప్త	0	10

సంస్కృత గ్రంథములు.

జ్ఞానవాసిష్టము	6	0
సుభాషితమణి కంఠహారము	1	0
కలివిడంబనము	0	4
సౌభాగ్యలక్ష్మి	0	8
విదురమహానీతి	2	0
శైవసిద్ధాంతసంగ్రహము	0	6
బ్రహ్మతర్కస్తవము	1	0
శివకర్ణామృతము	0	8
రామాయణతాత్పర్యసంగ్రహము	0	4
శ్రౌతస్యైవశైవచిహ్నాని	0	8
భగవద్గీతలు (తాత్పర్యసహితము)	0	6
జాతకఫలమణిమంజరి	1	4
పంచరత్నస్తుతి	0	2
శిష్టాస్సర్వే శివం ప్రపన్నాః	0	8
శ్రౌతమేవహిధారణంలింగస్య	0	8
భారతసార సంగ్రహము	0	8
చతుర్వేదతాత్పర్యసంగ్రహము	0	4

విజ్ఞానచంద్రికా బుక్కుడిపో.

చింతాద్రిపేట, మద్రాసు.

విజ్ఞానచంద్రికా బుక్కు డిపో.

చింతాద్రిపేట, మద్రాసు.

పద్యకావ్యములు.

అముద్రితగ్రంథచింతామణి మయూఖము	7	0
సటీక హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానము	3	0
ప్రబంధరాజ వెంకటేశ్వర విజయవిలాసము	2	0
మిత్రవిందా పరిణయము	1	0
చంద్రాంగదచరిత్రము	1	0
యాదవ రాఘవ పాండవీయము	1	0
ద్విరేఫవర్ణదర్పణము	1	0
శ్రీకృష్ణాభ్యుదయము	0	8
త్రైపదేంద్రగురు చరిత్ర శతత్తారావళి	0	8
ఉత్తర హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము	0	4
సటీక శుద్ధాంధ్ర నిరోష్ఠ్య నిర్వచన కుశచరిత్ర	0	8
ప్రాస్తావిక పద్యావళి	0	8
మనుచరిత్ర ద్విపద	0	4
భోగినీదండకము	0	4
రంగారాయచరిత్ర. ది. నారాయణ కవిప్రణీతము	0	3
ఆముక్తమాల్యద (అట్టబైండు)	2	8
నరస భూపాలీయము క్యాలికో బైండు	0	12
రసికజన మనోభిరామము క్యాలికో బైండు	0	12
డిటో అట్టబైండు	0	8
విజయ విలాసము. పేపరు బైండు	0	4
నీలాసుందరీ పరిణయము	0	4
పారిజాతాపహరణము	0	4
కళాపూర్ణోదయము	1	8
ప్రబంధ సంబంధ బంధుర బంధనము	0	4
శృంగారనైషధము పేపరు బైండు	0	10
డిటో అట్టబైండు	1	0
రాఘవ పాండవీయము క్యాలికో బైండు	1	8
ప్రశ్నమార్గ దీపము	0	5
సీమరాణి	0	8
లక్షణాపరిణయము	0	4
కఠోపనిషత్తు	0	2
చిత్రకథాసుధాలహరి	0	6
ప్రభుభక్తిగీతములు	0	1
చంద్రసేనవిజయము	0	2
రుక్మిణీపరిణయము	0	6
సుభద్రాపరిణయము	0	12

మద్రాసు మల్లికేశ్వరవీధిలోనుండు

వేదము - వేంకట్రాయశాస్త్రిగారి గ్రంథములు.

సంస్కృత గ్రంథములు.

ఈక్రింది వానికి సం. వ్యాఖ్య, తె. పూర్ణటీకయు కలవు.

మేఘసందేశము 294 పు రు 1 8

రఘువంశము,6 సర్గలు,353 పు 1 8

కుమారసంభవము ,, 318 పు 1 8

అమరుకము-శృంగారలక్ష్యము 12

పుష్పబాణవిలాసము ,, 8

భర్తృహరి శతకత్రయము.—సం. వ్యాఖ్య, తె. సంపూర్ణటీక, లక్ష్మణకవి పద్యములును 390 పు. 1 8

హితోపదేశము. 1 0

పంచతంత్రము.-మూలమాత్రము 1 4

దశకుమార చరిత్రము. ,, 1 0

విక్రమార్కచరిత్ర— 1 0

బిల్హణచరిత్ర-తె. సంపూర్ణటీక. 4

రసమంజరి శృంగారవిస్తరము 0 12

ప్రియదర్శికానాటిక 0 8

శబ్దమంజరీ [illegible]మంజరులు— ఆంధ్ర వివరణ సమేతము. 0 4

ఆంధ్ర గ్రంథములు.

ప్రియదర్శికానాటిక. - 0 6

హరిశ్చంద్రద్విపద: గౌరనమంత్రికృతి. శ్రద్ధతో సంస్కరింపబడినది. 0 12

భోజచరిత్ర- 1 0

ఉషానాటకము— 0 8

శాకుంతల నాటకము— 0 8

ప్రతాపరుద్రీయనాటకము— 'ఢిల్లీసుల్తాన్ పట్టుక పోతాన్' సటిప్పణము, 1 0

నాగానందనాటకము— 0 8

గ్రామ్యభాషాప్రయోగనిబంధనము. 8

ఆంధ్ర ప్రసన్న రాఘవనాటక విమర్శనము. 1 0

కావ్యాలంకారచూడామణి. 0 12

పారిజాతాపహరణము. 4 ఆ.

,, పెద్ద వ్యాఖ్యానములు 0 8

జ్ఞానవాసిష్ఠ రామాయణము. మడికి సింగన్నకృతి. 1 0

విజయవిలాసము-సవ్యాఖ్యము. 1 0

సారంగధరచరిత్ర— ,, 12

హితోపదేశకథలు— 0 8

భోజకాళిదాసకథలు— 0 8

బేతాళునిపంచవింశతికథలు- 0 8

విక్రమార్కునియద్భుతకథలు 0 8

కథాసరిత్సాగర-మునకటీకాద్యు చిన్న వ్యాఖ్యానములు. అద్భుతనీతి వ్యవహారక. 1092. పు లొంచెము ప్రమతి తెలిపించియున్నవి 2 8

లక్ష్మీనారాయణీయము

అను

శుద్ధాంధ్రప్రతిపదార్థ పర్యాయపదనిఘంటువు.

అపూర్వమైనది! ముద్రితమై సిద్ధముగనున్నది. వెల రు. 4-0-0

ఇది పదార్థ జిజ్ఞాసువులకును, పర్యాయపద గ్రహణాసక్తులకును, నిఖిల విద్యాశాలలలోని బోధకులకును, పరీక్షలనిచ్చు విద్యార్థులకును, భాషల పెంచు కవులకును, ప్రతిపదార్థములందెలుపు పౌరాణికులకును, వాచకముమీఁద నర్థ నామక్రియాది భేదములం గ్రహించు క్రిందితరగతులం జదువు విద్యార్థులకును, చక్కఁగ మాటలాడ నేర్చుకొను ప్రతివానికిని యథాకాంక్ష్యముగ నుపయోగించుటకై సుమారు 40 వేల పదములకు అకారాదిగ కూడినంతవరకు సంస్కృతపదములతో ప్రతి పదార్థములును, అందునే యర్థముప్రక్కఁ నకారాది చాయర్థ నిఖిల పర్యాయ పదములును, అందలి మధ్యపర్యాయపదములు శీర్షికలైనప్పుడు వానికడనుకూడ పర్యాయములం దెలియుటకు (చూ) యను వర్ణముతో తద్గణాద్యపదతదర్థ సంఖ్యలను, ప్రత్యర్థమునకు నిఘంటుప్రమాణ భాషాభాగాదులును, గూఢపదములకు ప్రయోగములును, వైకృత ముఖ్య ప్రకృతులును, వలయువ్యాకరణాద్యంశములును, ఆచ్ఛిక పద స్ఫురణలేనప్పుడు తత్సమపదములనుబట్టి పర్యాయములం గ్రహించుటకు ఆకారాదిగ నొక యను బంధమును చేర్చి యపూర్వప్రక్రియను 824 పుటల గ్రంథమును ముద్రింపించి పూర్తి గావించిరి.

ఇట్లు,

కరప. కాకినాడ తా॥ గోదావరిజిల్లా

గ్రంథకర్తగారైన కొట్రి లక్ష్మీనారాయణ శాస్త్రిలవారి కుమారుఁడు శ్యామల కామశాస్త్రి.

ప్రఫుల్లముఖి.

ఇదిమిక్కిలి చిత్రమైనయొకనవల. తేనెలొలుకు తీయని తేటతెలుగు మాటలతో నతిమనోహరముగా వ్రాయబడినది. మిక్కిలి నీతిబోధక మగుటచే బాలురును బాలికలును తప్పక చదువవలసిన గ్రంథమనినొక్కి చెప్పవలసియున్నది. ఇందు గలవేదాంత రహస్యములు అమూల్యమైనవి. సకలపరమార్థబోధకంబగునిట్టినవల నాంధ్రభాషలో మనము చదివియుండము. దీనినిగూర్చి పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయ సూచకవాక్యములఁ గొన్నింటినిఁ గ్రిందఁ బొందుపఱిచితిమి:—

1. వేదము - వేంకటరాయశాస్త్రిగారు :— ఇదిచదువరులను గొప్పనీతిమంతులనుగా జేయఁగల్గు స్వభావముకలది.....చదువుటకు హాయిగానుండినది.

2. ఆకొండి - వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారు :— కథాసౌందర్యమందఱను దుదదనుక నానందముతోఁ జదివింపఁజాలును.

3. కొక్కొండ - వేంకటరత్నముపంతులుగారు :— ప్రఫుల్లముఖియనుకృతి తనయనన్య సామాన్యగుణగరిమచేఁ దానుబద్మినియగుటయే గాక స్వకర్తృనామమును సార్థకముచేయుచున్నది.

4. వడ్డాది - సుబ్బారాయుడుగారు :— పెక్కుతెలుగునవలలకంటెనిది పరిష్కృతతరమగు రచనాకౌశలము గనఁబఱచుచున్నది.....వర్ణనలలోని జాత్యుపమాదులు హృద్యములు...బహువిధనీతుల నుపదేశింప సమర్థమయియున్నది.

5. కట్టిగారి - వెంకటశాస్త్రిగారు :— మా సంభాషణంబులు తేల సుధారసఁ బొలుకునట్లు రచియింపఁబడినది. వేదాంతసంప్రదాయాంశంబులు శ్రోతలకు నీతివిరాగంబులు ముప్పిరిగొనఁజేయును.

6. ప్రయాగ - వేంకటరామశాస్త్రిగారు :— ఉల్లంబు పల్లవింపఁజదువరుల నెల్ల బ్రఫుల్లముఖులంజేయఁ జాలునీప్రఫుల్లముఖి సకలజనసమాదరణీయమై యలరారుచున్నది.

7. చెళ్లపిళ్ల - వేంకటశాస్త్రిగారు :— కాంపొజిషనునందు శక్తిసంపాదింపఁ గోరుబాలురకు మిక్కిలిచేయూఁత నొసఁగఁగలదు.

8. చెన్నాప్రెగడ - భానుమూర్తిగారు .— శైలిమృదుమధుర పదఘటితమై కథారచన చమత్కారయుతము హృదయంగమమునై ......నయాప్రవర్ధనముగఁ గన్పట్టుచున్నది.

9. **Head Master Hithakarini High school, Rajahmundry:**—The novel is very interesting and highly instructive presents a character in every way.

10. **Head Master, Proddatur High school:**— very Interesting and eminently suited to the needs of the Matriculation boy.

11. **Chairman, Telugu Board of studies, A. E. L. M. College, Guntur:**—It is written in chaste language, intrest of the reader is sustained to the end;......amusing and instructive.. I thank the author for the intellectual pleasure he has given me.

12. **M.R.Ry. K. Gopala Krishnayya garu, Pleader Vice President of the Taluk Board, Bezwada:**—The arangement of the plot and the sustained and insatiable taste are worthy of the name of the author. Your Telugu rendering is highly appreciable and is deserving of high approbation.

మానవసేవ.

మత సంఘ పరిశ్రమ భాషావిషయములఁ జర్చించు

సచిత్ర మాసపత్రిక.

రాజమహేంద్రవరము.

పత్రికా సంపాదకులు:— నాళము కృష్ణారావు.

భూమండలమున మన భరతఖండము తక్క తక్కిన దేశములెల్ల నాగరికాగ్రగణ్యములై సమస్త సౌఖ్యములతోఁ దులతూగుచు భూలోక స్వర్గములో యన భాసిల్లుచున్నవి. నిన్న మొన్నటివఱకును గన్నులం దెరువని విదేశీయులు తమ గాఢనిద్రనుండి మేల్కాంచి యొక్క పెట్టున మహోన్నతదశ నందుచున్నారు.

అనేక శతాబ్దములకు బూర్వమే లోకపూజ్యులగు మహాత్ములచేతను, జగద్విఖ్యాతయశులగు చక్రవర్తులచేతను, దేశభక్తులగు ప్రజలచేతను ప్రకాశించుచు సకలలోకగురు పీఠము నధిష్ఠించిన మన భరతవర్షము నేఁడు కళావిహీనమై యధఃపతితమగుచున్నది.

అశేష శేముషీ ధురంధరు లహోరాత్రములు శ్రమపడి సముపార్జించిన జ్యోతిశ్శాస్త్రము గగన కుసుమమైనది. వైద్యశాస్త్రములు మందునకైన గానరాకున్నవి. శిల్పములు స్వల్పములైనవి. చేతిపనులు చేజారిపోయినవి.

అజ్ఞాన వ్యాధిగ్రస్తమై ప్రాణమాత్రావశిష్టమైయున్న మన దేశదేహమును సమయ సముచితోపాయ సిద్ధౌషధ సేవనంబున నారోగ్య భాగ్యయుక్తముగఁ జేయక కతిపయకాల ముపేక్షించితిమేని యపాయము సంభవించును. కావున మన యార్యసన్మతమును సముద్ధరింపవలయును. మన యాచారముల సంస్కరించుకొనవలయును. ప్రకృతి శాస్త్రముల బలపఱచుకొనవలయును.

ఇవ్విధమున మానవసేవ సేయవలయుననియు యీ 'మానవసేవ'ను నెలకొల్పినారము. మానవసేవయె దేశసేవయు, దేశసేవయె, యీశ్వరసేవయుం గావున దీనిం జేపట్టి మీ పట్టికలఁ బోషించుభారము మీపయిం బెట్టినారము.

64 పుటలను గలిగి, చిత్రపట శోభితమై విలసిల్లు నీపత్రిక సర్వజన సులభముగ నుండునట్లు సంవత్సరమునకు రు. 3 లు మాత్రమే చందా నేర్పరచినారము. అభిమానులకు రు. 5 లు; పోషకులకు రు. 10 లు; రాజపోషకుల యాదరము వారి యనుగ్రహాధీనము.

ఆంధ్రప్రచారిణీగ్రంథనిలయము.

సంపాదకుఁడు: అయ్యగారి నారాయణమూర్తిగారు, బి. ఏ. బి. ఎల్.

ఇందు చక్కని క్యాలికోబైండుగల నవలలు రెండుమాసముల కొక్కొక్కటిగా వెలువడును. ఈనవలలుచరిత్ర బోధకములును మనోహరకథాకల్పితములునై చదువరుల హృదయముల నాకర్షించుచుండును. ఆంధ్రభాషాభివృద్ధికీనవలలు ప్రథమసోపానములని చెప్పవచ్చును. ఇందు శాశ్వత చందాదారులుగా చేరువారికి మంచి క్యాలికోబైండు చేయబడి డెమ్మిసైజున 100 పేజీలకు రు. 0-6-0 చొ॥ పోస్టేజి మేమేభరించి రెండుమాసముల కొక్కటి చొ॥ వి. పి. గా బంపు చుందుము. ఇతరులకు పోస్టేజి గాక 100 పేజీలకు 0-8-0 కిచ్చెదము. (చందాదారులు 0-2-0 అడ్మిషన్ ఫీజు నీయవలెను.

N. B. ఈగ్రంథమాలిక కైదుగురు చందాదారులను చేర్చినవారికీ గ్రంథమునుండి ప్రకటింపఁబడిన నవలలో వారుకోరిన నవలను బహుమానముగ నిచ్చెదము. మాచందాదారులే యటుచేసినయెడల వారికిగాబోవు గ్రంథమును వి. పి. చేయకుండఁ బంపెదము. ఇంతవఱకు వెలువడిన నవలలు:—

[illegible].	దుర్గేశనందని (చందాదాలరుకు)	0	12	0
2.	వసుమతీవసంతము	1	0	0
[illegible].	లలితచంద్రహాసము	0	[illegible]	0
[illegible].	మృణ్మయి	1	0	0
5.	సీతారామ్	[illegible]	0	[illegible]
6.	నూర్జహాను	[illegible]	0	[illegible]
[illegible].	రాధారాణి	0	[illegible]	0
8.	యుగళాంగుళీయకము	[illegible]	3	[illegible]

దరఖాస్తులు—సెక్రటరీ. ఆంధ్ర ప్రచారిణి గ్రంథనిలయము,

నిడదవోలు, కృష్ణాజిల్లా.

హిందూసుందరి.

ఇది తెలుగు స్త్రీలకొరకు ప్రచురించబడు మాసపత్రిక. శ్రీమతి మొసలికంటి రామాబాయమ్మగారు దీనికి సంపాదకురాలు ఇందు స్త్రీల కుపయోగకరములగు పలువిధములైన వ్యాసములు స్త్రీలచే వ్రాయబడు చుండును. నారీమణుల జీవితములు, కుట్టుపనులు నేర్చువిధము, గృహనిర్వాహక విధులు మొదలగునవి యిందు ప్రచురించు చుందుము. ఈ కార్యాలయమునందు స్త్రీలవశ్యముగా పఠించవలసిన గ్రంథము లనేకములుగలవు.

చిరునామా:—సత్తిరాజు శీతారామయ్య, కంతేరుపోస్టు, కృష్ణాజిల్లా.

దేశమాత.

ఇది యొక వారపత్రిక. సంవత్సరమునకు చందా మూడు రూపాయలు. బ్రహ్మశ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారు ఈపత్రికకు అధిపతి. ఇందు విదేశవృత్తాంతములు, స్వదేశవార్తలు చిత్రకథలు, హాస్యములు, ప్రకృతిశాస్త్ర విషయములు మొదలగునవి ప్రకటింపఁబడు చుండును.

చిరునామా:—

దేశమాతపత్రికాధిపతిగారు, రాజమహేంద్రవరము.

తెలుగులాజర్నలు.

ఇది యొకమాసపత్రిక ఇందులో లావర్తమానములు చట్టములు, హైకోర్టులయొక్కయు, శివిల్ క్రిమినల్ తీర్పుల సంగ్రహములున్నూ, ప్రీవికౌంసిలు తీర్పులున్నూ, చట్టనిర్మాణ సభలలోని చర్చలున్నూ, ప్రచురింపబడును. దీనిని చదువువారికి వ్యవహారజ్ఞానము చక్కగాకలుగును. ఈ పత్రిక ఇంగ్లీషు భాషతెలియని ప్లీడరు గుమస్తాలకును, ప్రైవేటు వకీళ్ళకును, గ్రామవుద్యోగస్థులకును, చాలనుపయోగము చందా సంవత్సరమునకు రు. 3-0-0 అర్థ సంవత్సరమునకు 1-12-0 విడిపత్రిక 0-5-0 లు.

చిరునామా:— తురగా పురుషోత్తం పంతులు,

ప్లీడరు & ఎడిటరు, తెలుగు లాజర్నలు, మచిలీపట్నము.

ప్రకటన

ఇప్పుడు సంపుటములుగా ముద్రింపఁబడియున్న రావుబహాదూరు కందుకూరి-వీరేశలింగము పంతులుగారి పుస్తకములు పది సంపుటములును విక్రయమునకు సిద్ధముగానున్నవి. 26 పౌనుల గ్లేజు కాగితముమీఁద ముద్రింపఁబడి కాలికోగుడ్డతో నిండుగా బైండుచేయఁబడిన సంపుటములు ప్రత్యేకముగా నీ క్రింద వెలలకు దొరకును.

			రు.	అ.
1	సంపుటము.	ప్రహసనములు.	2	8
2	,,	నాటకములు.	2	8
3	,,	భాషాంతరీకృత నాటకములు.	3	0
4	,,	వచనప్రబంధములు, పద్యకావ్యములు.	3	0
5	,,	స్త్రీలకుపయోగించు కథలు.	3	0
6	,,	స్త్రీలకుపయోగించు పుస్తకములు.	3	0
7	,,	ఉపన్యాసములు.	2	8
8	,,	ఉపన్యాసములు, జీవచరిత్రములు.	3	0
9	,,	సాహిత్యప్రకృతిశాస్త్రగ్రంథములు.	3	0
10	,,	కవిచరిత్రములు.	3	8

అంచెకూలి కొనువారే పెట్టుకొనవలయును. ఈ సంపుటములపై గిల్టక్షరములు వేయబడియున్నవి. సంపుటములన్నియు మొత్తముగాఁ గొనువారికి సంపుటములు పదియు నిరువది (రు. 20-0-0) రూపాయలకే యియ్యఁబడును. విడిపుస్తకములుకూడ దొరకును. వలయువారు రావు బహాదూరు కందుకూరి-వీరేశలింగము పంతులుగారు రాజమహేంద్రవరము అని వ్రాసికొనవలయును.

ఆంధ్రభాషాభివర్ధనీసంఘము.

(లిమిటెడ్) బందరు.

ఆంధ్రభాషయందు, సనాతనాధుని కేతిహాసములు, ప్రకృతిశాస్త్రములు, అన్యదేశాదర్శనిక గ్రంథములు, మహాపురుషుల జీవితములు, గణితశాస్త్రములు, రాజనీతిశాస్త్రములు, అర్థికశాస్త్రములు, వృత్తులను, పరిశ్రమలను, వాణిజ్యమును నడుపువిధమును దెల్పు గ్రంథములు, నవలలు, లేనిలోపమును నివారింపనెంచి రు. 10,000-0-0 మూలధనముతో నీ కంపెని స్థాపింపబడినది.

విక్రయమునకు సిద్ధమయిన గ్రంథములు.

1. భారతధర్మదర్శనము.—(ద్వితీయముద్రణము,) మనోహరాలంకారశోభ నొందన దేనెలొలుకు తీయనిపలుకులం జదువరుల నమందానంద పయోనిధి నిర్మగ్నచేతస్కులం గావించుచుండును. నిర్మల దేశానురాగమును బోధించు పద్యకావ్యము, వెల 0-2 0, చందాదారులకు రు. 0—1—6,

3. శ్రీమన్నారాయణరావు వధ.—(ద్వితీయముద్రణము) శోకరసోద్దీపితంబై చదువరుల మనసుగరగునట్లు చక్కగా వ్రాయబడిన వచనకావ్యము. వెల రు. 0—2—0, చందాదారులకు 0—1—6

7 రామమోహనరాయలచరిత్ర —నిర్మలబ్రహ్మజ్ఞాన ప్రభాకరోదయంబు గావించి, అనాథలగు యువతులనుబట్టి బలవంతముగ గాల్చివేయు "సతి" యనుభయంకరాచారంబునడంచి తనమాతృభూమియగు భరతవర్షంబు నుద్ధరింపదలంచి పూర్వమెన్నడు హిందువులెవ్వరును వెళ్ళుటకు సాహసింపని ఖండాంతరమున కనేకమాసములు మహార్ణవముపై బయనమొనర్చి యచటి మహాజనులకనేక యుపన్యాసములనిచ్చి కార్యవిజయము గాంచుకొరకు పాటుపడుచుండిన మహాపురుషుని పూజచారిత్రము. 193 పటములగల గ్రంథము. పటముతో వెల రు. 0—12—0 చందాదారులకు 0—8—0

8. స్వాతంత్ర్యదర్శనము.— ఇంగ్లాండునందు రాజకీయ తత్వశాస్త్రజ్ఞుడని ఘనత కెక్కిన, జాన్ స్టూవర్టు మిల్లుగారిచే రచింపబడిన గ్రంథమునకు సరియగు తెలుగు, వెల రు. 0—12—0, చందాదారులకు 0—7—0.

9. మహారాష్ట్రచరిత్ర.— ప్రథమభాగము. ఒకప్పుడు భరతఖండమున కాభరణముగానుండిన మహారాష్ట్ర సామ్రాజ్య సంపాదకులైన శివాజీమహారాజా మున్నగు వీరులసచ్చరిత్రము, ప్రశస్తమైన యీరాష్ట్ర నిర్మాణము యొక్కయు ప్రవర్తనము యొక్కయు, క్షీణదశ యొక్కయు కారణములు సహేతుకములుగ వర్ణింపబడియున్నవి. శైలిసుబోధకమై ప్రస్తుతమునన దేశీయచరిత్ర పాఠకార్థులైనవారికి మహారాష్ట్రచరిత్ర సప్రమాణమయినదిగ నున్నది. ఇందు 22 చిత్రపటములును, భరతవర్షపు పెద్దపటమును గలిగి అనేక కథావిశేషములతోడను రాజనీతి విచారములతోడను నీగ్రంథము విరాజిల్లుచున్నది. సామాన్యచదువరులకు రంజకముగను, విద్యార్థులకు కావలసినంత చరిత్రసామగ్రియు బొందుపరుపబడియున్నవి. 500 పుటలు క్యాలికో బైండు వెల రు. 1—14—0 చందాదారులకు రు. 1—4—0.

10. ఆంగ్లేయరాజ్యాంగ నిర్మాణచరిత్ర.— గ్రంథకర్త మద్రాసు గవర్నమెంటు తెలుగు ట్రాన్సులేటరుగారగు గోటేటి కనకరాజు పంతులుగారు, బి. ఏ., బి. ఎల్., ఇంగ్లండుదేశీయుల రాజపరిపాలన, నాగరికతయు విపులముగ నిందు వర్ణింపబడియున్నవి ప్రాచీనవృత్తాంతము, విదేశరాజుల పరిపాలనము, స్వాతంత్ర్య నిర్ణయ మహాశాసనము, నిరంకుశప్రభుత్వమునకు పార్లమెంటునకు పోరాటము, ప్రజాప్రభుత్వము, అమెరికాయుద్ధము, శిల్పకళల ప్రాభవము, పార్లమెంటు సంస్కారము, విక్టోరియామహారాజ్ఞి, కాలనీలు, హిందూదేశము స్వరాజ్యము మొదలగు విషయములు గలిగి సుబోధకముగానున్నది. క్యాలికో బైండు, వెల రు 1—4—0 చందాదారులకు 0—12—0.

11. ఆరోగ్యశాస్త్రము.— గ్రంథకర్త డాక్టరు భోగరాజు పట్టాభిసీతారామయ్యగారు. బి. ఏ. యం. బి. సి, యం. అమూల్యమయిన గ్రంథము. ప్రతిబాలుడును, ప్రతి ఉపాధ్యాయుడును, ప్రతి వైద్యుడును పఠింపవలసిన గ్రంథము. కాలికో బైండు వెల రు. 1—4—0, చందాదారులకు 0—10—0.

12. అశోకచరిత్ర.—కాలికోబైండు వెల రు. 1-4-0, చందాదారులకు 0-13-0 ఇందు 8 చిత్రపటములును 1 దేశపటము గలవు.

13. ప్రభావతి— చరిత్రవిషయకమయిన నవల కాలికోబైండు. చందాదారులకు 0-12-0 లు. ఇతరులకు రు. 1-4-0.

14. పశుశాస్త్రము.—చందాదారులకు 0-12-0 లు. ఇతరులకు రు. 1-4-0

పునర్ముద్రణలోనున్న గ్రంథములు.

(2) అక్బరుచరిత్ర. (4) వివేకానందస్వామిజీవితము. (5) సిక్కులచరిత్ర. (6) విద్యాసాగరునిచరిత్ర.

ముద్రణమందున్న గ్రంథములు.

(15) జ్యోతిశ్శాస్త్రము, (16) చీనాచరిత్ర (17) ఔరంగజేబు చరిత్ర.

ముద్రింప బడవలసిన గ్రంథములు.

ఆంధ్రచరిత్ర, మహారాష్ట్రచరిత్ర రెండవభాగము, అమెరికాచరిత్ర, జపానుచరిత్ర.—

మాశాశ్వతపు చందాదారులకు 100 పుటలు 0-4-0 చొప్పున నిచ్చుచుందుము, 0-4-0 ప్రవేశకట్నము చెల్లించవలెను. దరఖాస్తులు చేయువారు విలాసము వివరముగ వ్రాయవలెను.

మేనేజరు,

ఆంధ్రభాషాభివర్ధనీ సంఘము,

మచిలీపట్టణము.

అపూర్వము!   అచ్చులోనున్నది!!   హాస్యరసప్రధానము!!!

చంద్రరేఖావిలాపము

కూచిమంచి జగ్గకవి ప్రణీతము

సుప్రసిద్ధమై, సలక్షణమై, చరిత్రాత్మకమై, నీతిబోధకమై, శృంగారేతరరస ప్రధానమై విలసిల్లు నిట్టి ప్రౌఢప్రబంధ మాంధ్రమున లేదు.

చింతలపాటి నీలాద్రిరాజు, తాను కథానాయకుఁడుగను వారకాంత యగు చంద్రరేఖ కథానాయికగను, జగ్గకవిచే చంద్రరేఖావిలాసమును వ్రాయించి దాని నక్రమముగ నిరాకరించినందున కవి కుపితుఁడై దానిని చించివైచి మూఁడాశ్వాసములలో దీనిని రచించి పగదీర్చుకొనెను. ఇంత పట్టుదలతో చెప్పఁబడుటచేతనే యిందలి ప్రతిపద్యమును హాస్యరసముతో నిండియున్నది. మరియు "ఈకృతికి సమముగాఁ గృతి నేకవులును జెప్పఁజాల రిది బిరుదము" అని కవియే దీనినిగూర్చి వ్రాసికొనియున్నాఁడు.

గ్రంథకర్త సుభద్రాపరిణయాద్యనేక కావ్యములు రచించిన సుప్రసిద్ధుఁడు, విశేషించి జగద్విఖ్యాతుఁ డగు తిమ్మకవిసార్వభౌముని తమ్ముఁడు.

అచ్చటచ్చట బూతుమాట లుండుటచే నీగ్రంథము లోకుల కలభ్యముగా నున్నది. మేము బూతుమాటలను రసభంగము గాకుండ సవరించి నిర్దుష్టమగు ప్రతిని ప్రకటింపఁబూనుకొన్నారము. ఇప్పు డందఱును దీనిని చదువవచ్చును. ఇం దాంధ్ర భాషోజ్జీవకుఁ డగు సి. పి. బ్రౌన్ దొరగారి యమూల్యమగు పీఠిక కూడ చేర్పఁబడును.

ఇది **1912**-వ సం॥ జూన్ నెలలో వెలువడును. అంతవఱకు గాక ప్రతి 1-కి దీనివెల రు. 1-0-0. ఏప్రిల్ నెల మిగియులోపల రు. 0-1-6 పోస్టుస్టాంపులు పంపుచు వీ.పీ. దరఖాస్తు చేయువారికి దీనివెల పోస్టేజితో రు. 0-12-0 లే. అదే గడువులోపల రు. 0-10-0 లు పంపువారికి రిజిస్టరు పోస్టులో ఫ్రీగా పంపఁబడును. 10 ప్రతులు కొనువారి కొకటి యుచితముగా నీయఁబడును. కొలఁది ప్రతులే యచ్చుపడును; తొందరపడువారికే దొరకఁగలవు.

గ్రంథసంపాదకుఁడు: కాళ్లకూరి - గోపాలరావు

4 అనాగప్పన్‌లేన్, జార్జిటౌన్, మదారిసు

మహమ్మదీయమహాయుగము.

రెండవకూర్పు. (Mahammadan Period.) క్యాలికో బైండు.

500 పుటలు 50 పటములు.

ఇందు ఆఱుప్రకరణములుగలవు:—1 ముసల్మానులయుత్పత్తి; వారీదేశమునకు వచ్చుట. 2 అఫ్ఘాన్ రాజులు. 3 మోగల్ ప్రభుత్వము. 4 దక్షిణములోని మహమ్మదీయ రాజ్యములు. 5 రాజపుత్రులశౌర్యాగ్ని. 6 విజయనగర సామ్రాజ్యము.

కొందరు తలచినట్లు హిందూదేశము మహమ్మదీయులకు సులభముగా వశముకాలేదనియు, హిందువులు అభిమన్యునివలెనే యపరిమితపరాక్రమమును జూపి మోసమునకును, స్వామిద్రోహమునకు లోనై ఓడిపోయి రనియు నీగ్రంథమునందు సప్రమాణముగా జూపబడినది.

ఇందు శ్రీకృష్ణదేవరాయలు, పృథ్వీరాజు, రాణాప్రతాప్, అక్బరు మానసింగ్, నానక్ మొదలయిన మహాత్ములదివ్యమైన పటములు కలవు

శ్రీయుత కె. వి. లక్ష్మణరావు. ఎం. ఎ. గారిచే రచింపబడినది.

చందాదారులకు పోస్టేజితో 1-3-0 ఇతరులకు పోస్టేజికాక 1-12-0

ఆంధ్రులచరిత్రము.

ఇది ప్రథమభాగము. పౌరుషమునందును పాండిత్యాతిశయంబునందును, రాజ్యవిస్తారంబునందును పూర్వపు ఆంధ్రులు హిందూదేశములోని యితరదేశములవారికి దీసిపోవువారు కారని యీగ్రంథము సప్రమాణముగా సిద్ధాంతీకరించుచున్నది! ఇప్పటి యాంధ్రులవలె మన పూర్వపు టాంధ్రులు గూడ కూపస్థమండూకములు అనుకొంటిరా? ఆంధ్రు లొకప్పుడు మగధ సామ్రాజ్యమును, ఇంకొకప్పుడు మహారాష్ట్రమును, మఱియొకప్పుడు యవన ద్వీపమును, వేఱొకప్పుడు పాండ్యచోళదేశంబులనుజయించి రని మీరు కలనైన నెఱుంగుదురా? ఎఱుంగనియెడల ఈగ్రంథముం జదువుడు.

శ్రీయుత చిలుకూరి-వీరభద్రరావు గారిచే రచింపబడినది.

చందాదారులకు పోస్టేజితో 1-0-0 ఇతరులకు పోస్టేజికాక 1-4-0

మేనేజరు విజ్ఞానచంద్రిక, చింతాద్రిపేట, మదరాసు.

రాఁబోవు క్రొత్తగ్రంథములు.

లవంగి.

అతిమనోహారముగ నుండునవల. చిత్రవచనకావ్యలేఖనా నిపుణులగు చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము గారిచే రచింపబడుచున్నది. మహాజనోజ్జ్వాలమందలి సాంఘిక, రాజకీయ, చారిత్రికాంశము లిందు బహు రమ్యముగా వర్ణింపబడును. చిత్రపటము లనేకములచే శోభిల్లుచుండును.

చంద్రగుప్తచక్రవర్తి.

భరతఖండంబును నేకచ్ఛత్రాధిపత్యమునను లోబరచి ఏలిన చక్రవర్తియు, కార్య ధురంధరుడును మౌర్యవంశతిలకుడును నగు చంద్రగుప్తుని చారిత్రము, పురాణములను, ఇతిహాసములను, శాసనములను, గ్రీకువారి వ్రాతలను శోధించి, నవీనవిషయంబు లెన్నియో కనిపట్టి చేర్చి వ్రాయబడినది. గ్రంథకర్త శ్రీపరమహంస విద్యానందస్వామి బి. ఏ. గారు

ఆంధ్రులచరిత్రము.

ఇందు రెండవభాగము. ఇందు క్రీ. శ. 1200 మొదలు 1565 వరకుగల ఆంధ్రరాజుల చరిత్రములు వర్ణింపబడును. పెక్కు పటములుండును.

వ్యవసాయశాస్త్రము.

శాస్త్రజ్ఞాన మేమియులేక వ్యవసాయము చేసిన ఫలము లేదని మనదేశ స్థితియే దెలుపు చున్నది. ఇట్టిలోపము నివారించుటకై సామాన్యజనులందరమును బోధపడులాగున సులభశైలిని అనేకపటములతో నిది ముద్రించబడుచున్నది.

మేనేజరు – విజ్ఞానచంద్రిక, చింతాద్రిపేట – మద్రాసు.